

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

T.C. ANADOLU ÜNİVERSİTESİ YAYINI NO: 2286
AÇIKÖĞRETİM FAKÜLTESİ YAYINI NO: 1283

TARİH METODU

Yazarlar

Prof.Dr. Zekeriya KURŞUN (Ünite 1, 2)
Prof.Dr. Ahmet KANLIDERE (Ünite 7)
Doç.Dr. Kemal YAKUT (Ünite 3, 10)
Doç.Dr. Gazi Osman ÖZGÜDENLİ (Ünite 5, 6)
Doç.Dr. Erhan AFYONCU (Ünite 9)
Yrd.Doç.Dr. Mustafa GÜLEÇ (Ünite 8)
Dr. Hüseyin Sami ÖZTÜRK (Ünite 4)

Editör

Prof.Dr. Zekeriya KURŞUN

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Anadolu Üniversitesine aittir.
“Uzaktan Öğretim” tekniğine uygun olarak hazırlanan bu kitabın bütün hakları saklıdır.
İlgili kuruluştan izin almadan kitabın tümü ya da bölümleri mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt
veya başka şekillerde çoğaltılamaz, basılamaz ve dağıtılamaz.

Copyright © 2011 by Anadolu University

All rights reserved

No part of this book may be reproduced or stored in a retrieval system, or transmitted
in any form or by any means mechanical, electronic, photocopy, magnetic, tape or otherwise, without
permission in writing from the University.

UZAKTAN ÖĞRETİM TASARIM BİRİMİ

Genel Koordinatör

Prof.Dr. Levend Kılıç

Genel Koordinatör Yardımcısı

Doç.Dr. Müjgan Bozkaya

Öğretim Tasarımcıları

Yrd.Doç.Dr. Alper Tolga KUMTEPE

Uzm. Orkun Şen

Grafik Tasarım Yönetmenleri

Prof. Tevfik Fikret Uçar

Öğr.Gör. Cemalettin Yıldız

Öğr.Gör. Nilgün Salur

Ölçme Değerlendirme Sorumlusu

Öğr.Gör. E. Emre Özkeskin

Kitap Koordinasyon Birimi

Yrd.Doç.Dr. Feyyaz Bodur

Uzm. Nermin Özgür

Kapak Düzeni

Prof. Tevfik Fikret Uçar

Dizgi

Açıköğretim Fakültesi Dizgi Ekibi

Tarih Metodu

ISBN

978-975-06-0960-2

1. Baskı

Bu kitap ANADOLU ÜNİVERSİTESİ Web-Ofset Tesislerinde 6.000 adet basılmıştır.
ESKİŞEHİR, Ağustos 2011

İçindekiler

Önsöz	viii
-------------	------

Tarih Nedir? Tanımlar Kavramlar	2
TARİH NEDİR? KAVRAMLAR VE TANIMLAR	3
Niçin Tarih Öğreniriz?	3
TARİHİN TANIMI VE KONUSU	4
Tarihin Tanımı	4
Tarihin Konusu	6
TARİH YAZIMININ ÇEŞİTLERİ	8
Hikâyecî (Rivayetçi) Tarih	8
Öğretici (Pragmatik) Tarih	9
Araştırmacı (Nedennasıl) Tarih	10
Tarihin Dönemlendirilmesi	12
TARİHİN DİĞER BİLİMLER İLE İLİŞKİSİ	13
Özet	18
Kendimizi Sınayalım	19
Okuma Parçası	20
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	20
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	21
Yararlanılan Kaynaklar	21

1. ÜNİTE

Tarihin Kaynakları	22
TARİHİN KAYNAKLARI	23
Kaynaklar	23
Araştırmalar	24
KAYNAKLARIN SINIFLANDIRILMASI	24
Sözlü Kaynaklar	25
Yazılı Kaynaklar	27
KAYNAKLARA ULAŞIM: KÜTÜPHANELER, ARŞİVLER, İNTERNET	33
Özet	37
Kendimizi Sınayalım	38
Okuma Parçası	39
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	39
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	39
Yararlanılan Kaynaklar	40

2. ÜNİTE

Kaynakların Eleştirisi ve Yöntem Tartışmaları	42
KAYNAKLARIN ELEŞTİRİSİ VE YÖNTEM TARTIŞMALARI	43
Kaynakların Eleştirisi	43
Dış Eleştiri: Eserin Tanıtıcı Unsurlarının Belirlenmesi	43
Kaynak Tahlili	44
Belgelerin Eleştirisi (Diplomatik Tenkit)	45
İç Eleştiri	46
Yazarın Eleştirisi	46
Olayların Eleştirisi	47
SOSYAL BİLİMLERDE YÖNTEM TARTIŞMALARI	47
Pozitivist Sosyal Bilim Yöntemi	48
Yorumlayıcı Sosyal Bilim Yöntemi	50
Eleştirel Sosyal Bilim Yöntemi	53
Özet	54
Kendimizi Sınayalım	55

3. ÜNİTE

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı	56
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	56
Yararlanılan Kaynaklar	57

4. ÜNİTE

Eski Çağ Tarihinin Araştırma Yöntemleri ve Temel Kaynakları.....	58
ESKİÇAĞ TARİHİ KAVRAMI	59
ESKİÇAĞ TARİHİNİN KAYNAKLARI	59
Edebi Kaynaklar	61
Helenler'de Tarih Yazımı	61
Romalılar'da Tarih Yazımı	63
Epigrafik Kaynaklar	64
Yazıtların Taşa Yazılması	67
Yazıtların Günümüz Araştırmacıları Tarafından Kopya Edilmesi	67
Papirolojik Kaynaklar	67
Nüminastik Kaynaklar	68
Arkeolojik Kaynaklar	70
Özet	72
Kendimizi Sınavalım	74
Okuma Parçası	75
Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı	76
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	76
Yararlanılan Kaynaklar	77

5. ÜNİTE

Ortaçağ Tarihi Araştırmalarına Giriş.....	78
ORTAÇAĞ TARİHİ ARAŞTIRMALARINA GİRİŞ	79
ORTAÇAĞ TARİHİNE GİRİŞ NİTELİĞİNDEKİ ESERLER	79
ORTAÇAĞ TARİHİYLE İLGİLİ BİBLİYOGRAFİK ESERLER.....	81
YAZMA ESERLER VE YAZMA KATALOGLARI	83
MÜELLİF VE ESER İSİMLERİNİN TESPİTİNDE MÜRACAAT EDİLECEK KİTAPLAR	85
ANSİKLOPEDİLER	86
Yurtdışında Yayınlanan Ansiklopediler	86
Türkiye'de Yayınlanan Ansiklopediler.....	87
ORTAÇAĞ TARİHİ ARAŞTIRMALARINDA KULLANILAN BAŞLICA SÖZLÜKLER.....	87
Türkçe Sözlükler	87
Arapça Sözlükler	89
Farsça Sözlükler.....	89
YER ADLARININ TESPİTİNDE MÜRACAAT EDİLECEK ESERLER	90
ŞAHİS ADLARININ TESPİTİNDE MÜRACAAT EDİLECEK KİTAPLAR	91
ORTAÇAĞ TARİHİYLE İLGİLİ BAŞLICA JENELOJİK ESERLER.....	91
TAKVİM VE KRONOLOJİYLE İLGİLİ ESERLER	92
Özet	94
Kendimizi Sınavalım	96
Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı	97
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	97
Yararlanılan Kaynaklar	98

6. ÜNİTE

Ortaçağ Tarihinin Ana Kaynakları.....	100
ORTAÇAĞ TARİHİNİN KAYNAKLARI	101
Epigrafik Kaynaklar.....	101
Nüminastik Kaynaklar.....	103
Vakfiyeler	103

Vesikalar	105
Münşeat Mecmuaları ve Vesika Suretleri	107
VEKÂYNÂMELE VE ORTAÇAĞ İSLÂM TARİH YAZICILIĞI	108
İslâm Tarih Yazıcılığının Doğuşu ve Gelişimi	108
İran ve Orta Asya'da Tarih Yazıcılığı	111
Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Tarih Yazıcılığı	116
COĞRAFÎ ESERLER VE SEYAHATNÂMELE	121
DEVLET TEŞKİLÂTI, SİYASET, AHLÂK VE İDARE İLE İLGİLİ KAYNAKLAR	122
SOSYAL, EKONOMİK, DİNÎ VE KÜLTÜREL HAYATLA İLGİLİ KAYNAKLAR	123
EDEBÎ KAYNAKLAR	124
Özet	125
Kendimizi Sınayalım	127
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	128
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	129
Yararlanılan Kaynaklar	130

Genel Türk Tarihi Kaynakları 132

İSLAM ÖNCESİ TÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI	133
Genel Türk Tarihi ve Başvuru Eserleri	133
Hunlar Hakkındaki Kayıtlar	134
Gök-Türkler ve Orhon Yazıtları	135
Yenisey ve Orhon Yazıtları	135
Bugut Yazıtı	137
Uygur Dönemine Ait Kaynaklar	137
Uygur Yazıtları	138
Uygur Medeniyetine Ait Eserler	138
XIII-XVI. YÜZYILLAR ORTA ASYA TARİH YAZICILIĞI	139
Moğollar Dönemine Ait Kaynaklar	139
Seyahatnameler	139
Moğol Dilinde Yazılan Eserler	140
Altın Orda Sahasında Yazılan Eserler	141
Timur ve Timurlular Dönemi Tarih Yazıcılığı	141
TÜRKİSTAN HANLIKLARINDA TARİHÇİLİK	142
Buhara Hanlığı (1500-1920)	142
Hive Hanlığı (1512-1920)	143
Çarlık ve Sovyet Dönemi	144
CEDİTÇİLİK HAKKINDA TARİH YAZIMI	147
Sovyet Yaklaşımı	147
Batı'da Yapılan Araştırmalar	148
Türkiye'deki Çalışmalar	148
Özet	150
Kendimizi Sınayalım	152
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	153
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	153
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	154

7. ÜNİTE

Osmanlı-Türk Tarih Yazıcılığı 156

OSMANLI TARİH YAZICILIĞININ KÖKLERİ	157
İslam Tarihçiliği	157
İran Tarihçiliği	158
Selçuklu Tarihçiliği	159
Osmanlı Tarihçiliğinde Çağdaş Tarih Gelenekleri	159

8. ÜNİTE

OSMANLI TARİHÇİLİĞİNİN KURULUŞ DÖNEMİ: ON BEŞİNCİ YÜZYIL	160
Bazı Kavramlar: Gazavatnâme, Menâkıbnâme, Fetihnâme	160
Osmanlı Tarihçiliğinin İlk Örnekleri	161
Fatih Devri ve Sonrası: Tarih Yazıcılığında Yeni Ufuklar.....	163
OSMANLI TARİH YAZICILIĞININ KLASİK DÖNEMİ: ON ALTINCI YÜZYILDAN ON SEKİZİNCİ YÜZYILA	165
Bâyezid'den Kânûnî Sultan Süleyman'a: Tarihin Siyasi Fonksiyonları	166
Klasik Dönemin Başlıca Müverrihleri	167
ON DOKUZUNCU YÜZYILDA OSMANLI TARİH YAZICILIĞINDA YENİ ARAYIŞLAR	169
Son Osmanlı Tarihçileri	170
On Dokuzuncu Yüzyılın Diğer Mühim Müverrihleri	172
On Dokuzuncu Yüzyıl Tarihçiliğinin Genel Değerlendirmesi ve Tarihçiliğin Yeni Alanları	174
Özet	176
Kendimizi Sınayalım	177
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	178
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	178
Yararlanılan Kaynaklar	179

9. ÜNİTE

Osmanlı Tarihi Kaynakları.....	180
OSMANLI TARİHİ ARAŞTIRMALARINA GİRİŞ	181
Araştırmaya Giriş	181
Osmanlı Tarihinin El Kitapları.....	181
Arşivlerin Kullanılması	183
OSMANLI RESMÎ TARİHÇİLİĞİ	184
Şehnâmecilik.....	184
Vekayi'nüvislik/Vak'anüvislik	185
ÖZEL TARİHLER.....	187
XVI. Yüzyıl Tarihçileri.....	187
Selimnâmeler	187
Süleymannâmeler	187
Kıbrıs ve Yemen'in Fethi	187
III. Murad Dönemi Tarihçileri ve Eserleri	188
İran Savaşları	188
Osmanlı-Avusturya Savaşları (1593-1606).....	188
XVII. Yüzyıl Tarihçileri	188
Genç Osman Hadisesi	189
Osmanlı Devletinin Kuzey Politikaları.....	189
IV. Murad'ın İran Seferleri	189
Girit ve Uyvar Seferleri	190
Kamaniçe ve Çehrin Seferleri.....	190
İkinci Viyana Kuşatması ve Sonrası Kaynakları	190
XVIII. Yüzyıl Tarihçileri	191
Kırım Hanlığı ve Hanları	191
Mora'nın Fethi, Prut Seferi, Avusturya ile Münasebetler	191
Patrona İsyanı ve 1736-1739 Savaşları	191
XVIII. Yüzyıl Osmanlı-İran Savaşları.....	192
Osmanlı-Rus Savaşı (1768-1774)	192
Osmanlı-Rus-Avusturya Savaşı (1787-1792) ve Diğer Gelişmeler	192
XIX. Yüzyıl Tarihçileri.....	193
III. Selim Dönemi Kaynakları.....	193
Fransa'nın Mısır'ı İşgali	193

II. Mahmud Dönemi ve Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılması Kaynakları ..	193
DİĞER OSMANLI TARİHİ KAYNAKLARI.....	194
Ruznâmeler ve Ruzmerreler	194
Sefaretnâmeler ve Osmanlı Elçileri	194
Islahat Risaleleri.....	195
XVI -XVIII. Yüzyıl Islahatnâmeleri.....	195
Nizâm-ı Cedid Layihaları.....	197
Kanunnâmeler, Devlet Teşkilatı ve Teşrifata (Devlet Protokolü)	
Dair Eserler	197
Surnâmeler.....	198
Münşeât Mecmuaları	199
BİYOĞRAFI ESERLERİ	200
Özet.....	203
Kendimizi Sınayalım.....	204
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	205
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	205
Yararlanılan Kaynaklar.....	205

Cumhuriyet Tarihi Kaynakları 206

CUMHURİYET TARİHİ'NİN KAYNAKLARI.....	207
Cumhuriyet ve Tarih Yazımı	207
TEMEL BAŞVURU ESERLERİ.....	208
Ansiklopediler	208
Kronolojiler.....	208
Bibliyografyalar	208
ARŞİVLER.....	209
Cumhuriyet Arşivi.....	209
Cumhurbaşkanlığı Arşivi.....	209
Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi (ATASE).....	209
TBMM Arşivi	210
Türk Tarih Kurumu Arşivi	210
Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi	210
Kızılay Arşivi.....	211
Bakanlıklar Arşivleri	211
BELGESEL YAYINLAR.....	211
Nutuk	211
Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri.....	212
Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları	213
Kongre Tutanakları	213
Cumhuriyet Tarihi'yle İlgili Diğer Tutanaklar.....	214
RESMÎ YAYINLAR.....	215
Düstur	215
Sicill-i Kavanin.....	215
Meclis Zabıt Cerideleri (Tutanak Dergileri)	215
BASIN.....	216
Resmi Gazeteler.....	216
Özel Gazeteler.....	217
ANILAR.....	219
Özet	221
Kendimizi Sınayalım	223
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	224
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	224
Yararlanılan Kaynaklar.....	225

10. ÜNİTE

Önsöz

Yazılan her şey tarihin konusuna girer. Dolayısıyla, ister sıradan bir evrak, ister bir mektup, ister bir kitap olsun hemen herkes tarih okur. Ancak bazı okuyucular kendilerine bir alan belirlemişlerdir. Onlar sadece sanat, edebiyat, roman, hikâye, bilimsel eserler veya doğrudan tarihi konu edinen alanda okuma yaparlar. Tarihi okuma alanı olarak seçen herkes bir noktada Tarihe adım atmaktadır. Ancak onların okumaları çoğu kere sistematik değildir. Daha çok zevk aldıkları veya bilgi edinmeyi istedikleri alanlarda yoğunlaşırlar. Oysa tarih disiplini profesyonel bir öğrenme hatta araştırma alanı olarak benimseyenlerin daha metodik bir tarzda okuma yapmaları gerekmektedir. Elinizdeki kitap bu amaca hizmet etmek üzere hazırlanmıştır. Tarih Metodu sayesinde sıradan bir okuyucu olmaktan çıkacak, alana profesyonel bir tarzda adım atmış olacaksınız.

Tarih Metodu kitabı, Tarih felsefesi değildir. Zaten lisans programı içinde ayrıca Tarih Felsefesi dersi verilecektir. Bu kitap, tarihe adım atmış olan sizlere, sizden önceki tarihçilerin araştırmalarında benimsedikleri yöntemleri tanıtmak ve sistematik okuma yapmanızı sağlamayı amaçlamaktadır. Ayrıca tarihçilerin, tarihî bir olay veya olgu ile ilgili hüküm verirken takip ettikleri adımlar da bu kitapta gösterilmektedir. Bu kitap esasında gerek sizler için kaleme alınan ders kitaplarının ve gerekse mevcut yazılı tarih kaynakları ve araştırmaların hangi yöntemler ile meydana geldiğini anlatmaktadır.

Kitap dört yıllık Tarih öğretiminin müfredatı dikkate alınarak hazırlanmıştır. Lisans eğitimi boyunca okutulacak olan ders guruplarının el kitapları ve ana kaynakları da bu kitap içinde tanıtılmaktadır. Bu vesile ile bu kitap sadece müfredatta yer aldığı döneme hitap etmemektedir. Ayrıca öğrenciler tarafından lisans eğitimleri, hatta ileride lisansüstü eğitimlerinin ihtiyaçlarına da cevap verecek tarzda kaleme alınmıştır. Bu kitabın, ilk bakışta tarih öğrenimine yeni başlayanlar için zor ve ağır bir kitap olarak görülmesi mümkündür. Fakat diğer derslerde okumalar ilerledikçe ve o derslerin kaynakları tanındıkça, elinizdeki kitap daha anlamlı hale gelecektir. İlk etapta karşınıza çıkan ve adeta öğrenilmez zannedilen bir çok eser veya kaynak ismi, zaman içinde sürekli hatırlanan isimler olacaktır. Bu yüzden kitaptaki bilgilerin ezberlemesi yerine anlaşılmasına çalışılmalıdır.

On ünite olarak tasarlanan bu kitabın ilk üç ünitesi, genel tarih metodolojisini anlatmayı hedeflemektedir. Diğer ünitelerde ise Türkiye'deki tarih eğitiminde genelde takip edilen çağ ve dönemlere uygun olarak kaynak bilgisinin verilmesi amaçlanmıştır. Söz konusu alanlar için araştırma yöntemlerinin de yer yer verildiği bu ünitelerde, öncelikle başvuru eserleri ve alan için kaynak değeri taşıyan eserler tanıtılmıştır. Şüphesiz tarihin kaynakları sadece burada verilenlerden ibaret değildir. Kaldı ki Dünya tarihine coğrafi olarak bakıldığında, söz gelimi Avrupa tarihi, Amerika Tarihi vs. gibi alanların literatürü ve kaynakları da bu kitabın dışında kalmıştır. Zira bu kitap bir tarih bibliyografyası değildir. Tarih okuyucusu, kitap içinde de verilen genel bibliyografyalara ve her gün ortaya çıkan yeni kaynaklara yönelmesi gerekir.

Kitapta farklı ünitelerde bazı eserler/kaynaklar tekrar edilmiştir. Bunun sebebi, aynı kaynakların farklı alanlar için de kullanılabilmesidir. Ünitelerin içinde veya sonunda üniteler hazırlanırken yararlanılan kaynaklar da verilmiştir. Okuyucuların daha detaylı bilgiler için söz konusu eserlere başvurmalarında daima yarar vardır.

Her ünitenin başında o ünitenin amaçları sonunda da özeti açık bir şekilde verilmiştir. Ünitenin okunmasından önce mutlaka amaçların iyice anlaşıldığından emin olunmalıdır. Ayrıca bir okuma yöntemi olarak, önce amaçların ardından özeti sonra bütün ünitenin okunması ana metnin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Gerek genel kitap okumalarınızda ve gerekse ders çalışmalarınız sırasında şu yöntemi uygulamak yerinde olacaktır: Öncelikle sizin için çalışmaya uygun bir mekan tespit ediniz. Okumalarınız sırasında bir satırı beş kereden fazla okumak durumunda kalmanız halinde bir problemin olduğunu varsayınız. Bu problem çalışma mekanı veya sizin ile ilgili olabilir. Zira amaçsız bir şekilde sahifeleri çevirmek iyi bir okuma sağlamaz. Bu yüzden mutlaka zihinsel ve fiziki olarak okuma ya hazır olup olmadığınızı kontrol ediniz. Tarih derslerinde gurup çalışması her zaman faydalı olmayabilir. Şayet birlikte çalışacağınız bir gurup varsa, temel bilgilerin herkeste eşit veya birbirine yakın olmasına dikkat ediniz. Yoksa detaylarda kaybolur, ana çalışmanızdan uzaklaşırsınız. Ders notlarınız veya üniteleriniz, sizin kafanızda bir karışıklığa meydan veriyorsa, mutlaka aynı konuda alternatif okumalar yapınız. Sınavlara dönük çalışmayınız. Zira tarih öğrenmek bir birikim işidir. Çok kolay anlama yeteneğiniz olsa bile tarihi öğrenmenin ancak adım adım gerçekleştiğini unutmayınız. Az da olsa devamlı okuyunuz.

Bu vesile ile Tarih Metodu kitabının meydana gelmesinde emeği geçen herkese teşekkür eder, siz okuyucu ve öğrencilerimize başarılar dilerim.

Editör

Prof.Dr. Zekeriya KURŞUN

TARİH METODU

Amaçlarımız

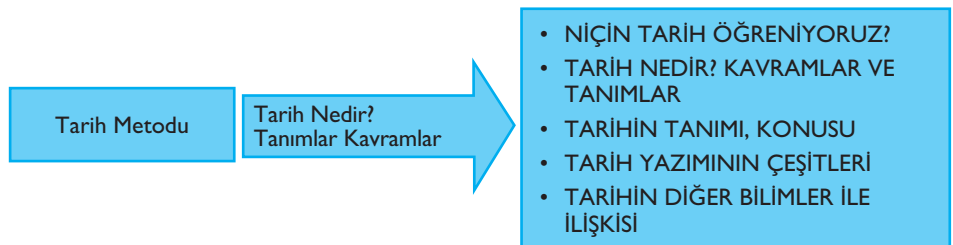
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Tarih bilimini tanımlayabilecek,
- Geçmiş ile bugün arasındaki ilişkileri çözümleyebilecek,
- Yazılı tarihlerin hangi yöntemler ile kaleme alındığını açıklayabilecek,
- Tarih bilimi ile diğer bilimler arasında ilişki kurabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Tarih
- Tarihi olay
- Tarihçi
- Tarihi olgu
- Tarih yazımının çeşitleri

İçindekiler

Tarih Nedir? Tanımlar Kavramlar

TARİH NEDİR? KAVRAMLAR VE TANIMLAR

Niçin Tarih Öğreniriz?

Hepimiz çeşitli eğitim aşamalarımızda “Tarih dersleri” aldık veya mutlaka konusunu tarihten alan bir kitap okuduk. Bütün eğitim programlarında Tarih dersinin bulunmasının ana nedeni, Tarihin, öğrenmenin ve diğer bilimsel disiplinlerin temelini hazırlamasıdır. Tarih öğrenimi sadece sosyal bilimlere değil; aynı zamanda fen bilimlerine de temel teşkil etmektedir. Tarih, okuyucusuna diğer bilim dallarını anlamasında kültürel, sosyal ve entelektüel bir alt yapı kazandırır. Söz gelimi, dünya uygarlıklarını veya bir ülkenin gelişme aşamalarını bilmek isteyen bir okuyucu veya öğrenci, öncelikle tarih okumak durumundadır. Özellikle sosyal ve siyaset bilimleri alanında eğitim alan hemen herkesin tarih bilgisine ihtiyacı vardır. Ancak bu yolla toplumun gelişme aşamalarını ve geçmişte yaşanan tecrübeleri takip edebilir. Örneğin, Türk siyasi hayatını anlayabilmek için Osmanlı dönemindeki saltanat sistemini, saltanatın kaldırılmasını ve cumhuriyetin ilanını bilmek zorunluluğu vardır. Aynı şekilde, fen bilimleri öğrencilerinin de mutlaka bilim tarihi öğrenmeye ihtiyaçları vardır. Bu bilgi kendilerine, bilimde ulaşılan son aşamaya nasıl geldiğini öğretecek, böylece kendi uğraş alanlarını daha iyi kavrayacaklardır. Zira tarih, sadece olaylar dizisini öğrenmek değil; bilakis doğru ve anlaşılır sonuçlara ulaşmak için de bir araçtır. Hatta bir düşünce tarzıdır. İnsanın hayal dünyasını geliştirir, yeni fikirler geliştirmesine ve buluşlar yapmasına imkân hazırlar. Daha da önemlisi insana eleştirel bakış kazandırır.

Tarih öğrenmenin bu genel amaçlarının dışında; ayrıca özel amaçları da bulunmaktadır. Türkiye’de tarih metodu konularında ilk kitap yazanlardan birisi olan Zeki Velidi Togan (1890-1970) tarihin faydasını anlatırken; tarihin çağdaş hayatı, geçmiş hayatın bir tekamülü olarak yakından anlattığını, hatta gelecek hakkında düşünmeyi de sağladığını söyleyerek önümüzü açmaktadır. Zira insanlık tarihinin geçmişteki bir kesitini öğrenmek, aynı zamanda insanın mensup olduğu çağı ve toplumunu anlaması anlamına gelmektedir. Nitekim geçmişini bilmeyen bir insan, hafızasını yitirmiş bir kişi gibidir. Aynı şekilde, geçmişini tanımayan toplumlar için benzeri bir yargıya varmak zor değildir. Her millet, geçmişini bilmek zorundadır. Nerden geldiklerini, atalarının hangi başarılarla imza attıklarını, nerelerde yanlış yaptıklarını bilmekle yükümlüdür. Bu, yeni nesillere cesaret vereceği gibi, geçmiş ile iftihar etme duygusu da kazandırır. Yeni başarılarla yelken açmalarına imkân

verir. Bundan daha önemlisi, tarih okuyucusu diğer toplum ve milletler ile kendi toplum ve milletin mukayesesini yapabilir. Bu mukayese kişiye öz güven kazandıracağı gibi, başka milletlere karşı da empati yapma duygusunu geliştirir. Hiç şüphesiz, insanın doğasında var olan merak duygusunu giderme ihtiyacı da tarih öğrenmenin yolunu açar. Zira insanda, daima kendini tanımak ve bilmek arzusu vardır. Doğal olarak ilk akla gelen husus “kişinin kendi tarihidir”. Dolayısıyla insanın kendisini, ailesini, çevresini ve geçmişini öğrenme ihtiyacını gidermesi, yani entelektüel merakını tatmin etmesi ancak tarih okumaları ile mümkündür.

Her bireyin özel ve sosyal hayatı vardır. Bireyler bu iki hayatın bir parçasıdır. Başka bir deyimle bireyin hayatını; anne-babasından, ailesinden ve toplumundan devraldığı tarihi miras oluşturmaktadır. Tarih, insana mensup olduğu millete aidiyetinin nasıl gerçekleştiğini; söz gelimi “ben niye Türk milletindenim, o niye başka millettendir?” sorularının cevaplarını verir. Zira dünyanın bir parçası olan bireylerin ve onlardan oluşan toplumların nereden geldiklerini bilmeye ihtiyaçları vardır. Bu onlara sadece manevi bir tatmin sağlamaz, aynı zamanda geçmiştekilerin tecrübelerinden de istifade etmeyi sağlar. Bütün çağları ve ülkeleri, insanın önüne getiren Tarih, geçmiş ve eski milletlerle kendisi üzerinden ilişki kurularak, oradan alınacak dersler ile birey ve milletlerin geleceklerine ışık tutar. Nitekim Belçikalı tarihçi Léon-Ernest Halkin (1906-1998), “tarihin bilinmesinin geleceği düşünmek bakımından zaruri olduğunu” söyler. Felsefeci Macit Gökberk (1908-1993) de; “tarihin insanı çağdışı olmaktan kurtarıp, gününü yaşayan, geleceğe doğru uzanan değerleri içinde yapıcı rol oynamasına yol açabileceğini” ifade etmektedir. Tarihçi Mübahat S. Kütükoğlu da bu bağlamda, tarihin, insanlarda ahlak şuurunu uyandırıp manevi değerlerin gelişmesinde rol oynadığını; aileden başlayıp millete doğru gelişen bir sevgi ve bağlılığın doğmasına imkân hazırladığını, ayrıca bir bireyin ait olduğu milletin, üstünde yaşadığı vatan topraklarının geçmişini öğrenme ve araştırma arzusunu ortaya çıkardığını belirtir. (Kütükoğlu, 2007: 5). Aslında bütün tanımlardan kastedilen şudur: Toplumlarda tarih bilincinin oluşması bir zarurettir. Başka alanlarla pek yan yana gelmeyen “bilinç” kelimesinin, tarihe tamlanan olması, toplumların tarihi hafızadan yoksun olmamalarından kaynaklanmaktadır. Zira bu bilinç, geçmiş, bu günü ve geleceği de kapsar. Gelecekte de var olma iddiasında olan -ki bütün toplumlar bu iddiadadır- toplumlar, tarih bilincinden vazgeçemezler ve bunu yeni nesillerle aktarmayı bir görev bilirler. Aslında bu sadece bir toplumla sınırlı olmadığı için, toplumlardaki bu bilincin toplamı, insanlık bilincinin oluşmasına da katkı sağlar. Ancak unutmamak gerekir ki, tarih bilinci bilimsellikten uzaklaşıp, sürekli duygusallıkla beslenirse çatışmalara da sebep olabilir.

SIRA SİZDE

1

Tarih okumaları kişinin empati yapmasına nasıl katkı sağlar?

K İ T A P

Araştırma ilke ve yöntemlerini daha iyi kavramak için şu kaynaktan yararlanabilirsiniz.
Jacques Barzun- Henry F. Graff, *Modern Araştırmacı* (Çeviren: Fatoş Dilber) İstanbul 1999 (7. Basım) s. 3-44.

TARİHİN TANIMI VE KONUSU

Tarihin Tanımı

Niçin öğrenildiği ve faydaları yukarıda anlatılan tarihin bu güne kadar birbirinden farklı pek çok tanımına yer verilmiştir. Bu bakımdan tarihin tek bir tanımının ol-

duğunu söylemek zordur. Ancak bütün tanımların mutlaka ortak tarafları bulunmaktadır. Burada tarihin genel tanımına ve muhtelif düşüncülerin de ayrı ayrı tanımlamalarına değinilecektir. Öncelikle kelime, ardından terim anlamı üzerinde durulacaktır.

Türkçede kullandığımız “tarih” kelimesi, Arapça “v-r-h” kökünden gelen bir kelimedir. İbranice’deki karşılığı “yâreah” olup “ay” anlamına gelmektedir ki bu da “zaman ve insan ile ilgili olay ve olguların” açıklanmasında kullanılmaktadır. Tarih’in zaman birimi olan “ay” kelimesi ile ilişkilendirilmesi, kelime anlamının, “olayların tarihinin tesbiti” anlamına geldiğini kolayca ortaya koymaktadır. Tarih kelimesinin aslının Farsçadaki “mâh-rûz” (ayın görülmesi) kelimesinden alınarak, Arapça karşılığının kullanıldığı da ileri sürülmüştür. Görüldüğü gibi, her halükarda bütün tanımlarda, kelime “zaman” ile ilişkilendirilmektedir. Tarihin sözlükte anlamı “zamanı belirlemek” olduğuna göre; bizi terim anlamına götürecek şu altın sorulara da cevap vermesi gerekmektedir.

Neyin zamanını, niçin bilmemiz gerekir; zamanını bildiğimiz olaylar nasıl olmuştur, o zaman diliminin özellikleri nelerdir. Olaylar nerede, hangi coğrafyada meydana gelmiştir, bu olayların tesirleri nelerdir? soruları sorulmayınca tarihin terim anlamı oldukça karmaşık bir hal alabilir.

Terim olarak, en basit ifadeyle “geçmişin bilgisi”ne tarih denir. Veya daha genel bir tanımla, “olayların seyrinden, maddenin ve eşyanın geçmişinden ve mevcut durumundan bahseden her yazı ve her hikâye” tarihtir. Ancak tarih çeşitli tarihçiler tarafından farklı yönleri dikkate alınarak tekrar tekrar tanımlanmıştır. Zira tarih olay ve olgulardan meydana gelmektedir. Bir zaman dilimi içinde meydana gelen olaylara tarihi olay; bu olayların uzun zaman içinde kanunlara dönüşmesi, yeni bir hal alması ve insana tesir etmesine de tarihi olgu denir. Meselâ, 1789 Fransız ihtilali bir tarihi olaydır. Ancak bu ihtilaldan sonra, ihtilalin tesiriyle yeni siyasal sistemlerin oluşması ve dünyayı etkilemesi ise tarihi olgudur. Bu yüzden tarihi tanımlayanlar, ya olay ya olgu veya ikisini bir arada anlatma amacı ile farklı tanımlar yapmaktadırlar. **Fransız Annales Okulu** kurucularından **Marc Bloch**, tarihi “zaman içinde insanların ilmi” olarak açıklarken daha çok tarihi olaya vurgu yapmaktadır. Alman tarihçi **Ernest Bernheim** (1850-1952) “tarih bilimi, insanların zaman ve mekân çerçevesinde meydana getirdikleri evrimlerini ve bunların toplumsal bir varlığın bireyleri ve toplulukları sıfatıyla yaptıkları fiiller” olarak tanımlarken olay ve olguyu bir arada verir. Amerikalı tarihçi Frederick Jackson Turner (1861-1932) tarihi “geçmişten bize ulaşan, günümüzde ortaya çıkan, tenkitçi ve yorumcu bir anlayışla incelenen kalıntılardır”, diyerek daha modern bir tanım yapar. Yine Annales Okulu mensuplarından, Türk tarihçiliğine de etkili olmuş olan Fernand Braudel (1902-1985) tarihi, daha ziyade tarih yazıcılığı bağlamında ele alarak, “bütün tarihlerin toplamı, geçmiş, bu gün ve gelecekteki mesleki kabiliyet ve bakış açılarının bir araya gelmesi” olarak görür. Yani O, tarihi parçalara, zaman dilimlerine ayırmadan bir bütün olarak ele almayı önerir.

Aslında çoğu kere burada tanımlanan, geçmişte meydana gelen olayların bizzat kendisinden ziyade, onları gözlemleyen tarihçinin çıkarımlarıdır. Bu anlamda tarihe, “geçmiş ve bu güne” bir “gözlem” olarak da bakmak mümkündür. Ancak unutulmamalıdır ki bu gözlem, fen bilimlerindeki gibi bir laboratuvar ortamında değil, kalıntılar, kaynaklar ve belgeler üzerinden yapılabilir. İbrahim Kafesoğlu (1914-1984), olayları, ancak onları gözlemleyenlerin bıraktıkları belgelere dayanarak takip etmek mümkündür, demektedir. O’na göre; gözlem sadece kalıntılarda yapılabilir, olaylarda değil. Zira hakikat, ressam için ne ise, tarihçi için de odur; an-

Fransız Annales Okulu:

Fransız dergisi Annales d'histoire économique et sociale de dile getirilen tarih yazıcılığı ekolüdür. 1929 yılında Marc Bloch ve Lucien Febvre'nin tarih bilimini geliştirmek üzere sosyoloji, ekonomi, psikoloji vs. diğer sosyal bilimlerle işbirliğini öneren bir ekoldür.

cak geçmiş herkese farklı bir ışık altında görünür. Bu anlayış aslında Braudel de de kendini gösterir. O da aynı konuda pek çok tarihin yazılabileceğini söyleyerek, tarih yazımında tarihçilerin tek başına etkisini dile getirmektedir.

Bu gözlemler, -tıpkı laboratuvarlarda olduğu gibi- her zaman farklı tarihçiler tarafından defalarca yapılabildiğinden tanımlamalar da çeşitlenmekte ve yenilenmektedir. Zaten tarihe bilim sıfatı kazandıran yönü, kaynaklar üzerinden gözlem yaparak, sebep-sonuç ilişkisi kurulabilme özelliğidir. Zira kimilerine göre, diğer bilimlerdeki gibi yasaları konulmamış ve yaşanmış, bitmiş, tekrarlanması mümkün olmayan, denenemeyen olayları incelemek bilim değil; bir sanat veya zenaattir. Hâlbuki yukarıda söylendiği gibi, kaynaklarda olayları bizzat gözlemleyenlerin verdiği bilgiler; belgeler ve bunlar yoksa kalıntılar üzerinden adeta “tekrarlanabilen gözlemler” tarihi de diğer bilimlerin arasına koymaktadır. Söz gelimi 1766 yılında İstanbul’da büyük bir deprem oldu. Bu deprem İstanbul’u o kadar etkiledi ki; “küçük kıyamet” olarak isimlendirildi. O tarihte depremi görenler, yaşayanlar ve duyanlar onu kaydettiler. Ayrıca Osmanlı Devleti deprem sonrası bir dizi önlem almak ve yıkılan yerleri imar etmek için yazışmalar yapmıştır ki o belgeler de günümüze ulaşmıştır. Aynı şekilde o depremden etkilenen pek çok bina halen mevcuttur. Etkilenen yerleri ve o tarihte yapılan güçlendirme çalışmalarını bu gün gözlemlemek mümkündür. Bu durumda, 1766 yılında meydana gelen depremi anlamak ve doğurduğu sonuçları irdelemek için o depremin tekrar edilmesine gerek var mıdır? Elbette ki hayır, zaten mümkün de değildir. Öyleyse, verilerin doğru bir şekilde derlenmesi ve ardından - depremden sonra meydana gelen olayları zihinde canlandırıp adeta bir laboratuvar ortamı yaratarak- söz konusu depremin sonuçlarının yazılması tarihtir. Fakat burada unutulmaması gereken nokta, tarihin ancak, depremin başlamasından sonra meydana gelen gelişmeleri yazabildiğidir. Zira, depremin kendisi tarihin konusu değildir.

SIRA SİZDE

Geçmişe doğru gözlem mümkün mü; mümkün ise bu nasıl yapılabilir?

K İ T A P

Tarihin tanımları hakkında daha geniş bilgi için şu kitaba başvurunuz: Mübahat S. Küti-koğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, İstanbul 2007.

Tarihin Konusu

Tarihin tanımı içinde konusunu da içeren ipuçları bulunmaktadır. Genel olarak tarihin konusu, insan ve onun meydana getirdiği olaylar ve bu olaylar ile ilgili her şeydir denilebilir. Daha önce verilen tanımlarda dikkati çeken üç ortak husus bulunmaktadır ki bunlar tarihin konusunu anlamamıza yardımcı olmaktadır. Birinci husus, tarih, insanoğlunun geçmişte (bir zaman diliminde) düşündüklerinin, söylediklerinin ve yaptıklarının genel muhasebesidir. İkinci husus, tarihin, toplum içinde bireylerinin davranış bilgisi olarak tanımlanmasıdır. Üçüncü husus da tarihin, insanoğlunun sosyal evrimini inceleyen bir laboratuvar olmasıdır.

Ancak dünyada yaşanmış olaylar sadece insanlar tarafından meydana getirilmemiştir. Mesela doğal olaylar, insanın iradesinin dışındadır oluşur. Tarih, kendine has kanunları olan bu doğal gelişmeleri konu edinmez. Zira o gelişmelerde İnsan unsurunun etkisi yoktur. Gök cisimlerinin hareketi, ayın, güneşin tutulması gibi doğal hadiseler hakkında da bilgi sahibi olunabilir ve bunlar sıralanabilir; fakat buna sadece **kronoloji** denir, tarih denilemez. Esas itibarıyla tarih, konusunu sadece olaylar dizisinden değil, insanın düşünerek meydana getirdiği olaylardan alır. İn-

sanın düşünce ürünü olan ve bu düşüncelerin yönlendirdiği davranış ve oluşumları kendine konu seçer. Tarihin asıl konusunun, düşüncenin oluşturduğu fiillerin olduğunu söylemek mümkündür. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, bu düşüncenin bir bilinçli fiille sonlanmış olmasıdır. Düşünce aşamasında kalması onu tarihin konusu yapmaz. Örneğin, yolda rastladığımız bir tanıdığımızın ismini ve mesleğini hatırlamaya çalışmak tarihin konusu olamaz. Ancak, o kişiyi düşündüğümüz bir işi yapmaya yönlendirmek tarihin konusu olabilir.

Tarih, geçmişten bu güne kadar insan etkisiyle meydana gelen olayları konu edinirken aynı zamanda, olayların oluş aşamasındaki şartlarını ve onları şekillendiren kanunları da konu edinir. Bunlar ile ilgili gerçekleri ve bu güne yansımalarını ortaya çıkarmaya çalışır. Tabii olarak, bütün olaylarda ve gelişmelerde yer alan insanların rolleri derecelidir. Kimi toplumda önder vazifesi görmekte, kimi ise çok sınırlı bir katkı sunabilmektedir. Böyle durumlarda bazı tarihçiler, katkısı olan herkesin konu edilmesini savunurken; bazıları, tarih aslında kahramanların, tarih içinde büyük işler başarmış olanların hikâyesi olduğunu ileri sürerler. Daha bütüncül bakanlar ise, tarihin konusu bireyler değil, onların oluşturduğu teşkilatlanmış toplumların olduğunu belirtirler.

Aslında insan sosyal bir varlık olarak toplum ile birlikte yaşama ve varlığını sürdürme ihtiyacını hisseder. Birey olarak hayat düzeyini yükseltmek arzusu duyar. Toplumun içindeki her bireyin bu arzusu, ayrı ayrı başarı veya başarısızlıklara neden olur. Bu dürtüler ile insanlar, tarım, ticaret, sanat, sanayi vs. alanlarında; eğitim ve kültür sahasında faaliyetler gerçekleştirirler. Siyaset ve politika geliştirirler. Onların başarılarının sağlayacağı gelişmelerin toplamı ise uygarlıkları meydana getirir ki onlar da tarihin konusunu oluşturur. Tarihin araştırma alanı içinde insan, toplum ya da olayların kahramanı ayırımını yapmak oldukça zordur. Zira toplumu meydana getiren insanlardır. Ayrıca kahraman da olsa insanın düşünce dünyasını ve tarihe konu olacak davranışlarını şekillendiren de kendi toplumdur. Bu yüzden tarihçi bu etkileşimi dikkate almak zorundadır.

Diğer taraftan, her insanın kişiliği, ruh hali, diğerlerinden farklı olduğu gibi; her toplumun özelliği de diğerlerinden ayrılır. Bunda yaşanan coğrafyanın, tabiat şartlarının, o birey ve toplumların geçmişlerinin ve kalıtım yoluyla devraldıkları davranışlarının büyük etkisi vardır. Bu yüzden, tarih bu değişkenleri ve etkenleri de kendi konusu yapmak durumundadır. Tarihçi bir toplumdaki olaylara bakarak genelleme yapamaz. Her birinin şartlarını ayrı ayrı değerlendirir. Mukayeseli bir tarih çalışması yapılacak ise, yine iki olayın veya iki toplumun ayrışan ve benzeşen veya yakınlaşan tarafları ele alınarak, oranlanması sonucunda genel bir değerlendirmeye gidilebilir.

Tarih, yaşanmış ve yaşanan hayatın her yönünü konu edinir. Dolayısıyla tarihin oluşmasına katkı sunan etkenler de çeşitli olabilir. Fakat aksini düşünenler de vardır. Mesela, **Hegel-Marx** çizgisindeki tarihçiler, tarih içindeki olayların tamamen iktisadî etkenler ile gerçekleştiğini savunurlar.

Zira onlara göre insanı diğer varlıklardan ayıran en temel vasıf ekonomik ihtiyaçlarıdır. Bu yaklaşımın inkâr edilemez önemi olmakla birlikte, tarihin gelişimi ve anlamı tek faktör ile veya o faktöre bağlı bir olay ile anlaşılamayacak kadar çok yönlüdür ve karmaşıktır. Dolayısıyla tarihçi, olayları izah ederken birçok yönünü bir arada değerlendirmek zorundadır. Zira iktisadî, sosyal faktörler, coğrafi şartlar, dinî inançlar, gelenekler ve görenekler, tarihi yapanların psikolojik durumları gibi hususların tamamı tarihi olayların oluşmasında etkin olmaları hasebiyle tarihin de konularıdır. Aynı zamanda bunlar tarihçinin tarihi olayları anlaması için kullanma-

Kronoloji, sözlükte “zaman bilgisi, zaman dizini” olarak tanımlanmaktadır. Tarih biliminin” önemli bir parçası olmakla birlikte, bizzat tarih değildir. Zira kronoloji, tarih gibi sebep-sonuç irdelemesi yapmaz sadece “olayın” hangi tarihte meydana geldiği” ile ilgilenir.

Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) Alman filozofudur. Felsefenin içinde tarihi tartıştı. Diyalektik mantığı geliştirdi. Kendisinden sonra pek çok filozofu etkiledi. En büyük takipçisi ise Karl Heinrich Marks (1818-1883) oldu. Marks da bir Alman olmakla birlikte Londra'da yaşadı ve orada öldü. Hegel'in yolunda ama daha da geliştirerek Tarih bilimine yeni yorumlar getirdi. Das Kapital adlı eseri ile tanındı.

sı gereken araçlarıdır. Tarihin tanımında olduğu gibi, konusunda da farklı yaklaşımlar olmakla birlikte, hepsinin ortak yönlerini şu şekilde görmek mümkündür. Tarih konusunu geçmişten veya günümüzdeki insanların faaliyetlerinden seçer. Bu tür olayların tarihe konu olabilmesi için kalıntılara, belgelere dayanması ve ayrıca yoruma muhtaç olmaları gerekmektedir.

SIRA SİZDE

Doğal Olaylar ile Tarihin konusunu birbirinden ayıran temel fark/lar nelerdir?

TARİH YAZIMININ ÇEŞİTLERİ

Tarihin tanımı yapılırken sık sık tarihçinin görevlerine de vurgu yapıldı. Tarihçinin temel görevi, olayları mümkün olduğunca gerçeğine uygun olarak yansıtmaktır. Ama unutmamak gerekir ki, tarihçi “vaka’yı/olayı” yeniden yaratmamaktadır. O, kaynaklardaki gözlemlerine dayanarak tarihi olayın, sebep ve sonuçlarını ihmal etmeden hafızalarımızda yeniden canlanmasını sağlar. Ancak tarihçi bunu yaparken kendi anlayışına göre bir tarih yazımı metodu benimser. Tarih, benimsenen metoda ve yazılış tarzlarına göre tasnif edilmiştir. Tarih içinde şekillenen bu yöntemler, bir noktada nesnelliği daima tartışmalı olan tarih anlayışlarını da belirli standartlara kavuşturmaktadır.

Hikâyeci (Rivayetçi) Tarih

Olayların yorumlanmadan aktarılmasıdır. Bu tarz tarih yazımında tarihçi olayların felsefesini yapmaz, doğrudan rivayetleri sıralar. Bu tarz ilk defa eski Yunanda ortaya çıkmıştır. Ağızdan ağıza dolaşan hatıralar, zamanla epos adı verilen şiir tarzında söylenmekteydi. Bu şiirler, **logograflar** tarafından hikâye tarzında düzyazıya çevrilmişlerdir. Bunlara arşivlerdeki malzemeler de eklenince, içinde bazı gerçekleri barındıran hikâyelere dönüştüler. Fakat **Strabon**’un ifadesine göre bunlar “epos” olmaktan kurtulamamışlardır.

Bu açıdan bu eserler ne edebî ve ne de tarihi eserlerdir. Ancak bilimsel araştırma yolunu açan basit “kronikler”dir. Bu tür eserlerin yazarlarından olan Hekataios’un tarihçilere yaklaşan bir tarzı vardı. Zira O, ilk çağ tarihinin önemli seyyahlarından ve gezginci vasfı ona araştırmacı kimliği de kazandırmıştı.

Ancak bu bilgileri daha sistemli olarak bize aktaran Bodrumlu Herodotos’dur. O hikâyeci tarih tarzını benimseyerek, logografların yolundan ayrılmıştır. Olayları bir düzen içinde sıralarken tenkit ve tahlil yoluna gitmemiş, ancak gördükleri ve işittikleri arasında bir ayırma gitmiştir. Bu da onun bir arayış içinde olduğunu göstermektedir.

Bodrumlu Herodotos Eski Yunan tarihini şöyle tanımlıyordu: “İnsanların yaptıklarının zamanla sönüp gitmemesi, Helenlerin olsun Barbarların olsun başardıkları, büyük, şaşmaya değer işlerin adsız-sansız yok olmaması, bilhassa neden birbirlerine karşı savaşlar yaptıklarını bildirmek için yazmak.” Onun bu yaklaşımı ona “tarihin babası” sıfatını kazandırmıştır. O, yazdığı tarihinde, daha sonra tarih yazımında bir anlayış olacak olan büyük adamlara şan ve şöhretten gereken payı yeterince vermeye çalışmıştır. Bu tarz tarih yazımı ondan sonra hayli etkili olmuş, hatta ortaçağ tarihçiliğinde nerede ise benimsenen tek yöntem haline gelmiştir. İslam tarihçilerinden Taberi’nin veya İbnü’l-Esir’in tarihleri de bu kategoriye dâhil edilebilir.

Strabon, (M.Ö. 64 - M.S. 24)
Bu günkü Amasya sınırları içinde doğmuştur. Roma Cumhuriyeti zamanında yaşamıştır. Filozof, Tarihçi ve daha önemlisi dünyanın en eski Coğrafyacısı olarak tanınmıştır.

Miletoslu Hekataios olarak tanınmış, İoniali halkbilimci, gezgin ve tarihçidir. Aynı zamanda çizdiği gerçeğe yakın haritası ile de ünlenmiştir.

Öğretici (Pragmatik) Tarih

Literatürümüzde bu tarza “Şe’nî tarih” de denir. Burada maksat sadece olayları yazmak değil; aynı zamanda onlardan faydalı sonuçlar da çıkarmaktır. Milletler kendi değerlerini, millî duygularını yeni nesillere kazandırmak maksadıyla bu tür tarih yazımını öne çıkarırlar ve eğitim programlarında da yer verirler. Herodotes’in yöntemi asırlarca etkili olurken, en az o yöntem kadar eski olan öğretici tarih de hala yaşayan ve benimsenen tarih yazımlarındandır. Eski Yunanlı tarihçi Thukydides (M.Ö. 460-400) bu tarz tarih yazımının öncüsü kabul edilir ve gerçek anlamda tarihçilik onunla başlatılır. Aslında bu tarz tarih yazımı sadece öğretici değildir. Aynı zamanda olayların sebep ve sonuçlarını da kendince irdelemeye çalışır. Bu tarzın önderliğini yapan Thukydides; Peloponnesoslularla Atinalıların savaşlarını anlatırken, savaşların sebebini Atina ve Sпарта devletlerinin birbirinden farklılaşan şartlarında aramaktadır. Bu bakımdan bu tarz sadece yazım şekli değil, aynı zamanda takip ettiği metot bakımından da hikâyeci tarihten ayrılır. Tabî olarak bu farklar hem seçilen konularda ve hem de içeriklerinde kendini gösterir. Bu yazım tarzında tarihî şahsiyetlere, onların erdemlerine ve başarılarına özel vurgu yapılır. Ayrıca, bu tür çalışmalarda zaman ve mekân sınırlaması yapıldığı gibi, olaylar da genellikle tarihçinin yaşadığı devirden seçilir. Bu tarzın ilk örneklerinde, bir siyasi örgüt olarak devlet, tarihin merkezine yerleştirilmiştir. Aslında bu çalışmalar siyasi tarihe de öncülük etmiştir. Böylece tarihin kendi içindeki alanlarının da belirginleşmesine katkıda bulunmuşlardır. Bu tarzda yazan tarihçilerin ana amacı, tarih bilimini faydalı kılmak; tarihi tecrübeyi aktararak, bilgiyi çoğaltmak, geliştirmek ve bundan ders çıkaran insanı başarılı yapmaktır. Bunu yaparken, olaylara tamamen sadık kalmaya ayrıca olaylar arasındaki ilişkileri ve sebeplerini de ortaya koymaya özen gösterirler. Thukydides’ten sonra bu tarzı benimseyen Eski Yunanlı tarihçi Polybios (M.Ö. 20-M.S. 120), sebepleri incelemede daha da ileri gider. Kartacalılar ile Romalılar arasındaki savaşları incelerken, her iki devletin siyasi sistemlerine vurgu yaparak, Kartacalılar’ın yenilgi sebeplerini ortaya koymaya çalışır. Bu tarz tarih yazıcılığı Eski Yunanlı tarihçi Plutarkhos (M.S. 46-120 ?), Romalı tarihçi Tacitus (M.S. 56-117) ve çağımıza daha yakın olan Floransalı siyaset bilimci Machivelli (1469-1527) ile İngiliz tarihçi Thomas Carlyle (1795-1881) tarafından devam ettirilmiştir. (Togan, 1981: 3-7; Kütükoğlu, 2007: 6-7) Bu tarzda yazılan tarihlerin bazıları, gerçeği ortaya çıkarmaya çalışırken; tarihteki başarısızlıkları ve olumsuz örnekleri zaman zaman ihmal ederler. Tarihi günlük problemlerin çözümüne de bir araç olarak sunmak için böyle bir ayıklamaya gidilmesi veya salt güzel örneklerin seçilmesi öğretici tarihin zaafıdır. İslam tarihinde kaleme alınan ve daha ziyade Hz. Muhammed’in hayatını ve örnek kişiliğini işleyen Siyer kitapları; Osmanlı padişahlarından, Yavuz Sultan Selim’i anlatan Selimnâmeler ve Kanuni’yi anlatan Süleymannâmeler gibi örnekler öğretici tarih tarzı eserlerindendir. Türk tarihçisi Fuad Köprülü (1890-1966) bu tarz tarih yazımına karşı gelerek; tarihin sadece, büyük adamlara mal edilemeyeceğini ileri sürer. O, tarih denince muharebe ve zafer hikâyeleri, hükümdarlara ait menkıbeler, isyan ve ihtilal gibi olayların akla geldiğini, oysa tarihin ve toplumların gelişimlerinin sadece bunlardan ibaret olmadığını vurgular. Bu yüzden halkın hayatı; sosyal, siyasî, fikri, iktisadî yaşantıları vb. gibi hususlar tarihçinin araştırma konuları olmalıdır. Köprülü, tarihi araştırmayı “beşeriye-tin bütün hayatını yeniden canlandırmak” olarak görmektedir. Ayrıca o, tarihçinin geçmişte yaşanan hiçbir fiil ve olayı atlamaması gerektiğini ısrarla belirtmektedir.

İbn Haldun Arap kökenli Müslüman bir filozoftur. İspanya'da ve Kuzey Afrika'da yaşamıştır. Kitabü'l-İber (İbretler Kitabı) adlı eseri ile tanınmıştır. Bu kitabın girişi niteliğindeki Mukaddime (Önsöz) adlı eseri ile büyük bir ün kazandı.

Kısaca el Kafiye olarak tanınır. 1463 yılında "el Muhtasar fi İlmi't-Tarih" isimli tarih metodolojisi konusunda bir eser yazmıştır ki alanında ilkler arasındadır.

Araştırmacı (Nedennasılı) Tarih

Modern tarih yazımında etkin olan tarzdır. Tarihi bir olayı incelerken, olayın gerçek şekline ulaşmada daima "neden-nasıl" sorularını soran tarih yazımı türüdür. İslam dünyasında, **İbn Haldun** (1332-1406) eserlerinde; olayları irdelemeyi tarihin merkezine oturtur. Kitabında özellikle Kuzey Afrika toplumlarının oluşumlarını anlatırken, bu toplumların, üretim tarzlarını, töre ve kurumlarını yani toplumların alt ve üst yapılarını inceleyerek yeni bir tarz ortaya koyar. Ayrıca toplumların oluşmasında coğrafyanın rolüne değinir. İbn Haldun'un çağdaşı Bergamalı Muhyiddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman **el-Kâfiye** (1386-1474) de aslında benzeri bir yol deneyerek, tarih metodolojisinden bahseder. (Şulul: 2001, 217-239) Bu erken dönem denemelerine rağmen, muhtemelen birincisinin tarihî maddeciliğe öncülük ettiği halde olaylara kaderci yaklaşımı, ikincisinin de tarihi bir amaç değil, Tanrı'ya varmak için bir araç olarak görmesi, onların araştırmacı tarihçiliğin öncülleri olarak görülmelerini engellemiştir.

Bazı tarihçiler, modern tarih yazımını Fransız filozof Voltaire (1694-1778) ile başlatırlar. Zira o, XIV. Louis dönemini yazarken "ben ne kralın hayatını ne de saltanat yıllarını yazmak niyetindeyim. İsteğim, insan zihninin tarihini yazmaktır" (Özbaran, 1990: 2) diyerek kendisinden öncekilerden ayrı bir yol benimser. "Ulusların Davranış Biçimi ve Töreler Üzerine Deneme" adlı kitabında O, savaşlar ve krallardan ziyade, gelişmiş hayattan kesitlerin önemli olduğunu ve bunların halkın ilgisini daha fazla çektiğini söyleyerek, kendisinden önceki tarihçilerin yaklaşımlarından uzaklaşıp, tarihe daha geniş bir alan açmıştır. Ancak gerçekten araştırmacı tarihin şekillenmesi için bir asır daha bekleneciktir. Bu ilk deneyimlerden sonra, XIX. Yüzyılda bütün dünyada, tarih yazımında ciddi dönüşümler oldu. Yeni nesil tarihçiler olayları hikâyeci tarihçilikte olduğu gibi sadece anlatılmasının, öğretici tarihte olduğu gibi, istifade edilmesi için tecrübelerin yansıtılmasının yeterli olmadığını savunarak; olayları hazırlayan sebep ve sonuçlarını derinlemesine sorgulamasını savunmaya başladılar. Aslında bu tarihe kadar tarihin bir bilim olup olmadığı tartışılırken; araştırmacı tarihin uyguladığı yöntemler ile tarih bir bilim dalı olarak kabul edilmeye başlandı. Özellikle yirminci yüzyılın başında İngiliz tarihçi J. B. Bury (1861-1927) nin yaklaşımları ile tarih, bilim kurallarının içine alındı. Bu gün artık diğer yöntemleri takip eden tarihçiler olmakla birlikte pek rağbet görmemektedirler. Günümüzde modern tarihçilik, her gün gittikçe gelişen araştırma yöntemlerini de kullanarak tarihi olayları ispat ve yorumlamaya çalışmaktadır. Bu açıdan günümüzde dünya tarihi yeniden yazılmaktadır.

Tarihin oluşmasında hangi toplum ve inançtan olursa olsun; bütün insanlar az ya da çok katkı sağlar. Ancak bu katkılar, olaylar, oluş tarzları ve aktörleri bakımından birbirinden farklılıklar gösterir. Gerçi aynı şartlarda benzeri olaylar meydana gelebilirse de, "tarih tekerrür eder" yargısı yanlıştır. Zira benzer hadiselerin bile mutlaka birbirinden ayrıldıkları yönleri olduğu gibi; bu olayların özel şartları, değişik mekânları ve daha da önemlisi kahramanlarının karakterleri, psikolojileri ile dış etkenleri vardır. Ayrıca tarihteki olayların bir kere daha meydana gelmeleri mümkün değildir. (Kütükoğlu, 2007: 7)

Bu yüzden olayların gerçek yönünün anlaşılması için bütün bu faktörlerin ayrı ayrı incelenmesine ihtiyaç duyulur ki; araştırmacı tarih bu yöntemi izlemek zorundadır. Daha önce de söylendiği gibi, tarihi olayları tek sebep ile açıklamak eksik bir yöntemdir. Olaylar, mümkün olduğunca bütün şartları ile ele alınarak akılcı bir analize tabi tutulmalıdır. Burada tarihçi kadar, kullanılacak malzeme ve kaynakla-

rın birinci derecede rol oynadıklarını unutmamak gerekir. Örneğin 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşını bu yöntemle incelemek isteyen bir tarihçi, öncelikle bu savaşın taraflarının ulaşılabilen bütün belgelerini toplamak zorundadır. Ardından savaş öncesi tarafların şartlarını, bu şartların oluşmasını sağlayan etkenleri ve nihayet iki tarafı savaşın eşiğine getiren gelişmeleri ayrı ayrı incelemelidir. Bu arada bütün bu olaylarda başat rol oynamış olan Rus Çarı'nın, Osmanlı Padişahının ve etrafındaki diğer devlet adamlarının dünya görüşlerini ve ruh hallerini ayrı ayrı tetkik etmesi gerekmektedir. Ayrıca, 19. Yüzyılın genel şartları, diğer devletlerin siyasetleri ve etkileri asla ihmal edilmemelidir. Araştırmacı tarih yöntemi, ancak bütün bunların derlenip tasnifinden sonra her aşamada “neden ve nasıl” sorularının da cevaplarını arayarak, savaşın sebeplerini ve sonuçlarını, kısaca tarihini ortaya koyabilir. Buna göre araştırmacı tarihçi şu yöntemi takip eder demek mümkündür: Önce konu ile alakalı bütün kaynakları derleyerek olayları zapt eder. Ardından kronolojik veya tematik bir tasnife tabi tutar. Okuduklarının analizini yapar, sebep ve sonuçlarını irdeleyerek, “neden-nasıl” sorularının cevabını bulduktan sonra yazar.

Aslında bu sonuç, tarih yazımının evrimi olarak kabul edilebilir. Önceki yazım yöntemlerinde olaylar ya sadece tespit ve rivayet edilmekte; ya da tespitten sonra faydacı bir yaklaşım ile bunlardan istifade yolu aranmaktaydı. Hâlbuki araştırmacı yöntem de nedensellik irdelemesi yoluna gidilmektedir. Bu da tarihi edebî anlatım olmaktan çıkarak, bilimsel bir alana taşımaktadır. Bir anlamda tarihte nedenselliğin öne çıkarılması, tarihi zevkli anlatımdan uzaklaştırmış ama bilimsel tarihçiliği doğurmuştur. Bugün bütün geçmişin bir sonucudur. Dolayısıyla gelecek de bugünün sonucu olacaktır. Bu süreklilik ancak nedensel ilişkiler ile açıklanabilir. Nitekim tarihçi kaçınılmaz bu gerçekten hareketle olaylar arasındaki neden ve sonuç ilişkisini çözümlendiği ve yorumladığı sürece tarih hikâye olmaktan çıkar ve bilimsel bir kimliğe kavuşur. Görüldüğü üzere burada asıl görev tarihçiye düşmektedir. Ömrünü tarih araştırmalarına vermiş M. S. Kütükoğlu haklı olarak şu yaklaşımı sergiler. Ona göre, “tarihçi, en iyiyi, en doğruyu ve kendisini gayeye ulaştıran yolları denemeli, eksiklerini doldurmak için gayret göstermelidir. Ancak bazen neticeye varmak için sarfedilen emekler boşa gidebilir, aranan bulunamaz, başlanılan noktaya dönülebilir. Fakat bu başarısızlık tarihçiyi hayal kırıklığına uğratmamalı, tam aksine, neticeye varacak başka yollar ve metotların denenmesine yol açmalıdır.” Kolayca anlaşılabileceği gibi bu yaklaşımda seçilen konunun önemi yoktur, tarihçi önemlidir. Zira modern tarih yöntemi, tarih araştırmalarının tıpkı diğer bilimler gibi, anlatımı öne çıkaran edebî kaygılardan uzak fakat kanıtlama yeteneğinin ön plana çıkmasını önermektedir.

Nedennasılı tarih araştırma yönteminin tıpkı diğer yazım şekillerinde olduğu gibi kendi içinde de bir takım çelişkileri ve sorunları barındırdığı hatırdan uzak tutulmamalıdır. Her şeyi ve tabii olarak kaynakların kendilerini de sorgulayan nedennasılı tarih algısında, bütün kaynaklar da kuşku altında bırakılabilmektedir. Bu da tarihi gerçekliğe ulaşmayı zorlaştıran bir yaklaşımdır. Zira bütün sorumluluk tarihçinin sırtına yüklenmektedir. Yani tarihçinin yorumu kaynaklardan daha önemli hale gelmektedir. Kaynakların kesin olarak tanımladığı tarihi hadiselerin, subjektif olma ihtimali bulunan serbest yorum ile açıklanmaya çalışılması yanlışları da beraberinde getirebilir. Bu tarzın bir başka sorunu da, tarihçileri -her zaman olmasa bile- sorgulayarak kabul ettikleri bir belge veya bir kaynak üzerinden kolayca genellemeler yapmaya sevk etmesidir. Oysa çoğu kere tarihi olayın veya olgunun genellemelere imkân tanımayacak şartları ve kuralları vardır. Bu da araştırmacı tarihçiye, yorumlamadan önce, mümkün olduğunca olaylar ile ilgili bütün belge ve kaynakları görme ve analiz etme sorumluluğunu yüklemektedir.

Tarihin Dönemlendirilmesi

Yukarıda ele alınan ve doğrudan tarih algısından kaynaklanan yönteme dair olan tasnifin dışında; tarihçinin ortaya koyduğu esere veya incelenen döneme göre ayrı bir sınıflandırma daha yapılmaktadır. Buna göre, birçok konuyu bir arada ele alıp, onları bütün teferruatlarıyla değil de ana hatlarıyla inceleyen ve konu hakkında topluca bilgi veren tarihlere Genel (Umumî) Tarih denir. Bu tür tarihlere konular döneme ve coğrafi mekânlara taksim edilerek kronolojik olarak yazılır. Söz gelimi İslam tarih yazıcılığında karşılaştığımız; Peygamberler Tarihi, Sasaniler, Romalılar, Asr-i Saadet (Hz. Muhammed'in devri), Dört Halife, Emeviler, Abbasiler ve nihayet Osmanlılar sıralaması, bir Genel (Umumî) Tarih yazımıdır. Bunun dışında; ayrı, ayrı milletlere, ya da insanlık tarihinin ayrı ayrı konularına tahsis edilen eserlere de Özel (Hususî) Tarih adı verilir. Mesela, Türk Tarihi, Alman Tarihi, Fransız Tarihi, Osmanlı Tarihi veya bir kesiti; III. Selim'in ıslahatları gibi konular, Özel (Hususî) Tarih olarak değerlendirilebilir. Ancak Özel Tarih, kendi içinde alt konulara taksim edildiğinde, ana konu Genel Tarih niteliği kazanabilir. Meselâ "Türk Tarihi" üst başlığı genel, "Türklerde Devlet Geleneği" konusu ise onun içinde özel tarih olabilir. Bunun dışında tarih yazımı, seçtiği alana göre de sınıflandırılmaktadır. Örneğin, devletlerin doğuşu, gelişmesi, birbirleri ile ilişkileri, savaş, barış ve anlaşmaları konu alan tarihe "siyasi tarih"; tarih içinde yaşanan toplumsal olayları, değişim ve gelişmeleri konu edinen alana "sosyal tarih" adı verilmektedir. Bu örnekleri iktisadi alana çektiğimizde "iktisat tarihi"; din ve inanç alanlarına taşıdığımızda da "dinler tarihi" gibi başlıklar ile karşılaşırız. Zaten bir tarihçi okumalarını bu alanların tamamında yapmak mecburiyetindedir.

Tarih yazımındaki bu sınıflandırmalar tarihte bir de devirler/çağlar meselesini gündeme getirmektedir. Tarihin kaynaklardan öğrenilemeyen devirler, "prehistorya/tarih öncesi devir" kabul edilir. Özellikle 19 ve 20. Yüzyıllarda yapılan antropolojik araştırmalar ile bu dönem hakkında yer yer yeni bilgilere ulaşılmıştır. Ancak bu bilgiler bütünü göstermekten ziyade, özeli, detayı hatta istisnayı göstermektedir. Ortaya çıkan buluntular ile tarih öncesi devirlerin milattan önce 30-25 bin senelik bir döneme denk düştüğü kabul edilmektedir. İlk yazılı belgeler, Önasya'da yine milattan önce yaklaşık 3200 lerde bulunduğu varsayımına göre, prehistoryayı takip eden "tarih devrinin" de günümüze kadar 6000 yıllı aşan bir zamanı kapsadığı hükmüne varılır. Bu tarih devri de kendi içinde zaman dilimlerine taksim edilmektedir ki ilerdeki bölümlerde bu konuda bilgiler verilecektir.

17. yüzyıldan itibaren tarihi çağlara ayıran bir taksim yapılmıştır. Umumî tarih yazımında sıkça kullanılan bu taksimata göre; Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşüne kadar (bazılarına göre, Hristiyanlığın Büyük Kostantinus tarafından resmi din olarak kabul edildiği 336-337 ye kadar) olan devre, Eski Çağ denir. Bu tarihten İstanbul'un fethi olan 1453 yılına (veya Amerika'nın keşif tarihi 1492 yılına) kadar olan devre de Ortaçağ denilmektedir. 1453'ten 1789 yılındaki Fransız ihtilaline kadar olan devre Yeniçağ; Fransız ihtilalinden günümüze kadar olan devre de Yakınçağ denilmektedir. Kolaylıkla anlaşılacağı gibi, bu dönemlendirme hem görece ve hem de Avrupa tarihi merkezli bir taksimdir. Bu yüzden çeşitli başlangıçlar alınarak bu taksim yeniden yapılabilir. Sözgelimi Amerika tarihi için böyle bir dönemlendirme yapmak istenirse tamamen Yeniçağlardan başlatmak gerekecektir. Tarihin anlaşılmasını ve öğretilmesini kolaylaştıran bu dönemlendirmenin yetersizliği her zaman dile getirilmiş ve yeni teklifler sunulmuş olsa bile tarih öğretiminde eski alışkanlık hâlâ sürdürülmektedir. Bu taksimatın Avrupa merkezli olduğunu vurgulayan İbrahim Kafesoğlu, "Türk Tarihinin Taksimatı" konusunda teklif geliştirmiş ise de, tamamen kabul görmemiş; ancak çeşitli fakültelerde açılan Anabilim

dalları ile bu fikir kısmen uygulama zemini bulmuştur. Diğer taraftan dünyada bir kısım gelişmiş eğitim kurumlarında, bu taksimatın dışında, tematik veya coğrafyaları, esas alan bölümler yer almaya başlamıştır. Asya Tarihi; Ortadoğu Tarihi veya Afrika Tarihi gibi.

Araştırmacı tarih yazımında hangi sıra takip edilmelidir?

TARİHİN DİĞER BİLİMLER İLE İLİŞKİSİ

Tarih biliminin tanımları ve seçtiği konularından da kolayca anlaşılacağı üzere, ilişkisinin kurulamayacağı bir alan yoktur. Hemen her şeyin bir tarihi olduğu gibi, diğer “şeyler” de tarihi oluşturur. Bu yüzden tarihi, yine tarih içinde gelişen diğer bilim dalları olmadan anlamak imkânsızdır. Tarihçi olayları izah ederken diğer bilimlerin de izah ve yaklaşımlarına muhtaçtır. Bir problem ile yüz yüze gelen tarihçi hangi bilim dalından istifade etmesi gerektiğini bilmek zorundadır. Bu konuda değişik sıralamalar yapmak ve pek çok farklı disiplinler vermek mümkündür. Söz gelimi, her edebi ürünün aynı zamanda bir tarih kaynağı olduğu gerçeğinden hareketle tarihin edebiyat ile olan ilişkisi asla inkâr edilemez. Aynı şekilde, her biri ayrı bir disiplin olan ilahiyatın (din biliminin), hukukun, tarihten doğan siyaset biliminin, psikolojinin; hatta günümüzde teknolojinin özellikle bilgisayar teknolojisinin de tarih bilimi ile ilişkileri açıkça ortadadır ve onun yardımcı dalları arasındadır. Ancak burada genel kabul görmüş ve yukarıda sayılanları da kendi araştırma sahası içine almış olan tarihe yardımcı bilim dallarından söz edilecektir.

a. Coğrafya: Eski Yunancada geo=yer ve graphien= yazmak kelimelerinden türetilen Coğrafya yerin tanımı/yazımı anlamına gelmektedir. Bir bilim dalı olarak da “ insan ve mekânın karşılıklı etkileşimini araştıran” bir bilimdir. Bütün tarihi olayların bir mekânda cereyan ettikleri düşünüldüğünde tarih-coğrafya ilişkisinin ne denli iç içe olduğu anlaşılır. Kaldı ki, tarihi olayların oluşmasında coğrafi şartlar büyük rol oynar, olaylara şekil verir ve hatta uygarlıkların gelişmelerine imkân sağlar. Örneğin tarihe konu olan uygarlıkların hemen tamamı, deniz sahilleri, nehir ve göllerin etrafında ya da verimli vahalarda gelişmişlerdir. İnsanoğlu barınma ve beslenme ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri elverişli yerlere yerleşim mekânları kurarak uygarlıkların temellerini atmışlardır. Mesela, Fırat ve Dicle nehirleri Mezopotamya, Nil nehri Mısır medeniyetlerinin doğuşunu sağlamışlardır. Coğrafya bilimi olmadan tarihi yazmak mümkün değildir. Kaldı ki, coğrafya bilimi de bir dizi alt disiplinler geliştirmiştir ve hepsi de tarihin yorumlanmasına yeni kapılar açmaktadır. Beşeri coğrafya ve demografi bilgisi insanlığın dağılımını ele alırken; iktisadî coğrafya da üretim ve tüketim ilişkilerini ve sonuçlarını ortaya koymaktadır. Coğrafya bilimi, kendi prensiplerini kullanarak, geçmişteki zaman dilimlerini araştırma konusu yapan Tarihi coğrafya disipliniyi üretmiştir. Tarihi coğrafya, iskân alanlarının belirlenmesi, bir yerin nüfus yapısı ve o nüfusun sosyal ve iktisadî yönlerini ele alması bakımından tarih bilimine en yakın duran disiplindir.

b. Kronoloji ve Takvimler: Tarih araştırmalarında olayın geçtiği mekân kadar zaman da çok önemlidir. Zira zamanı bilinmeyen bir hadiseyi, kendi şartlarından arındırarak tahlil etmek mümkün değildir. Zira her olayı kendi zamanını şartlarında ele alarak izah etmek tarihteki temel kurallardandır. Geçmişteki bir hadiseyi, bu günün veya olay tarihinin dışındaki şartları ile izah etmeye tarih yanılgısı, yani olay ile zamanın uyuşmazlığı denir. Bu hataya düşmemek için tarihçinin kronoloji biliminden istifade etmesi gerekmektedir. Burada kronolojiyi belirleyen takvim bilgisine de ihtiyaç vardır. Nitekim zamanın tayini için eskiden beri çeşitli

milletler değişik takvimler kullanmışlardır. Eski Mısır, Babil, Hint, Çin ve Sasani-ler ayrı ayrı takvimleri kullanmışlardır. Aynı şekilde Büyük İskender Selefkos takvimini kullanmıştır. Türklerde bilinen en eski takvim ise on iki senelik hayvan (on iki hayvanlı takvim) takvimidir. Avrupa'da da farklı farklı takvimlerin kullanıldığı bilinmektedir. Ancak M.Ö 45 yılında Julius Caesar'ın yaptığı Julien takvimi ile Avrupa'da birlik sağlanmıştır. İslamiyet'in doğuşundan sonra Müslümanlar başlangıçta Julien takvimini kullanmakta idiler. Ancak Hz. Ömer zamanında 622 yılı, yani Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicret/göç etmesini 1 kabul ederek, Hicrî yılı ihdas etmişlerdir. Bu tarihten sonra Müslüman topluluklar yılbaşı Muharrem ayı olan Hicrî tarihi kullanmaya başlamışlardır. Bu takvim Julien takviminin aksine güneşin dönüşü esasına değil; ayın dönüş esasına dayanmaktaydı. Güneş yılı 365 gün olarak hesaplanırken, Hicrî takvimde bir yıl 354 gün 21 saat idi. Yani Şemsî takvime göre yıl 10 gün 8 saat daha kısaydı. Osmanlılar kendilerinden önceki Müslüman devletlerden devraldıkları Hicrî takvimi imparatorluğun sonuna kadar kullandılar. Tanzimat'tan sonra (H.1256/M.1840) yılbaşının Mart ayı kabul edildiği, Rumî/Malî takvimi kullanan Osmanlılar, resmi belgelerinde, hatta gazetelerde iki takvimi (hicrî ve rumî) de bir arada yazıyorlardı. 19. Yüzyılın sonlarında, resmi yazışmaların dışında Miladî takvim de kullanılıyordu. Bu durum 1926 yılına kadar devam etti ve 1 Ocak 1926 dan itibaren Türkiye dünya standartlarına uymak için Hicrî ve Rumî takvimleri terk ederek Miladî takvime geçmiştir. Bu yüzden eski metinleri ve belgeleri okuyacakların mutlaka takvimleri bir birine çevirmeyi de bilmeleri gerekir. Bu konuda birçok hesaplama yöntemleri ve hazır cetveller vardır. Ayrıca Türk Tarih Kurumunun sanal ortamda sunduğu "tarih çevirme kılavuzu"ndan da istifade etmek mümkündür.

c. Felsefe: Tarih, insan düşüncesinin fiile dönüşmüş halleri ile uğraşırken; felsefe doğrudan insanın düşünme tarzı ile uğraşır. Uygarlıklar da düşüncenin ürünleridir. Felsefe ise; insanı ve doğayı kavramak ve algılayabilmek için girişilen zihinsel araştırmaların veya düzenli fikirlerin ve görüşlerin bütünüdür. Tarihçi, araştırdığı dönemin düşünme tarzını anlayamadan üretilen uygarlığı da anlayamaz. Felsefe, tarihçiye doğru düşünme yollarını açtığı gibi; tarih içinde diğer insanların düşünüş tarzlarını da kavratır. Tarih Felsefesi ise, tarih boyunca meydana gelen düşünce biçimlerini ve birbiri ile olan ilişkileri ortaya koyarak; tarihçinin mukayese yapmasına ve en önemlisi felsefenin tahlil araçlarını ve kavramlarını kullanarak tarihi olaylara eleştirel yaklaşımına imkân sağlar.

d. Sosyoloji: İnsan topluluklarını, insanlar arasındaki ilişkileri, onların faaliyet alanlarını kendine konu alan sosyoloji ile tarihin inceleme alanları iç içedir. Sosyoloji toplumları sistematik bir tahlile ve sosyal kanunları incelemeye tabi tutarken, tarihi bir laboratuvar olarak kullanır. Tarihçi tekrarlanamayan hadiseleri zihninde canlandırıp bütün teferruatları ile ele alırken; sosyoloji daha ziyade tekrarlanabilen, kurallar ve prensipler ortaya koyan düzenli olaylar ve kurumlar ile uğraşır. Sınıflar, guruplar ve kültür ile ilgilenir. Bu yüzden tarihçi, toplumsal olayları, hatta bireysel davranışları açıklamak için sosyolojinin birikimini kullanmak zorundadır.

e. İktisat: Toplamların varlıklarını sürdürmek için çeşitli kaynaklarını nasıl idare ettiğini konu edinen İktisat, esasında tarihin konuları arasındadır. Hatta birçok tarihi hadise de iktisadi faktörler ile izah edilebilir. Bu durumda tarihçi iktisadî kanunları ve onların olaylara nasıl yön verdiğini bilmek zorundadır. Yoksulluğa bağlı bir isyan hareketini inceleyen bir tarihçi, o toplumun refah düzeyini ve isyana varan süreçteki fiyat hareketliliklerini ancak iktisat kurallarından yararlanarak inceleyebilir.

f. Antropoloji: Genel olarak insan bilimi anlamına gelen Antropoloji, tarih içinde insanın yaptıkları, ürettikleri ve davranışları ile ilgilenir. İnsanlar arasında benzeşen ve ayrışan hususları mukayeseli olarak inceleyen Antropoloji hem fiziksel hem de kültürel olarak insan davranışlarının tümünü ele alır. Bu vesile ile Tarih biliminin en önemli yardımcı bilim dallarındandır. İnsan hakkında her şeyi kendine konu edinen antropoloji, pek çok alt dallara ayrılmakla birlikte; iki temel alanda ele alınabilir.

1. Fiziksel Antropoloji: İnsanoğlunun fiziksel gelişimini ve tekâmülünü ele alır. İnsanların çeşitli fiziksel özelliklerini ve gelişimini irdelerken ırkları ve ırkların karışımını inceler.

2. Kültürel Antropoloji: Tarih öncesi devirlerden günümüze çeşitli kültürlerin oluşmasını konu edinir. Çalışma alanları ve metotları bakımından bir kaç alt kola ayrılır.

a. Arkeoloji: Bazılarına göre bağımsız bir bilim dalı olarak kabul edilmektedir. Ancak daha ziyade Kültür antropolojisinin bir kolu olarak gelişmiştir. Kazılar yoluyla bulduğu kalıntı ve maddî kültür öğeleri ile yazı ve belgelerin bulunmadığı devirler için tarihe yardımcı olan en önemli alandır. Arkeoloji hem insan bedeninin kalıntılarını, hem de insanın yaptıklarını, ürettiklerini ve kullandıklarını inceler. Antropolojiye kaynak sağladığı gibi tarihin anlaşılmasına da yardımcı olur. Hatta bazen arkeolojik buluntular, yazılı belgelerden de kıymetli olabilirler. Günümüzde arkeoloji oldukça gelişmiştir ve artık sadece tarih öncesi devirler ile değil, daha sonraki devirler ile de ilgilenmektedir. Henüz sınırlı da olsa, Ortaçağ arkeolojisi, Selçuklu veya Osmanlı arkeolojisi örnek verilebilir.

b. Etnoloji veya Etnografi: Halkları ve onların örf ve adetlerini kısaca kültürlerini inceleme konusu yapan bilim dalıdır. Çeşitli kültürlerin benzerlikleri ve ilişkilerini, tarihsel gelişimlerini inceler. Bu incelemelerini de iki ayrı yönden yapar

1. Dil (Linguistik): İnsanların kendilerini ifade edebilmek için kullandıkları dil ve dil kalıplarını inceleyen bilim dalıdır. Halkların dillerinin yapı özelliklerini, konuşma tarzlarını ele alır. Her toplumun bir dili olduğu varsayıldığında; oldukça geniş bir inceleme alanı olduğu anlaşılır. Bir toplumu anlamanın daha doğrusu tarihini bilmenin temel şartı, o toplumun dilini bilmektir. Dolayısıyla tarihçi, öncelikle araştıracağı toplumun dilini öğrenmek zorundadır. Ayrıca bu dili mümkün olduğunca detaylı öğrenmelidir. Kelimelerini ve araştırdığı çağdaki sözlük ve terim anlamlarını doğru bilmelidir. Aksi takdirde tarihi aktarma ve tahlilde yanılabilir. Tarihte kalmış, bu gün sadece bir kısım kelimeleri bilinen dillerde uzmanlaşmadan o devirlerin çalışılması mümkün değildir. Sözelimi, Hitit tarihini araştırarakların, günümüze intikal eden kadarı ile Hititçe'yi; Asur tarihini çalışacakların da Asurîceyi öğrenmeleri bir zarurettir. Osmanlı Tarihi için de Osmanlıca bilmek şarttır. Osmanlıca, günümüzde kullandığımız dilin eski şekli olması hasebi ile kolayca öğrenilebilmektedir. Fakat bu dilin kelimelerinin kavram anlamları öğrenilmediği takdirde yanlış sonuçlara varılabilir. Mesela, “sergi” kelimesini Türkçe bilen herkes anlar. Fakat Osmanlıca'da bu kelimenin “yeniçerilere verilen maaş” anlamında kullanıldığını bilmez. Bu yüzden tarihte kullanılan kelimelerin mutlaka o çağa ait olan terim anlamları öğrenilmelidir. Başlangıç olarak, tarih okumaları sırasında, bu amaçla hazırlanan Tarih Deyimleri Sözlüklerinin kullanılmasında büyük yarar vardır.

2. Sosyal Antropoloji: Antropoloji biliminin en önemli dalıdır. İnsan davranışlarını mukayeseli bir şekilde inceler. Araştırmalarında, toplum yapılarını, kurumların oluşmasını sistematik bir şekilde çözümlemeye çalışır. Bu amaçla; toplumların dinî, siyasî ve sosyal kurumlarını inceleme konusu yapar. Halk kültürünü oluşturan

ran, müzik, dans, oyun vb. folklor araştırmaları ile öne çıkar. Belirli problemlerin, kültür, toplum ve kişilikle olan ilişkilerini ortaya koymaya çalışır. Kısaca bu bilim dalı, sosyal kurumlar, gelenek-görenek, inanç sistemleri, dil ve düşünce gibi toplumsal olguları inceleyerek, tarihin daha doğru anlaşılmasına katkı sağlar.

g. Sanat Tarihi: Toplamların geliştirdikleri, estetik değerklerini ve sanat yapıtlarını ve bunların oluşum süreçlerini, kısmen arkeolojinin metotlarını kullanarak inceleyen bir bilim dalıdır. İnsanlığın varoluşundan günümüze kadar geçen evrede her türlü sanatı araştırma konusu yapan Sanat Tarihi, toplumların sanat, estetik ve kültürel gelişimini ortaya koyarak Tarih'e katkılar sağlar. Tarihçiler yazılı kaynaklara ve belgelere yoğunlaşırlar. Çoğu kere bu doğru bir yöntem olmakla birlikte, mimari bir eserin veya söz gelimi Anadolu'da dokunan bir kilimin incelemesi de tarihçilerin araştırmalarına önemli katkılar sunabilir. Bunun için Tarih ile Sanat Tarihi birbirine yardımcı olan ve katkı sunan iki alandır.

b. Epigrafi: Taş, metal, mermer, seramik ve benzeri sağlam yüzeyler üzerine yazılan; bugün ya bağımsız bir şekilde veya bir yapının üstünde tespit edilen yazılar ile uğraşan bilim dalıdır. Bu işi yapanlara da epigrafist adı verilir. Kuşkusuz tarihin yardımcı bilim dallarındandır. Genellikle eski Yunan ve Latin dilleri ile yazılan yazıların incelemesi ile başlamıştır. Ancak daha sonraları, diğer dillerin de epigrafisi yapılmaya başlanmıştır. Erken dönem İslam kitabeleri (yazıtları); Selçuklu hatta Osmanlı kitabeleri bunlara örnek verilebilir. Bu kitabeler bizlere dönemin idarecileri, binanın yapılış tarihleri veya bazı kanun ve kuralları vermektedir. Çoğu kere özel yazı tipi ile yazılan ayrıca sanat değeri taşıyan bu yazıların okunması bir uzmanlık gerektirmektedir. Ayrıca asırlar içinde tahribata uğramış kitabelerin tamamlanarak okunması için paleografi ve filoloji bilimlerinden istifade edilir. Bu alan bağımsız bir öğrenme alanı olmaktan ziyade, meraklı tarihçilerin çabaları ve deneyimleri ile varlığını sürdürebilmektedir.

i. Paleografya ve Diplomatiik: Eski yazı/lar anlamına gelen Paleografya, tarih araştırmalarında önemli bir yer tutar. Tarih içinde pek çok toplum ve uygarlık doğmuş, gelişmiş sonra da kaybolmuştur. Onların kullandıkları diler ya tamamen ya da kısmen ortadan kalkmıştır. Tarihçi araştıracağı döneme göre; o uygarlıklardan bize ulaşan kalıntılar, tabletler üzerindeki yazıları ve kullanılan dili bilmekle yükümlüdür. Mesela, Eski Mısır tarihi çalışanların hiyeroglif yazısını; Mezopotamya tarihi araştırmacılarının çivi; genel Türk tarihi çalışanların Orhun, Uygur hatta Çin yazısını bilmeleri bir zarurettir. Aynı şekilde İslam tarihi ve Osmanlı tarihi için Arap alfabesini bilmeden araştırmalar yapmak mümkün değildir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bu arada unutulmaması gereken husus ise; bu yazıların farklı dönemdeki uygulamalarını ve hususiyetlerini paleografya bilimi ortaya koymaktadır. Bu vesile ile tarihin yardımcı bilim dallarındandır.

Diplomatik veya Diplomatiika bilgisi ise her hangi bir dilde oluşturulan belgelerin tanımlanması bilgisidir. Yani her dönemde ve her dilde, özel bir bürokrasi dili gelişmiştir. Belge kaleme alınırken bir kısım şekil özellikleri oluşturulmuştur. Tarihçi, paleografyaya ek olarak bu şekil özelliklerini de bilmek zorundadır. Bu çerçevede, inceleme konusu yapılan tarihin ve dönemin belge çeşitlerini, yazım kurallarını, kullanılan özel işaretleri, kısaltmaları bunların isimlendirilmelerini, hatta kâğıt ve mürekkebin cinsini öğrenmek gerekmektedir. Aynı şekilde kullanılan mühürler, imza şekilleri, hatta kâğıt üstündeki antet (başlık) varsa arma ve kâğıdın kaynağını gösteren filigranlar da bu bilim dalının konusudur. Belgenin şekil özelliklerini bilmeyen tarihçinin, içeriğini yorumlamada hataya düşme ihtimali daima yüksektir. Zira şekil, yani diplomatika bilgisi, belgenin önemini de öğreterek doğru yerde kulla-

nılmasını sağlamaktadır. Ayrıca çeşitli nedenler ile üretilen sahte belgelerin gerçeğinden ayırt edilmesi de ancak bu bilim dalı sayesinde mümkündür. Dolayısıyla bu alandaki bilgi aynı zamanda tarihçiyi sahte belge kullanmaktan korur.

j. Nümizmatik: İslam ve Osmanlı tarihinde “meskûkat” olarak bilinen paraların bilim dalıdır. Tarih içinde basılan paraların incelemesini yapar. Özellikle hükümdarları, onların kullandıkları lakapları, hangi senelerde hüküm sürdüklerini öğrenmeye imkân sağlar. Ancak verdiği bilgiler bunlar ile sınırlı değildir. Paranın cinsi, değeri, gümüş ve altın olarak ayarları, ağırlığı ve basıldığı yer bize iktisat tarihi açısından veriler sağladığı gibi; basım şekli ve üzerindeki işaret ve resimler, dönemin sanat anlayışını da gösterir. Ayrıca kronoloji yapmaya da imkân sağlar. Bu alan tarihçilerden ziyade koleksiyoncuların elinde gelişmiş olmakla birlikte; tarihin vazgeçemeyeceği yardımcı disiplinlerden birisidir. Tarihi Devletler esas alınarak (Bizans paraları, Selçuklu Paraları gibi) birçok para katalogu yayınlanmıştır, ancak hâlâ müzelerde tanımlanmayı bekleyen paralar bulunmaktadır. Bu kataloglar araştırmacıya önemli katkılar sağlar.

k. Metroloji: Ölçü, tartı bilimi anlamına gelmektedir. Bilindiği gibi tarih içinde hemen hemen her milletin; hatta her bölgenin kendine has ölçü tartı birimleri olmuştur. Ölçü ve tartı birimlerinde standardizasyona gidilmesi dünyada 19. Yüzyıl'da başlamış ve ancak 20. Yüzyılın ilk yarısında tamamlanabilmiştir. Hatta hâlâ yer yer, halk arasında eski ölçü birimleri kullanılmaktadır. Mesela Anadolu'nun kimi yerlerinde, metre yerine arşın; kilo yerine okka ifadeleri sıkça duyulur. Bu gerçekten hareketle tarihçilerin bu bilimin kurallarından istifade etmeleri gerekir. Dönemsel ve bölgesel ölçü-tartı araçlarını ve bugünkü karşılıklarını bilmek bir tarihçinin görevleri arasındadır.

l. Yer Adları: Yer adları hâlâ bağımsız bir disiplin olarak gelişmemiştir. Ancak tarih araştırmaları için vaz geçilmez alanlardan bir tanesidir. Tarih boyunca meydana gelen yerleşim alanlarının, kullanılan yol güzergâhlarının, otlakların, savaş meydanlarının ayrı ayrı isimleri bulunmaktadır. Tarihçi belli bir mantık çerçevesinde bu isimlendirmeleri nasıl yapıldığını öğrenmek veya tahmin etmek zorundadır. Örneğin, pek çok yerleşim birimi, yakınlarındaki, dağ, nehir, kaya vb. çok dikkat çeken yerden adını alırken; çoğu kere de oraya yerleşen, boy, cemaat, kabile veya aşiretten ismini almaktadır. Ağrı, Ceyhun; Avşar gibi. İlk ikisi dağ ve nehir sonuncusu da aşiret adıdır ve her biri bir yerleşim yerine ad olmuşlardır. Aynı şekilde göç alan bir bölgede eski isim yerine yeni göçerlerin isimlerinin verilmiş olması da muhtemeldir. Örneğin Kafkaslardan veya Balkanlardan Anadolu'ya yapılan göçler sonucu yapılan bu tür isimlendirmeler bir hayli çoktur. Bu durum, göç yollarının takibi ve yerleşim tarihini vermesi bakımından önemli ipuçları taşır. Ancak eski ve yeni yer isimlerinin bilinmemesi zaman zaman karmaşaya da neden olmaktadır. Özellikle çeşitli nedenler ile yapılan yer isimleri değişiklikleri de yerel tarihlerin anlaşılmasında bir problem oluşturabilir. Bütün bunlar ancak “Onomosmatik” da denilen yer adları bilimi ile çözülebilir. Bu yüzden bu tür problemler ile karşılaşan tarihçinin hüküm vermede acele etmemesi ve titizlikle yer adlarını tetkik etmesi gerekir.

Tarih incelemelerinde; zaman, mekân, düşünce, davranış, üretim, iletişim gibi sonuçları hangi bilim dallarını kullanarak öğrenmek mümkündür?

SIRA SİZDE

5

Tarihin diğer disiplinler ile ilişkisi konusunda daha detaylı bilgi almak için şu eserlere başvurunuz: Leon E. Halkin, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, Ankara, 1989.; Mübahat S. Kültükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, İstanbul, 2007.

K İ T A P

Özet

Tarih bilimini tanımlayabilme

Tarih nedir? Terim olarak, en basit ifadeyle “geçmişin bilgisi”ne tarih denir. Veya daha genel bir tanımla, “olayların seyrinden, maddenin ve eşyanın geçmişinden ve mevcut durumundan bahseden her yazı ve her hikâye” tarihtir. Ancak tarih çeşitli tarihçiler tarafından farklı yönleri dikkate alınarak farklı şekillerde tanımlanmıştır. Zira tarih olay ve olgulardan meydana gelmektedir. Bu yüzden her tarihçi, farklı bir yönüne dikkatleri çekmektedir. Bir zaman dilimi içinde meydana gelen olaylara tarihi olay; bu olayların uzun zaman içinde kanunlara dönüşmesi, yeni bir hal alması ve insana tesir etmesine de tarihi olgu denir. Mesele, 1789 Fransız İhtilali bir tarihi olaydır. Ancak bu ihtilaldan sonra, ihtilalin tesiriyle yeni siyasal sistemlerin oluşması ve dünyayı etkilemesi ise tarihi olgudur. Bu yüzden tarihi tanımlayanlar, ya olay ya olgu veya ikisini bir arada anlatma amacı ile farklı tanımlar yapabilmektedirler. Her halükarda bütün bilim adamları, uzak veya yakın geçmişte insan fiil ve davranışlarını konu edinen bilim dalına tarih demekte uzlaşmışlardır.

Geçmiş ile bu gün arasındaki ilişkileri çözümleyebilme

Tarih öğrenmenin hem doğrudan kişiyi geliştiren, diğer bilim dallarını kavramasına ve entelektüel bir kişilik kazanmasına katkı sağlayan özel amaçlarından başka; toplumsal bilince katkı sağlayan genel amaçları da bulunmaktadır. Tarih bu gün yaşanan hayatın, geçmiş hayatın bir sonucu olduğunu, hatta gelecek hakkında düşünmeyi de sağladığını söyleyerek önümüzü açmaktadır. Zira insanlık tarihinin geçmişteki bir kesitini öğrenmek, aynı zamanda insanın mensup olduğu çağı ve toplumunu anlaması demektir. Nitekim geçmişini bilmeyen insan, hafızasını yitirmiş bir kişi gibidir. Aynı şekilde, geçmişini tanımayan toplumlar için benzeri bir yargıya varılabilir. Bu yüzden teorik olarak her millet, geçmişini bilmek zorundadır. Nerden geldiklerini, atalarının hangi başarılarla imza attıklarını, nerelerde yanlış yaptıklarını bilmekle yükümlüdür. Bu, yeni nesillere cesaret vereceği gibi, geçmişi ile iftihar etme duygusu da kazandıracaktır. Tarih okuyucusu diğer toplum

ve milletler ile kendi toplum ve milletin mukayyesini yapabilir. Bu mukayese kişiye öz güven kazandırır, başka milletlere karşı da empati yapma duygusunu geliştirir. Hiç şüphesiz, insanın doğasında var olan merak duygusunu giderme ihtiyacı da tarih öğrenmenin yolunu açmaktadır.

Yazılı tarihlerin hangi yöntemler ile kaleme alındığını açıklayabilme

Bir bilim dalı olarak, araştırma ve yazma yöntemleri bulunan tarih, bu yöntemlere göre de sınıflandırılmaktadır. Tarih içinde şekillenen bu yöntemler, bir noktada nesnelliği daima tartışmalı olan tarih anlayışlarını da belirli standartlara kavuşturmaktadır. Bu çerçevede olayları hiç yorumlamadan anlatan tarih yazımına hikayeci veya rivayetçi tarih denir. Olayları anlatırken onlardan ders alınması gerektiğini savunan tarih yazımına da öğretici tarih; olayları sadece hikayesi ile ilgilenmeyip, sebep ve sonuçlarını irdeleyen tarih anlayışına da araştırıcı veya nedensalcı tarih adı verilmektedir.

Tarih bilimi ile diğer bilimler arasında ilişki kurabilme

Tarih yazımı, insanoğlunun geliştirdiği diğer bilim dallarından yardım alarak gelişmiştir. Bir taraftan o bilim dalları tarihin yardımcıları olurken diğer taraftan da tarihin konuları olmaktadır. Tarihçi olayları izah ederken diğer bilimlerin de izah ve yaklaşımlarına muhtaçtır. Bu yüzden bir problem ile yüz yüze gelen tarihçi hangi bilim dalından istifade etmesi gerektiğini bilmek zorundadır. Bu konuda değişik sıralamalar yapmak ve pek çok farklı disiplinler vermek mümkündür. Söz gelimi, her edebi ürünün bir tarih kaynağı olduğu gerçeğinden hareket ile tarihin edebiyat ile olan ilişkisi asla inkâr edilemez. Aynı şekilde, her biri ayrı bir disiplin olan ilahiyatın (din biliminin), hukukun, tarihten doğan siyaset biliminin, psikolojinin; hatta günümüzde teknolojinin özellikle bilgisayar teknolojisinin de tarih bilimi ile ilişkileri açıkça ortadadır ve onun yardımcı dalları arasındadır. Bu anlamda tarihi diğer bilimsel disiplinlerden bağımsız düşünmek mümkün değildir.

Kendimizi Sınayalım

1. Tarih, okuyucusuna aşağıdaki özelliklerden hangisini kazandırmaz?
 - a. Diğer bilim dallarını anlama
 - b. Kültürünün gelişmesi
 - c. Sosyal bir alt yapı kazanması
 - d. Entelektüel olması
 - e. Okuma becerisini geliştirmesi.
2. Belçikalı tarihçi Léon-Ernest Halkin “tarihin bilinmesinin geleceği düşünmek bakımından zaruri olduğunu” söylerken aşağıdaki hangi hususu vurgulamaktadır?
 - a. Tarih öğrenmek zevklidir.
 - b. Toplumda oluşacak tarih bilinci ile gelecek kurulabilir.
 - c. Tarih öğrenmek kültürün artmasına vesile olur.
 - d. Tarihten dersler çıkarılabilir.
 - e. Tarih insanı olgunlaştırır.
3. Tarihi parçalara, zaman dilimlerine ayırmadan bir bütün olarak ele almayı öneren tarihçi kimdir?
 - a. Léon-Ernest Halkin
 - b. Fernand Braudel
 - c. Fuad Köprülü
 - d. İbn Haldun
 - e. Herodot
4. Bir olayın tarihin konusu olabilmesi için aşağıdaki özelliklerden hangisine sahip olmalıdır?
 - a. Zamanının bilinmesi,
 - b. İnsan veya insanlar tarafından düşünülmüş olması,
 - c. Büyük bir değişikliğe neden olması,
 - d. İnsan fikir ve fiillerinin sonucu olması,
 - e. Tarihçiler tarafından araştırılması.
5. İslam tarihçilerinden Taberi'nin ve İbnü'l-Esir'in tarihleri tarih yazımı bakımından hangi kategoride ele alınabilir?
 - a. Rivayetçi tarih
 - b. Öğretici tarih
 - c. Biyografi
 - d. Kronoloji
 - e. Araştırmacı tarih
6. Yavuz Sultan Selim'i anlatan *Selimnâme* ve Kanunî'yi anlatan *Süleymannâme* gibi eserler hangi tarih anlayışının eserlerindendir?
 - a. Neden-nasıl tarih
 - b. Rivayetçi tarih
 - c. Biyografi türü
 - d. Öğretici tarih
 - e. Menakibnâme
7. Tarih içinde insanın yaptıkları, ürettikleri ve davranışları ile ilgilenen ve tarihe yardımcı olan bilim dalı hangisidir?
 - a. Sosyoloji
 - b. Antropoloji
 - c. Felsefe
 - d. Tarih
 - e. Kronoloji
8. Diplomatika biliminin inceleme alanı hangisidir?
 - a. Belgelerin şekil özellikleri
 - b. Belgelerin içerikleri
 - c. Belgelerin tarihleri
 - d. Belgelerin dili
 - e. Belgelerin değeri
9. Epigrafi ve paleografya arasındaki fark aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Epigrafi, daha ziyade kitabeler ile paleografya doğrudan yazı ile ilgilenir.
 - b. Paleografya kağıda, epigrafi taşta yazılan yazılardır.
 - c. Paleografya Epigrafiden daha eskidir.
 - d. Epigrafi Eski Yunan yazısı, paleografya daha genel yazılar için kullanılır.
 - e. Paleografya çivi yazısı, epigrafi hiyeroglif yazı ile yazılır.
10. Nüvizmatik bilimi geçmiş uygarlıkların hangi yönü ile ilgilenir?
 - a. Tarihleri
 - b. Mimari eserleri
 - c. Paraları
 - d. İsimleri
 - e. Sanat eserleri

Okuma Parçası

... Tarih tam anlamıyla, geçmişte meydana gelen bütün fiiller ve olayların toplamıdır. İnsan fikir ve faaliyetlerinin sonuçlarının toplamı demek olan tarihi, bazıları yalnız devletlerin kurumları ve (onların) karşılıklı ilişkileri ile sınırlamak isterler. Olayları olduğu gibi nakl ve hikâye etme taraftarı olanların ileri sürdükleri bu fikir, tarihi bir ilim olarak düzenlemek ve şekillendirmek isteyenler tarafından asla kabul edilemez. Max Nordau, *Mana-yı Tarih* (Tarihin Anlamı)nda, tarihin en önemli devirlerinin siyasi toplumların oluşmasından önce olduğunu yazıyor. Nitekim Auguste Comte de tabii sosyal bir felsefe ortaya koymaya çalışırken, sosyoloji ile tarihin sınırlarını birbirine tamamiyle karıştırmakla beraber, sosyal toplumların oluşumlarının başından itibaren, tarihin de görevini yerine getirmeye başlamış olmasının lazım geleceğini söylemişti.

Vico ve Motesqieu ile başlayan bilimsel tarih anlayışı, bir taraftan tarihçilerin gözlem usulünü uygulaması, diğer taraftan tarih felsefesi teorisyenlerinin sosyal incelemeleri sayesinde on dokuzuncu asırda gerçekten gelişme gösterdi. Bu gün artık ilmi bir safhaya girmiş olan tarihin arz ettiği özel meziyetleri tetkik etmek, edebiyat tarihi incelemeleri için faydadan uzak kabul edilemez. Bu gün ki tarih, insan toplumlarının gelişme süreçlerini, şimdiye kadar olduğu gibi yalnız büyük adamların, hükümdarların, vezirlerin, kumandanların, bilgin ve düşünürlerin, mucitlerin, kişiliklerinde değil, ortak izleri, geçmişin kalıntısı hâlâ üzerinde görülen ve gözlemlenen halk kitlesinde de arıyor. Böylece asırlardır sürdürdüğü bir hatayı da anlamış oluyor. Büyük adamların, dâhilerin tarih üzerindeki nüfuzunu tamamiyle inkâr etmek ne kadar aşırı bir iddia ise, bütün bir halkı yalnız birkaç ferden hüküm ve arzusuna boyun eğen ve her türlü iradeden, her türlü düşünceden yoksun kör bir sürü kabul etmek o kadar yanlıştır. Görünüşte bireysel etkilerin tarihi yaptığına en parlak örnek kabul edilebilen Osmanlı Tarihi iddiası bile, iyi bir tarihçinin tenkitçi elinde çürük çıkar. Binaenaleyh toplumların tarihi gelişmesini yalnız ufak bir sınıfa atf ve tahsis etmeyecek, büyük şahsiyetleri sosyal çevreleriyle beraber, yani halkı temsil eden güzide örnekler (tür)le yan yana (koyarak) olayların sahnesine çıkarmalıdır. Bunun için tarihçi yalnız genel ve resmi belgelere değil, her türlü özel belgeleri, yazışmaları ve yazıları, kayıtları, tapu kayıtlarını, sanat eserlerini incelemeye ve gözden geçirmeye mecburdur. Gabriel Monod'un dediği gibi, tarihin en yüksek gayesi, zaman silsilesi içinde insanlığın (ge-

çirdiği) bütün hayatını yeniden tertip ve ihya edebilmektir. Eski devirler hakkında ispat edilmiş ve kesin bilgilere sahip olmamamız; yeni devirlerde ise belgelerin sonsuz çeşitliliği bu tertip ve ihya işinin daima eksik kalması sonucunu doğuruyor. İşte eğer halkın, sosyal sınıfların her devirdeki konumu, hayatı bilinmezse, söz konusu devirleri az çok yaşatabilme imkânı tamamiyle yok olacaktır.

Kaynak: Köprülüzade Mehmed Fuad, "Türk Edebiyatı Tarihinde Usul", *Bilgi Mecmuası*, yıl 1, nr. 1, Teşrinisani 1329/1913, s. 6-7 den sadeleştirilerek alınmıştır.

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. d	Cevabınız doğru değil ise "NiçinTarih Öğreniriz" bölümümü tekrar okuyunuz.
2. b	Cevabınız doğru değil ise "Niçin Tarih Öğreniriz" bölümümü tekrar okuyunuz.
3. b	Cevabınız yanlış ise "Tarihin Konusu" bölümümü tekrar okuyunuz.
4. d	Cevabınız yanlış ise "Tarihin Konusu" bölümümü tekrar okuyunuz.
5. a	Cevabınız yanlış ise "Rivayetçi Tarih" bölümünü tekrar okuyunuz.
6. d	Cevabınız yanlış ise "Öğretici (Pragmatik) Tarih" bölümünü tekrar okuyunuz.
7. b	Cevabınız yanlış ise "Tarihin Diğer Bilimler İle İlişkisi" bölümünü tekrar okuyunuz.
8. a	Cevabınız yanlış ise "Tarihin Diğer Bilimler İle İlişkisindeki Diplomatika" bölümünü tekrar okuyunuz.
9. a	Cevabınız yanlış ise "Epigrafi ve Paleografya" bölümünü tekrar okuyunuz.
10. c	Cevabınız yanlış ise "Nümizmatik" bölümünü tekrar okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Tarih okumaları sayesinde diğer ulusların, toplulukların da insanın kendi uşlusunun tarihleri ile aynı olmasa benzer aşamalardan geçtiğini, insanlığın tarih içindeki girift ilişkilerini öğrenerek kendisinin de insanlığın bir parçası olduğunu anlayabilir.

Sıra Sizde 2

Geçmişe doğru gözlem mümkündür. Ancak bu diğer alanlardaki mutlak gözlem gibi değildir. Tarihçi gözlemlerini, geçmişten günümüze intikal eden kalıntılar, belgeler ve olayları kendi devrinde gözlemleyerek aktaranların sözleri üzerinden yapar.

Sıra Sizde 3

Doğal olayların kendi kanunları vardır, o kanunlar çerçevesinde gelişirler. Oysa tarihe konu olan olaylar insanın fiil ve fikirlerinden doğarlar.

Sıra Sizde 4

Kaynakların derlenip tasnifi, neden nasıl soruları ile analizi ve ardından yazılması sırası takip edilmelidir.

Sıra Sizde 5

Kronoloji, Tarih incelemelerinde, coğrafya, felsefe, iktisat ve dil (linguistik) gibi bilim dalları sayesinde tarihi olaylara konu olan zaman, mekân, düşünce, davranış, üretim, iletişim gibi sonuçlara varılabilir.

Yararlanılan Kaynaklar

- Barzun, Jacques - Graff, Henry F., (1999). *Modern Araştırmacı* (Çeviren Fatoş Dilber) İstanbul.
- Carr, E. H.- Fortana J., (1987). *Tarih Yazımında Nesnellik ve Yanlılık*, (Çeviren: Özer Özankaya) Ankara.
- Carr, E. H., (1992). *Tarih Nedir?* (Çeviren: M. Gizem Öztürk), İstanbul.
- Collingwood, R. G., (1996). *Tarih Tasarımı*, (Çeviren: Kurtuluş Dinçer) Ankara.
- Halkin, Leon E., (1989). *Tarih Tenkidinin Unsurları*, (Çeviren: Bahaeddin Yediyıldız) Ankara.
- Hizmetli, Sabri, (1991) İslam Tarihçiliği Üzerine, Ankara.
- Kafesoğlu, İbrahim- Donuk, Abdülkadir, (1990). "Türk Tarihinin Taksimatı" *Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu*, Fırat Üniversitesi Yayınları, Elazığ.
- Kantor, Norman E. - Schneider, Richard I., (1967). *How to Study History*, USA.
- Kütükoğlu, Mübahat S., (2007). *Tarih Araştırmalarında Usûl*, İstanbul.
- Mülayim, Selçuk, (2008). *Sanat Tarihi Metninin Oluşması*, Araştırmacıya Notlar, İstanbul.
- Özbaran, Salih "Tarih Nedir?" (1990). *Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu*, Fırat Üniversitesi yayınları, Elazığ.
- Togan, Zeki Velidi, (1985). *Tarichte Usûl*, İstanbul.
- Uzun, Hakan, (2006). "Tarih Bilimi ve Tarichte Nedensellik", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, cilt 7, sayı 1, 1-13.

2

Amaçlarımız

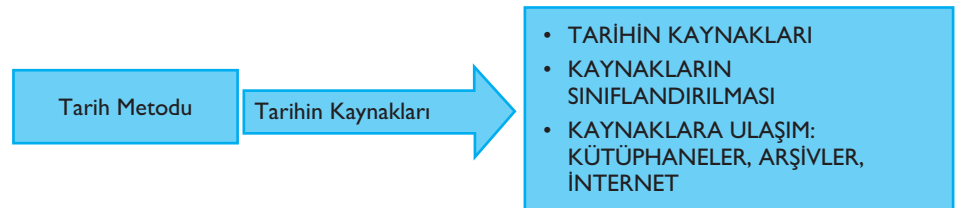
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Tarihin araçlarını tanıyabilecek,
- Kaynak ile araştırmanı ayırd edebilecek,
- Kaynakların çeşitlerini açıklayabilecek,
- Kaynak değerlendirmesi yapabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Kaynak
- Birinci Elden Kaynak
- İkinci Elden Kaynak
- Araştırma Eserler
- Arşivler

İçindekiler

Tarihin Kaynakları

TARİHİN KAYNAKLARI

Kaynaklar

Tarih yazımı ancak kaynaklar ile mümkündür. Kaynak ise tarihi bilginin alınabildiği materyallerdir. Bu anlamda sözlü ve yazılı her şey, bir alet, bir araç, mimari bir eser veya toplum hayatından intikal eden her nesne bilgi kaynağı olabilir. Özellikle yazılı kaynaklarda olaylar, sonuçları ve fikirler de yer alabilir. Fakat tarih usulü bakımından bilgi veren her şey kaynak değildir. Bir şeyin kaynak olabilmesi için bazı özellikleri olması gerekir. Buna göre kaynakları iki grupta ele almak mümkündür.

1. Birinci Elden Kaynaklar (Ana Kaynak): Tarihi olayın kendi devrine ait bir materyale veya yazılmış bir esere, bir belgeye ana kaynak veya birinci elden kaynak adı verilir. Bu kaynaklar, Tarih araştırmalarında son derece önemlidirler. Bunlar bulunduğu sürece daima tarih yazımında diğer kaynakların önüne geçerler. Bu tür eserler, bir olaya fiilen iştirak etmiş, içinde yer almış veya olayı yakından takip etmiş kişinin kaleme aldığı eser olabileceği gibi; bir olay anısına inşa edilen abide; yazılan bir kitabe de olabilir. Aynı şekilde devletlerin bürokrasilerinde ürettikleri belgeler de üretildikleri tarihin bu tür kaynaklarındandır. Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534 yılındaki Bağdat Seferine katılmış olan Celalzâde'nin eseri olan *Tabakatu'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik* adlı eseri o sefer için birinci elden kaynak niteliği taşımaktadır. Kanuni'nin Bağdat seferi için verdiği emirlerin kayıtları, sefer sırasındaki masraf defterleri vs. de o seferin birinci elden kaynaklarıdır. Aynı şekilde, Almanya başbakanı Bismark'ın resmi mektupları kendi döneminin diplomasi tarihi için birinci elden kaynaklar kabul edilir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

2. İkinci Elden Kaynaklar: Olayın devrine yakın bir zamanda ve o devrin kaynaklarından da yararlanarak meydana getirilen eserlerdir. Başka bir ifade ile birinci elden kaynaklara dayanılarak yine o kaynaklara yakın tarihlerde kaleme alınan eserlerdir. Bu eserler birinci elden kaynakların bulunmaması halinde önem kazanır. Hatta bazen doğrudan birinci eseri gördükleri için onu temsil edebilirler. Nitekim birçok birinci elden kaynak bu tür eserlerin arasında günümüze intikal etmiştir. İleriki sahitelerde tanımlarına yer verilecek olan Osmanlı Vak'anüvislerinin eserlerinin bir kısmı; kendilerinden önceki eserlerden hareketle yazıldıklarından, ikinci elden kaynak hükmüne girmektedirler. Ancak kullandıkları birinci elden kaynağın bize ulaşmaması halinde, -başka kaynağa dayanmasına rağmen- birinci

elden kaynak olurlar. Meselâ Mehmed Neşrî'nin *Kitâb-i Cihânnümâ* isimli eseri Osmanlı Tarihini ilk devirleri için de önemli bir kaynaktır. Eser 1500 lerde kaleme alınmış ve kaynağı kendisinden önceki *Aşıkpaşazâde Tarihidir*. Bu gün her iki eser de elimizde olduğuna göre birincisi bütün önemine rağmen ikinci elden kaynak hükmündedir. Bu yüzden tarihçi ana kaynağı, ikinci elden kaynağa tercih eder ve gerekirse mukayeseli olarak her ikisini de kullanır. Zaten tarihçinin görevlerinden biri de kaynağı sağlam bir tahlil süzgecinden geçirmektedir. Bu durumda kaynak hangi dereceden olursa olsun araştırmada kullanılmalıdır.

Araştırmalar

Yukarıda ele alınan kaynakların, belgelerin ve diğer materyallerin kullanılarak bir konuda yapılan tarih incelemelerine araştırma denir. Bu incelemeler tarihi bir olayı inceleyen monografiler veya bir şahsın hayatını konu alan biyografilerdir. Bu tür çalışmalar kendisinden sonra yapılacak olan yeni araştırmalara ilham verebilir, hatta referans olarak da kullanılabilirler. Ancak bunlar kaynak sınıfına girmemektedir. Bu tür eserler kıymeti ne olursa olsun araştırma olarak nitelendirilmeli ve kaynaklar ile karıştırılmamalıdır. Bu incelemeler bizim bilgimizin kaynağı olabilirler fakat yukarıda anlatılan “kaynak” sınıfı içinde değildirler. Örneğin, Türkiye’de *Osmanlı Tarihi* konusunda, İsmail Hakkı Uzunçarşılı’nın büyük ansiklopedik eseri *Osmanlı Tarihi* adlı kitap sıkça akla gelir ve bu alan ile ilgilenenler tarafından kullanılır. Hatta pek çok tarihçinin başucu kitabıdır. Ancak bu esere kaynak demek yanlıştır. Bu çalışma, kaynaklar kullanılarak yapılan araştırmalar sınıfına girer. Aynı şekilde; Zekeriya Kurşun’un *Basra Körfezinde Osmanlı-İngiliz Çekişmeleri*, *Katar’da Osmanlılar* başlıklı çalışması, tamamen arşiv belgelerine, yani o konu için birinci elden kaynaklara dayanılarak yapılmış bir monografidir. Bu konuda daha önce kaleme alınmış başka bir kitap da bulunmamaktadır. Bu çalışma, daha sonraki çalışmalarda da referans olarak kullanılmaktadır. Ancak bu da bir kaynak değil, bir araştırma eseridir.

Burada şunun da bilinmesinde yarar vardır. Sıradan bir tarih okuyucusu gibi, tarih öğrencisi de tarih okumalarına her zaman araştırma eserlerden başlar. Bu eserler bizi kaynaklara yönlendirir, hatta çoğu kere tarih anlayışımızı da bu tür eserler şekillendirir. Bu yüzden önemlidirler. Fakat bizi ne kadar etkilerse etkilesinler, bu eserler mutlaka sorgulanarak okunmalıdır. Hangi tarih yöntemini takip etmektedir, kitabın yazım amacı nedir, kaynakları nelerdir, o konuda olup ihmal ettiği başka kaynaklar var mıdır? gibi soruların sorularak okunmaları gerekir. Elbette ilk okumaya başlanan bir kitapta bu soruların cevaplarını bulmaya çalışmak hem zaman hem de profesyonellik ister. Bu yüzden bunu yapamıyor olmamız kitabı okumamıza engel teşkil etmemelidir. Yukarıda sıralanan soruların zihinde tutulması bile başlangıç için yeterli olacaktır.

SIRA SİZDE

1

Araştırma eserlerini tarihi kaynaktan ayıran temel özellikler nelerdir?

K İ T A P

Bu konuda daha detaylı bilgi almak için şu kitabın ilgili sayfelerinin okuyunuz: Suraiya Faroqi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, İstanbul 2003, s.1-26. okuyunuz.

KAYNAKLARIN SINIFLANDIRILMASI

Kaynaklar, bize ulaştığı şekle göre bir sınıflandırmaya tabi tutulmuşlardır. Buna göre, tarih araştırmacısının veya elimizde bulunan bir tarih araştırma eserinin kaynak-

ları, sözlü, yazılı ve her türlü görsel materyal olabilir. Bu genel tasnif, günümüzde çeşitlilik arz etmeye başlamıştır. Örneğin yakın tarih çalışmalarında ses kayıt cihazlarına alınan sesler, çeşitli belgeseller de kullanılmaktadırlar. Bunları da kaynak olarak değerlendirmek mümkündür. Bize ulaşma şekli bakımından yeni yöntemler içermekle birlikte, eski tasnife sadık kalarak ses kayıtlarını sözlü; belgeselleri de görsel kaynaklar arasında zikretmek mümkündür.

Sözlü Kaynaklar

Tarih yazımının sözlü kaynaklar ile başladığı söylenebilir. Her toplumun kendine göre sözlü bir kültürü vardır. Hatta toplumların yaşayış tarzını, davranış biçimlerini belirleyen kuralların pek çoğu sözlü kültüre dayanır. Dilden dile, nesilden nesile aktarılan bu kültür, aynı zamanda o toplumun devamlılığını sağlar. Bir metne bağlı olmadığı için çoğunlukla bu aktarımlar, insan zihninin ve hafızasının kavrayacağı şekle dönüştürülmüşlerdir. Bir efsane, masal, hikâye içinde veya bir şiir şeklinde bir sonraki nesle aktarılırlar. İşlevleri büyük olsa da çoğu kere kaynakları belli değildir. Ancak sosyal hayat ile olan uyumlulukları ve ondan başka bilgi kaynağının olmaması onların mutlak kaynak gibi kullanılmalarına yol açmıştır. Temelde sözlü kaynakların daima var olması ama her nesil değiştiğinde de bu bilgilerin yok olma ihtimali, yeni bir tarih yazımı çeşidi de ortaya çıkarmıştır. O da Sözlü Tarih'tir. 20. Yüzyılda ortaya çıkan ve ilhamını sözlü kaynakların varlığından alan Sözlü Tarih; bildiklerini aktaramayan veya buna ihtiyaç duymayan insanların bilgilerinin derlenip, modern yöntemler ile kaydedilmesi ve ardından değerlendirilmesi faaliyetidir. Daha çok sosyal tarih araştırmalarına kaynaklık eden bu tür çalışmalar henüz yenidir. Her ne kadar malzemenin derlenmesi ve değerlendirilmesi konularında bilimsel yöntemler geliştirilmiş ise de, bilgi kaynaklarının, yanı anlatıcının yaklaşımının subjektif olması veya olayların canlılığını korumalarından dolayı sınırlı anlatılması gibi nedenlerle ihtiyat ile yaklaşılacak bir tarzıdır. Buna rağmen geliştirilmesi gereken bir alandır. Zira bu yöntemler ile çoğu kere yazılı kaynaklara yansımayan pek çok hakikati öğrenmek mümkün olabilecektir. Birçok kişinin hafızasında olan yakın dönem olaylarının, sözlü anlatımlarının derlenmesi, kayıt altına alınması bu gün için fazla anlam taşımayabilir. Fakat gelecekte bu kaynakların artık olamayacağı düşünüldüğünde ne denli önemli oldukları ortaya çıkar. Nitekim bu güne ulaşmış birçok sözlü kaynak tarih araştırmalarına kullanılmaktadır. Çeşitli şekilde günümüze aktarılan sözlü kaynakların güvenilirlikleri daima tartışmalıdır. Ancak yazılı kaynakların olmaması halinde tarih yazımında sorgulanarak kullanılacak malzemeler arasındadır. Bunlar türlerine göre aşağıdaki başlıklar altında ele alınabilirler.

1. Efsaneler ve Mytos (Mit)ler: Halk edebiyatının vazgeçilmez ürünlerindendir. Hayali ve gerçek olaylar iç içe geçmiştir. Hatta içindeki anlatımlar ve kahramanlar ne kadar olağanüstü olursa, o nispette kutsanmış söylentilere dönüşürler. Toplumların hayatlarına yön vermede büyük tesirleri vardır ve nerde ise her milletim bir efsanesi bulunmaktadır. Konularına göre sınıflandırılırlar.

- Tarihi yer, kişi ve olaylar ile ilgili efsaneler.
- Dini konular ve yaratılışla ilgili efsaneler.
- Olağanüstü varlıklar ile ilgili efsaneler.
- Doğa, çevre, hayvan vs. ile ilgili efsaneler.

Efsanelerin meydana gelmesi için uzun bir zaman dilimine ihtiyaç vardır. Ancak bazen yakın geçmişe ait olan veya zaman içinde, yeniden uyarlanan efsaneler de bulunmaktadır. Mesela Kazdağı'ndaki Sarıkız efsanesi, Diyarbakır'daki Kırklar-

dağı efsanesi gibi. Efsaneler, yaygın olmakla ve ait oldukları milletlerin karakterlerini yansıtmakla birlikte, içindeki rivayetlerde gerçek ile hayalin karışmasından dolayı kaynak değeri zayıf olan materyallerdir.

Mytler (Mitler) de efsaneler gibi doğup gelişikleri çevrenin düşüncü biçimini yansıtırlar. Genellikle çok tanrılı devir ve toplumlara aittirler. Bu eserler ile uğraşan bilim dalına Mitoloji denir. Yunan mitolojisi, Japon mitolojisi gibi isimler alan mitler, eski çağlarda yaşamış olan insanların doğa olaylarına, sosyal ilişkilerine, dini inanışlarına bakış açılarını gösterirler. Ait oldukları toplumların zihin dünyalarını anlamak için önemli ipuçları taşırlar, ancak çoğunlukla gerek kahramanları ve gerekse anlatılan olaylar gerçekten uzak oldukları için tarihi kaynak olarak kullanılmazlar.

2. **Hikâyeler:** Efsanelerden farklı olarak, genelde kaynağını gerçek hayattan alan olayların anlatımıdır. Burada kastedilen hikâyeye, edebî bir tür olan hikâyeden ziyade içinde tarihi bilgiler barındıran hikâyelerdir. Bunların bir kısmı, belli bir zaman ve mekân sınırlaması içinde kalarak, içindeki bilgiyi doğru muhafaza edebilirken; bazıları doğdukları veya olayın yaşandığı sınırı aşarak yeni bir şekil alabilirler. Sadece aslına sadık kalan hikâyelerin kaynak değeri vardır. Söz gelimi Arap toplumunda yaşanmış bir olayın hikâyesi, o toplumda kaynak değeri taşıırken; zamanla Anadolu'da yeni bir tarzda anlatılmaya başlanması halinde bunun Anadolu tarihi için kaynak değeri yoktur.

3. **Destanlar:** Sözlü kültürün en yaygın olan türleridir. Genellikle, olağanüstü olaylar, tanrı, tanrıça gibi tabiatüstü varlıkları konu edinen şiir (nazım) türündeki anlatımlardır. Konularına göre, kahramanlık destanları veya metafizik (tabiatüstü) destanları diye sınıflandırılırlar. Hemen her milletin bir destanı bulunur. Mesela, Türk destanları arasında; *Alp Er Tunga*, *Altın Çüş*, *Kambar Batır*, *Manas*, *Köröğlu* destanları sayılabilir. Aynı şekilde İngilizlerin Beowulf; Almanların *Nibelungenlied*, Fransızların *Roland* adlı destanları bulunmaktadır. Anlatımlarda daima dinleyicileri etkilemeyi amaçlayan abartılar olmakla birlikte pek çok yazılı esere kaynak olmuşlardır. Modern tarihçilikte de dikkatli bir tahlilden sonra zayıf bir kaynak olarak kullanılabilirler.

4. **Tarihi Şiirler:** Bunlar da sözlü kaynaklar arasında değerlendirilebilen türlerdir. Halkın arasında yaşanmış bir olayı, bir kahramanın hikâyesini ve bir felaketi hatırlamak maksadıyla söylenegelirler. Ancak, salt edebî kaygılar ile şairlerin muhayyilesinden çıkan şiirlerle karıştırılmamalıdır. Tarihi kaynak değeri olanlar konusunu tarihten alan şiirlerdir. Bu tür kaynaklara Asya toplumlarından Türk, Moğol ve Araplar, Avrupa toplumlarından da Germenler sahiptirler.

5. **Menkıbeler:** Toplumların sosyal veya siyasi olaylarında yer etmiş olan kahramanların hikâyeleri çeşitli kaynaklarda daima verilir. Ancak toplumların ruhi hayatına tesir etmiş kişilerin, hayat hikâyeleri de dilden dile dolaşarak anlatılır. Doğu kültüründe evliyalar, şeyhler vb. batı kültüründe de azizler, azizeler hakkında söylenenlere menkıbe denilir. Bunlar özel bir anlatım tarzına sahiptirler. Kişilerin menkıbeleri anlatılırken, daima mensup oldukları dinin kaynaklarına referans vererek, onları örnek gösterirler. Zamanla bu anlatımlar, *Menakibnâme* adı ile yazılı eserlere dönüşmüştür. Hiç şüphesiz yazılı hale gelirken, müelliflerin dikkatleri ile daha tutarlı hale dönüştürülmüşlerdir. Meselâ Hacı Bayram-i Veli; Hacı Bektaş-i Veli menkıbeleri Türkiye'de en yaygın olanlardır. Her ikisi de yaşadığı bilinen gerçek şahsiyetlerdir. Onlar hakkında anlatılanlar ve daha sonra yazılanlar, kendi şahsiyetlerinden başka, devirlerinin anlaşılmasına da katkı sağlayan kaynaklardır.

6. **Fıkralar ve Atasözleri:** Fıkra bir olayı anlatmak için başvurulan en zekice ve kestirme yoldur. Tarihi şahsiyetlerin hayat hikâyeleri ve pek çok yaşanmış olaylarla doludurlar. Onların amacı tarih yazmak değildir. İnsanları eğlendirirken bir şeyler de öğretmektir. Bu yüzden onların da kaynak değeri bulunmaktadır. Fıkra-nın anlatım tarzında, abartı ve bazen aklın almadığı hususlar olabilir, fakat dikkatli bir tarihçi içinden pek çok şey çıkarabilir. Örneğin; Nasreddin Hoca'nın Beyşehir Gölü'ne maya çalma fıkrasını hepimiz duyarız. Dinlediğimizde anlatılan olaydan çok sonuç bizi etkiler. "Ya tutarsa". Buradan da herkes kendine ders çıkarabilir. Fakat tarihçi, bu olaydan, Nasreddin Hoca'nın yaşadığı çevreyi; ayrıca Türklerin icadı olan yoğurdun ne kadar eski devirlere ulaştığı gibi çıkarımları yapabilir. Eğer bu konularda başka kaynak olmasa idi söz konusu fıkra yegâne kaynak niteliği de taşıyabilirdi. Bu yüzden daima sorgulamak kaydıyla, fıkralar ve toplumların hafızalarının süzgecinden uzun sürede geçerek günümüze ulaşan atasözleri de tarihin kaynakları arasında yer alırlar.

Mitolojik kahramanlar ile menkıbe sahipleri arasındaki en temel ayırıcı vasıf nedir?

SIRA SİZDE

Bu konuda daha fazla bilgi almak için şu kitapta verilen bölümleri okuyunuz: İsmet Zeki Eyupoğlu, *Anadolu İnançları, Anadolu Mitolojisi*, İstanbul 1987, s.5-25

KİTAP

Yazılı Kaynaklar

Bir bilgi, yazıya aktarılmış ve bu yazı da tarih açısından kaynak değeri taşıyorsa yazılı kaynaktır. Bunlar yazılışlarına, üretildikleri kaynaklarına, şekillerine, günümüze ulaşma ve korunma durumlarına göre sınıflandırılırlar.

1. **Arşivler:** Bir devletin ürettiği yazışmalarının saklandığı yere arşiv denilir. Arşivler milletlerin hafızası olarak değerlendirilirler. Ancak devlet arşivlerinin dışında, özel kurum ve şahıs arşivleri de bulunmaktadır.

a. Belgeler: Arşivlerde yazılı belgeler, kanun ve tüzükler, idarecilerin toplantı tutanakları, alınan kararlar, devletlerarası anlaşma metinleri, özetle arşivin ait olduğu ülkede, tarih içinde devlet, toplum-vatandaş ve diğer ülkeler ile ilişkilerini gösteren belgeler bulunur. Geçmişte bu arşivler herkese açık olmadıklarından tarih yazımında birinci elden kaynak olarak kullanılamamakta idiler. Ama artık tarihi devlet arşivlerinin araştırmalara açık hale gelmesi ile bu materyaller tarih araştırmalarında birinci sırada kullanılır hale gelmişlerdir. Tarihi kaynak olarak güvenilirlikleri kesin olan materyallerdir. Ancak tarihçi bunları kullanırken, içeriklerinin ne denli uygulandıklarını, ne kadarının hayata geçtiğini ve ne kadarının niyet veya öneri düzeyinde kaldığını tetkik etmek zorundadır. Belgeler bazen olanı değil, olması gerekeni yazabilirler, bu yüzden belge de olsa mutlaka tarihçinin analizinden geçtikten sonra kaynak değeri taşıyacağı unutulmamalıdır.

b. Çizili ve Görsel Malzeme: Arşivlerde yazılı belgeler dışında, harita, plan, kroki, resim hatta 19. yüzyıl ve sonrasında fotoğraflar da bulunabilir. Bunlar da belgeleri destekleyici, hatta bazen tek başına kaynak olabilirler. Mesela, yapılan bir sarayın planı; savaş sonunda yapılan sınır anlaşmasının haritası vs. gibi çizimler dönemin sosyal ve siyasi olaylarını açıklamada önemi büyük, vazgeçilemeyecek kaynaklardandır. Özellikle haritalar tarihi yorumlamamızda çok önemlidirler. Genel haritaları pek çok yerde bulmak mümkündür, fakat özel amaçla hazırlanmış haritalar çoğunlukla arşivlerde bulunurlar. Mesela, bir anlaşmanın eki olan haritalar, yayımlanmamış ise o anlaşma ile birlikte ancak ilgili devletlerin arşivlerinde bulunur.

Antoine Ignace Melling (1763-1831) Fransız mimar ve gezginidir. İstanbul'da Osmanlı Devletinin hizmetinde bulunmuştur. İstanbul'un çeşitli semtlerinden manzaralar içeren gravürler çizmiştir. Bunları da 1803-1819 yılları arasında *Pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore* adı altında yayınlamıştır.

Minyatür, Gravür gibi malzemelerin tarih eserlerinde kullanılması eski bir gelenek olmakla birlikte yaygın değildir. Sadece minyatür veya gravürlerden oluşan eserler de vardır. Matrakçı Nasûh'un, Levnî'nin eserleri gibi. Ancak bu malzemenin kullanımı son yıllarda daha fazla öne çıkmıştır. Kitap okumayı kolaylaştıran görsel malzeme, sadece bir resim olarak alınmamalıdır. Resimler yazılı kaynakta bulunmayan pek çok detayı verebilirler. Melling'in III. Selim devrinde İstanbul için yaptığı çizimler bu tür örneklerindendir. Aynı şekilde, fotoğraf kadar bir anı yakalayabilen başka kaynak yoktur. Gerçekçi bir görünüm sağlar. Bütün önemlerine rağmen, sadece bir yeri veya kişiyi, ya da olayı gösterdikleri için bunlardan hareketle genellemeler gidilemeyeceği gibi, kendi döneminin diğer kaynakları ile birlikte yorumlandığında anlam kazanırlar. Ayrıca fotoğraflara çeşitli yöntemlere müdahale edilebileceği de daima hatırd tutulmalıdır.

c. Görüntülü ve Sesli Malzeme: 19. yüzyılın ilk yarısında icat edilen fotoğraf makinesini ardından aynı yüzyılın son çeyreğinde de kinetoskop cihazının icadı ile fotoğrafların hareketli gösterimi toplum hayatında yer etmiştir. Bu tarihten sonra gelişen film teknolojisi ile pek çok şey canlı olarak kaydedilmiştir. Bunların en azından önemli bir bölümü arşivlerde yer almışlardır. Özellikle, II. Dünya Savaşı, ardından dünyada yaşanan pek çok savaş, iç isyan ve nihayet Amerika'nın 1990'larıdaki ilk Körfez Savaşı ve sonraki savaşları kayıtlara geçmiştir. Bunların incelenmesiyle hiç şüphesiz o olayların tarihi yeniden yazılacaktır. Televizyon habercilerinin haberlerini desteklemek için çektikleri görüntüler de bu sınıfa girerler. Aynı görüntüler gelecekteki tarihçiler için bu günün tarihini yazmakta kaynak olacaklardır. Ses kayıt teknolojisi ile birlikte, sesli arşiv malzemeleri de oluşmuştur. Bu malzemeler de kendi alanlarındaki olayları öğrenmede kaynak değeri taşırlar. Taş plaklar, çeşitli bantlar ve günümüzdeki CD, DVD'ler bu tür malzemelerdir. Ancak oldukça basit teknoloji ile yapıldıklarından, bozulması, ekleme ve çıkarma, seste değişikliğin yapılabilmesi gibi nedenlerden dolayı kontrollü ve dikkatli kullanılmaları gerekmektedir. Teknolojinin gelişmesine paralel olarak, son yüzyıl içinde arşivler çeşitlilik arz etmeye başladı. Artık resim, fotoğraf, gibi görsel malzemelerin bağımsız arşivleri olduğu gibi; ses kayıtları, belgesel, sinema filmi gibi materyallerin saklandığı arşivler de oluşturulmuştur.

2. **Kütüphaneler:** Kaynak niteliği taşıyan pek çok malzeme kütüphanelerde bulunmaktadır. Bu materyaller ya el ile yazılmış, yazma (manuscript)lardır. Veya yazmalarının yanında, matbaanın icadından sonra basılmış olan matbu eserlerdir.

a. Vekayinâmeler (Kronikler) : Batı literatüründe Yunanca "kronik" kelimesi ile anılırlar. Olayların yıllara göre yazımı anlamına gelmektedir. Bu tür eserlerin en eskisi Kayseri piskoposu Eusebios tarafından kaleme alınan ve 323 yılına kadar ki olayları anlatan eserin olduğu kabul edilir. Ondan sonra bu yöntem pek çok tarihçi tarafından takip edilmiştir. İslam tarihçileri ve Osmanlı tarihçilerinin de sıklıkla kullandıkları bir yöntemdir. Osmanlı Devletinde resmen görevlendirilmiş bu tür eser yazan tarihçilere Vak'anüvis, eserlerine de *Vak'anüvis tarihleri* adı verilir. İlgili bölümlerde örnekleri verilecek olan ve günümüze ulaşan bu eserler tarihçilerin araştırmalarındaki başvurdukları ana kaynaklarıdır. Osmanlı vak'anüvis tarihleri ile diğer Osmanlı kroniklerinin büyük bir bölümü Osmanlıca olarak basılmışlardır. Bir kısmı ise hâlâ yazma halindedir. Her halükarda okuyabilmek için Osmanlı Türkçesini bilmek gerekir. Bunların bazılarının Latin harfleri ile transkripti yapılmıştır. Böylece okunmaları kolaylaşmış olmasına rağmen, yine anlayabilmek için Osmanlı Türkçesine ihtiyaç vardır.

Transkript: Bir metni değiştirmeden kendi yazıldığı alfabeden başka alfabeyle çevirmeye denilir. Bu çevirme yapılırken, çevrilen alfabedeki harflerin eksik olması halinde bazı özel işaretler kullanılır. Transliterasyon adı da verilen bu iş bir tercüme değildir.

b. Takvimler, Yıllıklar: Olayların günü gününe tutulduğu eserlerdir. Kilise ve manastırlarda olayların kaydedilmesi için bazı cetveller tutulmaktaydı. Aynı şekilde İslam tarihçileri de bu usulü uygulamışlardır. Bu gelenek Osmanlılarda da aynen devam etmiştir. Olayların tespiti açısından önemli kaynaklardadırlar. Tamamı olmasa bile bir kısmı yazma veya matbu şekilde kütüphanelerde bulunurlar. Yıllıkların tutulması da oldukça eski bir gelenektir. Tarihi Asurlulara kadar ulaşan bu eserlerde olaylar yıl bazında kronolojik olarak tutulmuşlardır. Çin, Rus, Leh ve Macar yıllıkları bilinen yıllıklar arasındadır.

c. Şecere (Geneoloji): Batılıların “Geneoloji”; Türklerin ve Arapların “Şecere” dedikleri kayıtlar, aslında aile tarihleridir. Arapçada “ağaç” anlamına gelen “Şecere”, terim olarak soy bilgisi demektir. Şecerelede kişilerin soyu tıpkı bir ağacın dalları gibi detaylandırılarak yazılır. Bunlara “ensab cetvelleri” de denilir. Özellikle Araplarda çok gelişmiş bir tarih türüdür. Sözlü ve yazılı türleri vardır. Bu tür eserlere *Kütübü'l-Ensab*, soy tespiti yapana da Nessab adı verilir. Bu tür şecereleler, hükümdarlar, tanınmış aileler, bilginler, peygamber soyundan gelen seyyid ve şerifler için tutulduğu gibi; sıradan aileler için de tutulur. Özellikle Araplarda kabile tarihi önem arz ettiğinden dolayı, hemen her kabilenin böyle bir şeceresi vardır. Tarih için önemli kaynak olmakla birlikte; çeşitli amaçlar ile sahteleri üretilmiştir. Bu yüzden kullanılırken dikkatli olunmalıdır. Batı da Yunan ve Roma devirlerinden itibaren şecereleler tutulmuştur. Bu tür eserler bazen bağımsız olduğu gibi bir kitabın içinde de bize ulaşabilmektedir.

d. Biyografiler: Tarihî şahsiyetlerin hayat hikâyelerini anlatan eserlerdir. Eski Yunan ve Roma’da ilk örnekleri görülür. Bunlara tercüme-i hal adı da verilir. İslam tarihinde olduğu gibi Osmanlı tarihinde de, sadrazam, şeyhülislam, kaptan-i derya ve diğer görevliler ile çeşitli meslek gurubundaki şahsiyetler hakkında biyografiler kaleme alınmıştır. Bu tür eserler müstakil olduğu gibi, diğer eserlerin içinde de yer alabilirler. Az da olsa müstakil veya diğer eserleri arasında kişilerin kendi hayatını anlattıkları otobiyografiler de bulunmaktadır. Bunlar kullanılarak yeni biyografiler yazılabilmektedir. Biyografiler ve otobiyografiler çoğu kere özel amaçla kaleme alınmışlardır. Yazılış amaçlarına göre de taraflı olabilirler. Bu yüzden dönemin diğer kaynakları ile birlikte mukayeseli bir yöntem ile kullanılmalıdır.

e. Hatıratlar: Kişiler tarafından kendi etrafındaki siyasi, sosyal olayları anlatmak için kaleme aldığı anı türünden eserlerdir. Erken dönemlerde, Julius Caesar’a Bizans İmparatoru Kantakuzenos, Timur ve Babür hatta Barbaros Hayreddin Paşa’ya atfedilen hatıratları vardır. Ancak bu yazım türü 19. Yüzyılda gelişmiştir. Pek çok devlet adamı hatırat yazmaya başlamıştır. Türklerde ise 19. yüzyılın son çeyreğinde ve 20. yüzyılın başında yaygınlaşmıştır. II. Abdülhamid’in sadrazamlarından Said Paşa ve Kamil Paşa’nın hatıratları dönemlerini anlamak bakımından oldukça önemli kaynaklardır. II. Meşrutiyet yıllarına ve Cumhuriyet dönemlerine ait de pek çok hatırat bulunmaktadır. İkinci elden kaynak niteliğinde olan bu tür kitaplar, mukayeseli ve tenkit süzgecinden geçirilerek kullanılmalıdır. Zira hatırat sahibi, olayları -eğer bir yanılgısı yoksa- doğru anlatır. Fakat genelde tarih önünde sorumluluktan kurtulmak için kendi rolünü abartarak veya olduğundan az gösterebilir. Bu da okuyucusunu veya araştırmacıyı yanlış taraflara yönlendirebilir.

f. Seyahatnameler: Bir gezginin kaleminden çıkan eserlerdir. Kendi ülkelerinden başka yerlere, resmi veya özel amaçlar ile yapılan seyahatlerde, gezginin resmi amaçlı olmadan kaleme aldığı yazıdır. 10. yüzyılda İdil Havzası’na seyahat eden İbn Fadlan; 14. yüzyılda Anadolu’yu gezen İbn Batuta bilinen en eski doğu seyyahlarındandır. 17. yüzyılın en büyük seyyahı ise, Evliya Çelebi’dir. On ciltlik

Seyahatnamesi, Asya, Avrupa ve Afrika'da gittiği yerler hakkında o güne kadar verilmemiş önemli bilgiler içerir. Batıda Marco Polo'nun 14. Yüzyılda Asya'ya yaptığı seyahati bir çığır açmıştır. Ondan sonra pek çok batılı doğuya doğru seyahat ederek eserler kaleme almışlardır. Hatta oryantalizmin (batıların doğu hakkındaki bilimi) gelişmesine yardımcı olmuşlardır. 19. yüzyılda batıların seyahatleri bir kısım siyasi amaçlarla çoğalmaya başlamıştır. Bu vesileyle batı dillerinde yüzlerce seyahatname ortaya çıkmıştır. Bu eserlerdeki bilgiler gezginin gittiği yerlerdeki gözlem ve duyularına dayanır. Bazen de kendisinden önceki gezginlerin gözlemlerini kendi gözlemi imiş gibi verebilir. Gezgin çoğu kere, gittiği yerdekilerin bile fark edemeyeceği önemli olayları gözlemleyebildiği gibi; bazen de görmek istediği gibi veya eserini cazip kılmak amacıyla abartılı yazabilir. Önemli kaynaklardır. Ancak tarih yazımında kullanılırken mutlaka verdiği bilgilerin başka kaynaklar ile sağlaması yapılmalıdır. Bu türün içinde sayılabilecek bir diğer kaynak çeşidi ise elçilerin başka ülkelere yaptıkları seyahatlerini anlattıkları *Sefaretnâmeler*dir. Bunun Osmanlıdaki en güzel örneği Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin 1720 yılında Fransa'ya yaptığı elçilik görevini ve gördüklerini anlattığı *Fransa Sefaretnâmesi*dir. Bunlar aynı zamanda diplomatik metin özelliklerini de taşıyabilirler.

g. Süreli Yayınlar: Günlük, haftalık, aylık, yıllık vb. belli dönemlerle yayımlanan gazete ve dergilerdir. İlk süreli yayınlar Roma'da halkı bilgilendirmek üzere taş veya metal üzerine yazılan ve *Acta Diurna Acta Populi* veya *Acta Publica* diye bilinen duvar gazeteleri olduğu kabul edilmektedir. Matbaanın icadından sonra ilk gazete 1609 yılında Strasburg'da Almanca olarak yayımlandı, ardından Londra, Paris, Roma ve diğer ülkelerde de yayımlanmaya başlandı. Matbaanın geç geldiği Osmanlı devleti sınırları içinde ilk Türkçe-Arapça gazete 1828 yılında Mısır'da yayımlanan *Vak'a-i Mısıryye*'dir. Ancak Osmanlı Devletinin ilk resmi gazetesi 1831'de yayımlanan *Takvim-i Vekâyî*'dir. İmparatorluğun sonuna kadar yayın hayatında kalmıştır. Yakıncağ tarihinin devlet işleyişini anlamak için en önemli kaynaklardan bir tanesidir. İçinde resmi tebliğler, atamalar, çıkarılan kanun ve tüzükler vs. hatta öğretici makaleler de yer alır. Osmanlı Devleti'nde 1840lardan sonra pek çok gazete yayın hayatına girecektir. Ayrıca 1864'ten sonra pek çok vilayette de resmi vilayet gazeteleri yayımlanmıştır. II. Meşrutiyet yıllarında ise bir basın patlaması olmuştur. Hem İstanbul'da ve hem de taşrada pek çok gazete ve dergi yayınlanmıştır. Gazetelerin artmasına paralel olarak, verilen bilgiler ve işlenen konularda çeşitlilik meydana gelmiştir. Bu yüzden birçok önemli bilginin yanı sıra pek çok eksik, taraflı ve yanlış bilgilere de yer verilmiştir. Araştırmacının basını, dönemin diğer belgeleri ile mukayese ederek kullanması gerekir. Kitap, gazete, dergi mahiyeti arz etmeyen, afiş, el ilanı, propaganda veya reklam broşürü gibi pek çok matbu malzeme de bu kategoride ele alınmalıdır. Örneğin sinema tarihi çalışanlar için sinema afişleri önemli kaynaktır. Bu tür malzemeler bir kitap içinde günümüze ulaşmışsa efemera olarak adlandırılırlar, içeriklerinin dışında koleksiyonculuk açısından değerleri vardır.

Burada Yıllık anlamına gelen *Salnâmeler*den de söz etmek gerekir. Osmanlı Devleti'nde 19. Yüzyılın ortalarından sonra yayımına başlanmıştır ve kendi dönemlerinin ikinci elden kaynağı niteliğindedirler. Her yıl devlet veya özel kurumlar tarafından yayımlanan *Salnâmeler*de, devlet kurumlarını ve o yılki devlet görevlilerini bulmak mümkündür. Osmanlı Devleti'nde bazı vilayetlerin de *Salnâmeleri* yayımlanmıştır. Onlar da ilgili oldukları vilayetler hakkında detaylı bilgileri içerirler. Buradaki bilgiler bazen birbirinin tekrarı olmakla birlikte, dikkatli bir kullanıcının

elinde diğer kaynakların tamamlayıcısı olurlar. Batıda da *Annals* veya *State Years Book* olarak yayınlanmaktaydılar.

3. Arkeolojik Buluntular, Müzelik Nesneler: Bu sınıfa giren malzemeler çok çeşitlidir. Sosyal hayatın her veçhesini ilgilendiren gündelik hayatta kullanılan bütün eşyalar, giyecekler, takılar, kullanılan kap kaçak ve aletler olabileceği gibi hudut belirlemek veya yol güzergâhlarını göstermek için dikilmiş taşlar da bu tür malzemelerdendir. Ayrıca, yüzeye çıkmış veya arkeolojik kazılarda elde edilmiş olan insan vücudunun kalıntıları ırkların ve dönemlerinin tespitinde antropologlar tarafından kullanılan buluntulardır. Bu malzemelerin ortaya çıkmasında arkeolojik kazılar birinci derecede rol oynar.

a. Yerleşmeler ve mimari ögeler: Höyükler, düz yerleşmeler, antik şehirler, kaleler ve buralarda ortaya çıkan kitabeler, zafer tâkları ve heykeller en önemli arkeolojik buluntulardır. Tarih boyunca insanoğlunun ürettiği ve bu güne ulaşan her türlü kalıntılar tarihi kanıtlar olarak da kullanılır. Bunlar günümüzde ya kazı mekânlarında, ya da çeşitli müzelerde koruma altına alınmıştır. Bu malzemelerin başında, mimari eserlerin duvar ve kapılarına, çeşitli abidelerin üzerine yazılan kitabeler gelmektedir. Bu yazılar, bir olayın anısına yazılmış olabileceği gibi; Anadolu'daki örneklerinde görüldüğü üzere han, kervansaray, medrese, cami, çeşme ve sebil gibi binalarda, bânisi, yapılış veya onarım tarihlerini gösteren düzyazı ya da şiir şeklinde kazınmış olabilirler. Doğa ve insanların tahribatına rağmen hâlâ Türkiye'nin çeşitli yerlerinde kendi ortamlarında veya korunmak üzere müzelere kaldırılmış bolca bulunan materyallerdir. Bunlar önemli tarihi kaynaklar niteliğindedir. Üzerindeki yazılardan hareketle kendi dönemlerine ışık tutmaktadırlar. Eski Anadolu tarihi için olduğu kadar, yazılı kaynakları az olan Selçuklu ve Anadolu Beylikleri dönemleri için de büyük önemleri vardır.

Genelde bulundukları ortamlarında muhafaza edilen veya parçaları müzelere nakledilmiş olan zafer tâkları da önemli kalıntılardandır. Üzerlerinde yazı bulunması halinde, yazının içeriği, bulunmaması halinde üzerindeki resim, kabartma veya doğrudan mimari üslubu dönemleri açıklamak bakımından önem arz ederler. Aynı şekilde, geçmişten intikal eden heykeller, heykel başları ve parçaları da bu sınıf içinde değerlendirilebilirler. Bu anlamda, Anadolu'da pek çok müzede ve özellikle dünyanın en büyük arkeoloji müzelerinden birisi olan İstanbul arkeoloji müzesinde bolca malzemeler bulunmaktadır. Hatta Hititçe en büyük tablet arşivi de burada muhafaza edilmektedir. Tarih öğrencisi, bu müzeleri sadece bir gezgin gibi değil mesleki bir merakla defalarca ziyaret etmeli, notlar almalı ve gördükleri ile okudukları arasında ilişkiler kurmalıdır.

b. Nekropol kalıntıları: Antik şehirlerin mezarlıkları, içinde lahit türü mezar anıtları, tümülüs ve kurganların (mezarlar) bulunduğu mekanlardır. Anadolu'da yapılan kazılarda, mezar veya mezar taşı anlamına gelen pek çok lahitle rastlanmıştır. Bunlar yapıldıkları dönemlerin sosyal hayatı, gömü geleneği, dinî algıları ve öbür hayata dair inançları hakkında izler taşımaktadır. Bazılarının üzerlerinde kabartma resimler bulunur ve mezar sahibinin yaşantısına dair ipuçları verir. Bu açıdan eskiçağ tarihi araştırmacılarının müstağni kalamayacakları kalıntılardır. Genellikle kral, yönetici ve soylu kişilerin mezarlarıdır. Onların biyografilerinin yazılmasında kaynak niteliği taşır. Müslüman mezarlarında bulunan ve *şevabid* (tanıklar) adı verilen taşlar özellikle Selçuklu ve Osmanlı dönemi araştırmaları için önemlidirler. Ya halen yerindedirler veya müzelere kaldırılmışlardır. Bu mezar taşlarının bazılarında mezar sahibinin ismi, mesleği, ölüm tarihi gibi bilgiler bulunur. Bazıla-

rı ise sanat değeri olan özenle yapılmış taşlardır. Kadın ve erkek mezar taşları, idareci, ulemadan vs. olan kimselerin farklı farklı mezar taşları da bulunmaktadır. Mezar taşları, yerleşim yerlerinin tarihlerini, sahiplerinin biyografisini, dönemin sosyal hayatını anlatan kalıntılardır. İstanbul'da II. Mahmud türbesindeki bazı mezarlar gibi, çok az da olsa sahibinin bütün biyografisinin yazıldığı mezarlar da bulunur.

c. Paralar: Para basımı veya kaynaklardaki deyimle “sikke darbı” bir hükümdarın hâkimiyet alametidir. Paralar basılırken genellikle, üzerlerine basım tarihi yazılır. İmparator, kral veya hükümdarın adı veya lakabı tam ya da kısaltma ile ayrıca o devletin sembolü olan resimler basılır. Bütün bunlar bir tarihçi için önemli ipuçlarıdır. Bu bilgiler paranın basıldığı dönem, hükümdarı ve devlet hakkında diğer kaynaklar ile birlikte başka bilgilere ulaşmaya vesile olur. Pek çok müzede veya özel koleksiyoncularda bulunan değişik devletlere ait paraların ayrıca katalogları da bulunmaktadır. Bu yüzden tarihçiler koleksiyoncuları ve onların yayınlarını da takip etmek zorundadırlar. Paraların aslını göremeyen tarihçiler, iyi hazırlanmış kataloglardan da yararlanabilirler. Bazen bulunan bir para tarihi bilgilerimizi değiştirecek değerde olabilir. Örneğin, eskiden ilk Osmanlı sikkesinin Orhan Bey zamanında basıldığı bilinirken, Osman Bey dönemine ait sikkenin bulunmasıyla, Osmanlı Tarihi ile ilgili bilgiler yeniden gözden geçirilmeye başlanmıştır. Tedavülde kullanılan paraların dışında özel günlerin veya olayların anısına çıkarılmış hatıra paralara da bulunmaktadır. Bu gelenek daha geç dönemlere ait olmakla birlikte yine tarihe kaynaklık ederler. Genellikle paralar, altın, gümüş ve onlara yapılan karışımlar ile çeşitli madenlerden basılırdı. Fakat devletlerin ekonomilerinin zayıflamasına paralel olarak bazı dönemlerde, maden yerine kâğıt para da basılmaya başlandı. Kâğıt paralara, Osmanlıda “kaime”, halk arasında ise “kayme” denilirdi. Bu tür paralar ve posta işlemlerinin yaygınlaşması akabinde para yerine kullanılan pullar da tarihin kaynakları olarak kullanılırlar.

d. Arma, Mühür ve Madalyalar: Bir devletin, bir hanedanın veya bir şehrin sembolü olarak kabul edilen resim, harf veya şekle arma denilir. Eski Türklerde karşılığı “ongun”dur. Eski çağlardan beri yaygın olmakla birlikte Ortaçağ derebeyliklerinde armalar doğrudan hâkimiyet alameti olarak kullanılmaktaydılar. Bir devlet armasını hâkim olduğu bölgelerdeki binalara, özel mekânlara ve bayraklarına işlerdi. Hatta denizlerdeki gemiler de bu armalar ile tanınırlardı. Aslında bu anlayış, devlet geleneğinin zayıf olduğu kabile tipi toplumlardan doğmuştur. Zira kabilelerin her biri arma basan bir damgaya sahiptir ve o damgayı hayvanlarına basarak, kendi hayvanlarını diğerlerinden ayırt eder. İlkel toplum ve kabile araştırmaları yapanlar için damga bilgisi önemlidir.

Bir kimsenin veya kuruluşun adının, unvanının, mahlasının, metal veya başka sert cisimlere ters olarak kazınarak elde edilen nesnelere mühür denilir. Mühürler, ilk çağlardan itibaren gelişerek ve çeşitli şekillere girerek günümüzdeki şeklini almışlardır. Osmanlı döneminde mühür kazıma işi adeta bir sanata dönüştürüldü. Bu işi yapana “hakkâk” adı verilmekteydi. Cepte, kese içinde taşınan mühürler olduğu gibi, yüzük şeklinde parmakta taşınan mühürler de vardı. Mühürlerin bir yere basılması, ait olduğu kişi ve kuruluş tarafından o yazılı evraktaki içeriği resmen onaylaması anlamına gelir. Mühürlerin basıldığı yerler, kullanım şekilleri ve üzerindeki yazılar diplomatik biliminin sahasına girmektedir. Tarihçinin araştırma yaptığı dönemlere ait mühürleri tanıması, onlar hakkında detaylı bilgiye sahip olması, yanlış yapmasına, tarihsiz bir belgeyi tanımlamasına, hatta sahte belgeleri ayırt etmesine imkân tanır.

Bir olayın anısı, bir zaferin yıldönümü münasebeti ile veya yararlılıklar gösterenleri onurlandırmak amacı ile paradan biraz daha büyük boyutlarda altın, gümüş ve bronz gibi madenlerden basılan nesneye madalya denir. Devletlerde oldukça eski bir gelenektir. Tarih içinde çeşitli şekillerde basılmışlardır. Madalyalar ait oldukları devletlere ve dönemlere ait bilgiler içerirler. Madalyaların üzerlerindeki yazıların dışında, verilmesi ve takılmasına ait kuralları belirleyen madalya nizamnameleri vardır. Yani bir madalya bulunduğunda onun ile ilgili diğer detaylar da araştırılmalıdır. Batıda madalya geleneği oldukça eskidir. Fransızların 1798'de Mısır'ı işgal etmeleri akabinde, onları Mısır'dan çıkarmak için işbirliği yapılan İngiliz askerlerine verilmek için Osmanlılar da madalya şeklinde Hilal Nişanı basarlar. Bu nişan 1808'de madalya olarak basılması ile ilk Osmanlı madalyası ortaya çıkmış olur. II. Mahmud döneminde yaygınlaşmaya başlayan madalya, II. Abdülhamid döneminde değişik isimler altında çeşitlenerek zirveye ulaşır. Ancak bu tarihlerden önce de Osmanlıda kullanılan, çelenk, ferahî gibi başka ödüllendirme araçları da vardı. Çelenk hariç diğer objeleri bu gün müzelerde görmek mümkündür ve tarih araştırmalarında ikinci elden önemli kaynaklardır. Her ikisi de göğse takılan madalya ile nişanın birbirine karıştırılmaması gerekir. Madalyalar para şeklinde iken, nişanlar genelde ait oldukları ülkelerin de sembollerini gösteren daha gösterişli ve şekilli olurlar.

Bir dönemin tarihini yorumlarken para ve madalyayı kullanarak nasıl sonuçlara varabiliriz?

KAYNAKLARA ULAŞIM: KÜTÜPHANELER, ARŞİVLER, İNTERNET

Günümüzde kaynaklara erişim oldukça kolaylaşmış görünmektedir. İnternet aracılığı ile pek çok bilgiye ulaşmak mümkün olduğu gibi, kimi siteler aracılığı ile de doğrudan bazı kitaplara hatta belgelere ulaşılabilir. Hiç şüphesiz yeni başlayanlar için bu imkân önemlidir fakat profesyonel araştırmacı için bunlar asla yeterli değildir. Araştırmacı kaynak olarak kullanacağı kitapların sayfalarını karıştırmalı, belgeleri eline almalıdır. Kütüphane ve arşivlerin kokusuna alışmalıdır. Bu arada şu hususun altının çizilmesinde yarar vardır. Her araştırmacı, kendinden önce yapılan araştırmalara bakarak işe başlar. Bu durumda, araştırmacıların öğrendikleri, alıntı yaptıkları kaynak ve incelemeleri mutlaka usulüne uygun olarak eserlerinde göstermelidirler. Buna araştırma etiği denir. Alınan bir bilginin kaynağının gösterilmemesi “intihal”dir ve bunun da ahlaki ve hukuki sonuçları bulunmaktadır.

a. Kütüphaneler: Kitapların saklandığı en eski mekânlar olup önemlerini yitirmeden günümüze kadar ulaşmışlardır. Bir devletin, bir ülkenin kültür hayatını ve seviyesini gösteren yerler kütüphaneler olduğu gibi; bir eğitim kurumunun da seviyesini sahip olduğu ve okuyuculara sunduğu kitaplar ile ölçmek mümkündür. Tarih içinde kütüphaneler, daha ziyade devletlerin, idarecilerin ve bir kısım hayırseverlerin himayesinde kurulmakta idiler. Günümüze ulaşan tarihi kütüphanelerin bir bölümü eski statülerini sürdürmekle birlikte, genelde ait oldukları ülkelerin ilgili kurumlarının şemsiyesi altında hizmet veren resmi kurumlar olmuşlardır. Bu yüzden de her kütüphanenin çalışma koşulları ve araştırma imkânları farklı olabilir. Birçoğunun internette siteleri olup, oradan araştırma şartlarını görmek mümkündür. Bazılarının katalogları, kitap olarak yayımlanmış, bazıları da internette bulunmaktadır. Milli Kütüphane, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi gibi. Ayrıca, şahıslara, özel kurum ve vakıflara ait özel kütüphaneler de vardır. İstanbul'daki İsam (Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Araştırmaları Merkezi) ve Basın Müzesi kütüphanesi

leri örnek gösterilebilir. Bunların çalışma şartlarını da şahıslar veya kurumların kendileri belirlemektedir. Kütüphaneler sahip oldukları kitaplara göre genel veya ihtisas kütüphaneleri olarak tasnif edilirler. Genel kütüphaneler, hemen her bilim dalına ait ilk müracaat kitaplarının bulunduğu yerlerdir. Ülkelerin milli kütüphaneleri (Türkiye’de Milli Kütüphane, Amerika’da Library of Congress, Fransa’da Bibliothèque Nationale de France gibi) ve hemen her yerde halka açık hizmet veren kütüphaneler bu guruba girmektedir. İhtisas kütüphaneleri ise, ya bir alana bir konuya ayrılmış, bir dile veya birkaç dile ait kitapların toplandığı ve sadece uzmanların istifade edebildiği kütüphanelerdir. Örneğin Mısır’daki İskenderiye Kütüphanesi, İngiltere’de British Museum içindeki Yazmalar Kısmı ve Arap harfli (Osmanlıca, Arapça, Farsça) kitaplar bakımından dünyanın en zengin yazma kütüphanesi olan İstanbul’daki Süleymaniye Kütüphanesi birer ihtisas kütüphanesidir. Ancak genel kütüphanelerin içinde bazen özel ihtisas kütüphaneleri de yer alabilir. Örneğin İstanbul’daki Beyazıt Devlet Kütüphanesi genel fakat içindeki Nadir Eserler bölümü bir ihtisas kütüphanesidir. Aynı şekilde İstanbul’daki genel Atatürk Kitaplığı’nın içinde Osmanlıca Süreli yayınlarının yer aldığı bir ihtisas bölümü vardır. Tarihçiler her iki çeşit kütüphanelere ihtiyaç duymakla birlikte, ihtisas kütüphanelerinden daha fazla istifade ederler. Tabii olarak bu kütüphanelerden istifade edebilmek için de gerekli donanımı kazanmak mecburiyetindedirler. Latince bir yazmadan istifade etmek için, Latinceyi; Osmanlıca bir yazmadan istifade edebilmek için de Osmanlı’yı bilmek zorundadır. Ancak bu dilleri bilmek de yeterli değildir, o dillerin imlasını, yazım usullerini dönemlere göre yazı şekillerini de bilmek zorundadırlar.

Tarihçi araştırmalarına konusunun bibliyografyasını tespit etmekle başlar. Bu açıdan onun işini kolaylaştıracak bir kısım eserler bulunmaktadır. Bunlara Bibliyografik eserler adı verilir. Kitap isimlerini içeren *Türkiye Bibliyografyası*, makaleler için *Türkiye Makaleler Bibliyografyası* bu tür eserlere örneklerdir. Aynı şekilde, dünya çapında çeşitli kurumların, üniversitelerin ve Türkiye çapında Yüksek öğretim kurumunun bibliyografik eserleri vardır. Bunların bir kısmına internet üzerinden erişmek mümkün olduğu gibi, bir kısmı da CD veya DVD ortamında bulunmaktadır. Dünyanın çeşitli kütüphanelerinde yer alan yazmaların da katalogları yapılmıştır. Bu sayede aynı eserlerin farklı nüshalarını tespit etmek mümkün olabilmektedir.

Kütüphane ortamında çalışmak için katalogların kullanımını bilmek zorunludur. Genellikle basılmış kitap ve makaleler, yazar soyadına veya kitap adına ve konu adına göre gruplandırılmışlardır. Yazma kitaplar ise müellifin tanındığı şöhrete göre veya kitap adına göre kataloglarda araştırılır. Bilgisayar sistemini kullanan kütüphanelerde ise yukarıdaki yöntemlerin dışında “anahtar kelime” yöntemi ile de araştırma yapılır. Kütüphaneler ya açık raf sistemi veya depo usulü ile çalışırlar. Ülkemizde her iki sistemde kitap tanzimini sağlayan Dewey Onlu Sistemi kullanılır. Bu sistemde her bilim dalına bir numara verilmiştir. Kitaplar o sisteme göre raflarda yer alırlar. Örneğin, 000-099 genel konular; 900-999 tarih kitapları için kullanılmaktadır. Yakındoğu ve Türk Tarihi eserlerine ayrılan numara ise 956’dır. Bu rakamdan sonra alt birimleri gösteren rakamlar eklenmiştir. Örneğin, 956.01 İslam’dan Önceki Türk Tarihi kitaplarına; 956.07 Osmanlı Tarihi; 956.08 ise Cumhuriyet Tarihi kitaplarına verilen numaralardır. Araştırmacı bu numaraları takip ederek istediği esere ulaşabilir.

b. Arşivler: Arşivler, devlet-birey ve milletlerarası ilişkileri ilgilendiren belgelerin korunduğu yerlerdir. Ait olduğu ülkelerin tarihlerini, diğer ülkeler ile ilişkileri-

ni tanımlama ve tarihlerini yazmada birinci elden kaynaklardır. Hemen her ülkenin eski veya yeni arşivleri olmakla birlikte; sadece tarih içinde teşkilatlanmış, devlet geleneği olan ve bunu bir süreklilik haline getiren ülkelerin tarihi devlet arşivleri bulunmaktadır. Bunlar arasında en önemlileri, Portekiz, Venedik; Hollanda, İngiltere, Fransa, Rusya ve Türkiye (Osmanlı) arşivleridir. Bu tarihi devletlerden sonra ortaya çıkan devletlerin de arşivleri vardır. Amerika, Yunanistan, Balkan Ülkeleri arşivleri gibi. Fakat dünya tarihinin hakkıyla anlaşılması için ilk sırada verilenlerin önemi çok büyüktür. Tahmin edileceği gibi, Osmanlı arşivleri dışındakiler, Batı'yı temsil ederken; Osmanlı Arşivi kısmen de olsa üç kıtayı (Osmanlı Avrupa'sı, Osmanlı Asya'sı ve Osmanlı Afrika'sı) temsil etmektedir. Batı arşivleri bu güne kadar bütünüyle olmasa bile büyük ölçüde tarih araştırmalarında yer almıştır. Buna karşılık Osmanlı arşivlerinin dünya tarihçileri tarafından kullanılmasının yaklaşık elli yıllık bir geçmişi vardır. Bunda Osmanlı arşivlerinin zamanında tasnif edilememesi, belgelerin dilinin Osmanlıca olması gibi nedenler olmakla birlikte; tanınmadığı için geliştirilen bir takım ön yargılardan da kaynaklandığını söylemek mümkündür. Son yıllarda dünya tarihçileri Osmanlı Arşivlerine yönelmişler ve pek çok alanda tarihi yeniden yazmaya başlamışlardır. Hatta Osmanlı arşivleri kullanılmadan Osmanlının ilgili olduğu coğrafya ve bu coğrafya ile ilgisi olan diğer ülkelerin tarihlerinin anlaşılması mümkün değildir yargısı, birçok tarihçi tarafından kabul edilmektedir.

Burada Osmanlı arşivinin kullanımı ve içeriği hakkında genel bilgiler verilecektir. Eldeki mevcut belgelerden anlaşıldığına göre Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren resmi belgelerini korumaya çalışmıştır. Bu yüzden bu gün Osmanlı arşivinde 150 milyonu aşkın belge bulunmaktadır. Osmanlı Devleti Sultan Üçüncü Mustafa (1757-1774) döneminden itibaren eskiden beri koruduğu belgeleri bir arşiv mantığı ile koruma altına almıştır. Ancak modern anlamda bir arşiv 1839-1861 yılları arasında Hazine-i evrak adı altında inşa edilir. Osmanlılar bu gün arşivcilikte kullanılan dosyalama usulü yerine defter usulünü esas almışlardır. Ancak bürokrasinin çoğalması devlet dairelerini artması üzerine de evrak/dosya usulüne de geçilmiştir. Bu bakımdan Osmanlı arşivlerindeki belgeleri Defter tasnifleri ve Evrak tasnifleri adı altında ele almak mümkündür. Defterler; Osmanlı bürokrasisinde alınan kararların, hükme bağlanan konuların, Divan ve Maliye bürolarında kaydolunduğu serilerdir. Tanzimat öncesi dönemine ait defterler iki seri halindedirler. Bunların birincisi devletin siyasi ve hukukî kararları ile ülkenin asayiş ve nizamına dair hükümlerinin kaleme aldığı *Divan-i Hümayun* defterleridir. İkinci gurup defterler ise Maliye ile ilgi olan *Bâb-ı Defterî Defterleridir*. Bunların dışında Ayrıca has, zeâmet, timar, mülk, vakıf gibi arazi türlerini tayin ve tescil eden ana defterlerin muhafaza edildiği ve bu defterlerle ilgili günlük işlemlerin yapıldığı Defterhâne-i Âmire'ye ait defterler de vardır. Bu gün Osmanlı arşivinde tarihçilerin kullanabileceği 300 binden fazla defter bulunmaktadır.

Tanzimat ile birlikte modern arşivciliğe adım atılmış ve bu arada biriken evraklar da kısmen konularına veya ilgili oldukları devlet dairelerine göre tasnif edilmeye başlanmıştır. 19. yüzyıl başlarında Osmanlı devlet yönetiminin, yapılacak reformların plânlaması, işleyişi ve icrası için yeni bir teşkilatlanmaya gidildi. Devlet adamları, ülke yönetiminde Batılı kurumların ve zihniyetin yerleşmesine çalışmışlar, hükümdarlık ve Sadrazamlık gibi en önemli müesseseleri de bu anlayış çerçevesinde yönlendirmek istemişlerdir. 1836'da Sadaret müesseselerinin bazı birimleri Dahiliye, Hariciye ve Deâvî nezaretlerine dönüştürülerek bir görev dağılımı yapılmış, ayrıca Bakanlar Kurulu niteliğinde Meclis-i Vükelâ, danışma meclisi niteliğinin

de Meclis-i Vâlâ, Dâr-ı Şûrâ gibi meclisler faaliyete geçerek Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar sürmüştür. Ardından değişik tarihlerde Karantina (1838), Maliye (1839), Zaptiye (1839), Ticaret ve Ziraat (1839), Posta ve Telgraf (1840), Hazine-i Hassa (1850), Maarif (1857), Defter-i Hakanî (1871), Adliye (1877) ve Harbiye (1908) nezaretleri (bakanlıkları) de kurularak o günkü ihtiyaçlara uygun yeni bir teşkilatlanmaya gidilmiştir. Bu gün bu idarelerin ürettikleri belgeler Osmanlı arşivinde hemen hemen aynı düzen ile yer almaktadır. Tarihçiler araştırmalarına yukarıda verilen yapıyı dikkate alarak yaparlar. Öncelikle araştırdıkları dönemin defter veya evrakını tespit eder, ardından o konu ile ilgili olabilecek dairelerin evrakını incelemeye başlarlar. Ancak unutmamak gerekir ki, arşivler sürprizler ile doludur. Dolayısıyla aranan evrak bazen arandığı yerde değil; başka yerde de ortaya çıkabilir. Araştırmacı daima sabırlı ve ısrarcı olmalıdır.

Türkiye'de Osmanlı Arşivlerinin dışında; yine Osmanlı dönemi belgelerini bulunduran Topkapı Sarayı Arşivi, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Genel Kurmay Başkanlığı Askeri ve Stratejik Etütler Başkanlığı, Milli Savunma Bakanlığı ve Deniz Müzesi arşivleri bulunmaktadır. İlerki bölümlerde anlatılacağı üzere Cumhuriyet dönemi belgeleri ise Cumhurbaşkanlığı, TBMM, Dışişleri Bakanlığı ve Cumhuriyet arşivleri de ile bazı resmi kurumların arşivlerinde saklanmaktadır. Bunların yanı sıra, hem Türkiye'de hem de dışarıda şahısların ve bazı ailelerin de özel arşivleri vardır ki; bir kısım araştırmalar için önemli belgeleri içermektedirler. Kısaca, bunca arşiv materyallerinin bulunduğu dünyamızda, tarihin belgesiz yazılması artık mümkün değildir. Ancak tarihi yazanın belgeler değil, tarihçinin olduğu daima hatırd tutulmalıdır. Tarih bir ideolojik alan olarak görülmeden, doğru belgeler ve doğru yöntemler ile yazılmalıdır.

c. Araştırmalarda İnternetin Kullanımı: Bilgiye ulaşmada internet de önemli araçlardan bir tanesi olmuştur. Hatta günümüzde pek çok kişinin yegane bilgi kaynağı haline gelmiştir. Buna paralel olarak da bir bilgi karmaşası ve kirlenmesi yaratmıştır. Hiçbir değerlendirmeye tabi tutulmayan, hatta gündelik gayeler ile yönlendirmeyi amaçlayan pek çok malumat internet aracılığı ile sunulabilmektedir. Ayrıca verilen bilgilere sürekli ulaşım mümkün olamamaktadır. Dolayısıyla bu tür bilgilerin kaynak olma değeri yoktur veya zayıftır. Bazen bir süre sanal ortamda tutulan bir bilgi bir süre sonra kaldırılabilir. Bu durumda tarihçi hassas davranarak internetteki bilgi kaynağını iyi tetkik etmelidir. Eğer mutlaka bir alıntı yapılacak ise, ilgili sitenin adresi ile birlikte, o bilgiye erişimin tarih ve saati de yazılmalıdır. Ancak özellikle kütüphanelerin, arşivlerin sundukları katalog hizmetlerinden bazen de doğrudan sunulan belgelerden internet üzerinden yararlanmak da araştırmacıya önemli ölçüde zaman kazandıracaktır.

SIRA SİZDE

4

Osmanlı Arşivleri hangi ülkelerin tarihinin yazılmasında doğrudan, hangilerinininkine de dolaylı katkı sağlamaktadır?

İNTERNET

[www. devletarsivleri.gov.tr](http://www.devletarsivleri.gov.tr) adresine girerek, Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivleri Kataloğlarında inceleme yapınız.

Özet

Tarihin araçlarını tanıyabilme

Tarih yazımı ancak kaynaklar ile mümkündür. Kaynak ise tarihi bilginin alınabildiği materyallerdir. Bu anlamda sözlü ve yazılı her şey, bir alet, bir araç, mimari bir eser veya geçmiş toplumların hayatından intikal eden her nesne bilgi kaynağı olabilir. Özellikle yazılı kaynaklarda olaylar, sonuçları ve fikirler de yer alabilir. Fakat tarih usulü bakımından bilgi veren her şey kaynak değildir. Bir şeyin kaynak olabilmesi için bazı özellikleri olması gerekir. Buna göre tarihçiler kaynakları iki grupta ele alırlar. Olaylar ile çağdaş olan kaynaklara birinci elden kaynaklar denirken; o devre yakın ve birinci elden kaynaklardan hareketle yazılan kaynaklara da ikinci elden kaynaklar adı verilmektedir. Kaynaklar, bize ulaştıkları şekle göre de tasnif edilebilirler. Sözlü, yazılı, görsel vs. kaynaklar gibi. Günümüzde ise kaynak çeşitliliği artmıştır. Bu yüzden tarih yazıcılığı da yeni bir ivme kazanmıştır. Hem bu malzemeleri ve hem de bu malzemelerin korundukları, ören yeri, müze, kütüphane, arşivlerin tanınması hata internet kullanım bilgisi tarihçinin temel görevleri arasındadır.

Kaynak ile araştırmayı ayırt edebilme

Tarihi kaynaklara dayanarak yapılan çalışmalara ve çeşitli tarzda ortaya konulan (bilimsel makale, kitap) eserlere “Araştırma” adı verilir. Bu tür çalışmalar bazen kaynaktan çok daha kapsamlı olmalarına rağmen hiçbir zaman kaynak yerini tutmaz. Birçok bilimizi ilk başta kolayca erişebildiğimiz araştırmalardan öğreniriz. Ancak onlar tarihçinin kaynağı değil; bir noktada tarihçiyi kaynaklara yönlendiren araçları ve rehberidir. Genellikle tarih okumalarına araştırmalardan başlanır ve bir konuda bizden önceki tarihçi/lerin yaklaşımlarını öğrenme imkanı sağlar. Ancak tarihçi olabilmenin yegâne yolu doğrudan kaynaklara inebilmektir.

Kaynakların çeşitlerini açıklayabilme

Tarihi olayın kendi devrine ait bir materyale veya aynı devirde yazılmış bir esere, bir belgeye ana kaynak veya birinci elden kaynak adı verilir. Bu kaynaklar, Tarih araştırmalarında son derece

önemlidirler. Bunlar bulunduğu sürece daima tarih yazımında diğer kaynakların önüne geçerler. Bu tür eserler, bir olaya fiilen iştirak etmiş, içinde yer almış veya olayı yakından takip etmiş kişinin kaleme aldığı eser olabileceği gibi; bir olay anısına inşa edilen abide; yazılan bir kitabe de olabilir. Aynı şekilde devletlerin bürokrasilerinde ürettikleri belgeler de üretildikleri tarihin bu tür kaynaklarındandır. Tarihi bir olayın devrine yakın bir zamanda ve o devrin kaynaklarından da yararlanarak meydana getirilen eserlere de ikinci elden kaynak adı verilmektedir. Bu eserler birinci elden kaynakların bulunmaması halinde önem kazanırlar. Hatta bazen doğrudan birinci eseri gördükleri için onu temsil edebilirler. Nitekim birçok birinci elden kaynak, bu tür eserlerin içinde günümüze kadar gelebilmiştir. Örneğin Osmanlı Vak’anüvislerinin eserlerinin bir kısmı kendilerinden önceki eserlerden hareketle yazıldıklarından, ikinci elden kaynak hükmüne girmektedirler. Ancak kullandıkları birinci elden kaynağın bize ulaşmaması halinde, -başka kaynağa dayanmasına rağmen- birinci elden kaynak gibi kullanılırlar.

Kaynak değerlendirmesi yapabilme

Tarihçi ana kaynağı, daima ikinci elden kaynağa tercih eder. Fakat gerekirse mukayeseli olarak her ikisini de kullanır. Tarihçinin görevlerinden biri de kaynağı sağlam bir tahlil süzgecinden geçirmektedir. Kaynak ile araştırılan olayların çağdaş olup olmadığı, kaynağın otantik değeri vb. hususlar göz ardı edilmemelidir. Bu yapılabildiği takdirde kaynak hangi dereceden olursa olsun araştırmada kullanılmalıdır.

Kendimizi Sınavalım

1. Aşağıdakilerden hangisi Osmanlı Tarihi için birinci elden kaynak kabul edilebilir?
 - a. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Tarihi*
 - b. Mehmed Neşri'nin *Kitâb-i Cibânnümâsı*
 - c. *Aşıkpaşazade Tarihi*
 - d. *Mufasssal Osmanlı Tarihi*
 - e. İsmail Hami Danuşmend'in *Osmanlı Tarihi KRONOLOJİSİ*
2. Kaynak ile araştırma eserleri birbirinden ayırd eden en önemli fark hangisidir?
 - a. Kaynak olay ile çağdaştır, araştırma olayın çağdaşı değildir.
 - b. Kaynak belgelere dayanır, araştırma gözlemlere dayanır.
 - c. Kaynak araştırmadan daha eskidir.
 - d. Araştırma kaynaktan daha eskidir.
 - e. Kaynaklar arşivlerde, araştırmalar kütüphanelerde bulunur.
3. Aşağıda verilenlerden hangileri kaynak değeri zayıf ve kaynak değeri olmayan sınıflamasına girer?
 - a. Efsane-Hikaye
 - b. Efsane-Mitoloji
 - c. Hikaye-Mitoloji
 - d. Efsane-Destan
 - e. Hikaye-Tarihi Şiir
4. Günümüzde bakanlar kurulunda alınan bir karar hangi grup malzemeye girer?
 - a. Sözlü kaynak
 - b. Yazılı arşiv malzemesi
 - c. Müzelik malzeme
 - d. Günlük haber
 - e. Süreli yayın
5. Resmi Gazete nasıl bir kaynak türüdür?
 - a. Arşiv
 - b. Müzelik nesne
 - c. Süreli yayın
 - d. Gazete
 - e. Dergi
6. Sefaretname ile Salname arasındaki fark nedir?
 - a. Sefaretname özel bilgiler verir Salname genel bilgiler verir.
 - b. Sefaretname arada bir Salname her yıl yayımlanır.
 - c. Sefaretname bir elçinin görev raporudur, Salname bir devletin yıllığıdır.
 - d. Sefaretname daha eski, Salname ise daha yenidir.
 - e. Sefaretname daha güvenilir bir kaynaktır.
7. Bir devletin, bir hanedanın veya bir şehrin sembolü olarak kabul edilen resim, harf veya şekli aşağıdaki hangi kelime karşılar?
 - a. Nişan
 - b. Para
 - c. Madalya
 - d. Arma
 - e. Mühür
8. Araştırmalarda konu ile ilgili kaynakları tespit etmeye yarayan eserlere verilen ad aşağıdan hangisidir?
 - a. Biyografi eserleri
 - b. Bibliyografik eserler
 - c. Nümizmatik kataloglar
 - d. Şecereleler
 - e. İndeksler
9. Osmanlı Arşivindeki defter tasnifi hangi dönme kadar olan belgeleri içerir?
 - a. Kuruluş dönemi
 - b. Islahat Fermanı dönemi
 - c. Tanzimat dönemi
 - d. I. Meşrutiyet dönemi
 - e. Kanuni Dönemi
10. Osmanlı Devletinde dosya usulu evrak sistemine hangi gerekçe ile geçilmiş olabilir?
 - a. Toprakların genişlemesi
 - b. Devlet gelirlerinin artması
 - c. Tanzimatın ilanı
 - d. Defter maliyetlerinin artması
 - e. Bürokrasinin çoğalması

Okuma Parçası

Ne birincil ne de ikincil kaynaklar topraktan bitmez, hepsini insanlar yazar. Bunları eleştirel bir tarzda değerlendirebilmek için, nasıl yazıldıkları hakkında bir şeyler bilmemiz gerekir. Konunun en sinsi, en kolay atlanan veçhelerinden biri, türlere özgü yerleşmiş uygulamalarıdır. Söylediğimiz ya da yazdığımız her şey, geçmişte söylenmiş ya da yazılmış her şey ya belli bir türe ya da birkaç türün özelliklerini birleştiren “karma” bir türe dâhildir. Her türün de kendine özgü kuralları vardır.

Tek tük tarihleri ve arşiv belgelerini saymazsak, 16 ve 17. Yüzyıl Avrupalılarının Ortadoğu hakkındaki görüşlerinin öğrendiğimiz esas tür seyahatnamedir. En yaygın seyahatname çeşidi, Kudüs’e ya da Filistin’deki diğer kutsal yerlere yapılan hac yolculuklarının anlatıldığı eserlerdi. Maalesef hac anlatılarının “tür kuralları” yolculuk sırasında yapılan kişisel gözlemleri içermiyordu. Kuralı kanıtlayan birkaç istisna dışında Ortadoğu tarihçileri bu türü şaşkıncı ölçüde faydasız bulacaklardır. Diğer bir gezi anlatısı çeşidi de son derece yerleşmiş kurallara göre yazılan diplomatik raporlardır. Daha önce de gördüğümüz gibi, gezi anlatısının herhangi bir çeşidini kullanmak için, çoğu yazarın kendinden öncekileri kopyalama eğilimi taşıdığını kabullenmek gerek. Bu nedenle, yazarların orijinallik iddialarının, 16., 17. ya da 18. yüzyılda pratikte ne anlama geldiği konusunda bir fikir sahibi olmak şarttır.

Osmanlı bağlamında da yerleşik tür kuralları yazarların neleri söyleyip neleri söyleyemeyeceğini belirliyordu. Mesela çoğu Osmanlı vakanüvisi ellerindeki malzeme-yi, padişahların hüküm sürdükleri dönemlere göre düzenliyordu. Bu aşağı yukarı bizim “yüzyıl” kavramını kullanışımıza benzer ve en az onun kadar keyfidir. Bir vakanüvis şu ya da bu sebeple bu formatın dışına çıktığında, düşünme tarzında önemli bir değişiklik karşılı karşıyayız demektir ve vakanüvisin neden böyle yaptığını araştırmamız gerekir (Neumann, 1994, s. 53-54). Arşiv belgelerini yazanlar bile, türlerin edebî kurallarına uymak zorundaydılar. Mesela Osmanlılar arzuhalde bulunurken mektupta “arz-ı bende-i bî-mikdar” gibi bir ifadeyle başlar ve “ferman efendimizindir” sözüyle bitirirlerdi.

(Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir* (Çeviren Zeynep Altok), İstanbul 2003 (ikinci baskı) s.22-23)

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. c	Cevabınız yanlış ise “Kaynaklar” bölümünü tekrar okuyunuz.
2. a	Cevabınız yanlış ise “Araştırma” bölümünü tekrar okuyunuz.
3. b	Cevabınız yanlış ise “Efsane” bölümünü tekrar okuyunuz.
4. b	Cevabınız yanlış ise “Arşivler” bölümünü tekrar okuyunuz.
5. c	Cevabınız yanlış ise “Sürelî Yayınlar” bölümünü tekrar okuyunuz.
6. c.	Cevabınız yanlış ise “Salnameler ve Sefaretnamelerin” bölümünü tekrar okuyunuz.
7. d	Cevabınız yanlış ise “Arma, Mühür ve Madalyalar” bölümünü tekrar okuyunuz.
8. b	Cevabınız yanlış ise “Kütüphaneler” bölümünü tekrar okuyunuz.
9. c	Cevabınız yanlış ise “Arşivler” bölümünü tekrar okuyunuz.
10. e	Cevabınız yanlış ise “Arşivler” bölümünü tekrar okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Araştırma eserleri tarihi olaylardan sonra, ana veya ikincil kaynaklara dayanılarak ortaya konulan eserlerdir.

Sıra Sizde 2

Mitolojik kahramanlar hayali, menkıbe sahipleri ise gerçek kişiliklerdir.

Sıra Sizde 3

Para ve madalyanın basıldığı dönem, hükümdarı, para veya madalyanın basılma gerekçesi ve hatta dönemin iktisadi yapısı hakkında bazı sonuçlara ulaşmamıza imkan verir.

Sıra Sizde 4

Türkiye başta olmak üzere eski Osmanlı coğrafyasında kurulmuş olan (Balkanlar- Ortadoğu-Kuzey Afrika) ülkelerin tarihinin yazılmasına doğrudan, bu ülkelerin geçmişte ilişki içinde oldukları bölge ve devletlerin tarihinin yazılmasında da dolaylı katkı sağlamaktadır.

Yararlanılan Kaynaklar

- Afyoncu, Erhan, (2009), *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, İstanbul.
- Barzun, Jacques - Graff, Henry F., (1999), *Modern Araştırmacı* (Çeviren Fatoş Dilber) İstanbul.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, (2010), *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Ankara.
- Collingwood, R. G., (1996) *Tarih Tasarımı*, (Çeviren: Kurtuluş Dinçer) Ankara.
- Eyupoğlu, İsmet Zeki, (1987), *Anadolu İnançları, Anadolu Mitolojisi*, İstanbul
- Farokhi, Suraiya, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir* (Çeviren: Zeynep Altok), İstanbul 2003 (ikinci baskı)
- Halkin, Leon E., (1989), *Tarih Tenkidinin Unsurları*, (Çeviren: Bahaeddin Yediyıldız) Ankara.
- Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihçiliği Üzerine*, Ankara 1991.
- Kantor, Norman E. - Schneider, Richard I., (1967) *How to Study History*, USA.
- Kütükoğlu, Mübahat S., (2007) *Tarih Araştırmalarında Usûl*, İstanbul.
- Mülayim, Selçuk, (2008) Sanat Tarihi Metninin Oluşması, Araştırmacıya Notlar, İstanbul.
- Naskali, Emine Gürsoy ve diğerleri, (2006) *Türk Dili Kitabı* (Editörler: Gülden Sağol Yüksekaya), İstanbul.
- Togan, Zeki Velidi, (1985) *Tarihte Usûl*, İstanbul.

3

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- 👁️ Kaynak eleştirisinde “dış eleştiri”nin nasıl yapıldığını açıklayabilecek,
- 👁️ Kaynak eleştirisinde “iç eleştiri”nin nasıl yapıldığını açıklayabilecek,
- 👁️ Pozitivist sosyal bilim yönteminin özelliklerini açıklayabilecek,
- 👁️ Yorumlayıcı sosyal bilim yönteminin ilkelerini özetleyebilecek,
- 👁️ Eleştirel sosyal bilim yönteminin içeriğini değerlendirebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Dış Eleştiri
- Hermeneutik (Yorum Bilgisi)
- İç Eleştiri
- Eleştirel Sosyal Bilim
- Pozitivizm

İçindekiler

Kaynakların Eleştirisi ve Yöntem Tartışmaları

KAYNAKLARIN ELEŞTİRİSİ VE YÖNTEM TARTIŞMALARI

Kaynakların Eleştirisi

Eleştiri, tarih, edebiyat veya sanat eserlerini her yönüyle inceleyip açıklamak, anlaşılmasını sağlamak ve değerlendirmek amacı ile yapılır. (Türkçe Sözlük I, 1988: 451). Tarih araştırmaları sırasında da kaynakların eleştirisi büyük önem taşır. Çünkü tarihte, doğruyu yanlıştan ayırabilmek, gerçeği ortaya koyabilmek ancak dikkatli bir kaynak eleştirisi ile mümkündür. Bu noktada tarihe, paleografya, filoloji, diplomatik, arkeoloji, numizmatik ve tefsir gibi pek çok bilim dalları yardımcı olur. (Halkın, 1989: 31-34). Olayın geçtiği zamanda düzenlenmiş bir belgenin gerçekliğinin araştırılması, eski bir paranın sahte olup olmadığının ortaya konulması, dinî ve hukukî metinlerin incelenmesi, fotoğrafların gerçek mi fotomontaj mı olduğunun bilinmesi, hep bu bilim dallarının yardımıyla gerçekleşir.

Tarihi malzemelerin eleştirisi iki yolla yapılır: a) Dış eleştiri (Kaynak kritiği) b) İç eleştiri (Olayların kritiği). Bu işleme dış tenkit ve iç tenkit de denilmektedir.

Dış eleştiri, tarihi malzemelerin ne dereceye kadar belge değeri taşıdığını inceleyen, onları kabul eder veya red eder. İç eleştiri ise aynı tarihi malzemenin içerisindeki bilgilerin doğruluğunu, gerçeğe uygunluğunun derecesini ortaya koyar (Çandarlıoğlu, 2003: 62; Halkın, 1989: 23).

Tarih araştırmalarında kullanılacak malzemenin belge değeri taşıyıp taşımadığı ve malzemenin içerisindekinin doğru olup olmadığının tespit edilmesi için "iç eleştiri ve dış eleştiri" yapılması zorunluluğu vardır.

Dış Eleştiri: Eserin Tanıtıcı Unsurlarının Belirlenmesi

Eserin Adı ve Yazarının Belirlenmesi

Tarih okuyucusu veya araştırmacısı eline geçen bir eseri özellikle tarihi değeri olan bir yazmayı değerlendirirken öncelikle eserin yazarını belirlemeye çalışır. Bu durum dış eleştirinin ilk basamağıdır. Yazarın adı; eserin kapağı üzerinde, cilt içindeki ilk sayfasında bulunabileceği gibi giriş kısmında ya da eserin içinde her hangi bir amaçla kullanılmış olabilir. Eserlerin çoğunluğunda bu şekildeki kayıtlara rastlamamız mümkündür. Fakat özellikle bazı eski yazma eserlerde yazarın adının bulunduğu yapraklar bozulmuş veya okunamaz bir halde olabilir ya da yazarın adından hiç söz edilmeyebilir. Bu durumda eserin içeriğinden bilgi edinilmeye çalışılır. Örneğin, belli tarih aralığındaki olayları konu edinen bir eserde, yazarın belli bir memuriyeti icra ettiğinden söz ediliyorsa, adının belirlenmesi kolaylaşır. Belirtilen

tarihler arasında, o memuriyette bulunan kişiler belirlenir. Fakat bazen tespitin tam yapılabilmesi için olayın ay ve gününün bilinmesi de zorunlu olabilir. Çünkü aynı yıl içinde aynı görevde bulunan birden fazla kişi bulunabilir. Bu durumda yazarın adının belirlenmesi güçleşir, hatta imkânsızlaşabilir (Kütükoğlu, 1995: 28-29). Kütüphanelerde bulunan eserlerin adlarının ve yazarlarının belirlenmesi uzmanlarca gerçekleştirilen bir iştir. Bununla beraber eserlerin adlarının ya da yazarlarının tam belirlenemediği durumlara da rastlanmaktadır. Bu yüzden araştırmacı kütüphane kataloglarına güvenmemeli ve mutlaka kendi kritiğini de yapmalıdır.

Eserin Yazılış Tarihinin Belirlenmesi

Eserin tanıtıcı unsurlarının belirlenmesi aşamasında, bilinmesi gereken bir diğer nokta eserin yazılış tarihidir. Bu kısım, çoğunlukla yazma eserlerin sonunda ferağ kaydı (kolofon) denilen bölümde yer alır. Kolofonda bulunan tarih, eserin esas yazılış tarihi olabileceği gibi o nüshanın kopya edildiği tarih de olabilir. Eserin ilk yazılan nüsha mı, kopya mı olduğunun ayırt edilebilmesi, kolofonda verilen tarihin yazarın yaşadığı tarih aralığı ile karşılaştırılmasıyla mümkün olabilir. Örneğin, Nizamü'l-Mülk'ün Siyasetnamesi'nin bir nüshasında h. 860 tarihi yazılıdır. Nizamü'l-Mülk, h.485 yılında öldüğü bilindiğine göre bu eserin daha sonraki yıllarda kopya edilen bir nüshası olduğunu göstermektedir. Bazı eserler yazarı hayatta iken de kopya edilmişlerdir. Bu durumda, kolofonda yazardan söz eden ibarelere dikkat etmek gerekir. Yazarı yücelten, ondan üçüncü şahıs gibi söz eden ibareler, elde bulunan eserin kopya olduğunun birer göstergesidir. Çünkü yazarların kendi kaleme aldıkları eserlerde, isimleri daha mütevazı bir şekilde geçer. Eserlerin yazarları tarafından kaleme alınan nüshaları müellif nüshası adını alır ve her zaman kopyalarından daha değerlidir. (Çandarlıoğlu, 2003:63). Bir eseri kopyalama işine istinsah; kopyayı yapana de müstensih denilir. Kopya bir eserin sonunda müstensih'in ismi de bulunabilir. Bu yüzden eserin yazarı ile müstensih karıştırılmamalıdır.

Eserin Yazıldığı Yerin Belirlenmesi

Eserin yazılış tarihinin tespitinden sonraki aşama yazıldığı yerin belirlenmesidir. Eserin yazıldığı yer genellikle kolofonda belirtilmiştir. Kolofonda bu konuda bilgi yoksa burada bazı tahminlerde bulunulabilir. Eserin dil ve şive özellikleri, yazının karakteri yazıldığı bölgenin belirlenmesinde önemli rol oynar. Örneğin, Anadolu'da yazılan bir eserle Kırım'da yazılan bir eseri dil bakımından rahatlıkla birbirinden ayırabiliriz. Aynı şekilde Arap harfleri ile yazılan eserler yazı karakterine göre hangi bölgede yazıldıkları anlaşılabilir.

Kaynak Tahlili

Eserin Orijinalliğinin Belirlenmesi: eserin adı, yazarının, yazılış tarihinin ve yazıldığı yerin belirlenmesinden sonra eserin kaynak olarak değerinin belirlenmesi aşamasına geçilir. Burada öncelikle dikkat edilmesi gereken nokta eserin orijinal mi yoksa nakledilmiş mi olduğunun ortaya konulmasıdır.

Birinci elden kaynakların bir kısmında yazarlar başka kaynaklardan yaptıkları nakilleri, yazarların ya da eserlerin adlarını vererek, göstermişlerdir. Bu durum, yapılan nakillerin sağlıklı olup olmadığının belirlenmesi açısından önem taşır. Yazar, eğer yararlandığı kaynakların adlarından söz etmemişse, bu durumda anlatılan bilgiler, döneme ait ana kaynak kabul edilen eserlerdeki bilgilerle karşılaştırılır. Aynı karşılaştırma eserdeki dil, üslup ve cümle kuruluşları açısından da yapılır. Olduk-

ça güç ve uzun zaman alan bu çalışmalar sonucunda, eserin ne kadarının orijinal, ne kadarının aktarma olduğu ortaya çıkar. Eğer eserin orijinal olduğu sonucuna varılırsa, tarihe yeni bilgiler katacak ya da bilinenleri değiştirecek bir kaynağa kavuşulmuş olur. Bir eserin orijinalinin bulunmadığı durumlarda orijinale en yakın olanı değerlidir. Kopyalar arasında en değerli olanının tespit edilmesi iki yolla yapılmaktadır. Birincisi “tenkildi metin” diğeri de karşılaştırmadır.

Kopyalar Arasında En İyi Nüshanın Belirlenmesi

Eserin yazar tarafından kaleme alınan nüshası her zaman güvenilir olanıdır. Bu nüshanın bulunmadığı durumlarda eserin orijinaline en yakın olanı diğerlerinden daha değerlidir. Fakat bu yakınlığın belirlemesi, kopyalar arasından en iyi nüshanın seçilmesi ayrı bir uzmanlık işidir. Bunun için izlenen iki yöntem vardır. Bu yöntemlerden birinde, eserin bütün nüshaları görülüp, bazı bölümlerine sondajlar yapılarak birbirine benzeyen nüshaların içinden en mükemmeli seçilir. Böylece kopya sayısı gerçeğine en yakın olabilirlik açısından en aza indirgenir. Kalan birkaç nüsha da kendi aralarında karşılaştırılarak, farklı oldukları noktalar notlarla gösterilir. Buna “tenkidli metin” denir. Böylece orijinal esere en yakın metin oluşturulmuş olur.

Orijinal nüshaya en yakın kopyanın seçilmesi aşamasında izlenen ikinci yol, bir nüshanın değişik yerlerinden seçilen kısımların karşılaştırılmasıdır. Belirlenen adlar, tarihler ve tabirler, doğruluğundan emin olunan diğer eserlerle kıyaslanarak, eserin değeri ve orijinal nüsha olup olamayacağı konusunda bir sonuca varılabilir (Kütükoğlu, 1995: 31-32; Çandarlıoğlu, 2003: 64-65).

Kopya eserleri, bu tür bir incelemeye tabi tutmadan, sadece kopya edildikleri tarihe bakarak sınıflamak, araştırmacıları yanlış sonuçlara ulaştırabilir. Eserin kopya edildiği tarihin, orijinal eserin yazım tarihine yakın olması, kopya eserin değerini arttırsa da, bu nüshanın orijinal esere en yakın bilgileri içerdiği konusunda bize güvenilir bilgi vermez. Çünkü araştırmacının eline ulaşan ve ilk kopya olduğu sanılan nüshanın dışında günümüze ulaşmamış başka nüshalar da bulunabilir. Bu nedenle, kopya eserler üzerinde de incelemelerde bulunarak sonuca varmak, en sağlıklı metottur.

Bir eserin orijinal olup olmadığının tespit edilmesinde hangi yöntem izlenmelidir?

SIRA SİZDE

Belgelerin Eleştirisi (Diplomatik Tenkit)

Tarihçi araştırmaları sırasında sadece kitaplardan faydalanmaz. Arşiv belgeleri de ana kaynakları arasındadır. Bu belgelerin kullanılmadan önce değerlendirilmesinin yapılması gerekir.

Belgenin Gerçekliğinin Belirlenmesi: belgelerin bir kısmı asıl metinler olmayıp, içeriğinde söz edilen zamanda ya da daha sonraki dönemlerde yazılmış kopyalardır. Bunun için öncelikle, belgenin özgün mü, kopya mı olduğunun ortaya konulması gerekir. Belge özgün ise herhangi bir problem yoktur. Fakat kopya ise belgeyi iyi bir değerlendirmeye tabi tutuktan sonra kullanmak gerekir. Osmanlı belgeleri söz konusu olduğunda kopyaya “suret” adı verilmektedir. Ancak Osmanlı arşivlerinde bulunan “suret”ler orijinal belge niteliğindedir.

Belgenin Tarihi ve Çıktığı Yerin Belirlenmesi: Eski belgelerin bir kısmında belgenin yazıldığı tarih, kimin tarafından kime gönderildiği, hangi bürodan çıktığı gösterilmemiştir. Bu nedenle belgenin bir eleştiriden geçirilmesi gerekir. Önce belgenin yazısı incelenir. Söz gelimi Osmanlı devlet dairelerinde belirli konularda be-

Ta'lik: Arap alfabesiyle sağdan sola yatık olarak yazılan ve harflerin kuyruklarının uzun tutulduğu yazı türü. Genelde Şeyhülislamlık ve ona bağlı kurum ve kişiler bu yazı türünü kullanmaktaydılar.

lirli yazı türleri kullanılmıştır. Örneğin, saraydan çıkan ferman, hüküm gibi belgeler divani yazı ile yazılmıştır. Şeyhülislamlıktan çıkan yazılarda **ta'lik**, defterdarlıkta tutulan hesaplarda siyakat kullanılmıştır. Ayrıca her dönemin yazı biçimi farklı olabilir. Nitekim, Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında rık'a devletin resmi yazısı olmuştur. Yani belgenin üzerindeki yazı türünden, o belgenin hangi bürodan çıktığı veya hangi dönemde yazıldığı ile ilgili bilgi edinilebilir (Ercan, 2010: 319-320). Bir belgenin tarihlendirilmesinde kullanılan kağıdın cinsi ve ebadı da önemli ip uçları verir. Çünkü bu noktada devirden devire farklılıklar mevcuttur. Ayrıca belgelerde kullanılan mühürler tarihlendirmede yardımcı olurlar. Mühürlere kazılmış tarihler ve tarihli belgelerde bulunan mühürlere yapılan koleksiyonlar da bu konuda başvurulması gereken önemli kaynaklardır. Bütün bu ipuçlarının yanında belgelelerin üzerinde kullanılan bir takım işaretler, belgenin hangi bürodan çıktığı konusunda araştırmacılara bilgi verebilir. Çünkü Osmanlı belgelerinde çeşitli kalemlerin (büroların) farklı işaretleri vardır (Kütükoğlu, 1995: 33-34).

Belgelerin İşleme Konulup Konulmadığının Belirlenmesi

Belgelerde belirtilen fikir ve isteklerin uygulamaya geçirilmesi de önemlidir. Bu konudaki araştırmalar yine belge üzerinden yapılır. Örneğin her hangi bir kurumun bir konudaki talep yazısının ardından aynı konuda çıkartılan üst emir yoksa bu işleme konulmamış bir düşüncedir. Bu nitelikteki bir belgenin eleştiri süzgecinde geçirilmeden kullanılması sakıncalıdır. Çünkü belge üzerindeki bilgiler uygulamaya alanı bulamamış, bir düşünceden öteye geçememiştir. Aynı şekilde bir talebin yerine getirilmesine dair bir emir bulunması halinde de, bunun hayata geçirildiği anlamı çıkarılamaz. Mutlaka o konuda uygulamayı gösteren yeni belgeler veya doğrudan işin yapıldığının tespit edilmesi gerekir.

Yukarıda sözü edildiği şekliyle bir belgenin eleştirisini yapabilmek, yazı bakımından paleografyanın, belgenin şekil özellikleri bakımından diplomatüğının bilgi alanına girmektedir. Bu nedenle bir tarihçinin bu tür yardımcı bilimlerden de destek alması şarttır.

İç Eleştiri

Buraya kadar yapılan eleştiri kaynakların dış yapılarının eleştirisidir. Kaynaklar dış eleştirden sonra iç eleştiriye tabi tutulurlar. İç eleştiri tarihi malzemenin içeriklerinin doğruluğunu ve gerçeğe uygunluğunun derecesini tespit etmek için yapılır. İç eleştiri özellikle kitap, risale ve belgelere ait bir eleştiridir. Bu eleştiri yazarın eleştirisi ve olayların eleştirisi olmak üzere iki kademededir.

Yazarın Eleştirisi

Yazarın, kaleme aldığı eser üzerinde büyük etkisinin olması kaçınılmazdır. Bu nedenle iç eleştirinin birinci basamağında yazarın hayatı, kişiliği ve görüşleri hakkında bilgi sahibi olunması gerekir ki eser daha iyi anlaşılabilir. Dini inançları, siyasi görüşleri, dünya algısı vs. taassup derecesinde olan bir yazarın, tarafsız bir eser kaleme olması beklenemez. Yazarın kaleme aldığı olayları anlatırken, gerektiğinde yorum yapabilmesi, onun belirli bir eğitim ve kültür seviyesinde olması ile ilgilidir. Almış oldukları eğitim ve kültürel birikimleri açısından belirli bir seviyede olmayan yazarların eserlerinde söz ettikleri olayları irdeleyebilmeleri, eleştirebilmeleri mümkün değildir. Yazarın tarafsızlığını etkileyen bir diğer unsur da eserini taktim ettiği kişinin ya da onu yetiştiren hocasının görüşlerinin etkisi altında kalmasıdır. Böyle bir durumda yazar, anlattığı olayla ilgili kişisel görüşleri farklı da olsa,

eserinde görüşlerini yansıtamaz. Bu durum ortaya çıkan eserin güvenilirliğini zedeler. Elimizdeki eserin yazarı ile ilgili bir görüşe sahip olduktan sonra sıra eserde sözü edilen olayların eleştirisine gelir (Çandarlıoğlu, 2003: 65-66).

Olayların Eleştirisi

İç eleştirinin ikinci basamağı, eserde geçen olayların eleştirisidir. Bu eleştiri yapılırken ilk olarak, eserde anlatılan olaylar farklı kaynaklarla kıyaslanır ve bilgilerin doğruluk dereceleri tespit edilir.

İkinci olarak, yazarın anlattığı olayların kendi gözlemlerine dayanıp dayanmadığı belirlenir. Bazı yazarlar şahit olmadıkları olayları bizzat yaşamış gibi anlatmışlardır. Aslında yazdıkları, kendilerinden önce kaleme alınmış eserlere dayandırılmıştır. Bu durum yazarın yaşadığı tarih ile eserde anlatılan olayların geçtiği tarihlerin karşılaştırması yapılarak ortaya çıkartılabilir. Ya da yazarın anlatımındaki abartılardan yola çıkılarak anlattığı olayların içinde yaşamadığı ortaya konulabilir. Örneğin, anlatımında birbirine çok yakın tarihlerde, fakat birinden diğerine kısa zamanda ulaşılması imkânsız iki yerde geçen olaylara şahit olduğunu ileri süren bir yazar, aslında olayların ikisine de şahit olmadığının ipuçlarını verebilir. (Kütükoğlu, 1995: 35; Ercan, 2010: 325-326).

Olay eleştirisi sırasında dikkat edilmesi gereken üçüncü nokta yazarın ne söylediğini değil, ne söylemek istediğini anlayabilmektir. Çünkü bazı yazarlar yazamadıkları şeyleri başka bir söylemle anlatmışlardır. Bu şekilde yazılmış imalı sözleri fark etmek, yazarın gerçek düşüncelerini yakalamakla olur. Buna tefsir, yorumlama adı verilir (Halkın, 1989: 24-25).

Olayların eleştirisi yapılırken hangi işlemler yapılır?

Eserin Değeri Hakkında Sonuca Varılması

İncelenen eserin içinde söz edilen olaylar, o devrin tanınmış kaynaklarına uyuyorsa, eserin verdiği bilgilerin güvenilirliğinden şüphe edilmemesi gerekir. Bununla beraber incelenen eserde, döneme ait kaynaklarda geçen bilgilerden fazla ya da eksik bilgiler varsa, bunun nedenlerinin araştırılması zorunludur. Bu durum tarihi olayların akışını göstermek amacı ile özellikle mi yapılmıştır? Yoksa eserin kullandığı kaynaklardaki eksikliklerin bir yansıması mıdır? Ya da yazar bazı olayları önemsemediği için eserinde yer vermemiş midir? Bu tür sorulara verilecek yanıtlar eserin sağlıklı bir kaynak olup olmadığı noktasında araştırmacılara önemli ipuçları verecektir. Nitekim incelenen döneme ait diğer kaynaklarda söz edilen önemli bir olay, üzerinde araştırma yapılan eserde aktarılmıyorsa ya da diğer kaynaklarda bulunmayan bir olay özellikle incelenen eserde vurgulanıyorsa, eleştirisi yapılan esere şüphe ile yaklaşmak gerekir.

Eleştirisi yapılan eserde görülen eksiklikler nedeni ile bu eserin kullanılmaması söz konusu olamaz. Önemli olan incelenen eserlerde sözü edilen görüşleri kıyaslayarak, eksikliklerini veya fazlalıklarını ortaya koyabilmektir.

SOSYAL BİLİMLERDE YÖNTEM TARTIŞMALARI

“Sosyal bilimler dışındaki profesyoneller de dahil olmak üzere pek çok insan şunu sorar: Sosyal bilimler gerçek bilim midir? Yalnızca doğa bilimlerini (fizik, kimya, biyoloji gibi) bilim olarak düşünürler” (Neuman, 2003: 117). Bu kısa alıntıda sözü edilen sorgulama 19. yüzyıldan beri yapılmaktadır. Tarih, sosyoloji ve diğer sosyal bilimlerin doğa bilimleri gibi gerçek bilim sayılıp sayılamayacakları her za-

19. Yüzyılda doğa bilimlerinde kullanılan yöntemler bilimsel olmanın temel şartı sayılmıştır. Bu nedenle tarih ve sosyoloji gibi sosyal bilimlerin doğa bilimleri gibi bilim sayılıp sayılamayacakları sürekli tartışılmıştır.

man tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmalar ise genel olarak gerçeklik ile ilgili doğru ve nesnel bilgiye ulaşmanın yalnızca doğa bilimlerinde kullanılan ampirik/deneysel araştırma yöntemleri tarafından sağlanabileceği yönünde, özellikle 19. Yüzyılda hakim olan ve kısmen günümüze kadar gelen bir düşünceden kaynaklanmıştır (Suğur, 2010: 33)

“Sosyal bilimde bilim nerede?” sorusu, toplumsal araştırma yöntemlerini öğrenmek isteyen herkesi ilgilendirmektedir. Çünkü sosyal bilimi bilimsel yapan, araştırma yöntemidir. Bu bakımdan çok çeşitli sosyal bilim anlayışı ve yöntemi bulunmaktadır. Günümüzde sosyal bilim anlayışı ve yöntemleri; Avrupa merkezli bir yaklaşım ile pozitivist, yorumlayıcı ve eleştirel olmak üzere üç grup halinde sınıflandırılmaktadır.

Pozitivist Sosyal Bilim Yöntemi

Auguste Comte (1789-1857) tarafından geliştirilen pozitivism, toplumsal yaşamın doğal yaşama benzer bir nesnel gerçekliği olduğu yönünde temel bir varsayıma dayanır. Bu açıdan pozitivism doğa bilimlerinde kullanılan niceliksel bilgiye dayalı bilimsel yöntemin sosyal bilimlerde de kullanılabileceğini savunur. Auguste Comte’un doğal yaşamla toplumsal yaşam arasında temel bir fark görmeyen, bu nedenle de her ikisinin tek bir evrensel yöntem aracılığı ile araştırılıp açıklanması gerektiğini öne süren görüşü, pozitivist sosyal bilim yönteminin dayandığı en önemli varsayımlardan biridir (Suğur, 2010:34). Pozitivistler, doğal yaşam ile toplumsal yaşam arasında bir süreklilik olduğunu öne sürerler, bu açıdan da doğal gerçeklik ile toplumsal gerçeklik arasında temel bir fark görmezler. Toplumsal gerçeklik tıpkı doğal gerçeklik gibi dış dünyada bireylerin istek ve iradelerinden bağımsız olarak mevcuttur. Bağlı olduğu yasalar değişmez niteliktedir. Tek tek bireylerin isteklerine göre şekil almaz.

Pozitivist sosyal bilim yöntemi; toplumsal yaşamda fiziksel dünyadaki yerçekimi yasasına benzer olayları temellendiren belirli toplumsal yasaların olduğunu benimser. Buradan hareketle, insan davranışlarının da nedensel yasalara dayanılarak açıklanacağını ileri sürer. Bütün pozitivist kaynaklarda görüleceği gibi yasa temelli bir nedensel açıklama biçimi söz konusudur. İki şey arasındaki nedensel ilişki, varsayılan doğal nedensel yasaların bir sonucudur. Pozitivist sosyal bilim yaklaşımını benimseyen araştırmacılar, insan davranışlarını ve toplumsal yaşamı yöneten nedensel yasaların keşfedilmesi ile birlikte gelecekle ilgili öngörüler yapılabileceğini öne sürerler. Böylelikle olayların kontrol edilebileceğine, geleceğin tasarlanabileceğine inanırlar.

Pozitivist sosyal bilim yöntemi, dışsal olarak ele aldığı toplumsal gerçeklik hakkında deney, gözlem ve benzeri tekniklerle bilgiye ulaşmaya çalışır. Deney ve gözlem sonucu elde edilen ampirik bilginin de bilimsel geçerliliği olan tek bilgi olduğunu ve ancak bu yolla elde edilen bilginin, araştırmacıların değer yargılarından bağımsız, nesnel bir bilgi olabileceğini savunur (Suğur, 2010: 35). Pozitivistlere göre yalnızca gözlenebilen, ölçülebilen ve sınıflanabilen olguların bilimsel bir gerçekliği vardır ve toplum hakkındaki doğru gerçekler ancak bilimsel yöntemlerle keşfedilip analiz edilebilir. Bu nedenle bilimsel bilgi ile yaygın kanı veya sağduyu arasında kesin bir ayırım yapılır ve bilimsel bilginin “değerlerden” tamamen bağımsız olduğu savunulur. Ünlü pozitivist Emile Durkheim (1858-1917), *Sosyolojik Yöntemin Kuralları* adlı kitabında, bilim dışında oluşmuş olan kavramların kullanılmasından özenle kaçınılmasını ve sıradan insanın zihninde hüküm süren temelsiz değerlerden kendini özgürleştirilmesi gerektiğini belirtir (Neuman, 2010:124-125).

Pozitivist sosyal bilim yöntemine göre, doğa bilimleri ile sosyal bilimler arasındaki temel farklılık çalışma konularının ve araştırma nesnelerinin ayrı olmasından ileri gelmektedir. Dolayısıyla farklı araştırma tekniklerinin kullanılması zorunluluğu vardır.

Pozitivist yaklaşımın en ünlü temsilcisi olan Auguste Comte, doğa bilimleri ile sosyal bilimler arasındaki ikiciliği ortadan kaldırmaya çalışmıştır. O, farklı bilim dallarını, bir bütünün parçaları gibi görerek birleştirmek istemiştir. Kurucularından biri sayıldığı sosyoloji bilimini doğa bilimleri modeline göre şekillendirmeye çaba göstermiştir. Auguste Comte’u buna iten etkenlerden biri o ana kadar insan ve toplum konularında metafiziğin etkisidir. Diğer bir etken ise toplumun “özgül doğa yasalarının işleyişiyle evrim geçiren” kolektif bir organizma olmasıdır. (Swingewood, 1998: 71). Comte, fikir sistematığını toplumsal yaşamın da doğa yasalarına benzeyen nedensel yasaların varolduğu üzerine kurmuştu. Bu noktada Comte’un pozitivist sosyolojisinin temel amacı, tarihsel ve toplumsal gelişmenin temelinde yatan ve toplumsal evrimi yöneten nedensel yasaları keşfetmektir. Bunun için de sosyoloji bilimine önemli bir işlev yüklemiştir. Pozitivist yöntemi sadece sosyoloji için değil, tüm bilimler için zorunlu görmüştür. *Pozitif Felsefe Dersleri* adlı eserinde bütün bilim dallarındaki insan bilgisinin nasıl üç hâl yasası olarak tanımladığını, üç ayrı aşamadan nasıl geçerek evrimleştiğini ve sonunda pozitif bilimsel yöntem aşamasına eriştiğini yazar.

Auguste Comte’un insan toplumları için önerdiği evrimsel gelişme modeline göre insan düşüncesi ve insan toplumları üç temel aşamadan geçerek ilerlemişlerdir. Bu aşamalar şunlardır:

- a. Teolojik aşama:** Bu aşamada insan düşüncesi her şeyi doğaüstü güçlerle açıklamaya çalışır.
- b. Metafizik aşama:** İkinci sıradaki bu aşamada ise insan düşüncesi sosyal ve ya fiziksel tüm olgu ve olayları soyut güçlerle açıklamaya çalışır.
- c. Pozitif aşama:** İnsan düşüncesinin ulaştığı son noktayı ifade eder. İnsan düşüncesi bütün olgu ve olayları bilimsel (evrensel yasalara dayalı) olarak açıklamaya çalışır. Auguste Comte’a göre bu aşamada insan düşüncesi pozitif bilim sayesinde doğaüstü ve soyut güçleri reddederek gözlemlenebilen, sınıflanabilen ve ölçülebilen olgular arasındaki mevcut ilişkiyi açığa çıkarmaya çaba gösterir. Bu ilişkileri evrensel yasalar içerisinde sistemleştirmeye çalışır.

Auguste Comte, bu yöntem aracılığıyla gözlemlenebilen toplumsal olgular arasındaki nedensel ilişkilerin, doğa bilimcileri tarafından keşfedilen doğa yasalarına benzer şekilde, keşfedilebileceğine ve bu sayede toplumsal gerçeklik hakkında doğru bilgiye ulaşılabileceğine inanmıştır. Bu yüzden de toplumsal dünyayı araştırmada doğa bilimsel yöntemin yanı sıra tarihsel yöntemin de kullanılması gerektiğine inanmıştır. Toplumu biyolojik bir organizmadaki sisteme benzetmiştir. Sosyal gerçekliğin tıpkı doğada olduğu gibi bir düzenlilik içerdiğini vurgulamıştır. Oluşturduğu düşünce sistematığını kaçınılmaz olarak tarihle ilişkilendirmiştir. Sınıflandırdığı bilimler sistematığı içinde tarih adıyla bir bilime yer vermemesine ve onun yerine sosyolojiyi geçirmesine rağmen (Özlem, 2004:151) özellikle ilerleme düşüncesini içeren sosyal dinamiğin anlaşılabilmesi için tarih disiplini bir yöntem olarak kullanmıştır. Zaman zaman bu yöntem tarih disiplini bir alt kategori olmaktan çıkarak belirleyici olmuştur. Dolayısıyla sosyoloji yasaları ile tarihin yasaları arasında bir özdeşlik ilişkisi söz konusu olmuştur. Yani tarih, Auguste Comte’un tasarımı, hem bir araç hem de bir üst belirleyicidir (Aysever-Barutçu, 2003:58).

Emile Durkheim'in toplumla ilgili araştırmalarda kullanılacak yöntemi incelediği *Sosyolojik Yöntemin Kuralları* adlı kitabı bu alanla ilgili yapılmış en önemli ve etkili çalışmalardan biri olarak kabul edilir.

Bu akımın en önemli takipçilerinden **Emile Durkheim**, toplumu bir bütün oluşturmak amacıyla farklı işlevler üstlenmiş parçalardan oluşan biyolojik bir organizmaya benzetmiştir. Buradan hareketle toplumun onu oluşturan bireylere indirgenemeyecek nitelikte bağımsız bir gerçekliği olduğunu tasavvur etmiştir. Toplumun bireylerin üstünde ve bireyler üzerinde kolektif nitelikteki toplumsal olgular aracılığıyla yaptırım gücüne sahip olduğuna inanmıştır. Hatta baskıcı ve sınırlandırıcı bir gücü olduğunu da belirtmiştir. Örneğin, din, aile, eğitim kurumlar, hukuk, ahlâk, inançlar, görenekler bireylerin dışında ve kendilerini onlara zorla kabul ettirme özelliğine sahip olan toplumsal olgular olarak sıralamıştır (Durkheim, 1985:42-47).

Durkheim, toplumsal yaşamın incelenmesinde toplumsal olguların araştırılmasında ve açıklanmasında nedensel ve işlevsel olmak üzere iki farklı yöntem üzerinde durmuştur. Bunlardan birincisi, toplumsal olguların nedenlerinin başka toplumsal olgularda aranmasıdır. İkincisinde ise, toplumsal olguların toplumun ihtiyaçlarının karşılanması açısından sahip oldukları işlevlerin araştırılmasıdır.

Kısaca Durkheim'da toplumsal düzen ve dayanışma bir toplumun öncelikli ihtiyaçları arasında gelmektedir. Toplumda düzen ve dayanışmanın kaynağı ise işbölümü ve uzmanlaşmadır (Durkheim, 1985: 114-125). Burada benzeşmeye dayalı basit bir işbölümünün olduğu geleneksel toplumlarda mekanik dayanışma, farklılaşmaya dayalı karmaşık bir işbölümünün ve uzmanlaşmanın olduğu modern toplumlarda ise organik dayanışma söz konusudur.

Emile Durkheim'a göre doğa bilimlerinde olduğu gibi sosyolojide de toplumsal olguları açıklayan teorilerin sınanabilir olması çok önemlidir. Bir toplumsal olgunun başka bir toplumsal olgunun nedeni olduğunu kanıtlamada "dolaylı deneyleme ya da karşılaştırmalı yöntemi" kullanmıştır. Durkheim, araştırmalarında "eşanlı değişiklikler yöntemi" olarak adlandırılan bir yöntem kullanır ve bu yöntemi "toplum bilimsel araştırmaların en üstün aracı olarak" nitelemiştir (Durkheim, 1985:143-144).

Pozitivist yaklaşımın iki önemli temsilcisinin yöntemleri bir hayli eleştirilmiştir. Auguste Comte'un toplumsal olguların tabi olduğu yasaları, insan iradesinden ve özerkliğinden bağımsız, nedensel bir belirleyicilik ile açıklamaya çalışması katı ve yetersiz bulunmuştur. Durkheim'in ise toplumsal olguların nesne gibi ele alınması gerektiği yönündeki görüşü hümanist olmadığı ve pozitivist bilim anlayışının sınırlı anlatımını aşamadığı gerekçesiyle eleştirilere uğramıştır.

Yorumlayıcı Sosyal Bilim Yöntemi

Yorumlayıcı sosyal bilimin temelleri Alman sosyolog Max Weber'e (1864-1920) hatta Alman filozof Wilhelm Dilthey'e (1833-1911) kadar gitmektedir. Ortaya çıktığı andan başlayarak günümüze kadar güncelliğini korumaktadır. Yorumlayıcı sosyal bilim yöntemi birçok noktada pozitivist sosyal bilim yöntemini eleştirmektedir. Bu eleştirilerin başında doğa bilimlerinin yaklaşım ve yöntemlerinin insan bilimleri için bir sorun oluşturması gelmektedir. Buna göre doğa mekanik yasalara uyar-ken, insan verdiği kararlarla eylemini gerçekleştirir. İnsanın eylemlerinden yola çıkarak neye karar vermiş olduğu, onun ancak eyleminin gerisindeki niyet açığa çıkarılarak keşfedilebilir (Neuman, 2010:130; Aysevenler-Barutçu, 2003:102).

Pozitivist sosyal bilimin aksine yorumlayıcı sosyal bilim, hermeneutik (yorum bilgisi) olarak adlandırılan bir teori ve yöntemle bağlantılı olarak gelişmiştir. Sözlük anlamı, anlaşılması zor olanı basit ve açık hale getirme anlamına gelen hermeneutik, insan bilimlerinde (felsefe, sanat tarihi, din çalışmaları, dil bilim ve edebi-

yat eleştirisi) geniş yer tutmaktadır. Sözlü, yazılı veya görsel bir metnin veya “malzemenin” içinde bulunan doğru ve gerçek anlamın keşfedilmesi amacıyla “metnin” ayrıntılı incelenmesini öngörmektedir. Diğer bir anlatımla hermeneutik kavramı insan eylemlerini, insan eliyle yapılmış “şeyleri” veya yazılmış metinleri yorumlamaya yönelik teori ve yöntemi kapsamaktadır (Neuman, 2010:130-131).

Yorumlayıcı sosyal bilimin kurucularından biri olan Wilhelm Dilthey’e göre, doğa bilimleri ve kültür (tin) bilimleri olmak üzere iki çeşit bilim vardır. Doğa bilimleri açıklamaya yönelik iken, kültür bilimleri ise insanın yaratıp içinde yaşadığı tarihsel, toplumsal, kültürel gerçekliği anlamaya çalışmaktadır. Kültür alanı veya kültür bilimleri, doğa bilimlerinin genelleştirici, açıklayıcı yöntemlerine sahip değildir. İnsan toplumunu ve insan kültürünü bir doğal belirlenimin sonucu gibi görmez (Özlem, 1990: 14, 29). Bu nedenle açıklamanın ötesinde anlama, hedef olarak seçilmiştir.

Yorumlayıcı sosyal bilim, 19. Yüzyılda ortaya çıkan bir anlam kuramı olan Hermeneutik (Yorum Bilgisi) ile ilişkilidir.

Yorumlayıcı sosyal bilim yöntemi ile pozitivist sosyal bilim yöntemi arasında en önemli fark nedir?

Yorumlayıcı sosyal bilim takipçilerine göre, insanlar kendileri tarafından yaratılan ve paylaşılan anlamlardan oluşan kültürel sistemler içinde yaşarlar ve bu bakımdan davranışları da nesnelerin veya kültürden yoksun diğer canlıların hareketleri gibi tepkisel veya içgüdüsel hareketler olarak ortaya çıkmazlar. İnsan davranışlarının çoğu belirli amaçlarla veya değerlerle ilişkili, anlamlı toplumsal eylemler olarak ortaya çıkar. Bundan dolayı da toplumsal eylemler nesnelmiş gibi ele alınarak açıklanamazlar. Pozitivistler toplumsal gerçekliği, gözlemlenebilir, algılanabilir olarak değerlendirirken, yorumlayıcı sosyal bilim yöntemini benimseyenler, toplumsal gerçekliği bireylerin anlamlı eylemleri sonucu oluştuğunu savunmaktadırlar. Bireylerden bağımsız olmadığını, gözlemlenebilen, algılanabilen ve sayılarla gösterilebilen bir niteliğe sahip olmadığını öne sürmektedirler. Bireylerin dünyaya attıkları anlamları temsil eden sembollerin açıklayıcı olduğunu belirtmektedirler. Ayrıca toplumsal gerçekliğin, toplumsal uzlaş ve yorumlama süreçlerine bağlı olarak sürekli değişebileceğini de iddia etmektedirler (Suğur, 2010:42).

Yorumlayıcı sosyal bilim araştırmacıları, genellikle katılımcı gözlem ve saha araştırmalarında veriler toplayarak, elde ettikleri verileri yorumlamaktadırlar. Bu yaklaşımda, sosyal bilimlerin doğa bilimlerindeki gibi “nomolojik” (yasa bağımlı) ve nedensel bir açıklamayla değil, anlamaya dayanan bir içeriğe sahip olduğu açıktır. Öte yandan yorumlayıcı sosyal bilim yöntemine göre, toplumsal düzen, doğal bir düzen değil, kurulu veya kurgusal bir düzendir ve bu açıdan bireylerin dünyayı yorumlamalarının dışında bir toplumsal gerçeklik yoktur. Bireylerin dünyayı anlamlandırma ve yorumlama çabası, dünyanın sosyal bir gerçeklik olarak da varolmasını sağlayacaktır. Ayrıca değerlerden arınmanın olanaklı olmadığı ve bu yönüyle pozitivistlerin “değerlerden arınma mümkündür” söylemine karşı çıkıldığı anlaşılmaktadır.

Yukarıda da belirtildiği gibi, yorumlayıcı sosyal bilim yönteminin çeşitli temsilcileri bulunmaktadır. Wilhelm Dilthey’den başka en önemli temsilcisi Alman sosyolog Max Weber’dir. Hermeneutiği bir yöntem olarak kullanan Max Weber’in amacı metin çözümlemesi değil, anlama üzerine kurulu, amacı nedensel açıklama olan bir sosyolojidir. Bu bakımdan pek çok açıdan pozitivistizmden farklılaşan ve ona eleştirel bakan bir yöntem benimsemiştir.

Weber, hermeneutik geleneğin doğa bilimleri kültür bilimleri ayrımını benimseyerek, kültür bilimlerinde araştırmacının incelediği toplumun bir parçası olması ve bu açıdan da araştırma nesnesinin konusu içinde yer alması problematiğini vurgular. Araştırmacı, seçiciliği ve algısıyla konusunu oluştururken, diğer yandan onun içinde yer almakla konusu tarafından belirlenmektedir (Şimşek, 2011:164). Weber, düşünebilme yetisine sahip olan insanları, kendi toplumsal dünyalarını yaratan kültürel varlıklar olarak tanımlamaktadır. Bireylerin anlamlı eylemleri üzerine toplumsal kurumlar, yapılar ve bizatihi toplumun kendisi kurulmaktadır. Weber açısından sosyolojinin temel sorunu, anlam ve açıklamanın birleştirilmesidir. Tarih ve sosyoloji, değer-eylem ilişkisinden hareket ettikleri için anlamacı bilimlerdir. Weber, bazen “açıklayıcı anlama” bazen de “motifleri rasyonel olarak anlama” dediği nedensel anlamayı şöyle tanımlamaktadır: “Biz $2 \times 2 = 4$ ifadesini kullanan birisinin bu ifadeyi hangi anlamda kullandığını veya bunu neye dayanarak kanıtladığını motiflerine bakarak anlarız. Bu ifadenin ticari bir işlem, bilimsel bir kanıtlama, teknik bir hesap veya benzeri bir eylemle ilgili olduğunu gördüğümüz ve böyle bir ilginin bizce kavramsal olarak anlaşılabilir bir anlamın mevcut olduğunu varsaydığımız sürece, ifade sahibinin kesinlikle böyle bir ilgi doğrultusunda hareket ettiğini belirtebiliriz. Bu demektir ki, bize kavramsal olarak anlaşılabilir bir anlam bağlamı kazandırılmıştır.” (Özlem, 1990: 82-83). Weber, insan eylemlerini “anamlı” toplumsal eylemler olarak değerlendirmekte ve bu noktada anlama yöntemini sosyal bilimlerin en önemli yöntemi olarak görmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi, anlama yöntemini de “anında veya doğrudan gözlem yoluyla anlama” ve “açıklayıcı anlama” olarak da ikiye ayırmaktadır (Özlem, 1990:132).

Weber, toplumsal eylemin yorumlanıp açıklanması sürecinde doğa bilimlerinde kullanılan yasa benzeri kavramlar yerine **ideal tip** olarak bilinen bir kavramsal/yöntemsel aracı kullanılması gerektiğini vurgulamıştır. İdeal tiplerden yalnızca sosyolojide değil, tüm sosyal bilimlerde de tarihsel, toplumsal ve kültürel gerçekliği anlamada kullanılacak olan temel bilimsel kavramlar ve yöntemsel araçlar olarak söz etmektedir. Weber, toplumsal eylemi analiz etmek üzere; geleneksel, duygusal, değerle ilişkili akılcı ve amaçsal akılcı kavramları ortaya atmıştır. Weber en çok akılcı eylem üzerinde durmuştur. Akılcı/rasyonel eylemi açıkça bir amaca kilitlenmiş ve bu amaca ulaşmayı sağlayacak en uygun araçları seçmiş, hesaplı ve planlı düşünmeye dayalı bir eylem tipi olarak değerlendirmiştir.

Weber, karşılaştırma yöntemine (özellikle de tarihsel karşılaştırma yöntemine) büyük bir önem vermiştir. Karşılaştırma yönteminde ideal tip kavramlarının “sayısız süreçlerin karşılaştırılması sonucu” oluşturulmasında ve toplumsal gerçekliğin oluşturulan bu ideal tiplerle karşılaştırılarak anlaşılmasında “vazgeçilmez bir denetleme yöntemi” olduğunu öne sürmüştür (Özlem, 1990:135-136). Ayrıca bilimsel etkinliğin değerlerden arındırılmasının önemine dikkati çekmiştir. Ona göre ahlâki ya da dinsel amaçlarla bilim yapılmaz. Çünkü bunlar olan ile değil, olması gereken ile ilgilenirler. Olan ile olması gereken yer değiştirdiğinde bilimin olanağının ortadan kalktığına inanmıştır. Bilimsel etkinlik bu bakımdan dünyayı yorumlamanın en iyi biçimi değildir; ideoloji ve din, başka biçimde aynı şeyi yaparlar. Bilim de onlar kadar, ait olduğu tarihsel/toplumsal dönemin ürünüdür ve bunu üzerinde taşır. Kısaca Weber’in sosyal bilimler yönteminde, nedensel/anlamacı, yorumlamacı ve karşılaştırmacı anlayış egemendir.

Max Weber, “ideal tipi” belirli bir tarihsel dönemde ortaya çıkan olayları analiz etmek amacıyla araştırmacının gerçeklik hakkında sahip olduğu kanıtlara ve gözlemlere dayanarak geliştirdiği yöntemsel araç olarak tanımlar.

Eleştirel Sosyal Bilim Yöntemi

Eleştirel sosyal bilimin kökleri, Karl Marx (1818-1883) ve Sigmund Freud'a (1856-1939) kadar uzanır. Bu anlayış Teodor Adorno (1903-1969), Herbert Marcuse (1898-1979) ve Erch Fromm (1900-1980) tarafından ayrıntılandırılmıştır. Bu bilim çoğunlukla, çatışma kuramı, feminist analiz ve radikal psikoterapi ile birlikte anılır. Ayrıca Almanya'da 1930'larda Frankfurt Okulu tarafından geliştirilen eleştirel kuramla bağlantılı bir yaklaşım olarak bilinmektedir. Eleştirel sosyal bilim, pozitivist bilimi dar, anti-demokratik olmakla ve aklın kullanımında hümanist olmamakla eleştirmiştir (Neuman, 2010:140-141).

Eleştirel sosyal bilim yöntemi, toplumsal gerçekliği yalnızca analiz etmekle yetinmemiş, aynı zamanda onu değerlendirmeci bir bakış açısıyla eleştirmiştir. Bu yöneme göre, toplumsal gerçeklik, pozitivistin iddia ettiğinin aksine görünen değil, görünenin ardında yatar. Dolayısıyla eleştirel sosyal bilimde toplumsal gerçeklik; çelişkili/padoksal ve çatışmacı bir niteliğe sahip olan sosyal, siyasal, kültürel ve benzeri faktörler tarafından kontrol edilen tarihsel bir gerçekliktir (Suğur, 2010: 47). Bu anlayışa göre her şey gibi toplumsal gerçeklik de kendi içinde zıddını taşır ve zıddı ile paradoks bir çatışma ve değişim ilişkisine girer. Bu tür paradoks süreçleri keşfetmeye ve anlamaya diyalektik denir ve eleştirel sosyal bilim yönteminin en önemli noktasını oluşturur. Ancak bu yöneme göre bu çatışma ve değişim her zaman gözlemlenebilir nitelikte ve açık olmamaktadır. Çünkü toplumsal dünya ile ilişkili gerçeğin ve doğru bilginin üstü yanlılar, mitler ve çarpıtmalarla kapatılmıştır. Bu yöneme göre görünenin ardında yatan doğru bilgiye ulaşmak için pozitivist sosyal bilimin ötesinde eleştirel bir sorgulama sürecine, eleştirel bilime ihtiyaç vardır. Böylece eleştirel bilim sayesinde araştırmacı, araştırma sürecinde eleştirel sorular sorarak görünenin ardında yatanı açığa çıkarmaya uğraşmalıdır.

Eleştirel sosyal bilim yönteminin temel amacı, sadece toplumsal dünyayı incelemek değil, aynı zamanda onu değiştirmektir. Bu yöntemi benimseyen araştırmacılar, toplumsal ilişkilerin altında yatan kaynakları açığa çıkararak ve insanlara yetki vererek toplumsal ilişkileri eleştirmek ve dönüştürmek için araştırma yürütmeyi amaç edinmektedirler. Böylece gizli gerçekleri aydınlatarak, insanların dünyayı kendileri için değiştirmelerine yardımcı olmayı öncelikleri arasına almaktadırlar.

Eleştirel sosyal bilim yönteminin en önemli özelliklerinden biri olan "görüneni değil görünenin ardında yatan toplumsal dinamiklerin açığa çıkarılması" ilkesi Karl Marx tarafından benimsenmiştir. Karl Marx eleştirel sosyal bilimin gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur. Ünlü Alman filozof Hegel'in idealist felsefe geleneğinden etkilenen Karl Marx, bu felsefeyi materyalist bir tarih felsefesine dönüştürmüştür. Marx'a göre, insanların düşünme biçimlerini içinde bulundukları toplumsal koşullar belirlemektedir. Marx'ın eleştirel yaklaşımında diyalektik ve üretim ilişkileri kavramları önemli bir yer tutmaktadır. Karl Marx da Comte, Durkheim ve Weber gibi çalışmalarında karşılaştırma yöntemine büyük önem vermiştir. Toplumsal değişim kuramını geliştirmek için birçok toplumu karşılaştırmıştır.

Eleştirel sosyal bilim yönteminin önemli özelliklerinden biri olan diyalektik, aynı süreçte iki kutup arasındaki çatışmaya dayalı değişimi ifade etmek için kullanılır.

Özet

Kaynak eleştirisinde “dış eleştiri”nin nasıl yapıldığını açıklayabilme,

Dış eleştiri kullanılacak tarihi malzemenin ne dereceye kadar belge değeri taşıdığını incelemek amacıyla yapılır. Bu bakımdan belge ya da eser çeşitli yönleriyle ele alınır. Öncelikle yazar belirlenir. Eserin herhangi bir yerinde yazar adı yok ise içeriği incelenerek bulunmaya çalışılır. İkinci aşamada eserin yazıldığı tarih, eserin sonunda ferağ kaydı (kolofon) denilen yerinde aranır ve dikkatli bir şekilde incelenir. Eserin yazıldığı yerin belirlenmesi de önemlidir. Sonraki işlem kaynak tahlilidir. Eserin orijinalliğinin belirlenmesi, kopyalar arasında en iyi nüshanın bulunması, belgelerin eleştirisi, belgenin gerçekliği, belgenin tarihi ve çıktığı yerin tespiti ve son olarak da belgelerin işleme konulup konulmadığının açıklığa kavuşturulması dış eleştirinin aşamaları içerisindedir.

Kaynak eleştirisinde “iç eleştiri”nin nasıl yapıldığını açıklayabilme,

İç eleştiri tarihi malzemenin içerisindekilerinin doğruluğunu, gerçeğe uygunluğunun derecesini ortaya çıkarmak niyetiyle gerçekleştirilir. Özellikle kitap, risale ve belgelere ait bir eleştiridir. Yazarın eleştirisi ve olayların eleştirisi olmak üzere iki aşamada yapılır. Yazarın eleştirisinde, yazarın hayatı, kişiliği, eğitim durumu ve görüşleri hakkında bilgi sahibi olunur. Tarafsızlığı ve yaptığı yorumlar incelenir. Olayların eleştirisinde ise eserde anlatılan olayların farklı kaynaklarla kıyaslanması ve verilen bilgilerin doğruluk derecesinin belirlenmesi işlemi yapılır. Ayrıca yazarın anlattığı olayların kendi gözlemlerine dayanıp dayanmadığı açığa çıkarılır. Üstü kapalı, farklı bir şekilde görüşleri dile getirilmişse bunlar yorumlanır.

Pozitivist sosyal bilim yönteminin özelliklerini açıklayabilme,

Pozitivist sosyal bilim yöntemi toplumsal yaşamın doğal yaşama benzer bir nesnel gerçekliği olduğu varsayımına dayanır. Her iki alanın tek bir evrensel yöntem aracılığı ile araştırılıp açıklanması gerektiği öne sürülür. Bu yöntemi savunanlar, toplumsal gerçekliği dış dünyada, bireylerin istek ve iradelerinden bağımsız olarak mevcut olan bir gerçeklik olarak görürler. Bu bakımdan pozitivist sosyal bilim, genel olarak doğa bi-

limleri ile sosyal bilimlerde açıklamaya dayalı benzer yöntemlerin kullanılması gerektiği vurgulanır. Bu yöntemin ünlü temsilcilerinden biri olan Auguste Comte, doğa bilimleri ile doğa bilimleri arasında ikiciliği kaldırmaya çalışmıştır. Farklı bilim dallarını birleştirmeye çalışmıştır. Emile Durkheim ise toplumu bir bütün oluşturmak amacıyla farklı işlevler üstlenmiş parçalardan oluşan biyolojik bir organizmaya benzetmiştir. Buradan hareketle toplumsal düzende iş bölümü ve uzmanlaşmayı öne çıkarmıştır.

Yorumlayıcı sosyal bilim yönteminin ilkelerini özetleyebilme,

Yorumlayıcı sosyal bilim, hermeneutik (Yorum Bilgisi) diye ifade edilen teori ve yöntemle bağlantılı olarak gelişmiştir. Sözlü, yazılı veya görsel bir metnin veya malzemenin içinde bulunan doğru ve gerçek anlamın keşfedilmesi amacıyla “metnin” ayrıntılı incelenmesini öngörür. Yorumlayıcı sosyal bilim yöntemi, toplumsal gerçekliği bireylerden bağımsız olarak dışarıda mevcut olan, belirli nedensel yasalarla belirlenen ve keşfedilmeyi bekleyen bir gerçeklik olarak görmez. İnsanlar etkileşim sürecinde sembollerini kullanarak kendileri için anlamlı bir toplumsal dünya kurarlar. Bu bakımdan toplumsal gerçeklik insanların dünyayı anlamlandırmada kullandıkları öznel, göreceli ve devamlı değişen yorumlamalardan oluşur. Bu nedenle sosyal bilimlerde açıklamaya dayalı yöntemlerin yerine anlamaya dayalı yöntemlerin kullanılması gereklidir.

Eleştirel sosyal bilim yönteminin içeriğini değerlendirebilme,

Eleştirel sosyal bilim yöntemi görünen değil görünenin ardında olanı bulmaya çalışır. Dolayısıyla toplumsal gerçeklik, çatışmalı bir gerçekliktir ve görünmeyen yapılar tarafından kontrol edilmektedir. Bu yöntem de yorumlayıcı sosyal bilim yöntemi gibi bilimin değerden arınmasının mümkün olamayacağını savunur. Her şey gibi toplumsal gerçeklik de kendi içinde zıddını taşır ve zıddı ile paradoksal bir çatışma ve değişme ilişkisine girer. Buna diyalektik denir. Bu çatışma ve değişme her zaman gözlemlenebilir ve açık olmamaktadır. Bir takım faktörler tarafından üstü kapatılmaktadır. Bu yöntemde temel amaç, sadece toplumsal dünyayı incelemek değil, aynı zamanda onu değiştirmektir.

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdakilerden hangisi tarihi malzemenin dış eleştirisinin yapılmasında izlenen yöntemlerden biri **değildir**?
 - a. Eserin yazarının belirlenmesi
 - b. Eserin yazılış tarihinin belirlenmesi
 - c. Eserin orijinalliğinin belirlenmesi
 - d. Yazarın tarafsızlığının tespit edilmesi
 - e. Eserin yazıldığı yerin belirlenmesi
2. Bir eserin “tenkitli metin” yöntemine tabi tutularak kullanılması aşağıdaki işlemlerden hangisini kapsar?
 - a. Kopyalar arasında en iyi nüshanın belirlenmesi
 - b. Eserin orijinalliğinin belirlenmesi
 - c. Belgenin gerçekliğinin belirlenmesi
 - d. Belgelerin eleştirisi
 - e. İç eleştiri
3. Aşağıdakilerden hangisi belgenin tarihi ve çıktığı yerin belirlenmesinde yapılan işlemlerden biri **değildir**?
 - a. Kullanılan yazı türünün incelenmesi
 - b. Kullanılan kâğıt ve ebadının incelenmesi
 - c. Mühürlerin incelenmesi
 - d. Belge üzerinde kullanılan işaretlerin incelenmesi
 - e. Olaylarının eleştirisinin yapılması
4. Tarihi malzemenin içerisindekilerinin doğruluğunu ve gerçeğe uygunluğunun derecesini ortaya koyma işlemine ne ad verilir?
 - a. İç eleştiri
 - b. Dış eleştiri
 - c. Kaynak tahlili
 - d. Eserin tanıtıcı unsurlarının belirlenmesi
 - e. Eserin gerçekliğinin belirlenmesi
5. Aşağıdakilerden hangisi pozitivist sosyal bilim yönteminin dayandığı en önemli varsayımdır?
 - a. Bireylerin isteklerine göre şekil alması
 - b. Toplumsal gerçeklik yasalarının değişebilir olması
 - c. Doğal yaşam ve toplumsal yaşamın tek bir evrensel yöntem aracılığıyla araştırılması
 - d. Doğal yaşamla toplumsal yaşam arasında süreklilik olmaması
 - e. Gelecekle ilgili öngörü yapılmaması
6. Aşağıdakilerden hangisi pozitivist sosyal bilim yönteminin en önemli kurucularından biridir?
 - a. Karl Marx
 - b. Auguste Comte
 - c. Max Weber
 - d. Wilhelm Dilthey
 - e. Herbert Marcuse
7. Aşağıdakilerden hangisi sözlü, yazılı veya görsel bir metnin içindeki gerçek anlamın keşfedilmesidir?
 - a. Hermeneutik
 - b. Diyalektik
 - c. Yasa bağımlı
 - d. Kurgusal düzen
 - e. Analitik çözümleme
8. Aşağıdakilerden hangisinde bireylerin dünyayı yorumlamalarının dışında bir toplumsal gerçeklik olmadığı görüşü bulunmaktadır?
 - a. Eleştirel sosyal bilim yöntemi
 - b. Pozitivist sosyal bilim yöntemi
 - c. Yorumlayıcı sosyal bilim yöntemi
 - d. Emile Durkheim yöntemi
 - e. Çatışma kuramı yöntemi
9. Görünen değil, görünenin ardındaki bilgiye ulaşmayı aşağıdakilerden hangisi amaçlar?
 - a. Pozitivist sosyal bilim yöntemi
 - b. Yorumlayıcı sosyal bilim yöntemi
 - c. Subjektif analiz yöntemi
 - d. Eleştirel sosyal bilim yöntemi
 - e. Akılcı çözümleme yöntemi
10. Aşağıdakilerden hangisi Max Weber’in yönteminde bulunmayan ilkelerden biridir?
 - a. Açıklayıcı anlama
 - b. Anında veya doğrudan gözlem yoluyla anlama
 - c. Akılcı eylem
 - d. Karşılaştırma yöntemi
 - e. Tarihsel materyalizm

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. d Cevabınız yanlış ise “Dış Eleştiri” bölümünü tekrar okuyunuz.
2. e Cevabınız yanlış ise “Kopyalar Arasında En İyi Nüshanın Belirlenmesi” bölümünü tekrar okuyunuz.
3. e Cevabınız yanlış ise “Belgenin Tarihi ve Çıktığı Yerin Belirlenmesi” bölümünü tekrar okuyunuz.
4. a Cevabınız yanlış ise “İç Eleştiri” bölümünü tekrar okuyunuz.
5. c Cevabınız yanlış ise “Pozitivist Sosyal Bilim Yöntemi” bölümünü tekrar okuyunuz.
6. b Cevabınız yanlış ise “Pozitivist Sosyal Bilim Yöntemi” bölümünü tekrar okuyunuz.
7. a Cevabınız yanlış ise “Yorumlayıcı Sosyal Bilim Yöntemi” bölümünü tekrar okuyunuz.
8. c Cevabınız yanlış ise “Yorumlayıcı Sosyal Bilim Yöntemi” bölümünü tekrar okuyunuz.
9. d Cevabınız yanlış ise “Eleştirel Sosyal Bilim Yöntemi” bölümünü tekrar okuyunuz.
10. e Cevabınız yanlış ise “Yorumlayıcı Sosyal Bilim Yöntemi” bölümünü tekrar okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Eserin tanıtıcı unsurlarının belirlenmesi hususunda eserin yazarının tespit edilmesi önemli bir yer tutmaktadır. Eserin kapağında, cildin içindeki ilk sayfada, giriş kısmında ya da eserin herhangi bir yerinde yazarın adı bulunmaya çalışılır. Bu işlemde yazarın adı bulunamıyorsa eserin içeriği incelenerek, ortaya çıkarılır.

Sıra Sizde 2

Kaynak tahlillerinde eserin orijinal mi yoksa nakledilmiş mi olduğunun tespit edilmesi her açıdan dikkat edilmesi gereken bir husustur. Birinci elden tabir edilen kaynakların bir bölümünde yararlanılan eserlerin yazar ve eser adları çoğu kez verilmiştir. Eğer verilmemişse verilen bilgiler dönemin ana kaynaklarıyla karşılaştırılır. Dil, üslup ve cümle kuruluşları gözden geçirilir. Uzun zaman alan bu işlem sonucu eser hakkında sağlıklı bilgiler elde edilmiş olunur ve eserin orijinallliği ortaya çıkarılır.

Sıra Sizde 3

İlk olarak eserde anlatılan olaylar farklı kaynaklarla karşılaştırılır ve bilgilerin doğruluk dereceleri ortaya çıkarılır. İkinci olarak yazarın kaleme aldığı olayların kendi gözlemleri mi olduğu ya da kurgusal mı olduğu belirlenir. Bazı yazarlar şahit olmadıkları olayları yaşamış gibi yazmışlardır. Buna dikkat etmek gerekir. Yazarın yaşadığı tarih ile eserde anlatılan olayların geçtiği tarihlerin karşılaştırılması gerekir. Ayrıca yazarın ne söylediği değil, ne söylemek istediğini kavramak gerekebilir. İmalı sözler ya da satır arası anlamlar dediğimiz hususları gözden kaçırmamak olayların eleştirisinde göz önüne alınması gereken bir metottur.

Sıra Sizde 4

Pozitivistler toplumsal gerçekliği, gözlemlenebilir, algılanabilir olarak değerlendirirken, yorumlayıcı sosyal bilim yöntemini benimseyenler, toplumsal gerçekliği bireylerin anlamlı eylemleri sonucu oluştuğunu savunmaktadırlar. Yorumlayıcı sosyal bilim yöntemi, pozitivism yönteminin aksine sosyal bilimlerin doğa bilimlerindeki gibi yasa bağımlı ve nedensel bir açıklamayla değil, anlamaya dayalı bir özelliği olduğunu belirtir. Yorumlayıcı sosyal bilim yönteminde toplumsal gerçekliğin, toplumsal uzlaşısı ve yorumlama süreçlerine bağlı olarak sürekli değişebileceğini öne sürerler.

Yararlanılan Kaynaklar

- Aysevenler, K.- Barutca, E. Müge (2003), *Tarih Felsefesi*, İstanbul.
- Burke, P. (1994), *Tarih ve Toplumsal Kuram*, (Çev: Mete Tunçay), İstanbul.
- Çandarlıoğlu, G. (2003), *Tarih Metodu (Araştırma- Yazma)*, İstanbul.
- Ercan, Y. (2010), *Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknik*, Ankara.
- Halkın, L. E., (1989), *Tarih Tenkidinin Unsurları*, (Çev: Bahaeddin Yediyıldız), Ankara.
- Kütükoğlu, M. S., (1995), *Tarih Araştırmalarında Usûl*, İstanbul.
- Neuman, W. L. (2010), *Toplumsal Araştırma Yöntemleri. Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*, 1. Cilt, (Çev: Sedef Özege), İstanbul.
- Özçelik, İ. (2001), *Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknikler*, Ankara.
- Özlem, D. (1990), *Max Werber'de Bilim ve Sosyoloji*, İstanbul.
- Özlem, D. (2004), *Tarih Felsefesi*, İstanbul.
- Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek Sempozyum Bildirileri* (1998), (Yayına Hazırlayanlar: Tanıl Bora, Semih Sökmen, Kaya Şahin), İstanbul.
- Suğur, S. (2010) "Sosyolojik Yöntemde Klasik Dönem Tartışmaları", *Sosyolojide Araştırma Yöntem ve Teknikleri*, (Editör: Nadir Suğur), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi AÖF.
- Swingewood, A. (1998), *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihçesi*, Ankara.
- Şimşek, L., (2011) *Sosyal Bilimler ve Felsefe*, İstanbul.
- Tosh, J. (1997), *Tarihin Peşinde Modern Tarih Çalışmasında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular*, (Çev: Özden Arıkan), İstanbul.
- Türkçe Sözlük. I (1998), Ankara, (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu)

4

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- 👁 Eskiçağ Tarihi'nin zaman ve mekân sınırlarının ne olduğunu açıklayabilecek,
- 👁 Eskiçağ Tarihi içindeki Eskidoğu ve Eskibatu kavramlarını tanımlayabilecek,
- 👁 Eskiçağ Tarihi'nin araştırma konularını açıklayabilecek,
- 👁 Eskiçağ Tarihi Kaynakları'nı açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Eskidoğu
- Eskibatu
- Kaynak Bilgisi

İçindekiler

Eski Çağ Tarihinin Araştırma Yöntemleri ve Temel Kaynakları

ESKİÇAĞ TARİHİ KAVRAMI

Batı dillerinde “tarih” anlamına gelen İngilizce history, Fransızca histoire, Almanca Historie, İtalyanca storia kelimelerinin kökeni Helence ΙΣΤΟΡΙΑ (*historia* [histor-ya]) kelimesinden gelmektedir. Bu kelime İyon Lehçesi’nde “araştırma, bildirme, haber alma yoluyla bilgi edinme” anlamında kullanılmaktadır. M.Ö. V. yüzyılda yaşayan Herodotos bu kelimenin anlamını geliştirerek, ona “insanların ve insan topluluklarının başından geçenleri kayda geçirme yoluyla elde edilen bilgi” anlamını da kazandırmıştır.

Eskiçağ Tarihi, Akdeniz ve Önasya kültür çevreleri ile bu çevrelerle doğrudan ilişki halinde bulunan komşu bölgelerin yazı ile başlayan en eski devirlerinden (M.Ö. yaklaşık 3200) Bizans’ın siyasal olarak kurulduğu M.S. VII. yüzyıla kadar olan süreyi kapsamaktadır. Yaklaşık olarak 4000 yıl kadar süren Eskiçağ tarihi kültürel bakımdan iki gruba ayrılmaktadır: Kronolojik bakımdan daha eski olan ve “Eskidoğu” diye adlandırılan grupta Eski Önasya (Mezopotomya, Suriye-Filistin, İran ve Anadolu) ve ardından Eski Mısır kültürleri; genel olarak “Eskibatı” diye adlandırılan ikinci grupta ise Ege-Helen kültürleri, Büyük İskender’in açtığı Helenizm devri kültürü ve İtalya-Roma kültürleri yer almaktadır.

ESKİÇAĞ TARİHİNİN KAYNAKLARI

Tarih alanında her türlü bilimsel çalışmanın ilk koşulu “kaynak bilgisi”dir. “Kaynak” tarihsel gelişimin akışına belirleyebilmek için elimizde var olan her türlü olanak demektir. Eskiçağ Tarihi’nde “kaynak” kavramı Önasya ve Mısır’daki Eskidoğu kültürlerinin ve Helen-Roma uygarlıklarının etki alanlarındaki tüm mirası kapsamaktadır.

Kaynak sözcüğünden tarihsel teşhis için elimizdeki tüm olanaklar anlaşılırken, buna yazılı kaynakların yanı sıra, yazısız kaynaklar da girmektedir. Bu ise, ele alınan çağların günümüze değin gelen maddi kültür kalıntıları, örneğin yapı kalıntıları, heykeller, seramik eşya, günlük yaşamda kullanılan araçlar v.b. demektir. Bu kültür kalıntıları üzerinde çalışma her ne kadar arkeolojinin alanına girse de, tarihçi arkeolojiyle olan bağlantıları da dikkate almak zorundadır. Bu açıklamaya göre eskiçağ kaynakları yazılı ve yazısız olmak üzere ikiye ayrılır. Yazılı kaynaklar, esas itibarıyla iki gruptan meydana gelirler: Yazıt, sikke gibi bir olayın doğrudan doğruya parçası olanlar “birincil”; antik tarihçilerin yazdıkları ve nesnel olmayan kaynaklar ise “ikincil” kaynaklar diye ayrılmaktadır.

Yazılı kaynaklar bir de şu şekilde sınıflandırılmaktadır: 1) Edebi kaynaklar, 2) Epigrafiik kaynaklar, 3) Papirolojik kaynaklar, 4) Nümismatik kaynaklar.

Birinci elden kaynaklar, haber verdikleri olaylarla bağlantılı ve ilişki halinde olmuşlardır. Örneğin bir yazıt, anlatmak istediği konu ile doğrudan doğruya ilgili olarak yazılmıştır. Aynı durum, sikkeler ve papirüsler için de geçerlidir. Bu nedenle, birinci elden kaynakların ifadelerindeki doğruluk değeri, edebi kaynaklara göre daha tarafsızdırlar. Zira birinci elden kaynaklar, değerlendirme ve yorumlama yerine yalnızca haber verirler; bunlar kendilerinden sonraki dünyadan daha çok içinde bulundukları zamana yönelmişlerdir. Bu nedenle de, ikinci elden kaynaklara göre daha güvenilir bir nitelik taşımaktadırlar. Birinci elden kaynakların bir dezavantajı, bunların belli bir bağlantı içinde olmayan dağınık haber vermeleri; yani yalnızca münferit bazı soruları yanıtlamalarıdır. Birinci elden kaynaklar, bilgilerimizin zenginliği konusunda çok önemli bir yer tutarlar, nispeten tarafsız oldukları için de edebi kaynaklardaki boşlukların ya da eksikliklerin tamamlanmasına son derece yararlıdırlar ve her zaman kontrol edilmeye ve düzeltilmeye elverişlidirler. Yeni uluslararası arkeolojik araştırmalarla sayıları durmadan artan birinci elden kaynaklar, bu açıdan da edebi kaynaklara göre daha dinamik bir özellik taşırlar. Eğer birinci elden kaynaklar olmasaydı, Eskiçağ tarihi konusundaki bilgilerimiz bugün çok sınırlı ve zayıf kalacaktı. Zira antik yazarların bugün modern tarihçinin yöneltebileceği her türde soruyu yanıtlamadığı görülür: Örneğin, Roma Dönemi'nde çeşitli askeri birlikler imparatorluğun hangi bölgelerine yerleştirilmişti ya da Roma askeri teşkilatının oluşumunu etnik açıdan da açıklayabilir miyiz? Bu tür soruları yanıtlayabilecek haberler konusunda antik yazarların fazla cömert davranmadıkları görülmektedir. Toplumun sosyo-ekonomik yapısını ve siyasal kuruluşlarını doğrudan doğruya ilgilendiren konular, edebiyat sanatı açısından konu olarak pek elverişli bulunmadıkları için, antik yazarlarca bu konular ihmal edilmiş ya da çok az işlenmişlerdir. Sözü ettiğimiz bu sorular konusunda örneğin yazıtların bize çok yardımcı olduklarını görüyoruz. Yazıtlar, edebi kaynaklardaki kimi boşlukları ve eksiklikleri bütünleyici, düzeltici dahası tümüyle yani bir tarihsel gerçeği ortaya çıkarıcı bir nitelik taşımaktadır. "dipinti" ve "graffiti" adı verilen duvara çizilmiş ve kilden kaplara yazılmış yazılarla Eskiçağ insanının günlük özel yaşamına kadar inilebilmiştir. Gene böyle sayısız sikkeler, özellikle Mısır'da ele geçen papirüsler bilgi konusunda tükenmeyen bir kaynak gibidir.

Ancak birinci ve ikinci elden kaynaklarla ilgili olarak çok dikkatli davranmak gerekmektedir. Birinci elden kaynağı her zaman "nesnel" ve "doğru" bilmek diye bir kural yoktur. Birinci elden kaynak, genellikle daha öznel, daha az güvenilir sayılan ikinci elden kaynağın yanında her zaman yansız, gerçek ve ne olursa olsun "daha iyi" demek değildir. Bu iki tür arasındaki ilişki sanıldığından da karışıktır. Örneğin, Roma İmparatoru Augustus'un icraatını anlattığı "Ankara Anıtı (Monumentum Ancyranum), bir yazıt olması nedeniyle "epigrafiik" bir kaynak olmasına rağmen, birinci elden bir nitelik taşımayıp, imparatorun bizzat kaleme aldığı ve icraatını bizzat kendi görüşleriyle değerlendirdiği bir metindir. Öte yandan, zamanımıza edebi eserler gibi kopyalar halinde ulaşan devlet antlaşmaları, içerikleri göz önünde tutulacak olursa, aslında birinci elden kaynaklardır. Eskidoğru'nun örneğin çiviyazılı belgeleri, yasa metinleri, ticari sözleşmeler birinci elden kaynak kabul edilirken; destanlar, hükümdarların icraatını anlatan metinler gibi ikinci elden olanları da içerirler. Yani bunların sert bir malzeme üzerine yazılmış olması, epigrafiik bir belge sayılması, onların her zaman birinci elden kaynak olacağı anlamına gelmez. Birinci ve ikinci elden kaynak biçimindeki sınıflamamız, malzemenin ta-

rihsel güvenilirliğini geçici olarak değerlendirmek ve bulmak amacına yöneliktir. Bu sınıflama bir de kaynakların ne tür bir işleme tabi tutulması gerektiğini göstermektedir.

Bülent İplikçioğlu, *Eskibatı Tarihi I*, Ankara 1997, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

K İ T A P

Edebi Kaynaklar

Dünya edebiyat tarihinde ilk eserler destan türünde verilmiştir. İlk sözlü olarak kuşaktan kuşağa aktarılan destanlar sonraları yazıya geçirilmeye başlanmıştır. Destanlar vezinli dizeler biçiminde yazılmış, kahramanları olağanüstü kişiler ve Tanrılar olan, söylence ve gerçek karışımı eserlerdir.

Yazı ilk olarak Mezopotamya'da yaklaşık olarak 3200 yıllar arasında ortaya çıkmıştır. Çiviye benzemesinden ötürü çiviyazısı adını verilen ve kil tabletler üzerine yazılan bu ilk belgeler tarihin de ilk yazılı belgeleridir.

İlkçağ kavimleri arasında tarihçilikte Hititler'in ileri gitmiş oldukları görülmektedir. Hititler "olayları yıllara göre düzenlemekle "yıllık" örneğini ortaya atmışlardır. Olayları gerçeğe uygun, ancak okuyucu üzerinde etki yapabilecek biçimde ve belirli görüşlere göre anlatmaya önem vermişlerdi. Eski Önasya kültür dünyasına ait olan en önemli keşifler arasında yer alan ve 30 bin tablet ya da fragmanı aşan Hititler'e ait Boğazköy arşividir: Bilindiği gibi kanunlar, kral yazıtları ya da yıllıkları, antlaşmalar, mektuplar, bağış belgeleri, dinsel metinler, kült envanterleri, yüksek edebi değeri olan mitolojik metinler ile dualar, savaş arabalarında kullanılan atları yetiştirmeye ait metinlerin çoğu Hititçe olmakla birlikte; Boğazköy'de ayrıca Hattice, Luvice, Palaca, Hurrice, Sümerce ve Akkadca metinler de bulunmuştur.

Sedat Alp, *Hitit'lerin Mektuplaşmaları*, İstanbul 2001, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları: 9.

K İ T A P

Helenler'de Tarih Yazımı

Tarihe bilimsel yaklaşım ilk kez Helenler ile başlamıştır denilebilir. Helenler'den önce Yakın Doğulu kavimlerde tarih yazımı dini ve mitolojik karakterli idi. Oysa Herodotos ile başladığı kabul edilen Helen tarih yazımının en büyük özelliği hümanist oluşu idi. Helen Edebiyatı'nda ve sonradan, ondan etkilenen Latin Edebiyatı'nda da ilk eserler destan türünde verilmiştir. Bu destanlar sonraki çağlarda Helen ve Romalı tarih yazarlarının da kullandıkları eserler olmuşlardır. *İlyada ve Odiseya*'da Akalar ile Troyalılar arasındaki savaşları destansı anlatan Homeros, Batı'da tarih yazımının mayasını oluşturacak ilk eseri vermiştir. Böylece önceleri Helenler'de sonraları ise Romalılar'da tarih yazımının çekirdeğini vezinli dizelerden oluşan destanlar oluşturmuştur. Ancak, Helenler'de bildiğimiz anlamdaki tarih yazımının oluşması için gerekli koşullar M.Ö. VI. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bu dönemde, yeni toprak arayışı içinde yurtlarından ayrılan Helenler, gittikleri uzak ülkelerdeki kavimler ile bu ülkelerin tarihi, coğrafyası ve etnolojisi hakkında topladıkları bilgileri ve izlenimleri kendi yurttaşlarına büyük alanlarda ya da tapınak avlularında yaptıkları konuşmalarla aktarıyorlardı. Bu konuşmaları aktaran kişilere logograf denilmekteydi. İlk logografların çoğu İyonyalı idi. Böylece felsefenin olduğu gibi, tarih yazımının da ilk çıktığı yer İyonya olmuştur.

Bilinen ilk tarihçi M.Ö. V. yüzyılda yaşamış olan Bodrumlu (= Halikarnassos) Herodotos'tur. Doğu Akdeniz Bölgesi'nde çıktığı uzun gezilerden sonra kaleme aldığı *Historiai* adlı eserinde, M.Ö. V. yüzyıldaki Helen-Pers Savaşları'nı tasvir eder.

Bugünkü anlayışa yakın bir tarih eseri meydana getiren ve dünya düşünce tarihindeki ilk yazar olan Herodotos, daha Antikçağ'da "Tarihin Babası" sayılmıştır. "Herodotos Tarihi" bir siyasal ve askeri tarih olmasının yanı sıra, aynı zamanda bir kültür tarihidir. Eserinde Helen olmayan toplumlara ilişkin etnografik bilgilerle Batı ve Doğu, yani Helenler ile Pers Devleti'nin büyüklüğünü, Pers Savaşları sırasında Helenler'in büyük zaferlerinin anlamını çok iyi kavramış ve bu olguları dünya tarihinin dönüm noktaları olarak göstermiştir.

M.Ö. V. yüzyılda yaşamış bir başka tarihçi Thukydides'in tarih sahnesine çıkışıyla Helen tarih yazımında büyük sıçramalar olmuştur. Thukydides, Herodotos'un dinleyici eğlendirmek için tarih yazma düşüncesine karşıydı. Thukydides'in tarih yazımındaki amacı olayları akli ve mantık yoluyla açıklamaktı. Bu nedenle Thukydides siyasal yazımın ilk örneğini verdiği eseriyle kronolojiye özen göstermiş, yalnızca olayları anlatmakla yetinmeyerek, onları meydana getiren nedenler ve aralarındaki bağlantılar üzerinde durmuştur.

M.Ö. IV. yüzyıl ise, tarih yazımının siyasal çekişmelerden, toplumdaki tedirginliklerden etkilendiği, Pers ve Makedonya gibi yabancı güçlere ilginin yeniden ortaya çıktığı dönemdir. Bu yüzyılda tarih yazımının diğer bir özelliği hitabetin etkisinde oluşudur. Artık tarih yazma işi, geniş okuyucu ve dinleyici kitlelerine süslü hitabet ile etkileyerek beğeni kazanmaktaydı.

M.Ö. IV. yüzyılın sonlarına doğru Makedonya Kralı Büyük İskender'in tarih sahnesine çıkışıyla ve kurduğu Helenizm ile Helen tarih anlayışında büyük bir gelişme ve değişme görülmüştür. M.Ö. V. yüzyıl ve öncesinde Helenler kendileri dışındakileri "barbar" diye adlandırıyorlardı. Büyük İskender öncesinde, tarih deyince anlaşılan, belirli bir sosyal birliğin, belirli bir zamanda yaşadıkları olayların anlatılmasıydı. Yeni topraklar arama girişimleri ve fetihler onları kendilerinden başka kavimlerle karşılaştırdı. Bu kavimlerle ilgilenmelerinde ölçüt kendilerine dost ya da düşman olmalarıydı. Bu nedenle henüz evrensel tarih, dünya tarihi düşüncesine sahip değillerdi. Tarihin uzun zaman öncesinden beri var olduğunun bilincindeydiler; ama bu tarihi, geçmişten kalan bölümünü araştırmaya yönelmiyorlardı. Helenistik Dönemle birlikte, tek tek *polis* devletlerinden tek bir siyasal birliğe geçilmesi gibi büyük değişiklik Helenler'in tarih anlayışlarında da önemli değişikliğe neden oldu. Bu değişiklikte etkili olan düşünce sistemi Helenistik Çağ'ın bir ürünü olan Stoa felsefesidir. Tarih anlayışına Helenizm ile birlikte gelen bu değişikliğin yanı sıra, tarih yazımındaki yöntem de değişti. Artık yaşayan kişilerin tanıklığına dayanarak yazmak yerine, daha önce tek tek toplumların belirli bir zaman dilimindeki tarihini yazmış yazarların eserlerinden yararlanarak yazma yöntemi gelişti. Bu dönemde tarih yazımında daha bilimsel çalışan bir okul kuruldu. M.Ö. III. ve II. yüzyıllarda etkileyici ve gerçekçi bir anlatımla okuyucuları etkilemek ve eğlendirmek niyetinde olan yazarlar ortaya çıkmıştır. M.Ö. II. yüzyıldan sonra ise, Roma'nın Helen Dünyası'na egemen olmaya başlamasıyla, Helen tarih yazarları da Roma Devleti'nin tarihini yazmaya başlamışlardır.

SIRA SİZDE

Tarihin Babası olarak adlandırılan kişi kimdir? Bu kişi ve eseri hakkında bilgi veriniz!

K İ T A P

Bedia Demiriş, "Grekler'de Tarih Yazımı", *Anadolu Araştırmaları XIII* (1994) 231-240; Bülent İplikçioglu, *Eskibatı Tarihi I*, Ankara 1997, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Romalılar'da Tarih Yazımı

Eski Roma'da tarih yazımı diğer pek çok yazın türünde olduğu gibi, Helenler'in tarih yazımından büyük ölçüde etkilenmiştir. Tarih yazımının temelini Helen tarihçiliğinin oluşturduğu Roma'da, yazılı edebiyatın henüz başlamadığı yıllarda, tarih yazımına başlangıç sayılabilecek girişimler de bulunmaktaydı. Romalılar günlük yaşantılarında atalarının anılarıyla iç içe yaşalardı. Her evin girişinde ataların balmumundan yapılmış heykellerini bulundurmak; ayrıca yine balmumundan veya benzeri maddelerden yapılan maskelerini evlerin girişinde tahta bir dolap içinde saklamak da bir adetti. Önceleri heykellerin altına bir şey yazılmazdı; sonraları ölenin adını, yaşarken üstlendiği memuriyetleri, varsa dini görevlerini yazmak; bazen de buna başarıları gösteren yazıtlar eklemek adet oldu. Bazen şiir, bazen de düz yazı biçiminde olan bu yazıtlar, yazılı edebiyat döneminde, tarih yazarların başvurdıkları yararlı belgeler olmuşlardır.

Roma'da tarih yazımı M.Ö. III. yüzyılda Kartaca Savaşları sırasında yaşamış senatörlerle başlamıştır. Senatörler Roma'nın geleneksel kayıt tutma biçiminin etkisi altında tarihlerini yıllıklar biçiminde yazıyorlardı. Roma'nın bu ilk tarih yazarlarının bir diğer özelliği yazı dili olarak Latince'yi değil, Helence'yi kullanmalarıydı. Helence yazmalarının sebebi Roma'da düz yazının henüz gelişmemiş olmasıdır, denilebilir. Bir başka sebebi ise politiktir. Çünkü bu ilk tarih yazarları Roma'nın politikasını Helen Dünyası'na açıklamak ve haklı göstermek istiyorlardı. Amaçları Roma'yı tanıtmak ve Roma'ya karşı sevgi ve saygı uyandırmak olduğundan o zamanın en çok kullanılan dili olan Helence ile eserlerini yazıyorlardı. Böyle bir amaçla yazan tarihçilerin doğal olarak tarafsız olmaları beklenemez. *Annales* (= Yıllıklar) yazarları da tarafsız değillerdi. Roma'yı tanıtmak, Doğulu kavimlerin ve Helenler'in ilgisini Roma üzerine çekmek amacıyla yazdıklarından, Roma'nın iyi yönlerini süslü bir anlatımla ortaya koyacaklar, böylece de olayları olduğu gibi aktarmayı göz ardı edebileceklerdi. Bununla birlikte bu kişilerin aynı zamanda devlet adamı ya da devletin işlerinde etkin görev almış kişiler olması, kendi yaşadıkları dönemlere ilişkin anlatımda daha açık ve daha keskin bilgi vermelerini, anlatımlarının daha canlı olmasını sağlamıştır. Romalılar arasında Latince olarak ilk kez tarih alanında eser veren kişi M. P. Cato olmuştur. Yedi kitaptan oluşan *Origines* (= Kökenler) adlı eserinde Roma'nın başlangıcından kendisinin öldüğü M.Ö. 149 yılına kadar olan tarih olaylarını anlatmıştır. Cato'dan sonraki *annales* yazarları, O'nun çizdiği yolda ilerleyerek eserlerini Latince kaleme almışlardır.

M.Ö. I. yüzyılda ünlü devlet adamı Hatip Marcus Tullius Cicero zamanında, Roma'da tarih yazma işi retorik sanatının bir kolu durumuna gelmiştir. Cicero'nun konsüllük yaptığı dönem, siyasal yaşamın hareketli oluşu sebebiyle tarihle uğraşanlara konu bakımından çokça malzeme sağlayan bir dönem olmuştur. Tarih yazarları eserlerine yakın tarihin olaylarını konu olarak almışlardır.

Klasik Roma tarihçiliği M.Ö. I. yüzyılın ortasında Sallustius'la başlatılır. Çünkü Sallustius'tan önce, tarih yazarlar ya yıllıklar ya da anı türünde eserler vermişlerdi.

Cumhuriyetten imparatorluğa geçilen Augustus zamanında Roma'da iç savaşlar, siyasi çekişmeler artık son bulmuştu. Barış ve sükûnet dolu bir ortama yeniden kavuşulmasını sağlayan Augustus, Roma'nın eski gücünü, geleneksel niteliklerini, eski Romalı erdemlerini yeniden kazanması için, Romalılık ruhunun yeniden canlandırılabilmesi için edebiyat, din ve güzel sanatlar alanlarında geniş kapsamlı bir iyileştirme programı hazırladı. Bu programın yürütülebilmesi ve istenilen sonuca ulaşılabilmesi için öncelikle halka benimsetilmesi, bunun için de propaganda yapıl-

ması gerekliydi. Propaganda için de en iyi yol yazarlardan yararlanmaktı. Ancak bu iş zorlama ile değil, yazarın da kendi isteğiyle oluyordu. Kültüre ve edebiyata çok önem veren İmparator Augustus zamanında Roma'da yazarlar toplum içinde ilk kez değer ve saygınlık kazandılar. Edebiyatın her koluna olduğu gibi tarihe de yeni temalar girmiştir. Augustus geçmişin, tarihin incelenmesi için yazarları teşvik etmekteydi. Bu yazarlar arasında Augustus tarafından tarihsel anıtların ve belgelerin bulunması ile görevlendirilen Livius da vardı. Titus Livius, Augustus Çağı'nın en önemli tarih yazarı idi. Livius annalistik tarzda *Ab urbe condita* adlı kentin kuruluşundan kendi çağına kadar bir Roma tarihi kaleme almıştır.

Augustus'un ölümünden İmparator Hadrianus'a kadar (M.S. II. yy.'ın başı) olan zamandan günümüze kalmış olan tarih eserlerinin en önemlisi Tacitus'un eserleridir. Yaşamı ile ilgili çok fazla bilgimiz olmayan Tacitus'un doğum tarihi bile kesin olarak bilinmemektedir. Önce, biyografi türünde bir eser olan ve kayınpederinin hayatını anlattığı *Agricola* ile yazmaya başlayan Tacitus *Historiae* ve *Annales* ile yazarlığının doruğuna ulaşmıştır.

Tacitus'tan sonra, Roma'da tarih yazımı sadece Roma tarihinin kısa özetlerinin ve vakayinâme türünde eserlerin yazıldığı bir döneme girmiştir. Bu döneme genel olarak Roma yazını ve tarih yazarlığı için çöküş dönemi adı verilmektedir.

Roma tarih yazıcılığının son gerçek tarihçisi Ammianus Marcellinus'tur: M.S. 330 yılında bugünkü adı Antakya olan Antiokheia kentinde doğmuştur. Helen asıllı olan Ammianus, asker olarak pek çok savaşta çarpmıştır. Ammianus M.S. 96-378 yılları arasında kapsayan bir tarih eseri kaleme almıştır. Bu eserinde Tacitus'u devam ettirmekle kalmamış, aynı zamanda O'nu kendisine örnek edinmiştir. Böylece hem Tacitus gibi yılları esas alan bir yöntemle yazmış, hem de imparator biyografilerine yer vermiştir. Olayların betimlenmesi arasına coğrafi, fiziksel, matematik, felsefi, dini, toplumsal türden anlatımlar da koymuştur.

En belirgin özelliğinin etkili ve edebi bir anlatım tarzı olduğu söylenebilen Roma tarih yazımının, kendisinden büyük ölçüde etkilendiği Helen tarihçiliği kadar tarafsız, gerçekleri araştırmada titiz, felsefi düşünceyle yoğurulmuş olmasa bile, öykündüğü Helen tarih yazımı ile birlikte günümüz tarih anlayışında ve tarih yazıcılığında önemli izler bıraktığını unutmamak gerekir.

SIRA SİZDE

Roma tarih yazımında, Latince'yle ilk kez kim tarih kitabı yazmıştır?

K İ T A P

Bedia Demiriş, "Grekler'de ve Romalılar'da Tarih Yazımı: 2. Romalılar'da Tarih Yazımı", *Anadolu Araştırmaları XV* (1999) 431-459; Bülent İplikçioğlu, *Eskibati Tarihi I*, Ankara 1997, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*.

Epigrafik Kaynaklar

Dilimize "yazıtbilim" diye çevirebileceğimiz, **epigrafi** her dilde ve her bölgede olmasa da, birçok kültürde farklı görünüşlerde vardır. Helence *epigraphēin* (epigrafe = "üzerine" yazmak) ile *epigraphē* (epigrafe = "yazıt") sözcüklerinden meydana gelen "epigrafya" Antikçağ'da taş, metal, tahta, kil ve seramik gibi sert maddeler üzerine yazılmış Helence ya da Latince yazıtların incelendiği bilim dalına verilen isimdir. Klasik Epigrafi M.Ö. VIII. yüzyıl ile M.S. VI-VII. yüzyıl arasında kapsamaktadır. Bununla birlikte günümüz dünyasında da epigrafi Antikçağ'ın bir geleceği olarak devam etmektedir: Önemli kişilerin heykel kaidelerindeki yazılar, sivil ya da dinsel yapılara ait yazıtlı frizler, sokak isimlerinin yazıldığı levhalar, grafitolar v.b. yazılar bu türdendir.

Antik Dünya’da taş üzerindeki yazıtlar genel olarak halkı ilgilendiren ve onlara hitap eden konuları içermektedir. Bazen bir afiş niteliği taşıyan bu yazıtlar, aynı zamanda resmi bir belge niteliğine de sahip olup orijinalleri kent arşivlerinde saklanmaktaydı. Herhangi bir belgenin taş üzerine kazınması için farklı nedenler vardır:

Bu konuda uluslararası antlaşmalar ilk sırada yer almaktadır. Antlaşmayı yapan taraflar için en önemli nokta, bunun kamuoyuna açık bir biçimde, dayanıklı steller üzerine yazılmasıdır.

En çok rastlanılan bir diğer yazıt türü, Helen *polis*’lerinde yurttaşlara, yabancılarla ya da başka *polis*’ler tarafından yapılan onurlandırma dekretleridir. Bir Helen kentinde genelde her ay ya da dört ayda bir yapılan meclis toplantılarında birçok kararlar alınmaktadır. Alınan bu kararlar ve idari işlemler, birçok onur yazıtı üzerinde anlatılmaktadır. Bunların birçoğu kamuoyuna yönelik içeriği olan yazıtlar oldukları için, sayı bakımından oldukça yüksek miktarda günümüze ulaşmışlardır. Roma İmparatorluk Çağı’nda (M.Ö. 27 - M.S. 295) yıllarında Batı Anadolu başta olmak üzere, tüm Anadolu antik kentlerinde saygın bir ailenin her ölüsü bir dekretle de onurlandırılmakta ve bu bağlamda kentin aileye başsağlığı dileklerini ifade etmek üzere ölen kişinin bir heykeli dikilmekteydi.

Günümüze sayıca yüksek miktarda ulaşan bir diğer yazıt türü ise mezar yazıtları; epigrafik malzeme ise mezar stelleridir. Taşçı ustaları tarafından çoğunlukla mermerden veya kireçtaştan yapılmış olan mezar stelleri aynı günümüzde olduğu gibi, ölen kişinin mezarlarına dikilen ve onları tanıtan kimlikler niteliğindedir. Dönemine, bölgesine ve ölen kişinin sosyal ve varlık durumuna göre farklılık gösterebilen yazıtlı olan mezar stelleri, “figür betimli” ve figür betimsiz” olarak iki ayrı kategoride değerlendirilebilir.

Steller üzerinde betimlenen figürlerde, ölen kişi, bizzat kendisi betimlenebileceği gibi, bununla birlikte eşiyle, çocuklarıyla ve hatta hizmetçilerin de dâhil olduğu tüm ailesiyle birlikte tasvir edilebilmektedir. Ailesiyle birlikte genellikle cenaze yemeği/ziyafeti sahnesi olarak bilinen sahnede görülmekte olup, benzerleri Asur ve Geç Hitit Krallıkları Dönemi kabartma ve mezar stellerinden de bilinen bu sahnede ölen kişi sağda bir *kline* üzerinde uzanmakta, önde yemeklerle dolu ziyafet masası, yatağında oturan eşi ve ayakta çocukları, sağ ve sol köşelerde ise nispeten küçük boyutlardaki hizmetçiler hazır bulunur. Kendi betimlemelerinin yanı sıra, günlük yaşamlarına veya mesleklerine ilişkin kullandıkları eşyalar da, bu steller üzerine işlenmiştir. Örneğin erkekler, bir asker/gladyatör ise miğfer, kemer, zırh gibi asker/gladyatör kıyafetleri ile kalkan, mızrak, bıçak, kama, kılıç gibi silahlarıyla; bir çiftçi/köylü ise bu

Polis: Antik Yunan’da kent devletlerine verilen isim.

Stel: Üzerinde yazıt, bezeme veya ikisinin de yer aldığı dikdörtgen ya da silindirik biçimli dikey duran taşlara verilen isim.

Kline: Dinlenmek ya da yemek yemek için üzerine uzanılan kanepe biçiminde bir çeşit mobilya.

Resim 4.1

Muğla İli Fethiye İlçesi’nde bulunmuş olan stel üzerinde bir adak yazıtı mevcuttur. Burada Apfiya adında birisinin Ana Tanrıça’ya adakta bulunduğu zikredilmektedir.

yönünü temsil eden orak, çekiç aletler ile öküz, boğa gibi büyükbaş hayvanlarla; bir gemiciyse, gemi betimleriyle beraber görülürler. Kadınlar da yüz sepeti, tarak, ayna, mücevher kutusu, yelpaze, buhurdan ve parfüm şişeleri gibi eşyalar, kadının gündelik yaşamına işaret eden kadınsal öğeler olarak dikkati çeker. Çocukların ise, Eros gibi mitolojik figürler olarak, besledikleri köpek ve kuş gibi hayvanlarla tasvir edilmesi alışlageldik bir durumdur.

Ait olduğu dönemin sosyo-kültürel ve ekonomik yapısına ışık tutan mezar yazıtlarında ölen kişinin adı ve baba adının yanında, bağlı olduğu kenti, mesleği, üstlendiği görevler ve yaşarken yaptığı işler belirtilebilir. Eğer devlet işlerinde veya yarışmalarda gösterdiği başarılar ve aldığı onurlar varsa bunların belirtilmesi de kaçınılmazdır. Mezar taşları ölen kişi tarafından henüz hayattayken yaptırılabilirdiği gibi, öldükten sonra ailesi, akrabaları veya bağlı olduğu mesleki ve sosyal dernekler tarafından da yaptırılabilir. Ölen kişinin hangi sebepten ölmüş olduğu da bazı mezar yazıtlarında görülen bir durumdur. Örneğin bir savaş, veba gibi hastalık veya deprem gibi doğal bir afet sonucu mu yaşamını yitirmiş olduğu, eğer belirtilmişse, mezar yazıtlarından anlaşılabilmektedir. Bu durum tarihsel olaylar açısından son derece önemli bilgileri bizlere sağlar. Bazı mezar yazıtlarında tüm bu ibarelerin arkasında, ölen kişi için mezar taşını hazırlatan kişiler tarafından “anısı için” anlamına gelen ΜΝΗΜΗΣ ΧΑΡΙΝ (*mnemes harin*) veya ΜΝΗΜΗΣ ΕΝΕΚΑ (*mnemes eneka*) ifadesinin yazdırılmış olduğu görülür. Bilhassa Helenistik Devir ile birlikte, “Elveda” anlamına gelen ΧΑΙΡΕ (*haire*) kelimesi kullanılmaktadır ki, her iki ifade de ölen kişiye saygıyı ifade eder.

Resim 4.2

Amasra Müzesi bahçesinden bir mezar steli: Kline üzerine uzanmış bir çift ile hizmetçilerin betimlendiği bu stelde, mezarın kimlere yapıldığı yazmaktadır.

Yazıtlar, kültler ve antik dünya dini açısından birinci derecede malzeme üretmektedirler. Zira çok sayıdaki adak yazıtları çoğu kez kabartma bezemeli olup, dinsel kuralları içermektedirler. Bu yazıtlarda kurban etlerinin paylaşımı, törenlere katılan kişilerin söyledikleri adak deyişleri ve şiirler gibi konular anlatılmaktadır. Gene bu yazıt türünün içine giren kefaretiler yazıtlarında bireyin ya da ailenin tanrı tarafından cezalandırılması, Lidyalı veya Frigyalı bir köylünün stelinde onların işlediği günah, bunun cezası ve pişmanlık dile getirilmektedir. Anadolu, Suriye, Trakya, Kuzey Afrika, İspanya v.b. yerlerde, yerli kültürlerin incelenmesi için pratikteki tek çözüm epigrafidir.

Agon adı verilen atletizm, müzik ve araba yarışları gibi yazıtlar sayesinde, He-

len Dünyası yarışmalarının tarihsel kronolojisini epigrafik malzemeyle ortaya koyabilmekteyiz. Antik dönemden bilinen binlerce atlet ve müzisyeni bu yazıtlar sayesinde tanımaktayız. Bu yazıtlar, Helen Dünyası'nın bir ucundan diğer ucuna, Roma ve Napoli üzerinden ve Marsilya'dan Arabistan'a değin, bir bölgedeki yarışma galiplerinin adlarını içeren listeler aracılığıyla birçok atletin tüm kariyerini tanıma olanağı vermektedir.

Epigrafi, her yıl arkeolojik kazılardan ve yüzey araştırmalarından çıkan yüzlerce yazıt ile Eskiçağ Tarihi'ne her zaman yenilenen bir tazelik getirmektedir. Böyle-

ce, Eskiçağ Tarihi Bilimi'ndeki birçok problemi aydınlatmaktadır; ancak bulunan bu yazıtlar ile de yeni problemler ortaya sunmaktadır.

Yazıtların Taşa Yazılması

Bir yazıt, elyazmasındaki kopyaya göre taş ustası tarafından kazınmaktadır. Yazıt taşa yazılmadan önce taş üzerinde, yazıtın satırları taşçı tarafında ince bir hat olarak çizilir ve sonra belirlenen satırlar üzerine yazıt kazınmaktadır. Dönemin moda ve tekniğine göre, işlenen blok üzerindeki yazının karakteri, o günkü dilin kullanımını göstermektedir. Yazının gölgeli, süslü, titiz veya dikkatsiz yazılışı, dilin o günkü durumuyla ve yazıcının kendine has stili veya titizliğiyle ilişkilidir. Bazen yazıt üzerinde, yazıcının yaptığı hataları, değişiklikler görülebilmektedir.

Yazıtların Günümüz Araştırmacıları Tarafından Kopya Edilmesi

Arazide bulunan yazıtı her zaman yeniden bulup incelemek mümkün olmayacağı için, çok iyi bir şekilde kopya edilmesi ve fotoğraflanması gerekmektedir. Bu nedenle ilk iş olarak yazıt, dikkatli bir şekilde taşta görüldüğü gibi büyük harflerle envanter fişine birebir kopya edilir. Daha sonra yazıtın üzerinde yer aldığı taşın ölçüleri, harf yüksekliği ve taşın cinsi (mermer, kireçtaşı vs..) kaydedilir. Bir sonraki işlem fotoğraf çekimidir. Fotoğraf çekimi sırasında dikkat edilmesi gereken en önemli husus, ışığın yazıtın yüzeyine yan taraftan, eğik bir açıyla gelerek; yazıtın ya tam ışık ya da tam gölge altında çekilmesidir. Böylece yazıtın harf çukurlarında gölgeler oluşacak ve harfler fotoğrafta belirginleşecektir. İklim veya başka bir nedenle ciddi şekilde tahrip olmuş yazıtları ise okumak oldukça zor, hatta bazen imkânsızdır. Bu türden durumlarda ise, bir epigraf kömürlü suya batırılmış parmağıyla saatlerce yazıt üzerinde oynayarak, ışık-gölge oyunları ile yazıtı okumaya çalışmaktadır. Kayıt altına almadaki son iş ise, gerekli görüldüğü takdirde yazıtın kalıbının alınmasıdır: Fotoğraf çekilmesi mümkün olmayan durumlarda ya da yazıtın okunamayacak kadar kötü olduğu durumlarda farklı iki kopya alma tekniği vardır: 1) Kâğıt Kopya, 2) Lâteks Kopya.

Bir mezar yazıtından, mezar sahibi hakkında ne gibi bilgiler öğrenebilmekteyiz?

SIRA SİZDE

3

Epigrafi bilimi hakkında detaylı bilgi için bak. Hasan Malay, *Epigrafi (Yazıt Bilim)*, İzmir 1987, Ege Üniversitesi Yayınları.

K İ T A P

Papirolojik Kaynaklar

Papirüs Helence *papyros*, Latince *papyrus* kelimesinden gelmekte olup; aslında Eski Mısırlılar'ın yazı kâğıdı yapmak için özünden yararlandıkları, Nil kıyılarında ve Delta bataklıklarında yetişen bitkiye verilen addır. Mısır'da daha M.Ö. XVIII. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanan ve ülkenin önemli bir ihraç maddesi haline gelen papirüs kâğıtları üzerindeki kayıtlar, tüm Akdeniz Bölgesi'nde yaygınlık kazanmış olmakla birlikte, iklimin uygun olması nedeniyle yalnızca Mısır'da yok olmamış ve önemli ölçüde günümüze kadar gelmeyi başarmışlardır. Antikçağ'da papirüsler üzerine yapılmış kayıtları inceleyen ve bunları tarih araştırmalarında kullanabilecek hale getiren "Eskibatı tarihi temel bilimi" ise "papiroloji"dir. Papiroloji öncelikle Mısır'ın Helenistik-Roma döneminde papirüs ve parşömenler üzerine yapılmış Helence ve Latince kayıtlarla ilgilenmektedir. Bu çalışma alanı zamansal olarak, M.Ö. 332 ile M.S. VII. yüzyıllar arasını kapsamaktadır.

Papiroloji bilimi 18. ve 19. yüzyıllarda Mısır'da elde edilen önemli papirüs buluntuları üzerine önem kazanmıştır. Avrupalılar bu yüzyıllarda Mısır'daki fellahların gübre olarak kullanmak üzere ısrarla antik papirüs kâğıdı aradıklarını fark etmişler ve Eski Mısırca, Koptça, Helence ve Latince dillerinde metinler içeren bu kâğıtları onlardan satın almışlardır. Bunun üzerine ülkede planlı kazılara başlanmış ve bu kazılarda Eskiçağ tarihinin tüm alanlarını ilgilendirebilecek önemli sonuçlara varılmıştır. Bugün önemli papirüs koleksiyonları Berlin, Kahire, Londra, Oxford, Paris ve Viyana gibi merkezlerde bulunmakta; Almanya, İngiltere, İtalya, İsviçre, Fransa ve bazı Birleşik Amerika üniversitelerinin kitaplıklarında satın alma ya da kazılar yoluyla papirüsler toplanmaktadır.

Papirolojik belgelerin tarih araştırmaları bakımından önemi, yazıtlarda da olduğu gibi, özellikle antik edebiyat eserlerinin ele almadığı alanlarda ortaya çıkmaktadır. Papirüslerin büyük bölümü genellikle özel ve resmi nitelikte "belge" karakteri taşımaktadır. Devlet ve siyasal düzeni ilgilendiren konularda kaynak değeri olan papirüs sayısı ise oldukça azdır. Papirüslerin asıl önemi, başta Mısır olmak üzere Antikçağ'ın sosyo-ekonomik koşullarına tuttukları ışıktan, ekonomi tarihi araştırmalarına yaptıkları sürekli rehberlikten ileri gelmektedir. Papirüsler sayesinde antik sosyal yapı çok ince ayrıntılarına kadar açıklık kazanabilmektedir. Vergi konulmasına ve toplanmasına, özel nitelikte ya da devlete ait gelirlerin hesaplanmasına ilişkin, papirüsler yoluyla zamanımıza gelen belgelerin sayısı oldukça yüksektir.

Papirüslerin Mısır'daki hukuki koşulların belirlenmesinde oynadıkları rol de sosyo-ekonomik araştırmalarda oynadıkları rol kadar önemlidir. Mısır'ın özel ve resmi hukuk yaşamı hakkında bildiklerimiz bu belgelere dayanmaktadır.

Mısır'ın din ve kültürüne ilişkin konular da papirüslere yansımış durumdadır. Gene papirüsler yoluyla Mısır'daki büyüculük ve kozmolojik görüşler hakkında bilgi edinilmektedir.

Papirüslerin değerlendirilmesinde ve bu kaynaklardan tarihsel açıdan yararlanma olanaklarında dikkat edilmesi gereken bazı noktalar bulunmaktadır: Bunların ilki, papirüslerin öncelikle Mısır'a ilişkin kaynaklar olduğunun bilinmesidir. İkincisi, papirüsler genellikle yöresel bilgiler vermektedirler. Bu nedenle papirüslerin verdikleri bilgileri bütün Akdeniz Havzası için çoğaltmak ve yaygınlaştırmak mümkün değildir. Bununla birlikte, diğer kaynaklardan Antikçağ'a ilişkin bazı bilgileri de papirüsler aracılığıyla edinme fırsatı bulmaktayız.

SIRA SİZDE

4

Papirolojinin çalışma alanı ve dönemi hakkında bilgi veriniz!

K İ T A P

Bülent İplikçioğlu, *Eskibati Tarihi I*, Ankara 1997, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Nüminastik Kaynaklar

Helence *nomisma* (= sikke) sözcüğünden gelen "nümismatik", Antikçağ sikkelerini ekonomik, tarihsel, kültürel ve sanatsal yönleriyle inceleyen Eskibati temel biliminin adıdır. Sikkeyi inceleyen nümizmatın çalışma alanına mal-para ilişkileri, sikke basma hakkı ve tekniği, para ayarı, sikkelerin ikonografik açıdan incelenmesi ve doğal olarak sikkelere ilişkin yazılı kaynaklar gibi konular girmektedir.

İnsanların henüz yerleşik düzene geçmedikleri dönemlerde para düşüncesi bilinmiyordu. Kendi gereksinimlerini kendileri karşılamaya çalıştıkları için, mal değişime veya malın değerini saptamak ancak yerleşik düzene geçildikten sonra or-

taya çıkmıştır. Malın ya da eşyanın değerinin saptanması, beraberinde “değer” düşüncesini ve ona bağlı olarak da eşdeğer düşüncesini akla getirmiş ve giderek bir değişim aracına yani paraya gereksinim duyulmuştur. Para, esas olarak alış-verişte ya da ticarete kullanılan bir değer ölçüsü olup, değişim ve ödeme aracıdır. İlk zamanlarda para; tahıl ürünleri, hayvan, alet v.b. eşyalardan ibaretti. Aracı olarak kullanılan bu gibi malları muhafaza etmek, istenildiğinde hemen kolayca ortaya koyabilmek gerektiği kadar parçalara ayırabilmek ve bir yerden bir yere taşıma güç olduğundan, zamanla yalnız altın ve gümüş gibi değerli madenler para olarak kullanılmaya başlanmıştır. Yakın Doğu’da yapılan arkeolojik kazılarda çok sayıda metal parçaları bulunmuştur. Bunların belirli ağırlıkta olmaları, alış-verişte para yerine kullanıldıklarına işaret etmektedir.

Yazılı kaynaklardan, sikkenin icadından birkaç yüzyıl öncesinden beri Ege Dünyası’nda madenlerin, büyük baş hayvanların, üç ayaklı kazanların, baltaların v.b. araç gereçlerin para olarak kullanıldıklarını öğrenmekteyiz. Burada sözü edilen ve ödeme aracı olarak kullanılan metal ve eşyalar, yerini M.Ö. VI. yüzyılda Lidyalılar tarafından icat edilen sikkeye bırakmışlardır. Tarih kitapları ilk sikkeleri yapanların Lidyalılar olduğunu yazmaktadırlar. Sikkenin neden icat edilmiş olduğu sorusunun birçok cevabı bulunmaktadır: Savaş giderleri veya kamu çalışanlarının ücretlerinin ödenmesi; kamu harcamaları ve vergi toplanması gibi zorunluluklar olduğu düşünülmektedir. Bunun yanı sıra, günlük ihtiyaçlar için yapılan ödemelerde, standart bir ödeme aracına gereksinim duyulmasının da sikkenin icadında rol oynadığı iddia edilmektedir.

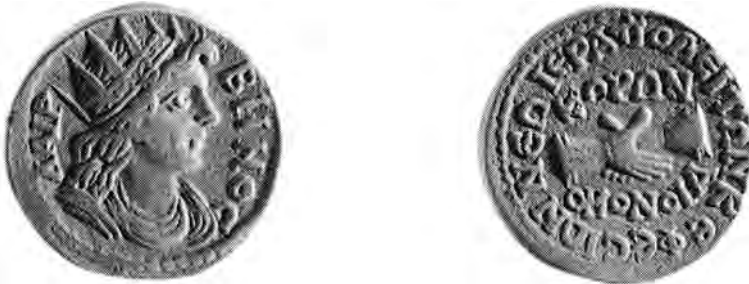
Tarihte ekonomik olduğu kadar siyasal açıdan da önem kazanan sikkenin siyasal tarih araştırmaları bakımından önemli bilgiler verdiği görülmektedir. Bunun temel nedeni, sikke basımının başlangıçtan itibaren devletin yetkisi içinde olmuş ve tek başına sikke basma hakkının siyasal bağımsızlık ve egemenliğinin işareti sayılmış olmasıdır.

Yazıtlar, papirüsler gibi birincil nitelikte tarihsel kaynaklardan olan sikkelerin; tipolojik açıdan da yazıtlar, papirüsler ve arkeolojik belgelerle yakın benzerliği vardır. Örneğin bir sikke üzerinde yazı, papirüs ve yazıtlardaki harf özellikleri, sözcük biçimleri ve kısaltmalarla karşılaştırılabilir tipolojik özellikler taşımaktadır. Aynı şekilde bir sikke üzerindeki resmin de biçimsel problemleri nedeniyle arkeolojiye yakınlığı vardır.

Sikkeler, birincil nitelikte kaynaklar olmasına rağmen, taşıdıkları “propagandacı” özellikler yüzünden nesnel olmaktan oldukça uzaktadırlar. Tarihçi, başka kaynak türlerine de başvurmak suretiyle, bu “propagandacı” özellikleri gerçeklerden kesin çizgilerle ayırmak zorundadır.

Din tarihi araştırmaları da sikkelere çok şey borçludur: Sikkeler üzerinde polis’ler tarafından tasdik edilmiş, kentin ana tanrı/tanrıçaları ile tapınaklar resmedilmektedir. Sikkeler üzerinde yer alan tanrılarla sikkelyi basan devlet arasındaki ilişkinin bir tür dinsel-siyasal programdan kaynaklandığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

Resim 4.3

Batı Anadolu’da Bulunan Efes ile Hierapolis kentleri arasında bir anlaşmayı gösteren bir sikke (Franke - Nollé 1997: Tafel 39, no. 884).

Stratigrafi: Katmanbilgisi.
Höyük katlarını inceleme.

Arkeolojik Kaynaklar

Arkeoloji Helence'de "eskinin öğretisi" anlamına gelmektedir. Arkeologlar somut kalıntılardan hareketle geçmişe dair elde edilebilecek her çeşit bilgiyle ilgilenirler. Veriler genellikle eksiktir ve yanıltıcı olabilirler; ama çeşitleri neredeyse sınırsızdır. Geçmiş nasıl toprağa gömülür? Toprak seviyesi yıllar boyunca kademe kademe yükselerek geçmişe gömer. Üst üste yığılan çürümüş bitkiler, hava koşullarının ve akarsuların etkisiyle aşınan kayalar ve tepe toprakları, yıkılan yapılar, sokağa atılan çöpler yatay tabakalar halinde birikir. Bu tabakalar doğal afetler veya insan eliyle bozulabilir. Stratigrafinin konusu olan bu yatay tabaka oluşumu, tarihleme için çok önemlidir.

Eskiçağ'ın tarihsel gelişimini değişik yönleriyle aydınlatma ve analiz etmede yazılı kaynaklar, tarihçi için en önemli aracı teşkil etmekle birlikte; Eskiçağ insanının geriye bıraktığı tüm maddi kültür mirasını da dikkate almak, bu mirası da kaynak olarak değerlendirmek zorundadır.

Geçmişten çok az şey günümüze ulaşır. Bir insanın yaşamı boyunca kullandığı eşyaların sadece bir kısmı toprağa karışır: Kaybolan, atılan veya bilerek gömülen eşyalar. Bunların da çok azı günümüze gelebilmiştir. Bunlardan kimi doğal nedenlerle çürür; kimi fiziksel tahribata uğrar ve zaman geçtikçe korunabilme şansı azalır. Çağımıza kadar ulaşabilen maddi kültür kalıntısının da çok az bir bölüme gün ışığına çıkarılır. Bu kültür mirasını gün ışığına çıkarmak, incelemek ve açıklamak ise klasik arkeologun görevidir. Arkeologlar, işte bunlardan geçmişi okumaya çalışırlar. Bu da, yaşamın kimi yönleri hakkında, diğer yönlerine oranla daha fazla şey bildiğimiz anlamına gelir. Günümüzde arkeologlar yalnızca eski yapıları değil, ilk insanların yerleşim ve yaşam etkilerine ilişkin bilgiler veren tarla, otlak, orman gibi doğal ortamları da incelerler. Kazılardan farklı olarak, bu geniş alanları incelemek için kullanılan yüzey araştırma yöntemleri hızlı ve ucuzdur.

Resim 4.4

Sakarya Arkeoloji Müzesi'nden M.S. I-II. yüzyıllara ait bir labit teknesi.

Arkeolojinin tarih araştırmalarında yardımcı olduğu alanlar esas itibarıyla şunlardır: Kültürel bağlantıların ve tarihsel olayların anlaşılması; sosyal ve dinsel açıdan olmak üzere yaşam koşullarının araştırılması; mekânların ortaya konulması ve analizi. Bunun ötesinde arkeolojik kaynakların tümü, tarihi önemli ölçüde canlı bir hale de getirmektedir.

Tapınaklardan seramik parçalarına kadar arkeolojik buluntuların tümü, özellikle yazılı kaynakların bulunmadığı ya da yetersiz olduğu durumlarda tarih araştırmaları bakımından önem kazanmaktadır. Örneğin arkeolojik eserlerin taşıdığı belirli bir süs ya da özel bir form, konuya ilişkin yazılı kaynaklar olmasa da ya da yetersiz de olsalar, farklı bölgeler arasındaki kültür alışverişinin kanıtı olabilmektedir. Bunun yanı sıra arkeolojik belgeler Eskiçağ insanın sosyal ve kültürel tarihini de anlamamızı sağlamaktadır. Örneğin bir Helen ya da bir Romalı'nın nasıl giyindiğini heykellerden v.b. arkeolojik belgelerden öğrenebilmekteyiz. Antik dinlerin araştırılması da önemli ölçüde arkeolojik buluntular sayesinde mümkün olmaktadır. Bunların başında tapınaklar ve tanrı-tanrıça heykelleri gelmektedir. Bunların yanı sıra, mozaik tasvirleri, evlerin duvarlarına yapılan resimler gibi başka arkeolojik belgeler de bize Eskiçağ din duygularını yansıtmaktadır.

Resim 4.5

Antalya İli Demre İlçesi'nde Akdeniz Üniversitesi tarafından kazısına 2009 yılında başlanmış antik Andriake kenti yerleşimine ait bir fotoğraf. Arkada görülen yapı M.S. II. yüzyılda yapılmış bir Tabul Depo Binası'dır.

Arkeolojinin tarih araştırmalarına ne şekilde yardımcı olmaktadır?

SIRA SİZDE

Arkeoloji, (çev.: Yaprak Eran), Ankara 2007, Tübitak Popüler Bilim Kitapları: Başvuru Kitapları.

K İ T A P

Özet

Eskiçağ Tarihinin zaman ve mekân sınırlarını açıklayabilme

M.Ö. V. yüzyılda yaşayan Herodotos tarih kelimesinin anlamını geliştirerek, ona “insanların ve insan topluluklarının başından geçenleri kayda geçirme yoluyla elde edilen bilgi” anlamı kazandırmıştır. Eskiçağ Tarihi, Akdeniz ve Önasya kültür çevreleri ile bu çevrelerle doğrudan ilişki halinde bulunan komşu bölgelerin yazı ile başlayan en eski devirlerinden (M.Ö. yak. 3200) Bizans’ın siyasal olarak kurulduğu M.S. VII. yüzyıla kadar olan süreyi kapsamaktadır. Bu çağın araştırma yöntemleri ve kaynakları, daha sonraki devirlere göre farklılıklar arz etmektedir.

Eskiçağ Tarihi içindeki Eskidoğu ve Eskibati kavramlarını tanımlayabilme

Yaklaşık olarak 4000 yıl kadar süren Eskiçağ tarihi kültürel bakımdan iki gruba ayrılmaktadır: Kronolojik bakımdan daha eski olan ve “Eskidoğu” diye adlandırılan grupta Eski Önasya (Mezopotomya, Suriye-Filistin, İran ve Anadolu) ve ardından Eski Mısır kültürleri; genel olarak “Eskibati” diye adlandırılan ikinci grupta ise Ege-Hellen kültürleri, Büyük İskender’in açtığı Hellenizm devri kültürü ve İtalya-Roma kültürleri yer almaktadır.

Eskiçağ Tarihi’nin araştırma konularını açıklayabilme

Eskiçağ Tarihi’nde “kaynak” kavramı Önasya ve Mısır’daki Eskidoğu kültürlerinin ve Helen-Roma uygarlıklarının etki alanlarındaki tüm mirası kapsamaktadır. Tarih alanında her türlü bilimsel çalışmanın ilk koşulu da “kaynak bilgisi”dir. “Kaynak” tarihsel gelişimin akışına belirleyebilmek için elimizde var olan her türlü olanak demektir. Kaynak sözcüğündün tarihsel teşhis için elimizdeki tüm olanaklar anlaşılmakta ise, buna yazılı kaynakların yanı sıra, yazısız kaynaklar da girmektedir. Bu ise, ele alınan çağların günümüze değin gelen maddi kültür kalıntıları, örneğin yapı kalıntıları, heykeller, seramik eşya, günlük yaşamda kullanılan araçlar v.b. demektir. Bu kültür kalıntıları üzerinde çalışma her ne kadar arkeolojinin alanına girse de, tarihçi arkeolojiyle olan

bağlantıları da dikkate almak zorundadır. Arkeolojinin tarih araştırmalarında yardımcı olduğu alanlar esas itibariyle şunlardır: Kültürel bağlantıların ve tarihsel olayların anlaşılması; sosyal ve dinsel açıdan olmak üzere yaşam koşullarının araştırılması; mekânların ortaya konulması ve analizi. Bunun ötesinde arkeolojik kaynakların tümü, tarihi önemli ölçüde canlı bir hale de getirmektedir. Eskiçağ tarihi bu kaynak değerlendirilmesinden hareketle yukarıda sınırları çizilen alanları ve dönemleri araştırma konusu yapmaktadır.

Eskiçağ Tarihi kaynakları ve bunlardan nasıl yararlanılacağını açıklayabilme:

Eskiçağ Tarihinin kaynakları yazılı ve yazısız olmak üzere ikiye ayrılır. Yazılı kaynaklar, esas itibariyle iki gruptan meydana gelirler: Yazıt, sikke gibi bir olayın doğrudan doğruya parçası olanlar “birincil”; antik tarihçilerin yazdıkları ve nesnel olmayan kaynaklar ise “ikincil” kaynaklar diye ayrılmaktadır. Yazılı kaynaklar 1) Edebi kaynaklar, 2) Epigrafik kaynaklar, 3) Papirolojik kaynaklar, 4) Nümismatik kaynaklar olarak sınıflandırılmaktadır. Bu yazılı kaynaklara ilaveten yazılı olmayan ama Eskiçağ tarihinin kaynaklarından biri olan “Arkeolojik kaynakları” da 5. kaynak olarak değerlendirmek gerekmektedir.

1) Edebi Kaynaklar: Dünya edebiyat tarihinde ilk eserler destan türünde verilmiştir. İlk sözlü olarak kuşaktan kuşağa aktarılan destanlar sonraları yazıya geçirilmeye başlanmıştır. Destanlar vezinli dizeler biçiminde yazılmış, kahramanları olağanüstü kişiler ve Tanrılar olan, süslence ve gerçek karışımı eserlerdi. Yazı ilk olarak Mezopotamya’da yaklaşık olarak 3200 yıllar arasında ortaya çıkmıştır. Çiviye benzemesinden ötürü çiviyazısı adını verilen ve kil tabletler üzerine yazılan bu ilk belgeler tarihin de ilk yazılı belgeleridir.

İlkçağ kavimleri arasında tarihçilikte Hititler’in ileri gitmiş oldukları görülmektedir. Hititler “olayları yıllara göre düzenlemekle “yıllık” örneğini ortaya atmışlardı. Olayları gerçeğe uygun, ancak okuyucu üzerinde etki yapabilecek biçimde ve belirli görüşlere göre anlatmaya önem vermişler-

di. Eski Önasya kültür dünyasına ait olan en önemli keşifler arasında yer alan ve 30 bin tablet ya da fragmanı aşan Hititler'e ait Boğazköy arşivi eşsiz bir edebî kaynaktır.

Tarihe bilimsel yaklaşım ilk kez Helenler ile başlamıştır denilebilir. Helenler'den önce Yakın Doğu kavimlerde tarih yazımı dini ve mitolojik karakterli idi. Oysa Herodotos ile başladığı kabul edilen Helen tarih yazımının en büyük özelliği hümanist oluşu idi. Helen Edebiyatı'nda ve sonradan, ondan etkilenen Latin Edebiyatı'nda da ilk eserler destan türünde verilmiştir. Bu destanlar sonraki çağlarda Helen ve Romalı tarih yazarlarının da kullandıkları eserler olmuşlardır. *İlyada* ve *Odiseya*'da Akalar ile Troyalılar arasındaki savaşları destansı anlatan Homeros, Batı'da tarih yazımının mayasını oluşturacak ilk eseri vermiştir. Böylece önceleri Helenler'de sonraları ise Romalılar'da tarih yazımının çekirdeğini vezinli dizelerden oluşan destanlar oluşturmuştur.

2) Epigrafik Kaynaklar: Dilimize “yazıtbilim” diye çevirebileceğimiz, epigrafi her dilde ve her bölgede olmasa da, birçok kültürde farklı görünüşlerde vardır. Helence *epigraphēin* (epigrafeyn = “[üzerine] yazmak”) ile *epigraphe* (epigrafe = “yazıt”) sözcüklerinden meydana gelen “epigrafya” Antikçağ'da taş, metal, tahta, kil ve seramik gibi sert maddeler üzerine yazılmış Helence ya da Latince yazıtların incelendiği bilim dalına verilen isimdir. Klasik Epigrafi M.Ö. VIII. yüzyıl ile M.S. VI-VII. yüzyıl arasında kapsamaktadır. Bununla birlikte günümüz dünyasında da epigrafi Antikçağ'ın bir geleneği olarak devam etmektedir: Önemli kişilerin heykel kaidelerindeki yazılar, sivil ya da dinsel yapılara ait yazıtlı frizler, sokak isimlerinin yazıldığı levhalar, grafitolar v.b. yazılar bu türdendir. Antik Dünya'da taş üzerindeki yazıtlar genel olarak halkı ilgilendiren ve onlara hitap eden konuları içermektedir. Bazen bir afiş niteliği de taşıyan bu yazıtlar, aynı zamanda resmi bir belge niteliğine de sahip olup orijinaleri kent arşivlerinde saklanmaktaydı.

3) Papirolojik Kaynaklar: Papirüs Helence *papyros*, Latince *papyrus* kelimesinden gelmekte olup; aslında Eski Mısırlılar'ın yazı kâğıdı yapmak için özünden yararlandıkları, Nil kıyılarında ve Delta bataklıklarında yetişen bitkiye verilen addır. Mısır'da daha M.Ö. XVIII. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanan ve ülkenin önemli bir

ihraç maddesi haline gelen papirüs kâğıtları üzerindeki kayıtlar, tüm Akdeniz Bölgesi'nde yaygınlık kazanmış olmakla birlikte, iklimin uygun olması nedeniyle yalnızca Mısır'da yok olmamış ve önemli ölçüde günümüze kadar gelmeyi başarmışlardır. Antikçağ'da papirüsler üzerine yapılmış kayıtları inceleyen ve bunları tarih araştırmalarında kullanabilecek hale getiren “Eskibatı tarihi temel bilimi” ise “papiroloji”dir. Papiroloji öncelikle Mısır'ın Helenistik-Roma döneminde papirüs ve parşömenler üzerine yapılmış Helence ve Latince kayıtlarla ilgilenmektedir. Bu çalışma alanı zamansal olarak, M.Ö. 332 ile M.S. VII. yüzyıllar arasında kapsamaktadır.

4) Nümismatik Kaynaklar: Helence *nomisma* (= sikke) sözcüğünden gelen “nümismatik”, Antikçağ sikkelerini ekonomik, tarihsel, kültürel ve sanatsal yönleriyle inceleyen Eskibatı temel biliminin adıdır. Sikkeyi inceleyen nümizmatın çalışma alanına mal-para ilişkileri, sikke basma hakkı ve tekniği, para ayarı, sikkelerin ikonografik açıdan incelenmesi ve doğal olarak sikkelere ilişkin yazılı kaynaklar gibi konular girmektedir. Tarihte ekonomik olduğu kadar siyasal açıdan da önem kazanan sikkenin siyasal tarih araştırmaları bakımından önemli bilgiler verdiği görülmektedir. Bunun temel nedeni, sikke basımının başlangıçtan itibaren devletin yetkisi içinde olmuş ve tek başına sikke basma hakkının siyasal bağımsızlık ve egemenliğinin işareti sayılmış olmasıdır. Yazıtlar, papirüsler gibi birincil nitelikte tarihsel kaynaklardan olan sikkelerin; tipolojik açıdan da yazıtlar, papirüsler ve arkeolojik belgelerle yakın benzerliği vardır. Örneğin bir sikke üzerinde yazı, papirüs ve yazıtlardaki harf özellikleri, sözcük biçimleri ve kısaltmalarla karşılaştırılabilir tipolojik özellikler taşımaktadır. Aynı şekilde bir sikke üzerindeki resmin de biçimsel problemleri nedeniyle arkeolojiye yakınlığı vardır.

Kendimizi Sınavalım

1. Eskiçağ tarihi “dönem” olarak hangi tarihler arasını kapsar?

- M.Ö. VII.-M.S. 320
- M.Ö. 320-M.S. VII. yüzyıl
- M.Ö. 3200-M.S. VII. yüzyıl
- M.Ö. VII. Bin-M.S. VII. yüzyıl
- M.Ö. VII. yüzyıl-M.S. VII. yüzyıl

2. Kaynaklar kaç a ayrılır?

- İki
- Üç
- Dört
- Beş
- Altı

3. Aşağıdakilerden hangisi Eskiçağ’ın kaynak alanlarından biri değildir?

- Epigrafik
- Arkeolojik
- Papirolojik
- Numismatik
- Keramik

4. Eski batı Uygarlık alanına hangi kültürler girmektedir?

- Ege-Yunan, Helenizm ile İtalya-Roma
- Eski Önyasya ve Mısır
- Eski Yunan, Helenizm ile Mısır
- Anadolu, İran ve Ege-Yunan
- Mısır, İtalya-Roma ve İran

5. Eski batı kültüründeki en eski yazılı kaynak hangisidir?

- Historia
- Peloponnesos Savaşları Tarihi
- Origines
- İlyada ve Odiseya
- Annales

6. İlk tarih eserini kim yazmıştır?

- Thukydides
- Herodotos
- Cato
- Homeros
- Tacitus

7. Sikkayı kim icat etmiştir?

- Frigler
- Mısırlılar
- Lidyalılar
- İyonyalılar
- Sümerler

8. Epigrafi hangi bilim dalına verilen isimdir?

- Antik Yunan ve Latin edebi eserlerini inceleyen bilim dalıdır.
- Sikkeleri inceleyen bilim dalıdır.
- Mısır’daki papirüsleri inceleyen bilim dalıdır.
- Kil, taş ve metal gibi sert zemin üzerine yazılmış Helence ve Latince yazıtları inceleyen bilim dalıdır.
- Eskidoğru’da kil tabletler üzerine yazılan çivi yazısını inceleyen bilim dalıdır.

9. Papirolojinin araştırma konusu nedir?

- Eskidoğru’da kil tabletler üzerindeki çivi yazısını incelemek
- Antikçağ’da taş üzerine yazılmış Eski Yunanca ve Latince yazıtları araştırmak
- Mısır’ın Helenistik-Roma döneminde papirüs ve parşömenler üzerine yapılmış Helence ve Latince kayıtları incelemek
- Mısır’da piramidler üzerindeki hiyeroglif hakkında çalışmalar yapmak
- Sikkeler üzerindeki yazıları okumak

10. Günümüze ulaşan maddi kültür kalıntısını inceleyen bilim dalına ne isim verilmektedir?

- Nümismatik
- Arkeoloji
- Epigrafi
- Papiroloji
- Arkeometri

Okuma Parçası

Antikçağ'da polis devletleri, hayırhahların verdikleri paraların harcanmasında sıkı sıkıya denetim hakkını ellerinde tutarlardı. Miletoslu Evdemos'un kentindeki bir halk okulu ayırmaya söz verdiği parayla bir vakıf kurulmuş; bu vakfı da kent yönetmiştir. Gimnasyum tüzüğü kent tarafından saptanacak, öğretmenleri gene kent seçecektir.

"Başkanların görüşüne uygun olarak halk şu kararı aldı: Halkına yarar sağlamayı isteyen Taliyon oğlu Evdemos ününün sonsuzluğa dek en iyi anılarla sürmesi için, kendi adına ve erkek kardeşleri Menandros ve Diyon adına, çocukların eğitiminin özgür koşullarda yapılabilmesi için on gümüş talent vermek istediğini bildirdi. Miletoslular da bu gibi temel konularda gösterdiği çaba için Evdemos'u öven kararnameler çıkardılar. Buna, halkın ve meclisin dikkatini çektiler.

Bu kadar çok paranın uygun bir biçimde yönetilmesi için Evdemos, vaatlerin yapıldığı, daha önce saptanmış olan zamanda, yukarıda sözü edilen meblağın tümünü günlük gelirlerle ilgilenen hazine görevlilerine verecek; bu görevliler bu parayı hemen kamu bankalarından seçilmiş sorumlulara aktaracak, onlar da kentin hesabına şu başlık altında yatıracaklardır: "Çocukların özgür koşullarda eğitimi için Evdemos tarafından yatırılan para"; banka sorumluları bu tutarı hesaba taşıyacaklar, iyi koruyacaklar, halk bundan gelecek gelirin kullanılmasına karar verinceye kadar bu parayı kendilerinden sonra gelecek, seçilmiş bankacılar aktaracaklardır; eğer bu parayı öngörüldüğü gibi aktarmazlarsa, halka bunun iki katını ödeyeceklerdir. Kentin gelirlerini yöneten dağıtımıcılar, her yıl dağıtım esnasında bu fondan doğacak gelirler üzerinden üç yüz stater alacaklar; bunu hazine görevlilerinin aydan aya ödenecek maaşlarını vermek için kullanacaklardır. Eğer bunu öngörüldüğü şekilde yapmazlarsa, her biri Hermes'e ve Musalar'a beş yüz stater borçlu olacaklardır. Edebiyat öğretmeni ya da çalıştırıcı olmak isteyenler, bir sonraki yıl için adı belirlenmiş çocuklardan sorumlu memurlara kayıt yaptıracaklardır. Bu kayıt işlemi her yıl Artemision ayında, dolunaydan itibaren ayın yirmisine kadar yapılacaktır; sorumlular bu isimleri Antiyokos portığına asarak ilan edeceklerdir. Aynı ayın yirmi sekizinde, meclis toplandığında, tiyatroya bir masa ve tütsü sunağı yerleştirilecektir. ... Çavuş, toplanmış yurttaşlardan, çocuklarla en iyi ilgileneceğine inandıkları edebiyat öğretmenlerin ve çalıştırıcılarını taraf tutmadan ve kararlarını tam bir hak bilirlikle vererek seçmelerini isteyecektir. Seçim anca böyle yapılsa en iyi ortaya çıkacak, yoksa bunun aksi onlar için hep bir tehlike oluş-

turacaktır. Bundan sonra çocuklardan sorumlu görevliler kurul yazmanına, kayıt yaptıranların adlarını kaydet-tirecekler ve onların her birini teker teker kabul edeceklerdir. Rahipler ve çavuş, çalıştırıcı olmak için başvuran adayların hepsine şu yemini ettireceklerdir: 'Hermes adına yemin ederim ki, hiçbir Miletoslu'dan bana oy vermesini istemedim; hiç kimseye de bunu benim adıma yapmasını rica etmedim. Yeminine sadık kalanların iyilik bulması, aksini yapanların kötülük bulması için tanrıya duacayım'. Edebiyat öğretmenleri de aynı kalıplaşmış sözlerle Apollon ve Musalar adına ant içeceklerdir; oylamayla dört edebiyat öğretmeni ve dört çalıştırıcı seçilecektir.

Her çalıştırıcının ücreti 30 drahmi, her edebiyat öğretmenin ücreti 40 drahmi olacaktır. Bunlar, çocuklar için çıkarılmış yasaların özel koşullarına göre, görev yapacaklardır. Seçilmiş çalıştırıcılar atletleri, ödül kazanabilecekleri bir yarışmaya hazırlamak isterlerse, onlara bu izin verilecektir. Ancak daha önce çocuklardan sorumlu görevlilerden izin almış olmaları, yerlerine çocuklarla uğraşacak birini bulmaları ve bu kişinin çocuklardan sorumlu görevlilerce uygun görülmesi zorunluluğu vardır. Ücretlerin dürüst bir biçimde ödenmesi ve hazine görevlisinin bunu her birine ayın ilk günü ödemesi gerekir. Eğer bunu yapmazsa, Hermes'e ve Musalar'a 500 stater borçlu olacak, çalıştırıcılar ve edebiyat öğretmeni de ücretlerini, anlaşma yasasına uygun olarak bu paradan alacaklardır. Dağıtımda öngörülen para hiçbir biçimde bir başka amaç için kullanılamaz. Eğer birisi bunu önerir, oylamaya koyar, değiştirme olanağı arar, ödenekleri başka yere aktarır ya da azaltırsa Hermes ve Musalar yararına 500 yüz staterlik bir para cezasına çarptırılacaktır.

Ücretler ayrıldıktan sonra, ödeneklerden geriye kalan para çocuklardan sorumlu görevliler tarafından alınacak ve Didimeya'nın penteterik şenliği için Didima Apollon'una bulunabilecek en güzel boğa gönderilecektir. Sonraki 3 yıl seçtikleri çocuklarla seçilmiş gözetmenlerle, yaşadığı sürece Evdemos ve O'nun soyundan gelen en yaşlı insanla beraber Boegia şenliğindeki törene katılacaklardır. Çocuklardan sorumlu görevliler gönderilen kurbanı kesecekler, etlerini çocuklar ve tören için seçilmiş kişiler arasında paylaşacaklardır.

Ayın 5. günü çocuklar ders yapmayacaklardır. Çocuklardan sorumlu görevliler bu tarihi çocuk yasasında öngörülen tatil günleri arasına kaydedeceklerdir.

Halkın politikası ve Evdemos'un bu konuda ona beslediği sevgiyi herkes açık açık öğrensin diye, duvar sorunluları, mimarlarla birlikte bu kararnameyi iki tane dikme taş üzerine kazıtsınlar! Bunlardan biri çocukların jimnastik salonunda uygun bir yere, diğeri Delfoy Apollon Tapınağı'nda Talyon oğlu Evdemos tarafından yapılmış bölmeye yerleştirilsin! Halk, uygun bir zamanda, Evdemos'un çabasının O'na yaraşır bir biçimde ödüllendirilmesi konusunu görüşsün! Halk bu kararnamenin beyaz bir levha üzerinde duvara asılarak ilan edilmesini kararlaştırmıştır." (Yazıt çevirisi ve kaynak bilgisi için bk. Sartre 1995: 64-65) .

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. c Cevabınız doğru değilse, "Eskiçağ Tarihi Kavramı" bölümünü tekrar okuyunuz!
2. a Cevabınız doğru değilse, "Eskiçağ Tarihi Kaynakları" bölümünü tekrar okuyunuz!
3. e Cevabınız doğru değilse, "Eskiçağ Tarihi Kaynakları" bölümünü tekrar okuyunuz!
4. a Cevabınız doğru değilse, "Eskiçağ Tarihi Kavramı" bölümünü tekrar okuyunuz!
5. d Cevabınız doğru değilse, "Helenler'de Tarih Yazımı" bölümünü tekrar okuyunuz!
6. b Cevabınız doğru değilse, "Helenler'de Tarih Yazımı" bölümünü tekrar okuyunuz!
7. c Cevabınız doğru değilse, "Nümismatik Kaynaklar" bölümünü tekrar okuyunuz!
8. d Cevabınız doğru değilse, "Epigrafik Kaynaklar" bölümünü tekrar okuyunuz!
9. c Cevabınız doğru değilse, "Papirolojik Kaynaklar" bölümünü tekrar okuyunuz!
10. b Cevabınız doğru değilse, "Arkeolojik Kaynaklar" bölümünü tekrar okuyunuz!

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

M.Ö. V. yüzyılda yaşamış olan Bodrumlu (= Halikarnasos) Herodotos'tur. Doğu Akdeniz Bölgesi'nde çıktığı uzun gezilerden sonra kaleme aldığı *Historiai* adlı eserinde, M.Ö. V. yüzyıldaki Helen-Pers Savaşları'nı tasvir ederek, bugünkü anlayışa yakın bir tarih eseri meydana getirmiştir. Herodotos'un eseri bir siyasal ve askeri tarih olmasının yanı sıra, aynı zamanda bir kültür tarihidir. Eserinde Helen olmayan toplumlara ilişkin etnografik bilgiler de vermektedir.

Sıra Sizde 2

Latince olarak ilk kez tarih eseri yazan kişi M. P. Cato olmuştur. Yedi kitaptan oluşan *Origines* (= Kökenler) adlı eserinde Roma'nın başlangıcından kendisinin öldüğü M.Ö. 149 yılına kadar olan tarih olaylarını anlatmıştır.

Sıra Sizde 3

Ait olduğu dönemin sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapısı hakkında önemli bilgiler sağlayan mezar yazıtlarında, ölen kişinin adı ve baba adının yanında, bağlı olduğu kenti, mesleği, üstlendiği görevler ve yaşarken yaptığı işler belirtilebilir. Eğer devlet işlerinde veya yarışmalarda gösterdiği başarılar ve aldığı onurlar varsa bunların belirtilmesi de kaçınılmazdır. Mezar taşları ölen kişi tarafından henüz hayattayken yaptırılabilirdi gibi, öldükten sonra ailesi, akrabaları veya bağlı olduğu mesleki ve sosyal dernekler tarafından da yaptırılabilir. Ölen kişinin hangi sebepten ölmüş olduğu da bazı mezar yazıtlarında görülen bir durumdur. Örneğin bir savaş, veba gibi hastalık veya deprem gibi doğal bir afet sonucu mu yaşamını yitirmiş olduğu, eğer belirtilmişse, mezar yazıtlarından anlaşılabilmektedir. Bu durum tarihsel olaylar açısından son derece önemli bilgileri bizlere sağlar.

Sıra Sizde 4

Papiroloji Mısır'ın Helenistik-Roma döneminde papirüs ve parşömenler üzerine yapılmış Helence ve Latince kayıtlarla ilgilenmektedir. Bu çalışma alanı zamansal olarak M.Ö. 332 ile M.S. VII. yüzyıllar arasını kapsamaktadır.

Sıra Sizde 5

M.Ö. VI. yüzyılda Lidyalılar tarafından icat edilmiştir. Sikkenin neden icad edilmiş olduğu sorusunun birçok cevabı bulunmaktadır: Savaş giderleri veya kamu çalışanlarının ücretlerinin ödenmesi; kamu harcamaları ve vergi toplanması gibi zorunluluklar olduğu düşünülmektedir. Bunun yanı sıra, günlük ihtiyaçlar için yapılan ödemelerde, standart bir ödeme aracına gereksinim duyulmasının da sikkenin icadında rol oynadığı iddia edilmektedir.

Sıra Sizde 6

Arkeolojinin tarih araştırmalarında yardımcı olduğu alanlar esas itibarıyla şunlardır: Kültürel bağlantıların ve tarihsel olayların anlaşılması; sosyal ve dinsel açıdan olmak üzere yaşam koşullarının araştırılması; mekânların ortaya konulması ve analizi. Bunun ötesinde arkeolojik kaynakların tümü, tarihi önemli ölçüde canlı bir hale de getirmektedir.

Yararlanılan Kaynaklar

- Alp, S. (2001), *Hitit'lerin Mektuplaşmaları*, İstanbul.
- Arkeoloji, (2007), (çev: Eran, Y.), Ankara.
- Demiriş, B. (1994), "Grekler'de Tarih Yazımı", *Anadolu Araştırmaları* XIII, 231-240.
- Demiriş, B. (1999), "Grekler'de ve Romalılar'da Tarih Yazımı: 2. Romalılar'da Tarih Yazımı", *Anadolu Araştırmaları* XV, 431-459.
- Franke, P. R. - Nollé, M. K. (1997), *Die Homonoia-Münzen Kleinasiens und der thrakischen Randgebiete, I: Katalog*, Saarbrücker.
- İplikçioğlu, B. (1990), *Eskiçağ Tarihinin Anabatlari I*, İstanbul.
- İplikçioğlu, B. (1997), *Eskibati Tarihi I*, Ankara.
- Malay, H. (1987), *Epigrafi (Yazıt Bilim)*, İzmir.
- Saltuk, S. (1990), *Arkeoloji Sözlüğü*, İstanbul.
- Sartre, M. (1995), *L'Asie Mineure et l'Anatolie d'Alexandre à Dioclétien*, Paris.
- Tekin, O. (1994), *Eskiçağ'da Para: Antik Nümismatiğe Giriş*, İstanbul.

5

Amaçlarımız

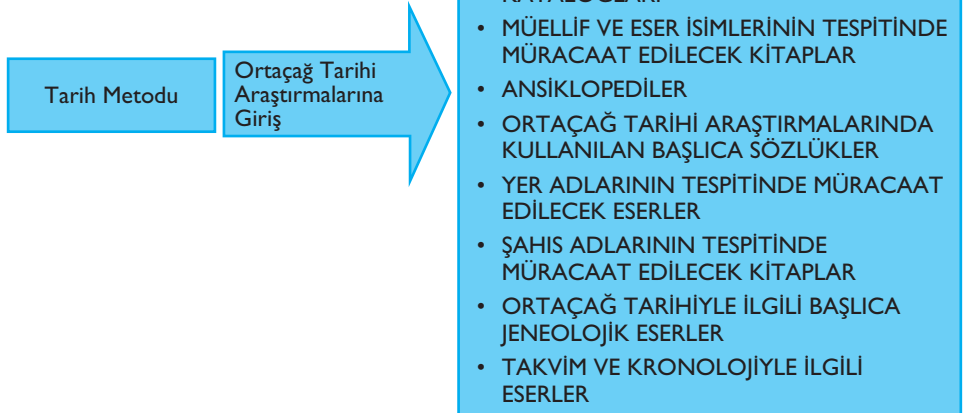
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Ortaçağ tarihi araştırmalarına giriş kitaplarını açıklayabilecek,
- Ortaçağ tarihinin başlıca müracaat kitaplarını ayırt edebilecek,
- Ortaçağ tarihi araştırmalarında kullanılan başlıca bibliyografik eserler, yazma katalogları, ansiklopediler, sözlükler, jeneolojik eserler ve takvimleri açıklayabilecek,
- Ortaçağ tarihinin araştırma yöntemlerini açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Müracaat kitapları
- Sözlükler
- Jeneolojik eserler
- Bibliyografyalar
- Ansiklopediler
- Takvimler

İçindekiler

Ortaçağ Tarihi

Araştırmalarına Giriş

ORTAÇAĞ TARİHİ ARAŞTIRMALARINA GİRİŞ

Tarihî bir konuda bilimsel araştırma yapmak isteyen bir araştırmacı, her alanda olduğu gibi Ortaçağ ile ilgili de belli kaynaklara müracaat etmek ve elde ettiği bilgileri bir metod dahilinde incelemek mecburiyetindedir. Bu ünite, çok geniş bir zaman dilimini kapsayan Ortaçağ tarihi içerisinde, Ortaçağ İslâm tarihiyle ilgili araştırmacıların başvurması gereken başlıca müracaat kitapları tanıtılarak bu kitapların araştırmalarda ne şekilde kullanılacağı açıklanacaktır. Ancak burada şu hususun hatırlatılması da yararlı olacaktır. Tarihçinin pek çok dili bilmesi, özellikle ilgi duyduğu devrin kaynak diline mutlaka vâkıf olması gerekir. Bu anlamda Ortaçağ Tarihinin kaynak dili Arapça ve Farsça'dır. Ancak bu alanda bir hayli araştırmanın yapıldığı batı dilleri de ihmal edilmemelidir. Bu yüzden burada aynı anda farklı dillerden araştırma ve kaynak eserlere yer verilecektir.

ORTAÇAĞ TARİHİNE GİRİŞ NİTELİĞİNDEKİ ESERLER

Ortaçağ tarihi, araştırma yöntemleri ve kaynakların araştırmalarda kullanılış şekli itibarıyla, hem kendisinden önce gelen Eskiçağ, hem de kendisinde sonra gelen Yeniçağ araştırmalarından bariz çizgilerle ayrılmaktadır. Her alanda olduğu gibi Ortaçağ alanında da bir araştırmacının her şeyden önce Ortaçağ tarihi araştırmalarının başlıca sorunları hakkında bilgi sahibi olması ve bu sorunların aşılmasında kullanılabilecek kaynak türlerini yakından tanıması gerekmektedir. Özellikle genç araştırmacıların, Ortaçağın temel meseleleriyle ilgili bilgi sahibi olmak ve başlıca kaynak türlerini tanımak amacıyla, Ortaçağ tarihi araştırmalarına giriş niteliğindeki eserlere başvurması kaçınılmazdır.

Ortaçağ tarihi araştırmalarının başlıca sorunları, araştırmalarda kullanılacak metod ve kaynaklar Jean Sauvaget ve Cl. Cahen tarafından hazırlanan genel nitelikli şu iki çalışmada incelenmiştir: J. Sauvaget, *Introduction to the History of the Muslim East*, ed. Cl. Cahen, Los Angeles 1965 (Farsça tercümesi: *Medhal-i târîh-i şark-i İslâmî*, Farsça terc. Nûş Aferîn Ensârî, Tahran 1366/1987); Cl. Cahen, *Introduction a l'histoire du Monde Musulman Médiéval VIIe XVe siècle*, Paris 1982 (Farsça tercümesi: *Der-âmed-i ber-târîh-i İslâm der-kurûn-i vustâ*, Farsça terc. Esedullâh 'Alevî, Meşhed 1370/1991).

Bu konudaki Türkçe çalışmalar arasında ise şu iki eser zikredilebilir: Z. V. Toğan, *Tarihî Usûl*, İstanbul 1985; Yusuf Ziya Kavakçı, *İslâm Araştırmalarında Usul*, Ankara 1982.

Orta Asya Türk tarihini konu alan giriş niteliğindeki çalışmaları da burada zikretmek faydalı olacaktır: W. Barthold, "Turks", EI, IV, s. 900-908; İbrahim Kafesoğlu, "Türkler", *İA*, XII/2, s. 142-280; Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihinine Giriş*, İstanbul 1946 (üçüncü baskı: İstanbul 1981); Denis Sinor, *Introduction à l'étude de l'Eurasie Centrale*, Wiesbaden 1963; K. H. Menges, *The Turkic Languages and Peoples*, Wiesbaden 1968; László Rásonyi, *Tarihî Türkçülük*, Ankara 1971; Annemarie von Gabain, *Einführung in die Zentralasienkunde*, Darmstadt 1979; A. Rona-Tas, *An Introduction to Turcology*, Szeged 1991; Wolfgang-Ekkehard Scharlipp, *Die frühen Türken in Zentralasien: Eine Einführung in ihre Geschichte und Kultur*, Darmstadt 1992; Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden 1992 (Türkçe terc. Osman Karatay, *Türk Halkları Tarihinine Giriş*, Ankara 2002).

Ortaçağ Türk devletlerinin önemli bir kısmının tarihine giriş niteliğindeki son derece faydalı bir çalışma V. V. Barthold tarafından hazırlanmıştır: *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, [Türkçe terc. Ragıp Hulusi - Zeki Velidi Togan], İstanbul 1927 (Aslı Osmanlıca olan eserin sadeleştirilerek Almanca tercümesi ile karşılaştırılmış metni: *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Hazırlayanlar: Kâzım Yaşar Kopraman - Afşar İsmail Aka), Ankara 1975; Almancası: *12 Verlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens*, Almanca terc. Th. Menzel, Berlin 1935. Eserin Almanca tercümesi üzerinden Fransızca tercümesi: *Histoire des Turcs d'Asie Centrale*, Fransızca terc. M. Donskis, Paris 1945. V. V. Barthold'un bir asrı aşkın bir süre önce, henüz kaynakların çoğunun yayınlanmadığı bir dönemde kaleme aldığı *Türkistan* isimli eseri bugün için hâlâ bilimsel değerini yitirmiş değildir: *Turkestan v epokhu mongol'skogo nashestviia*, I-II, St. Petersburg 1898-1900 (I. cilt: Türkistan tarihine ait Arapça ve Farsça metinler; II. cilt: tetkik). Bilhassa Karahanlı, Gazneli, Selçuklu, Karahitay ve Hârezmşâhlar devletleri tarihleriyle ilgili kısa, ancak son derece önemli bilgiler içeren eser pek çok dile tercüme edilmiştir. Eserin araştırmayı ihtiva eden ikinci cildinin İngilizcesi: *Turkestan down to the Mongol invasion*, (İngilizce terc. H. A. R. Gibb), London 1928; V. Minorsky ve C. E. Bosworth'un ilâveleriyle üçüncü baskısı: London 1968. Eserin ikinci cildinin Türkçe tercümesi: *Möğol İstilâsına Kadar Türkistan*, (haz. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1981; P. Pelliot tarafından esere yapılan faydalı ilâve ve notları içeren şu makale son derece önemlidir: "Notes sur le 'Turkestan' de M. W. Barthold", TP, XXVII, (1930), s. 12-56).

Orta Asya tarihini bir bütün olarak ele alan şu çalışmalar da faydalıdır: R. Grosset, *L'empire des steppes: Attila, Gengis-khan, Tamerlan*, Paris 1939 (İngilizcesi: *The Empire of the Steppes: A history of Central Asia*, New Brunswick 1970; Türkçesi: *Bozkır İmparatorluğu: Attila-Cengiz Han-Timur*, Türkçe terc. Reşat Uzmen, İstanbul 1993; K. Jettmar - H. W. Haussig - B. Spuler - L. Petech, *Geschichte Mittelasiens*, Leiden 1966 (bu eser içerisinde bilhassa B. Spuler tarafından kaleme alınan "Geschichte Mittelasiens seit dem Auftreten der Türken", s. 123-310); S. G. Klja_tornyj - T. I. Sultanov, *Staaten und Völker in den Steppen Eurasiens. Altertum und Mittelalter*, Almanca terc. Reinhold Schletzer, Berlin 2006.

İslâm öncesi Orta Asya tarihinin kaynakları şu önemli eserde incelenmiştir: *Prolegomena to Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia*, ed. J. Harmatta, Budapest 1979. Bu eserde İslâm öncesi Orta Asya kaynakları oniki ana başlık altında incelenmiştir.

Türkler hakkında Bizans kaynaklarında yer alan kayıtlar Gyula Moravcsik tarafından iki ciltlik bir eserde toplanmıştır: *Byzantinoturcica*, I: *Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*, II: *Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*, Budapest 1942-1943 (ikinci baskı: Berlin 1958; üçüncü baskı: Leiden 1983). Bizans kaynaklarının umumî bir tasviri ise K. Dietrich ve Johannes Karayannopulos-Günter Weiss'in çalışmalarında bulunabilir: K. Dietrich, *Byzantinischen Quellen zur Länder und Völkerkunde*, I-II, Leipzig 1912; J. Karayannopulos-G. Weiss, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324-1453)*, Wiesbaden 1982 (cilt I: *Methodik - Typologie - Randzonen*; cilt II: *Hauptquellen - Allgemeine Quellenlage*).

Bizans tarihi araştırmalarına giriş için ise şu çalışmalara müracaat edilebilir: Franz Dölger - A. M. Schneider, *Byzanz*, Bern 1952; Gyula Moravcsik, *Einführung in die Byzantinologie*, Budapest 1976.

İslâm tarihçiliğine giriş niteliğinde pek çok çalışma bulunmaktadır: Franz Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968. M. Şemseddin Günaltay, *İslâm'da Tarih ve Müverribler*, İstanbul 1990; Marilyn Robinson Waldman, *Toward a Theory of Historical Narrative: A Case Study in Perso-Islamicate Historiography*, Columbus 1980; Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, Ankara 1991; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998; J. S. Meisami, *Persian Historiography to the End of the Twelfth Century*, Edinburgh 1999. Bu konuda B. Lewis ve P. M. Holt editörlüğünde yayınlanan bir külliyat da önemlidir: *Historians of the Middle East*, (ed. B. Lewis - P. M. Holt), London 1962.

Türkler hakkında Bizans kaynaklarında yer alan bilgiler hangi araştırmacı tarafından toplanmıştır?

SIRA SİZDE

ORTAÇAĞ TARİHİYLE İLGİLİ BİBLİYOGRAFİK ESERLER

Bibliyografyalar, yeni bir araştırmaya başlarken, o konuda daha önce hangi çalışmaların yapıldığını tespit edebilmek için mutlaka taranması gereken eserler arasında yer alır. Araştırma konusuyla ilgili o alanda hangi bibliyografyaların bulunduğu tespit edilebilmesi için öncelikle bibliyografyaların bibliyografyasına başvurmak gerekecektir. Doğu dünyası ile ilgili bibliyografyaların bibliyografyası niteliğindeki şu çalışmaya müracaat edilebilir: Theodore Besterman, *A World Bibliography of Oriental Bibliographies*, (Yayınlayan: J. D. Pearson), Totowa 1975. Türkiye'de yayınlanan bibliyografyaların tespiti için ise şu çalışma önemlidir: Filiz Başbuğoğlu - Lamia Acar - Necdet Ok, *1928-1965 Yılları Arasında Türkiye'de Basılmış Bibliyografyaların Bibliyografyası*, Ankara 1966. Türkoloji ile ilgili bibliyografyalar György Hazai ve Barbara Kellner-Heinkele tarafından toplanmıştır: *Bibliographisches Handbuch der Turkologie. Eine Bibliographie der Bibliographien vom 18. Jahrhundert bis 1979*, I, Wiesbaden 1986.

Türkiye'de yayınlanmış kitap isimlerinin tespit edilebilmesi için şu temel esere başvurmak gerekecektir: *Türkiye Bibliyografyası*, (Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti), İstanbul 1928 -. Türkiye'de yayınlanan makalelerin tespiti için ise şu yayının taranması gerekmektedir: *Türkiye Makaleler Bibliyografyası*, (Millî Kütüphane), İstanbul 1952 -. Türkiye'de tarih ile ilgili yayınlanan kitapların bibliyografyası Enver Koray tarafından hazırlanmıştır: *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası*, I-IV, Ankara 1952-1985. Bu çalışma 1729 yılından 1984 yılına kadar yayınlanan ki-

tapları ihtiva etmektedir. Eski harfli eserler için ayrıca şu yayınlara müracaat edilebilir: Muharrem D. Mercanlîgil, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Tarih Kitapları*, Ankara 1959; M. Seyfeddin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, I-V, İstanbul 1971-1980.

İslam dünyası ile ilgili batı dillerinde yayınlanan araştırmaların künyesi şu çalışmada toplanmıştır: James Douglas Pearson - Julia F. Ashon, *Index islamicus 1906-1955*, Cambridge 1958; J. D. Pearson, *Index Islamicus, Supplement, 1956-1960*, Cambridge 1962; Wolfgang H. Behn, *Index Islamicus, 1665-1905*, Millersville 1989, s. 865. Bu çalışma düzenli olarak yayınlanmaya devam etmektedir.

Söz konusu eserde isimleri geçen araştırmacıların kısa biyografilerine ulaşmak için şu çalışmadan istifade etmek mümkündür: Wolfgang Behn, *Concise Biographical Companion to Index Islamicus*, I-III, Leiden-Boston 2004. Farsça makaleler için İrec Afşâr tarafından yayınlanan *Fibrîst-i makâlât-i Farsî* bu hususta önemli bir boşluğu doldurmaktadır: *Fibrîst-i makâlât-i Farsî der-zemîne-yi tabkikât-i İrânî* I-VI, [= *Index Iranicus*], Tahran 1338/1959-1383/2004.

İran'daki Ortaçağ Türk tarihiyle ilgili şu yayınlara müracaat edilebilir: Hânâbâ Moşâr, *Fibrîst-i kitâbbâ-yi çâpî-yi Farsî*, I-V, Tahran 1350/1971-1355/1976; Mâhyâr Nevâbî, *Kitabşinâsi-yi İran*, I-IX, Tahran 1347/1968-1371/1992; İrec Afşâr, *Râhnumâ-yi tabkikât-ı İranî*, Tahran 1349/1970; Mehin-Duht Hâfız Kurânî, *Kitabşinâsi-yi Tarih-i İran*, Tahran 1375/1996. Aynı konuda şu iki çalışma da oldukça faydalıdır: Bertold Spuler, "Iranistic", *Handbuch der Orientalistik*, IV/2, ed. B. Spuler, Leiden 1968; George Michael Wickens-Roger M. Savory, *Persia in islamic times: a pratical bibliography of its history, culture and language*, ed. William J. Watson, Montreal 1964. Arap dünyası için şu yayına müracaat edilebilir: Diona Grimwood-jones - Derek Hopwood - J. D. Pearson, *Arab-Islamic Bibliography. The Middle East*, Sussex 1977.

Ortaçağ tarihiyle ilgili araştırma yapan doğulu ve batılı araştırmacılar için, bu sahadaki Rusça neşriyatın tespiti daima önemli bir sorun olmuştur. Bu sorun Yuri Bregel tarafından hazırlanan daha yeni bir bibliyografya çalışması ile Orta Asya için aşılmıştır: *Bibliography of Islamic Central Asia*, I-III, Indiana 1995.

Ortaçağ tarihi ve kaynaklarıyla ilgili sınırlı bir bibliyografya denemesi şu iki çalışmada bulunabilir: Akdes Nimet Kurat, *Ortaçaman Tarihi İçin Kısa Bir Bibliyografya*, İstanbul 1934; *Ortaçağ Türk Tarihinin Ana Kaynakları*, ed. Altan Çetin, Ankara 2008. Ortaçağın İsmailîler ve Haçlılar gibi temel konularıyla ilgili bibliyografya için ise şu çalışmalara müracaat edilebilir: W. Ivanov, *A Guide to Ismaili Literature*, London 1933; W. Ivanov, *Ismaili Literature: A Bibliographical Survey*, London 1933; Ismail K. Poonawala, *Biobibliography of Ismâ'îlî Literature*, Assoc. ed. Teresa Joseph, Malibu 1977; Aziz S. Atiya, *The Crusade. Historiography & Bibliography*, Bloomington-London 1962.

Bu genel nitelikli bibliyografyalar yanında, devletler, hanedanlar, devlet adamları, şairler, edipler, âlimler ve sanatçılar ile ilgili daha sınırlı bibliyografya çalışmaları da bulunmaktadır. Araştırmacıların genel bibliyografyalar yanında, bu özel bibliyografyaları da taramaları faydalı olacaktır. Burada örnek olarak Selçuklular ile ilgili şu bibliyografya çalışmaları zikredilebilir: *Selçuklu Sanatı Bibliyografyası*, (haz. Oktay Aslanapa), İstanbul 1971; Müjgân Cunbur - İsmet Binark, *Selçuklu Tarihi, Alparslan ve Malazgirt Bibliyografyası. Malazgirt Zaferinin 900. Yıldönümü Münasebetiyle Hazırlanan Tarih ve Bibliyografya Denemesi*, Milli Kütüphane Genel Müdürlüğü, Ankara 1971; Aynur Durukan - Melika Sultan Ünal, *Anadolu Selçuklu*

Dönemi Sanatı Bibliyografyası, Ankara 1994; Aynur Durukan, *Anadolu Selçuklu Dönemi Sanatı Bibliyografyası*, II, (1993-2005), Ankara 2007; Kosake Shimizu, *Bibliography on Saljuq Studies*, Tokyo 1979; Fazlı Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, Konya 2006.

Ortaçağ araştırmalarında bibliyografyalara niçin ihtiyaç duyulmaktadır?

SIRA SİZDE

YAZMA ESERLER VE YAZMA KATALOGLARI

Ortaçağ tarihi ve kültürüne ışık tutan kaynakların pek çoğu henüz neşredilememiştir. Neşredilen kaynakların bir kısmı ise bilimsel usûllere riayet edilmeden hazırlanmış olduğu için yer yer hata ve eksiklikler içermektedir. Bu durum kaçınılmaz bir şekilde Ortaçağ tarihi araştırmacılarının, çalışmalarında kaynakların yazma nüshalarını kullanmalarını gerektirmektedir. Yazmalar, ihtiva ettikleri önemli tarihî bilgilerin yanı sıra, zaman zaman müellif, müstensih, ithaf edildikleri kimseler hakkında içerdiği bilgiler ve telif edildikleri coğrafi muhitin kültürel özellikleri gibi pek çok farklı konuda Ortaçağ tarihi araştırmalarına önemli katkılar sağlayabilmektedir.

Bugün dünyada yaklaşık bir milyon cilt kadar İslâmî yazma bulunduğu tahmin edilmektedir. Dünyada İslâmî yazmaların bulunduğu kütüphaneler ve bu kütüphanelerin yazma kataloglarına giriş niteliğindeki şu çalışma zikredilebilir: *Word Survey of Islamic Manuscripts*, (ed. Geoffrey Roper), I-IV, London 1993-1994. Türkiye kütüphaneleri İslâmî yazmalar itibarıyla dünyanın en zengin ve en değerli koleksiyonlarına sahiptir. Türkiye kütüphanelerinde Arapça (160.000 cilt), Farsça (13.000 cilt) ve Türkçe (70.000 cilt) yaklaşık 250.000 cilt yazma eser bulunduğu tahmin olunmaktadır. Özel koleksiyonlarda bulunan pek çok yazma bu sayıya dahil değildir. Türkiye kütüphanelerinde bulunan toplam 250.000 cilt civarındaki yazmadan yaklaşık 146.000 cilt kadarı İstanbul kütüphanelerinde bulunmaktadır. Bu rakamlara göre İstanbul bugün dünyada en çok İslâmî yazmanın toplandığı şehir durumdadır. Türkiye kütüphanelerindeki yazmalar hakkında şu çalışmalara müracaat etmek mümkündür: Ramazan Şeşen, “Türkiye’deki Yazma Koleksiyonları ve Bunların Kataloglarının Neşredilmesi”, *İÜEF Tarih Dergisi*, XXXV, (Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı), (1994), s. 1-34; Turgut Kut, “Türkçe Yazma Eserler Katalogları Repertuvarı”, *TDAY Belleten*, 1972, s. 183-240; İsmet Binark, “Türk Kütüphanelerindeki Yazmalar Hakkında Yerli-Yabancı Kaynaklar Bibliyografyası-Yeni İlâvelerle”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XXIII/1, (1974), s. 54-79; Günay Kut, “İstanbul’daki Yazma Kütüphaneleri”, *İÜEF Tarih Dergisi*, XXXIII, (1982), s. 341-374.

Ortaçağ tarihiyle ilgili yazma eserler ve yazma kataloglarının tespit edilebileceği başlıca çalışmaları Arapça, Farsça ve Türkçe’ye ayırarak incelemek mümkündür. Farsça yazma katalogları için şu çalışmaya müracaat edilmelidir: İrec Afşâr, *Bibliographie des catalogues des manuscrits persans*, Tahran 1958. Arapça yazma katalogları şu çalışmalarda tanıtılmıştır: Selahaddîn Muneccid, *Kavâ'idü febrâseti'l-mahtûtâtî'l-'arabiyye*, Beyrut 1973; *Fibrîstu'l-mahtûtâtî'l-musevver*, I-IV, Kahire 1954-1965; Georgis Avvad, *Febârisu'l-mahtûtâtî'l-'arabiyye fî'l-'âlem*, I, Kuveyt 1984.

Türkiye’deki başlıca yazma kütüphaneleri ve bu kütüphanelere ait kataloglar IRCICA tarafından hazırlanan şu eserde tanıtılmıştır: *Türkiye Yazma Eser Kütüphaneleri ve Bu Kütüphanelerde Bulunan Yazmalarla İlgili Yayınlar Bibliyografyası*, İstanbul 1995. İstanbul ve Anadolu kütüphanelerinde bulunan yazmalarla ilgili

önemli tanıtım yazıları ise şu külliyatta toplanmıştır: *Beiträge zur Erschliessung der arabischen Handschriften in Istanbul und Anatolien*, I-III, (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1986.

Arapça yazma eserler ile ilgili şu genel nitelikli eserlere müracaat edilmelidir: Carl Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur*, I-II, Leiden 1937-1949; *Supplementband*, I-III, Leiden 1937-1943; Fuat Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums*, I-IX, Leiden 1967-1984; Ali Rıza Karabulut, *Mu'cemu'l-mahtûâtü'l-mevcûde fî mektebâti İstânbul ve Anâtoli*, I-III, Kayseri (tarihsiz). Yine, İstanbul ve Anadolu kütüphanelerinde bulunan önemli nâdir Arapça yazmalar hakkında Ramazan Şeşen'in üç ciltlik tanıtımı son derece önemlidir: *Nâvâdiru'l-mahtûâtü'l-'arabiyye fî mektebati't- Turkiyye*, I-III, Beyrut 1975, 1980, 1982.

Farsça yazma eserler ile ilgili ise başlıca şu çalışmalara müracaat edilebilir: Ahmed Munzevî, *Fibrist-i nushabâ-yi battî-yi Fârsî*, I-VI, Tahran 1348-1353/1969-1974; Ahmed Munzevî, *Fibristvâre-yi kitâbhâ-yi Fârsî*, I-VIII, Tahran 1374-1382/1995-2003; C. A. Storey, *Persian Literature. A Bio-biographical Survey*, [I]: i. *Quranic Literature*, London, 1927. ii. 1. A. *General history*. ii. B. *The Prophets and Early Islam*, London, 1935. ii. 2. C-L. *Special Histories of Persia, Central Asia and the Remaining Parts of the World Except India*, London, 1936. ii. 2. M. *History of India*, London, 1939 (ikinci baskı 1970) (İlavelerle Rusça terc. Yu. E. Bregel, *Persidskaya Literatura. Bio-bibliografiçeskiy Obzor*, I-III, Moskva, 1972. Eserin Rusça tercümesi üzerinden ilavelerle Farsça terc. Y. Aryanpûr - S. İzedî - K. Kesşâverz, *Edebiyât-î Fârsî, ber mebnâ-yi te'lif-i İstorî, tercume-yi Y. Bregel*, ed. Ahmed Munzevî, I-II, Tahran, 1362/1983).

Türkçe yazmalar için yukarıdaki eserlerle mukayese edilebilecek genel nitelikli bir çalışma henüz hazırlanamamıştır. Böyle bir eser hazırlanıncaya kadar şimdilik şu çalışmalara müracaat edilebilir: H. F. Hofman, *Turkish Literature. A Bio-bibliographical Survey*, Section III, *Moslim Central Asian Literature*, Utrecht 1969; Franz Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927 (Türkçe terc. Coşkun Üçok, Ankara 1982).

İstanbul kütüphanelerinde bulunan Suriye, Mısır ve Mezopotamya tarihiyle ilgili bazı önemli Arapça yazmalar Cl. Cahen tarafından tanıtılmıştır: “Les chroniques arabes concernant la Syrie, l’Egypte et la Mésopotamie, de la conquête arabe à la conquête ottomane, dans les bibliothèques d’Istanbul”, *Revue des Etudes Islamiques*, X, (1936), s. 333-362.

İstanbul kütüphanelerinde bulunan Farsça tarih yazmaları Çek araştırmacı Felix Tauer tarafından bir seri makalede tanıtılmıştır: “Les manuscrits persans historiques des bibliothèques de Stamboul, I-V”, *Archiv Orientalni*, III, (1931), s. 87-118; II-I, (1931), s. 303-326; III, (1931), s. 462-491; IV, (1932), s. 92-107; IV, (1932), s. 193-207 (Bu makalenin Farsça tercümesi için bkz. İrec Afşâr, “555 nusha-yi Fârsî-yi tâ-rîh der-kitâbhânehâ-yi İstânbul”, *Nâme-yi Bahâristân*, I/1, (1379/2000), s. 85-98. Makalenin ilaveli Türkçe tercümesi için bkz. Osman G. Özgüdenli - Abdulkadir Erdoğan, “İstanbul Kütüphaneleri Farsça Tarih Yazmaları”, *Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı*, İstanbul 2005, s. 287-326).

İstanbul kütüphanelerindeki Türkçe tarih yazmaları için ise şu çalışmaya müracaat edilmelidir: *İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Katalogları*, I, *Türkçe Tarih Yazmaları*, (I. Fasikül: Umumî Tarihler, II. Fasikül: Türk Tarihine Ait Eserler, III. Fasikül: Arap Tarihi, IV. Fasikül: İran Tarihi, V. Fasikül: Diğer Milletler Tarihlerine Ait Eserler, VI. Fasikül: Şariat ve Peygamber Tarihi, Biyografiye Ait

Eserler, Sefaretnameler ve Vakfiyeler), İstanbul 1943. Yine Türkçe yazmalarla ilgili şu kataloglara da bakılabilir: *Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu*, İstanbul 1947-1969; *Türkçe Hamseler Kataloğu*, İstanbul 1961.

Ortaçağ tarihi araştırmacıları çalışmalarında neden yazma eserleri kullanma ihtiyacı duyarlar?

SIRA SİZDE

MÜELLİF VE ESER İSİMLERİNİN TESPİTİNDE MÜRACAAT EDİLECEK KİTAPLAR

Ortaçağ'da yaşamış müellifler ve bu müellifler tarafından kaleme alınan eserlerin isimlerinin tespiti, Ortaçağ tarihi araştırmalarında karşılaşılan en önemli güçlüklerden biridir. Araştırmacıların bu meselenin çözümünde bazı bibliyografik eserlere müracaat etmeleri gerekmektedir. Bu konuda müracaat edilebilecek başlıca eserler arasında şunları saymak mümkündür: İbnu'n-Nedîm, *el-Fibrîst fî abbâri'l-'ulemâ'i'l-musannifîn min el-kudemâ' ve'l-muhdesîn ve esmâ'i kutubihim*, neşr. Gustav Flügel, Leipzig 1872; Kâtip Çelebi (Hâcî Halîfe), *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kutub ve'l-funûn*, I-II, (Neşreden: Kilisli Muallim Rifat - Şerefeddin Yaltkaya), İstanbul 1941-1943; Bağdadlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn fî'z-zeyl 'alâ keşfi'z-zunûn 'an esâmi'l-kutub ve'l-funûn*, (Neşreden: Kilisli Muallim Rifat - Şerefeddin Yaltkaya), İstanbul 1945-1947; Bağdadlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-'ârifînesmâ'u'l-mu'ellifîn ve âsârû'l-musannifîn*, (neşr. Kilisli Muallim Rifat - İbnu'l-Emin Mahmud Kemal - Avni Aktuç), I-II, İstanbul 1951-1955; Ömer Rizâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-mu'ellifîn: Terâcimu musennifi'l-kutubi'l-'Arabîyye*, I-XV, Dimaşk 1376-1381/1957-1961; Hayru'd-dîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm: Kâmûsu terâcim*, I-X, Kahire 1373-1378/1954-1959 (yeni bir yayını: neşr. Zuheyr Fethullah, I-VIII, Beyrut 1984).

Ortaçağ müellifleri ve eserlerinin tespitinde şair, edip, âlim ve fakihlerin biyografilerini ihtiva eden eserler de son derece önemlidir. Bu konuda Ortaçağ müellifleri tarafından kaleme alınan başlıca kaynaklar arasında şunlar sayılabilir: 'Abdu'l-kerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, neşr. 'Abdullâh Omer el-Bârûdî, I-V, Beyrut 1408/1988; Yâkût el-Hamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, neşr. D. S. Margoliouth, I-VII, London 1907-1926; İbn Hallikân, *Vefayâtu'l-a'yân*, (neşr. İhsân 'Abbâs), I-VIII, Beyrut 1968-1972; İbnu'l-Fuvâtî, *Mecma'u'l-âdâb fî mu'cemi'l-el-kâb*, I-V, (neşr. Muhammed el-Kâzim), Tahran 1416/1375/1996; İbn Aybek es-Safedî, *A'yânu'l-'asr ve a'vânu'n-nasr*, (tıpkı basım Fuat Sezgin), Frankfurt 1990 (Aynı eserin neşri için bkz. *A'yânu'l-'asr ve a'vânu'n-nasr*, 'Alî Ebû Zeyd - Nebîl Ebû 'Amşe - Muhammed el-Mev'id - Mahmûd Sâlim Muhammed, I-V, Beyrût-Dimaşk 1998); İbn Aybek es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefayât*, neşr. H. Ritter vd., Wiesbaden 1962 - (neşri devam etmektedir); İbn Hacer el-Askalânî, *Dureru'l-kâmine fî a'yâni'l-mi'eti's-sâmine*, I-IV, Haydarabad 1348-1350/1929-1931; Ebû Nasr Tâcu'd-dîn 'Abdu'l-Vahhâb b. Takiyu'd-dîn Ali Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyetu'l-kubrâ*, I-VI, Mısır 1323-1924; Ebû Muhammed 'Abdu'l-Kâdir b. Ebi'l-Vefâ el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-muzî'a fî tabakâti'l-Hanefiyye*, I-II, Haydarâbâd 1332; el-Kâsim b. 'Abdullâh İbn Kutlubuga, *Tâcu'l-terâcim fî tabakâti'l-Hanefiyye*, (neşr. G. Flügel), Leipzig 1862; Muhammed 'Abdu'l-Hayy Laknavî el-Hindî, *el-Fevâ'idu'l-bahîyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, Kahire 1324; Taşköprizâde İsmâeddîn Ahmed Efendi, *Tabakâtu'l-fukabâ*, Musul 1961; Taşköprizâde İsmâeddîn Ahmed Efendi, *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde*, (neşr. Abdu'l-Vehhâb Ebu'n-Nûr-Kâmil Bekrî), I-III, Kahire 1968; Taşköprizâde İsmâeddîn Ahmed Efendi, *eş-Şâkâ'iku'n-nu'mâniyye fî 'ulemâ'i'l-devleti'l-Osmâniyye*, (neşr. Ahmed Subhî Furat, İstanbul 1405/1985.)

Özellikle İran asıllı edip, şair ve müelliflerin biyografileri ve eserlerinin tespitinde Edward G. Browne, Sa'îd Nefîsî, Zebîhullâh Safâ, Jan Rypka ve Celâlu'd-dîn Humâî gibi edebiyat tarihçileri tarafından kaleme alınan edebiyat tarihleri araştırmacılara büyük kolaylıklar sağlayabilmektedir. E. G. Browne, *A Literary History of Persia*, I-IV, Cambridge 1924 (haşiyelerle Farsça terc. Fethullâh Muctebâî, *Târîh-i edebî-yi Îrân*, I: *ez-Firdevsî tâ-Senâ'î*; II: *ez-Senâ'î tâ-Sa'dî*, (Farsça terc. G. Huseyn Sadrî Afşâr); *ez-Sa'dî tâ-Câmî*, (Farsça terc. 'Alî Asgar Hikmet), Tahran 1341/1962, 1351/1972, 1339/1960); Sa'îd Nefîsî, *Târîh-i nazm u nesr der-Îrân ve der-zebân-i Fârsî, tâ pâ-yân-i kam-i debom-i bicrî*, I-II, Tahran 1363/1984²; Zebîhullâh Safâ, *Târîh-i edebîyyât der-Îrân*, I-V, Tahran 1332-1364/1953-1985; J. Rypka, *History of Iranian Literature*, Dordrecht 1968 (Farsça terc. Keyhusrev Keşâverzî, *Târîh-i edebîyyât-i Îrân*, Tahran 1370/1991); Celâlu'd-dîn Humâî, *Târîh-i edebîyyât-i Îrân*, (Yayınlayan: Mâhduht-Bânû Humâî), Tahran 1375/1996.

ANSIKLOPEDİLER

Ansiklopediler, Ortaçağ alanında çalışan araştırmacıların, İslâm dünyasının tarihi, coğrafyası, edebiyatı ve kültürü ile ilgili her türlü meselede ilk müracaat etmesi gereken eserler arasındadır. Bu alanda araştırmacıların istifade edebileceği başlıca ansiklopediler şunlardır:

Yurtdışında Yayınlanan Ansiklopediler

1. *Encyclopaedia of Islam*, I-IV, Leiden 1913-1934; Supplement, Leiden 1938 (= *ED*): Avrupalı oryantalistler tarafından İngilizce, Fransızca ve Almanca olmak üzere üç farklı dilde yayınlanmıştır. İslâm dünyasının dili, tarihi, edebiyatı ve kültürüyle ilgili dünyadaki ilk büyük modern ansiklopedidir.
2. *Encyclopaedia of Islam*, New edition, I-XI, Leiden 1954-2002 (= *EI²*): *Encyclopaedia of Islam*'ın ikinci yayınıdır. Bazı maddeler gözden geçirilerek yeni bilgilerle tekmil edilirken, pek çok madde yeniden kaleme alınmıştır. İngilizce ve Fransızca olarak iki dilde yayınlanmıştır.
3. *Encyclopaedia Iranica*, New York, 1985 - (= *EIr*): İran coğrafyasının dili, tarihi, edebiyatı ve kültürüyle ilgili bilgileri ihtiva etmektedir. Bugüne kadar on beş cilt yayınlanmıştır. Yayını devam etmektedir.
4. *Dâ'iretu'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, Tahran 1367/1988 - (= *DMBİ*): İslâm dünyasının dili, tarihi, edebiyatı ve kültürüyle ilgili maddeleri ihtiva etmektedir. Farsça olarak yayınlanmaktadır. Bugüne kadar on yedi cilt yayınlanmıştır. Yayını devam etmektedir. Bu ansiklopedinin İngilizce tercümesi *Encyclopaedia Islamica* adıyla yayınlanmaktadır (Leiden 2008 -). Bugüne kadar iki cildi yayınlanmıştır. Tercümesi devam etmektedir.
5. *Dâ'iretu'l-Ma'ârif-i Teşeyyu'*, Tahran 1369/1990 - (= *DMT*): Şî'a mezhebi ve İran tarihi ve kültürüyle ilgili maddeleri ihtiva etmektedir. Farsça olarak yayınlanmaktadır. Yayını devam etmektedir.
6. *Dânişnâme-yi Cihân-i İslâm*, Tahran 1369/1990 -, (= *DCİ*): İslâm dünyasının dili, tarihi, edebiyatı ve kültürüyle ilgili maddeleri ihtiva etmektedir. Farsça olarak yayınlanmaktadır. Bugüne kadar on dört cilt yayınlanmıştır. Yayını devam etmektedir.
7. *Dânişnâme-yi edeb-i Fârsî*, (ed. Hasan Anûşe), I-VI, Tahran, 1380-1383/2001-2004: İran edebiyatıyla ilişki içerisinde bulunan edip, şair ve yazarların eserlerini ve biyografilerini ihtiva etmektedir. Farsça olarak yayınlanmaktadır.

Yukarıda zikredilen ansiklopedilerin yanında Ali Ekber Dehhodâ'nın hacimli ansiklopedik sözlüğü de İran dünyası için vazgeçilmez bir el kitabı niteliğindedir: *Lugat-nâme*, neşr. Muhammed Mu'în, I-LVI, Tahran 1338/1959 (Eserin pek çok farklı baskısı vardır: neşr. Muhammed Mu'în - Ca'fer Şehîdî, I-XV, Tahran 1372-1373/1993-1994). Yine Bertold Spuler'in editörlüğünde yayınlanan şu külliyat da yer yer Ortaçağ tarihi araştırmaları için faydalıdır: *Handbuch der Orientalistik*, (ed. B. Spuler), [I: Ägyptologie; II: Keilschriftforschung und Alte Geschichte Vorderasiens; III: Semitistik; IV: Iranistik; V: Altaistik; VI: Geschichte der islamischen Länder; VII: Armenisch und kaukasische Sprachen; VIII: Religion], Leiden-Köln 1952-1968.

Türkiye'de Yayınlanan Ansiklopediler

1. *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, (İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya, ve Bibliyografya Lugati), I-XIII, İstanbul 1940-1988 (= *İA*): Leiden'de yayınlanan *Encyclopaedia of Islam* esas alınarak Dr. Adnan Adıvar başkanlığında bir heyet tarafından yayınlanmaya başlanan bu eser, İslâm dünyasının dili, tarihi, edebiyatı ve kültürüyle ilgili Türkiye'de yayınlanan ilk büyük ansiklopedidir.
2. *Türk Ansiklopedisi*, I-XXXIII, Ankara 1943-1986 (= *TA*): Ağırlıklı olarak Türk dili, tarihi, edebiyatı ve kültürüyle ilgili maddeleri ihtiva etmektedir.
3. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1988 - (= *DİA*): İslâm dünyasının dili, tarihi, edebiyatı ve kültürüyle ilgili maddeleri ihtiva etmektedir. Bugüne kadar kırk cilt yayınlanmıştır. Yayını devam etmektedir.

Ortaçağ tarihi araştırmalarında kullanılabilecek başlıca Türkçe asiklopediler hangileridir?

SIRA SİZDE

ORTAÇAĞ TARİHİ ARAŞTIRMALARINDA KULLANILAN BAŞLICA SÖZLÜKLER

Sözlükler, araştırma alanı her ne olursa olsun, sosyal bilimler araştırmacılarının en çok müracaat ettiği eserler arasında yer alır. Özellikle, kendisi için Ortaçağ tarihi ve kültürünü araştırma alanı olarak seçen bir araştırmacının, çalıştığı konu ile ilgili pek çok farklı sözlüğe müracaat etmesi zaruridir. Ortaçağ tarihi araştırmalarında kullanılan başlıca tarihî ve modern sözlükler şunlardır.

Türkçe Sözlükler

Tarihî sözlükler özellikle Ortaçağ devletlerinde kullanılan isim, unvan ve ıstılahların tespiti ve değerlendirilebilmesi açısından son derece büyük bir öneme sahiptir. Türkçe'nin Ortaçağ tarihi araştırmaları açısından en eski ve en mühim tarihî sözlüğü Kaşgarlı Mahmûd tarafından kaleme alınan *Dîvânu Lugati't-Türk*'tür. Takriben 1073 yılında Bagdâd'da kaleme alınan eser, sadece Türk dilinin değil aynı zamanda Türk kültürünün de en önemli kaynağı durumundadır. Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânu Lugati't-Türk*, Tıpkı basım, Ankara 1941; (neşr. Kilisli Rifat), İstanbul 1333-1335; Türkçe tercümesi, Besim Atalay, *Divanü Lugat-it Türk Tercümesi*, I-IV, Ankara 1939-1943 (3. baskı, Ankara 1992).

Eser önemine binaen pek çok dile tercüme edilmiştir: *Turkij suzlar devoni (Devanu lugotit Turk)*, I-III, Taşkent 1960; Carl Brockelmann, *Mittel Türkischer Wortschatz*, Budapest-Leipzig 1928; Robert Dankoff-James Kelly, *Compendium of the Turkic Dialects (Dîvân Lugât at-Türk)*, I-III, Harvard 1982-1985.

Türkçe'nin diğer tarihi sözlükleri arasında; müellifi bilinmeyen *Codex Cumanicus*'u, İbn Muhennâ tarafından kaleme alınan ve *İbn Mubennâ Lugati* olarak da bilinen *Kitâbu hilyati'l-insân ve'l-helbeti'l-lisân*'ı, anonim *et-Tuhfeti'z-zekiyye fî'l-lugati't-Turkiyye*'yi, Ebû Hayyân tarafından kaleme alınan *Kitâbu'l-idrâk li-lisâni'l-etrâk*'ı, bilinmeyen bir müellif tarafından kaleme alınan *Abuşka Lûgati*'ni ve Muhammed Mehdi Han tarafından kaleme alınan *Senglab*'ı saymak mümkündür: Kaare Grønbech, *Komanisches Wörterbuch*, Kopenhagen 1942; İbn Muhennâ, *Kitâbu hilyati'l-insân ve'l-helbeti'l-lisân*, (neşr. Kilisli Muallim Ahmed Rıf'at) [Bilgel], İstanbul 1338-1340/1922; Aptullah Battal, *İbni-Mühennâ Lûgati*, Ankara 1998; *et-Tuhfeti'z-zekiyye fî'l-lugati't-Turkiyye*, Besim Atalay, İstanbul 1945; Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk li-lisâni'l-etrâk*, (haz. Ahmed Caferoğlu), İstanbul 1931; *Abuşka Lûgati ve Çağatay Sözlüğü*, (haz. Besim Atalay), Ankara 1970; Sir Gerard Clauson, *Sanglax: Persian Guide to Turkish Language by Muhammed Mahdi Xân*, London 1960.

Araştırmalarda kullanılabilecek daha yeni Türkçe sözlükler arasında ise; Çağatayca için A. Vámbéry ve Şeyh Süleymân Efendi, Uygurca için Ahmet Caferoğlu, Osmanlıca için ise Şemseddin Sami, Ferit Devellioğlu ve James W. Redhouse tarafından hazırlanan sözlükler zikredilebilir: A. Vámbéry, *Cagataische Sprachstudien*, Leipzig 1867; Şeyh Süleymân Efendi, *Lugat-i Çağatay ve Türkî-yi 'Osmânî*, İstanbul 1298; Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Der-Sa'âdet [= İstanbul] 1317/1901; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara 1990; Sir James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, Constantinople 1890; Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968. Yine Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan *Tarama Sözlüğü* ile Mehmet Zeki Pakalın tarafından hazırlanan *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* de Türkçe deyim ve ıstılahlarla ilgili araştırmacılar için yer yer faydalı bilgiler sunabilmektedir:

Tarama Sözlüğü, XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla, I-VIII, Ankara 1963-1977;

M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, İstanbul 1946-1956.

Etimolojik sözlükler özellikle Ortaçağ devletlerinde kullanılan unvan ve ıstılahların kökeni ve tarihî gelişiminin ortaya konulabilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Türkçenin Ortaçağ tarihi araştırmacıları tarafından kullanılabilecek başlıca etimolojik sözlükleri arasında şunlar sayılabilir: Martti Räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*, Helsinki 1969; II: *Wortregister*, haz. István Keckskeméti, Helsinki 1971; Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972; V. M. Nadelyaev - D. M. Nasilov - E. R. Tanişev - A. M. Şçerbak, *Drevnetürkskiy slovar*, Leningrad 1969; E. V. Sevortyan, *Etimologičeskiy slovar' Tyurkskiy yazıkov. Obşçetyurkskiye i mejt-yurkskiye osnovi na bukvı glasniye*, I-VII, Moskova 1974 - (bu eser müellifin vefatından sonra talebeleri tarafından devam ettirilmiştir); Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999.

Arapça Sözlükler

Arapça sözlükler özellikle tarihî ve edebî metinlerde geçen unvan ve ıstılahların tespiti ve doğru anlaşılabilmesi açısından Ortaçağ araştırmacılarının en sık başvurduğu eserler arasında yer almaktadır. Araştırmalarda başvurulabilecek tarihî ve modern Arapça sözlükler arasında şunlar zikredilebilir:

Mecdu'd-dîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb Fîrûzâbâdî (1329-1413), *Kâmûsu'l-mubîd*, Beyrut 1406/1986. Bu eser Ahmed Asım Cenânîoğlu tarafından 1805-1810 yıllarında Osmanlıca'ya tercüme edilmiştir: *el-Okyânûsu'l-basît fî tercumeti'l-Kâmûsi'l-mubîd*, (Osmanlıca terc. Ahmed Asım Cenânîoğlu), İstanbul 1230-1234/1815-1818 (ikinci baskı: I-III, İstanbul 1268-1272/1852-1855; üçüncü baskı, I-IV, İstanbul 1304-1317/1886-1899).

Hüseyin Atay-İbrahim Atay-Mustafa Atay, *Arapça-Türkçe Büyük Lûgat*, I-III, Ankara 1964-1981; William Lane, *An Arabic English Lexicon*, I-VIII, London 1863-1893; R. Dozy, *Suplement aux dictionnaires arabes*, I-II, Leiden 1927.

Farsça Sözlükler

Ortaçağ tarihi araştırmacıları tarafından en sık başvuru alan Farsça sözlükler arasında şunlar zikredilebilir: Ali Ekber Dehrodâ, *Lugat-nâme*, ed. Muhammed Mu'in, I-LVI, Tahran 1338/1959; Muhammed Mu'in, *Ferheng-i Fârsî*, I-VI, Tahran 1371/1992⁸; F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London 1892 (pek çok baskı yapılmıştır); Heinrich Junker-Bozorg Alavi, *Persisch-Deutsch Wörterbuch*, Leipzig 1342/1963; Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1993.

Farsça'ya geçen Türkçe ve Moğolca kelimeler Gerhard Doerfer ve Şemîs Şerîk Emîn tarafından incelenmiştir: G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, I-IV, Wiesbaden 1963-1975; Şemîs Şerîk Emîn, *Ferheng-i istilâbât-i dîvânî-yi dovrân-i Mogûl*, Tahran 1358/1979. Araştırmacıların genel sözlüklerin yanında, idarî ıstılahlarla ilgili daha teknik sözlüklere de müracaat etmeleri gerekebilir. İdarî ıstılahlar ile ilgili şu eser de, bu alanda çalışan araştırmacılara kaynakları anlama konusunda önemli kolaylıklar sağlayabilmektedir: Hasan Enverî, *İstilâbât-i dîvânî-yi dovre-yi Gaznevî ve Selçûkî*, Tahran 1373/1994; Seyyid Ahmed Huseynî-yi Kâzerûnî, *Pejûbeşî der- i'lâm-i târîbî ve cogrâfiyâ'î-yi Târîb-i Beybakî*, Tahran 1374/1995; Ahmed Hâtemî, *Şerb-i muşkilât-i Târîb-i cibânguşâ-yi Cuveynî*, Tahran 1373/1994; Yahyâ Muderrisî - Huseyn Sâmî'î - Zehrâ Safevî Moberhen, *Ferheng-i istilâbât-i dovre-i Kâçâr, koşûn ve nizâmîye*, Tahran 1380/2001; Fâtima 'Alâka, *İstilâbât-i dîvânî-yi 'Âlem-ârâ-yi 'Abbâsî*, Tahran 1385/2006; A. Melek Özyetgin, *Eski Türk Vergi Terimleri*, Ankara 2004.

Diğer önemli Arapça ve Farsça sözlükler hakkında daha geniş bilgi için bakınız: İsmail Durmuş, "Sözlük", *DİA*, XXXVII, (2009), s. 398-401; Tahsin Yazıcı, "Sözlük, Farsça", *DİA*, XXXVII, (2009), s. 401-402.

MAKALE

Etimolojik sözlüklerden Ortaçağ tarihi araştırmalarında en çok hangi alanda istifade edilir?

SIRA SİZDE

6

YER ADLARININ TESPİTİNDE MÜRACAAT EDİLECEK ESERLER

Tarih araştırmalarında yer adlarının doğru bir şekilde tespiti büyük önem taşımaktadır. Ortaçağ kaynaklarında zikredilen yer adlarının doğru okunuşunun ve bugünkü yerlerinin tespiti, gerek Arap alfabesinin yapısı, gerekse yer adlarının zamanla değişikliğe uğraması veya tamamen yok olması nedeniyle oldukça güçtür. Bu durumda araştırmacıların *toponomi* (yer adları bilimi) çalışmalarına müracaat etmeleri ya da yer adlarıyla ilgili ayrıntılı el kitaplarından istifade etmeleri gerekmektedir.

Ortaçağ İslâm dünyasındaki yer adları ve yerleşim yerleriyle ilgili başlıca sorunlar için Yâkût el-Hamevî (öl. 1229) tarafından ansiklopedik bir tarzda kaleme alınan *Mu'cemu'l-buldân* isimli esere müracaat etmek gerekecektir: Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, I-V, neşr. F. Wüstenfeld, Leipzig 1866-1973. Eser, özellikle İslâm coğrafyasına ait yer adlarının doğru okunuşunun tespiti açısından son derece kıymetlidir. Yer adlarıyla ilgili Ebû Ubeyd 'Abdullâh b. 'Abdu'l-'Azîz el-Bekrî (öl. 1094) tarafından kaleme alınan *Kitâbu Mu'cemi me'sta'cem* isimli eser de son derece faydalıdır: *Kitâbu Mu'cemi me'sta'cem*, I-II, neşr. F. Wüstenfeld, Göttingen-Paris 1876-1877 (Eserin ikinci bir neşri Mustafa Sakka tarafından yapılmıştır, I-IV, Kahire 1364-1371/1945-1951).

Araştırmacıların bu konuda bir sonraki üniteye ayrıntılı olarak tanıtılacak olan İbn Hurdâdbih, Ya'kûbî, İbn Rusteh, İbn Fakîh, el-İstahrî, İbn Havkal, Zekeriyâ el-Kazvînî, Hamdullâh Mustevfî, Ebu'l-Fidâ' ve Hâfiz-i Ebrû gibi İslâm coğrafyacılarına ait eserlerden de istifade etmek mümkündür.

Yer adlarının tespitiyle ilgili daha yeni el kitaplar arasında Dorethea Krawulsky, Lutfullâh Mufhem Pâyân, Muhammed Huseyn Pâplî-yi Yezdî, Bihruz Hâmâcî, Mihru'z-zamân Nûbân ve Ali Rizâ Çekengî gibi araştırmacılar tarafından hazırlanan eserleri zikretmek mümkündür: D. Krawulsky, *İrân - Das Reich der İlbâne: Eine topographisch-historische Studie*, Wiesbaden 1978; Lutfullâh Mufhem Pâyân, *Ferbeng-i âbâdîhâ-yi İrân, nâmbâ ve movkiyethâ-yi cogrâfiyâ'î-yi şehrbâ ve dîhbâ-yi kişver*, Tahrân 1339/1960.

Muhammed Huseyn Pâplî-yi Yezdî, *Ferbeng-i âbâdîhâ ve mekânâ-yi mezhebî-yi kişver*, Meşhed 1368/1989; Bihruz Hâmâcî, *Ferbeng-i cogrâfiyâ-yi Azerbây-cân-i Şarkî, (Menâtik-i muhim-i cogrâfiyâ'î)*, Tahrân 1370/1991; Mihru'z-zamân Nûbân, *Nâm-i mekânâ-yi cogrâfiyâ'î der bester-i zamân*, Tahrân 1374/1995; Ali Rizâ Çekengî, *Ferbeng-nâme-yi tatbîkî-yi nâmbâ-yi kadîm u cedîd ve mekânâ-yi cogrâfiyâ'î-yi İrân ve nevâbî-yi mucâvir*, Meşhed 1373/1994.

Anadolu'nun tarihi coğrafyasıyla ilgili ise W. M. Ramsay, Donald Edgar Pitcher ve Tuncer Baykara gibi araştırmacıların eserlerine müracaat edilebilir: W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası*, (Türkçe tercümesi Mihri Pektaş), İstanbul 1960; D. E. Pitcher, *An Historical Geography of the Ottoman Empire. From Earliest Times to the End of the Sixteenth Century*, Leiden 1972; T. Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş, I, Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Ankara 2000 (ikinci baskı).

ŞAHIS ADLARININ TESPİTİNDE MÜRACAAT EDİLECEK KİTAPLAR

Tarih araştırmalarında, tıpkı yer adları gibi şahıs adlarının da doğru bir şekilde tespiti oldukça önemlidir. Ortaçağda Türkler, Araplar ve İranlılar tarafından kullanılan, ancak bugün unutulup kaybolan pek çok şahıs adının doğru tespiti, gerek Arap alfabesinin yapısı, gerekse müelliflerin yaptığı tahrifattan dolayı zaman zaman oldukça zordur. Böyle sıkıntılı durumlarda araştırmacıların *onomastik* (ad bilim) çalışmalarına müracaat etmeleri ve şahıs adlarıyla ilgili hazırlanmış ayrıntılı el kitaplarından istifade etmeleri gerekmektedir.

Ortaçağ tarihi araştırmacıları için Arap şahıs adlarının tespitinde kullanılabilecek temel çalışma, Leone Caetani ve Giuseppe Gabrieli tarafından yayınlanmıştır: *Onomasticon Arabicum*, I-II, Roma 1915.

İran şahıs adlarıyla ilgili temel el kitapları arasında ise Ferdinand Justi, Manfred Mayrhofer ve 'Abdu'l-Kerîm Bihniyâ gibi araştırmacıların çalışmalarını zikretmek mümkündür: F. Justi, *Iranisches Namenbuch*, Marburg 1895; M. Mayrhofer, *Iranisches Namenbuch*, I-II, Wien 1977-1986 (I: *Die altiranischen Namen*, Wien 1977-1979; II: *Mitteliranischen Personennamen*, Wien 1986); A. Bihniyâ, *Nâm: Pejûbeşî der-nâmbâ-yi Irânîyân-i mu'asir*, Ahvaz 1360/1981.

Türkçe şahıs adları hakkındaki temel çalışma Macar asıllı Türkolog László Rásonyi (1899-1984) tarafından başlatılmışsa da, araştırmacının ömrü bu dev çalışmayı tamamlamaya ve yayınlamaya yetmemiştir. L. Rásonyi'nin çalışmasının kısa bir indeksi, onun vefatından sonra meslekdaşı Imre Baski tarafından yayınlanmıştır: I. Baski, *A Preliminary Index to Rásonyi's Onomasticon Turcicum*, Budapest 1986. Rásonyi'nin çalışmasını devam ettirerek tamamlayan Imre Baski, bu dev eseri nihayet 2007 yılında yayınlamaya muvaffak olmuştur: L. Rásonyi - I. Baski, *Onomasticon Turcicum: Turkic Personal Names*, I-II, Bloomington 2007. Bu temel çalışma, Türkçe şahıs adlarının doğru okunuşunun tespitiyle ilgili, Türkolojinin yanı sıra Ortaçağ tarihi alanında da son derece önemli bir boşluğu doldurmuştur.

Yine, Türk devletlerinde kullanılan Türkçe şahıs adlarıyla ilgili faydalı bir çalışma Faruk Sümer tarafından hazırlanmıştır: F. Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I-II, İstanbul 1999.

Onomastik dilbilimin şahıs adlarını inceleyen dalıdır.

Onomastik ile ilgili çalışmalar Ortaçağ tarihi araştırmalarına ne şekilde katkıda bulunurlar?

ORTAÇAĞ TARİHİYLE İLGİLİ BAŞLICA JENEOLJİK ESERLER

Hükümdar ve hanedan üyelerinin şecerelerini gösteren jeneoloji kitapları, araştırma alanları her ne olursa olsun, tarihçilerin daima ellerinin altında bulunması gereken eserler arasında yer alır. Araştırmacıların özellikle hükümdarların şecereleri, tahtta kaldıkları yılların, kullandıkları isim, unvan ve künyelerin tespiti ve hanedan üyeleri arasındaki akrabalık ilişkileriyle ilgili jeneoloji kitaplarına başvurmaları gerekmektedir. Duyulan bu büyük ihtiyaca binaen, oryantalistler tarafından daha XIX. yüzyılın sonlarından itibaren, Ortaçağ İslâm dünyasında hüküm süren devlet ve hanedanlarla ilgili ayrıntılı jeneololi kitaplarının hazırlandığı görülmektedir.

Ortaçağ İslâm dünyasıyla ilgili başlıca jeneoloji kitapları arasında Stanley Lane-Poole, Halil Edhem [Eldem], Eduard von Zambaur, Clifford Edmund Bosworth ve Yılmaz Öztuna gibi araştırmacıların eserlerini saymak mümkündür: St. Lane-Poole, *The Mohammadan Dynasties: Chronological and Genealogical Tables with Histo-*

rical Introductions, Westminster 1894 (Paris 1925 ikinci baskı); Halil Edhem [El-dem], *Düvel-i İslâmiyye*, İstanbul 1927 (bu eser esasen önceki eserin gözden geçirilmiş ilâveli tercümesi durumundadır); Eduard von Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Hannover 1927 (Osnabrück 1976²); C. E. Bosworth, *The Islamic Dynasties*, Edinburgh 1967 (bu eserin ilk baskısı üzerinden Türkçe tercümesi: *İslâm Devletleri Tarihi*, (Türkçe terc. Erdoğan Merçil - Mehmet İpşirli), İstanbul 1980, eserin gözden geçirilmiş ilâveli ikinci baskısı: *The New Islamic Dynasties*, Edinburgh 1996. (Eserin ikinci baskısı üzerinden Türkçe tercümesi: *Doğuşundan Günümüze İslâm Devletleri*, (Türkçe terc. Hande Canlı), İstanbul 2005); Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, I-V, Ankara 1989-1991 (Ankara 1996).

SIRA SİZDE

9

Jeneoloji kitapları Ortaçağ tarihi araştırmalarına hangi konularda katkı sağlamaktadır?

TAKVİM VE KRONOLOJİYLE İLGİLİ ESERLER

Çalışma alanı ve konusu ne olursa olsun, tarih ve zaman tespiti ve kronolojik hesaplar, tarih araştırmacılarının her zaman karşılaştığı başlıca güçlükler arasında yer alırlar. Ortaçağ İslâm dünyasında kaynak ve vesikalarda umumiyetle hicrî takvim kullanılmıştır. Başlangıç olarak Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicretini esas alan bu takvimin bugün kullanılan takvime çevirilmesi, Ortaçağ tarihçilerinin daima karşılaştığı sıradan sıkıntılar arasında yer alır. Söz konusu çevirme işlemi zaman kaybının yanı sıra kimi zaman hatalara da sebep olabilmektedir. Bu gibi hataları en aza indirebilmek için, araştırmacıların ayrıntılı çevirme kılavuzlarına başvurmaları kaçınılmazdır. Bu konuda Faik Reşit Unat tarafından hazırlanan *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu* (Ankara 1940) isimli eser kullanım güçlüğünden dolayı zaman zaman önemli hatalara sebep olabilmektedir. Yücel Dağlı ve Cumhure Üçer tarafından hazırlanan hicrî tarihleri miladî tarihe çevirme kılavuzu, söz konusu hataları mümkün oldukça azaltması açısından son derece faydalıdır: Y. Dağlı - C. Üçer, *Tarih Çevirme Kılavuzu*, I-V, Ankara 1997.

İslâm dünyasında Selçuklular zamanında hicrî takvimin yanında, Sultan Melikşâh (1072-1092)'in emriyle, sultanın *Celâlu'd-dîn* lakabından dolayı *Takvîm-i Celâlî* ya da adından dolayı *Takvîm-i Melikî* diye anılan yeni bir takvim daha hazırlanmıştır. Güneş esasına dayanan bu takvimden özellikle malî alanda istifade edilmiştir (Ebû Bekr Mutahhar b. Muhammed Cemâlî-yi Yezdî, *Ferruh-nâme*, (neşr. İrec Afşâr), Tahran 1346/1967, s. 261; Muhammed Rizâ Seyyâd, "Hâce 'Abdu'r-Rahmân Hâzenî-yi Mervezî, 'Pişâheng-i islâh-i takvîm der-İrân", *Tabkîkât-i İslâmî*, VII-I/1-2, 1372/1993, s. 209-211). Yine İlhanlı hükümdarı Gazan Han (1295-1304) zamanında da, daha çok malî alanda kullanılmak üzere *Takvîm-i Hânî* adıyla anılan güneş esasına dayanan yeni bir takvim ihdas edilmiştir.

Ortaçağ İslâm dünyasında, Moğol istilasından sonra zaman zaman kaynak ve vesikalarda On İki Hayvanlı Türk Takvimi'nin kullanıldığı görülmektedir. Bu durum araştırmacılar için bazı sıkıntılara sebep olabilmektedir. Böyle durumlarda araştırmacıların Osman Turan, Seyyid Hasan Takî-zâde, Louis Bazin, Ebu'l-Fazl Nebî ve Charles Melville'in bu konudaki çalışmalarına müracaat etmeleri gerekir: O. Turan, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, Ankara 1941; S. H. Takî-zâde, "Sâl u mâh-i kadîm-i Turkhâ", *Doğumunun 60. Yılı Münasebetiyle Z. V. Togan Armağanı*, İstanbul 1955, s. 49-38; Pavel Poucha, "Mongolische Miszellen", *CAJ*, VII/2, (1962), s. 192-204; Louis Bazin, *Les systemes chronologiques dans le monde turc ancien*,

Budapest 1991²; E. Nebe'i, "Takvîm-i devâzdeh hayvânî der-târîh u ferheng-i Îrânî", *Mecelle-yi Âyende*, VIII/7, Tahrân 1361/1982, s. 388-397; E. Nebe'i, "Takvîm-i dovre-yi devâzdeh hayvânî", *Mecelle-yi Dânişkede-yi Edebiyyât u 'Ulûm-i İnsânî-yi Dânişgâh-i Meşhed*, XV/1-2, Meşhed 1361/1982, s. 195-225; Charles Melville, "The Chinese-Uighur Animal Calendar in Persian Historiography of the Mongol Period", *Iran*, XXXII, (1994), s. 83-98.

Ortaçağ İslâm dünyasında kullanılan kronoloji sistemi ve farklı takvim türleri pek çok araştırmada incelenmiştir. Bu konuda şu çalışmalara müracaat etmek mümkündür: Seyyid Hasan Takî-zâde, *Gâhşomârî der-Îrân-i Kadîm*, Tahrân 1316/1937; Ebu'l-Fazl Nebe'i, *Takvîm u takvîmnigârî der-târîh*, Meşhed 1365/1986; S. H. Taqizadeh, "Various Eras and Calendars used in the Countries of Islam", *BSOAS*, X/1, (1939), s. 107-132; E. Cavaignac, *Tarihî Kronolojinin Esasları*, İlâvelerle Türkçe tercümesi: Osman Turan, Ankara 1954; Osman Turan, *İstanbul'un Fetbinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, Ankara 1984.

On iki hayvanlı Türk takvimi hakkında daha geniş bilgi için Louis Bazin'in *Les systemes chronologiques dans le monde turc ancien* isimli kitabının tanıtımını konu alan şu makaleyi okuyunuz: Osman F. Sertkaya, "Orta ve Eski Çağlarda Türkler'in Takvimleri", *Türk Kültürü*, 194, (1978), s. 73-82.

MAKALE

Hicrî tarihleri miladî tarihe çevirirken hata yapmamak için Türkçe hangi temel esere başvurulmalıdır?

SIRA SİZDE

10

Özet

Ortaçağ Tarihi araştırmalarına giriş kitaplarını açıklayabilme

Her alanda olduğu gibi Ortaçağ alanında da bir araştırmacının, her şeyden önce Ortaçağ tarihi araştırmalarının başlıca sorunları ve bu sorunların aşılmasında kullanılacak kaynak türleri ve metodlar hakkında bilgi sahibi olması gerekmektedir. Ortaçağ tarihi araştırmalarının başlıca sorunları, araştırmalarda kullanılacak metod ve kaynaklar Jean Sauvaget, Cl. Cahen, Zeki Velidi Togan ve Yusuf Ziya Kavakçı gibi araştırmacılar tarafından incelenmiştir.

Ortaçağ tarihi kaynaklarının pek çoğu henüz neşredilememiştir. Neşredilen kaynakların bir kısmı ise hata ve eksiklikler içermektedir. Bu durum Ortaçağ tarihi araştırmacılarının çalışmalarında kaynakların yazma nüshalarını kullanmalarını gerektirmektedir. Yazmalar, ihtiva ettikleri önemli tarihî bilgilerin yanı sıra, zaman zaman müellif, müstensih, ithaf edildikleri kimseler hakkında içerdiği bilgilerle de Ortaçağ tarihi araştırmacılarına önemli katkılar sağlayabilmektedir. Türkiye kütüphaneleri İslâmî yazmalar itibarıyla dünyanın en zengin ve en değerli koleksiyonlarına sahiptir. Türkiye kütüphanelerinde 160.000 cildi Arapça, 13.000 cildi Farsça ve 70.000 cildi Türkçe olmak üzere yaklaşık 250.000 cilt yazma eser bulunduğu tahmin olunmaktadır. İstanbul sahip olduğu yaklaşık 146.000 cilt yazma ile bugün dünyada en çok İslâmî yazmanın toplandığı şehir durumundadır.

Başlıca müracaat kitaplarını ayırt edebilme

Ansiklopediler, Ortaçağ alanında çalışan araştırmacıların, İslâm dünyasının tarihi, coğrafyası, edebiyatı ve kültürü ile ilgili her türlü meselede ilk müracaat etmeleri gereken eserler arasında yer almaktadır. Ortaçağ tarihi araştırmacıların istifade edebileceği başlıca ansiklopediler arasında *Encyclopaedia of Islam* (= *ED*), *Encyclopaedia of Islam*, New edition (= *ED²*), *Encyclopaedia Iranica* (= *Elr.*), *Dâ'iretu'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî* (= *DMBİ*), *Dâ'iretu'l-Ma'ârif-i Teşeyyu'* (= *DMT*), *Dânişnâme-yi Cihân-i İslâm* (= *DCİ*) ve *Dânişnâme-yi edeb-i Fârsî*, Milli Eğitim Bakanlığı *İslâm Ansiklopedisi* (= *İA*), *Türk Ansiklopedisi* (=

TA) ve *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (= *DİA*) sayılabilir.

Ortaçağ tarihi araştırmalarında kullanılan başlıca bibliyografik eser, yazma katalogları, sözlükler, jeneolojik eserler ve takvimleri açıklayabilme

Ortaçağda yaşamış müellifler ve bu müellifler tarafından kaleme alınan eserlerin isimlerinin tespiti, Ortaçağ tarihi araştırmalarında karşılaşılan en önemli sorunlardan biridir. Araştırmacıların bu meselenin çözümünde bazı ansiklopedik ve bibliyografik eserlere müracaat etmeleri gerekmektedir. Ortaçağ müellifleri ve eserlerinin tespitinde, âlim ve fakihlerin biyografilerini ihtiva eden eserler de son derece önemlidir.

Sözlükler, araştırma alanı her ne olursa olsun, sosyal bilimler araştırmacılarının en çok müracaat ettiği eserlerdendir. Ortaçağ tarihi araştırmacılarının çalışmalarında özellikle Arapça, Farsça ve Türkçe sözlüklerden istifade etmeleri gerekmektedir. Tarihî sözlükler özellikle Ortaçağ devletlerinde kullanılan isim, unvan ve ıstılahların tespiti ve değerlendirilebilmesi açısından son derece önemlidir. Türkçe'nin Ortaçağ tarihi araştırmaları açısından en eski ve en mühim tarihî sözlüğü Kaşgarlı Mahmûd tarafından kaleme alınan *Dîvânü Lugati't-Türkî*'tür. Ancak bu temel başvuru kitaplarının sağlıklı kullanılması ile ortaçağların siyasi, sosyal, ekonomik ve dini alanlarında araştırma yapmak mümkün olabilecektir.

Tarih araştırmalarında özellikle yer adlarının doğru bir şekilde tespiti büyük önem taşımaktadır. Ortaçağda kaynaklarında zikredilen yer adlarının doğru okunuşunun tespiti, gerek Arap alfabesinin yapısı, gerekse yer adlarının zamanla değişikliğe uğraması sebebiyle oldukça güçtür. Bu durumda araştırmacıların yer adlarıyla ilgili ayrıntılı el kitaplarından istifade etmeleri gerekmektedir. Ortaçağ İslâm dünyasındaki yer adları ve yerleşim yerleriyle ilgili en önemli müracaat kaynağı Yâkût el-Hamevî tarafından kaleme alınan *Mu'cemu'l-buldân* isimli eserdir. Elde edilen bilgiler mutlaka diğer kaynaklar ile karşılaştırılarak kullanılmalıdır. Aynı şekilde kaynaklardaki şahıs adlarının doğru tespiti oldukça önemlidir. Orta-

çağda Türkler, Araplar ve İranlılar tarafından kullanılan, ancak bugün kaybolan pek çok şahıs adının doğru tespiti, Arap alfabesinin yapısı ve müelliflerin yaptığı tahrifattan dolayı oldukça güçtür. Sıkıntılı durumlarda araştırmacıların şahıs adlarıyla ilgili ayrıntılı el kitaplarından istifade etmeleri gerekmektedir. Arap şahıs adları için L. Caetani ve G. Gabrieli, İran şahıs adları için Ferdinand Justi, M. Mayrhofer, 'Abdu'l-Kerîm Bihniyâ, Türkçe şahıs adları için ise László Rásonyi ve Imre Baski tarafından hazırlanan çalışmalar, bu sahada müracaat edilmesi gereken başlıca el kitaplarıdır.

Bibliyografyalar, yeni bir araştırmaya başlarken, konuyla ilgili daha önce hangi çalışmaların yapıldığını tespit edebilmek için taranması gereken eserlerdir. Araştırma konusuyla ilgili hangi bibliyografyaların bulunduğu tespit edilebilmesi için, öncelikle bibliyografyaların bibliyografyasına başvurulmalıdır. Türkiye'de yayınlanmış kitap isimlerinin tespit edilebilmesi için 1928 yılından beri yayınlanan *Türkiye Bibliyografyası*, Türkiye'de yayınlan makalelerin tespiti için ise 1952 yılından beri yayınlanan Türkiye Makaleler Bibliyografyası'nın taranması gerekmektedir. Yine araştırmacılar İslam dünyası ile ilgili batıda yayınlanan araştırmaların künyesi için *Index Islamicus*, İran'da yayınlanan makaleler için ise *Fihrist-i makâlât-i Farsî [Index Iranicus]* 'ye müracaat edilmelidir.

Hükümdar ve hanedan üyelerinin şecerelerini gösteren jeneoloji kitapları, tarihçilerin daima ellerinin altında bulunması gereken eserlerdir. Araştırmacıların, hükümdarların taht yıllarının ve kullandıkları isim, unvan ve künyelerin tespitinde jeneoloji kitaplarına müracaat etmeleri gerekir. Ortaçağ İslâm dünyasıyla ilgili başlıca jeneoloji kitapları arasında Stanley Lane-Poole, Halil Edhem Eldem, Eduard von Zambaur, Clifford Edmund Bosworth ve Yılmaz Öztuna gibi araştırmacıların eserlerini saymak mümkündür.

Tarih, zaman tespiti ve kronolojik hesaplar, Ortaçağ tarihi araştırmacılarının en çok karşılaştığı güçlükler arasında yer almaktadır. Ortaçağ İslâm dünyasında kaynak ve vesikalarda genellikle hicrî takvim kullanılmıştır. Hicrî takvimin miladî tak-

vime çevirilmesi esnasında zaman zaman hatalar ortaya çıkabilmektedir. Bu tür hataları en aza indirebilmek için, araştırmacıların ayrıntılı çevirme kılavuzlarına başvurmaları gerekmektedir. İslâm dünyasında hicrî takvimin yanı sıra, Selçuklular zamanında *Takvîm-i Celâlî* ya da *Takvîm-i Melîkî*, İlhanlılar zamanında ise *Takvîm-i Hânî* isimli takvimler kullanılmıştır. Yine Ortaçağ İslâm dünyasında, Moğol istilâsından sonra zaman zaman On İki Hayvanlı Türk Takvimi'nin de kullanıldığı görülmektedir. Bibliyografyalar ve müracaat kitapları kullanılarak çoğunlukla araştırma kütüphanelerinde bulunan ana kaynaklara ulaşmak mümkündür.

Ortaçağ tarihinin araştırma yöntemlerini açıklayabilme

Tarihi diğer alanlarında olduğu gibi, Ortaçağ tarihi konusunda araştırma yapmak isteyen bir kişi öncelikle müracaat kitaplarına, ardından konu ile ilgili kaynaklara başvurarak elde ettiği bilgileri bir metot dâhilinde incelemek mecburiyetindedir. Yukarıda ve genel olarak ünite içerisinde özellikle Ortaçağ İslam dünyasına ait temel kaynaklar tanıtılmıştır. Bu alanda çalışmak isteyenlerin o kaynaklara ulaşması gerekmektedir. Esasında bir tarihçi pek çok dil bilmek zorundadır. Özellikle Ortaçağ İslam ve Türk tarihinin temel kaynak dili Arapça ve Farsça'dır. Bu yüzden bu alanda uzmanlaşacakların bu dilleri öğrenmeleri şarttır. Pek çok Arapça ve farsça eserlerin batı dillerine çevrildiği ve bu alanda pek çok çalışmanın da yine bu dillerde yapıldığı dikkate alınarak, batı dillerinin de ihmal edilmemesi gerekmektedir.

Kendimizi Sınavalım

1. Ortaçağ tarihine giriş niteliğindeki eserlerden aşağıdaki konulardan hangisinde istifade **edilemez**?

- Ortaçağ tarihi araştırmalarının sorunları hakkında bilgi sahibi olmak
- Ortaçağ tarihi araştırmalarında kullanılabilecek kaynak türlerini tanımak
- Ortaçağ tarihiyle ilgili daha önce yapılan başlıca çalışmalar hakkında bilgi sahibi olmak
- Ortaçağ devletlerinde kullanılan unvanlar hakkında bilgi sahibi olmak
- Başlıca Ortaçağ müelliflerini ve eserlerini tanımak

2. İslam dünyası ile ilgili batı dillerinde yayınlanan araştırmaların künyesi hangi çalışmada toplanmıştır?

- Index Islamicus*
- The Mohammadan Dynasties*
- Suplement aux dictionnaires arabes*
- Byzantinoturcica*
- Onomasticon Arabicum*

3. Aşağıdaki araştırmacılardan hangisi Türkiye kütüphanelerindeki yazma eserlerin kataloglanmasıyla ilgili önemli çalışmalar yapmıştır?

- Kilisli Muallim Rifat
- Ramazan Şeşen
- Carl Brockelmann
- Osman Turan
- Mehmet Fuad Köprülü

4. Aşağıdaki ansiklopedilerden hangisi İslâm dünyasının dili, tarihi, edebiyatı ve kültürüyle ilgili dünyadaki ilk modern ansiklopedidir?

- Dâ'iretu'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî* (= DMBİ)
- Millî Eğitim Bakanhğı İslâm Ansiklopedisi* (= İA)
- Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (= DİA)
- Dâ'iretu'l-Ma'ârif-i Teşeyyu'* (= DMT)
- Encyclopaedia of Islam* (= EI)

5. Aşağıdaki konulardan hangisi için etimolojik sözlüklere **başvurulamaz**?

- Ortaçağ devletlerinde kullanılan unvanların tespiti
- Ortaçağ devletlerinde kullanılan unvanların kökeninin tespiti
- Ortaçağ devletlerinde kullanılan ıstılahların tespiti
- Ortaçağ devletlerinde kullanılan yer adlarının tespiti
- Ortaçağ devletlerinde kullanılan kavamların kökeninin tespiti

6. Aşağıdaki eserlerden hangisi Türkçe'nin tarihi sözlüklerinden biri **değildir**?

- Keşfu'z-zumûn*
- Codex Cumanicus*
- Kitâbu bilyati'l-insân ve'l-belbeti'l-lisân (İbn Mubennâ Lugati)*
- Senglah*
- Dîvânu Lugati't-Türk*

7. Yâkût el-Hamevî tarafından ansiklopedik bir tarzda kaleme alınan ve Ortaçağ İslâm dünyasındaki yer adları ve yerleşim yerleriyle ilgili başlıca kaynak durumundaki eser hangisidir?

- Kâmûsu'l-mubît*
- Lugat-nâme*
- Mu'cemu'l-buldân*
- el-A'lâm: Kâmûsu terâcîm*
- Tabakâtu's-Şâfi'yyetu'l-kubrâ*

8. Aşağıdaki araştırmacılardan hangisi Türkçe şahıs adlarıyla ilgili önemli çalışmalar yapmıştır?

- Ali Ekber Dehhodâ
- Franz Rosenthal
- Dorethea Krawulsky
- Akdes Nimet Kurat
- László Rásonyi

9. Aşağıdaki konulardan hangisi için jeneoloji kitaplarına **başvurulamaz**?

- Hükümdarların bastırdıkları paralar
- Hükümdarların kullandıkları isim ve unvanlar
- Hükümdarların taht yılları
- Hükümdarların seçereleri
- Hanedan üyeleri arasındaki akrabalık ilişkileri

10. Selçuklular zamanında Sultan Melikşâh'ın emriyle hazırlanan *Takvîm-i Celâlî* ya da *Takvîm-i Melikî* diye anılan takvimden daha çok hangi alanda istifade edilmiştir?

- Hukukî alanda
- Dinî alanda
- Askerî alanda
- Malî alanda
- Sosyal alanda

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. d Cevabınız yanlış ise “Ortaçağ Tarihine Giriş Niteliğindeki Eserler” bölümünü tekrar okuyunuz.
2. a Cevabınız yanlış ise “Ortaçağ Tarihiyle İlgili Bibliyografik Eserler” bölümünü tekrar okuyunuz.
3. b Cevabınız yanlış ise “Yazma Eserler ve Yazma Katalogları” bölümünü tekrar okuyunuz.
4. e Cevabınız yanlış ise “Ansiklopediler” bölümümü tekrar okuyunuz.
5. d Cevabınız yanlış ise “Ortaçağ Tarihi Araştırmalarında Kullanılan Başlıca Sözlükler” bölümünü tekrar okuyunuz.
6. a Cevabınız yanlış ise “Ortaçağ Tarihi Araştırmalarında Kullanılan Başlıca Sözlükler” bölümünü tekrar okuyunuz.
7. c Cevabınız yanlış ise “Yer Adlarının Tespitinde Müracaat Edilecek Eserler” bölümünü tekrar okuyunuz.
8. e Cevabınız yanlış ise “Şahıs Adlarının Tespitinde Müracaat Edilecek Kitaplar” bölümünü tekrar okuyunuz.
9. a Cevabınız yanlış ise “Ortaçağ Tarihiyle İlgili Başlıca Jeneolojik Eserler” bölümünü tekrar okuyunuz.
10. d Cevabınız yanlış ise “Takvim ve Kronolojiyle İlgili Eserler” bölümünü tekrar okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Türkler hakkında Bizans kaynaklarında yer alan bilgiler Gyula Moravcsik tarafından *Byzantinoturcica* isimli eserde toplanmıştır.

Sıra Sizde 2

Ortaçağ tarihi ve kültürüne ışık tutan kaynakların pek çoğu henüz neşredilememiştir. Neşredilen kaynakların bir kısmı ise bilimsel usüllere riayet edilmeden hazırlandığı için yer yer hata ve eksiklikler içermektedir. Bu durum kaçınılmaz bir şekilde Ortaçağ tarihi araştırmacılarının, çalışmalarında kaynakların yazma nüshalarını kullanmalarını gerektirmektedir.

Sıra Sizde 3

Ortaçağ tarihi araştırmalarında kullanılabilecek başlıca Türkçe asiklopediler *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (= İA), *Türk Ansiklopedisi* (= TA) ve *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (= DİA)'dır.

Sıra Sizde 4

Türkçe'nin Ortaçağ tarihi araştırmaları açısından en eski ve en mühim tarihî sözlüğü Kaşgarlı Mahmûd tarafından kaleme alınan *Dîvânü Lugati't-Türk*'tür.

Sıra Sizde 5

Etimolojik sözlüklerden özellikle Ortaçağ devletlerinde kullanılan unvan ve ıstılahların kökeni ve tarihî gelişiminin ortaya konulabilmesinde istifade edilir.

Sıra Sizde 6

Ortaçağ İslâm dünyasındaki yer adları ve yerleşim yerleriyle ilgili müracaat edilmesi gereken başlıca temel kaynak Yâkût el-Hamevî tarafından kaleme alınan *Mu'cemu'l-buldân* isimli eserdir.

Sıra Sizde 7

Onomastik ile ilgili çalışmalar Ortaçağ tarihi araştırmalarına kaynaklarda geçen ancak bugün yok olan pek çok şahıs adının doğru şeklinin tespit edilebilmesine yardımcı olarak katkıda bulunurlar.

Sıra Sizde 8

Ortaçağ araştırmalarında bibliyografyalara yeni bir araştırmaya başlarken, o konuda daha önce hangi çalışmaların yapıldığını tespit edebilmek için ihtiyaç duyulmaktadır.

Sıra Sizde 9

Jeneoloji kitapları, özellikle hükümdarların şecereleri, taht yılları, kullandıkları isim, unvan ve künyelerin tespiti ve hanedan üyeleri arasındaki ilişkilerin tespitinde Ortaçağ tarihi araştırmalarına katkı sağlamaktadır.

Sıra Sizde 10

Hicrî tarihleri miladî tarihe çevirirken hata yapmamak için Yücel Dağlı ve Cumhure Üçer tarafından hazırlanan *Tarih Çevirme Kılavuzu*'na başvurulmalıdır.

Yararlanılan Kaynaklar

- Ahmed Munzevî, (1374-1382/1995-2003), *Fibrivâre-yi kitâbbâ-yi Fârsî*, I-VIII, Tahran.
- Brockelmann, Carl, (1937-1949), *Geschichte der arabischen Litteratur*, I-II, Leiden 1937-1949; *Supplementband*, I-III, Leiden.
- Cahen, Cl., (1982), *Introduction a l'histoire du Monde Musulman Médiéval VIIe-XVe siècle*, Paris.
- Daniel, E. L. - Shahbazi, A. Sh. - Melville, Ch. - Szuppe, M. - Quinn, Sh. - Tucker, E. - Amanat, A. - Karimi, Ch. N. - Bregel, Y. - Yıldız, S. N., (2004), "Historiography, I-XIV", *EIr.*, XII, s. 323-411.
- Durmuş, İ. - Yazıcı, T. - Topaloğlu, A. - Kaçalin, M. S., (2009), "Sözlük", *DİA*, XXXVII, s. 398-414.
- Gibb, H. A. R., (1979), "Tarih", *İA*, XI, s. 782-798.
- Günaltay, M. Şemseddin, (1990), *İslâm'da Tarih ve Müverrihler*, İstanbul.
- Hizmetli, Sabri, (1991), *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, Ankara.
- Kavakçı, Yusuf Ziya, (1982), *İslâm Araştırmalarında Usul*, Ankara.
- Lambton, A. K. S., (2000), "Ta'rîkh, 2. in Persian", *Eİ²*, X, s. 286-291.
- Özgüdenli, Osman G., (2006), *Turco-Iranica: Ortaçağ Türk-Iran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul.
- Özgüdenli, Osman G., (2011), "Tarih", *DİA*, XL, İstanbul.
- Golden, Peter B., (1992), *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden 1992 (Türkçe terc. Osman Karatay, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Ankara 2002).
- Sâdik Seccâdî - Murtazâ Rezm-ârâ, (1385/2007), "Târîh-nigârî", *Dâ'iretu'l-Mu'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, XIV, s. 302-322.
- Sauvaget, Jean, (1965), *Introduction to the History of the Muslim East*, ed. Cl. Cahen, Los Angeles.
- Spuler, Bertold, (1968), "Die historische geographische Literatur in persischer Sprache", *Handbuch der Orientalistik*, 1, Leiden-Köln, s. 100-167.
- Storey, C. A., (1970-1972), *Persian Literature. A Bibliographical Survey*, I/1-2, London 1970-1972; İlâvelerle Farsça terc. Y. Arînpûr-S. İzedî-K. Keşâverz, *Edebiyât-i Fârsî, ber-mebnâ-yi te'lîf-i İstori, tercume-yi Y. Bregel*, ed. A. Munzevî, I-II, Tahran 1362/1983.

- Şeşen, Ramazan, (1998), *Müslümanlarda Tarib-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul.
- Taqizadeh, S. H., (1939), "Various Eras and Calendars used in the Countries of Islam", *BSOAS*, X/1, s. 107-132.
- Togan, Zeki Velidi, (1981), *Umumi Türk Taribine Giriş*, İstanbul.
- Togan, Zeki Velidi, (1985), *Tarihî Usûl*, İstanbul.
- Ya'kûb Âjend vd., (1380/2001), "Târîh/Târîh-nigârî, VI. Târîh-nigârî-yi Îrân", *Dânişnâme-yi Cibân-i İslâm*, VI, s. 95-185.

6

Amaçlarımız

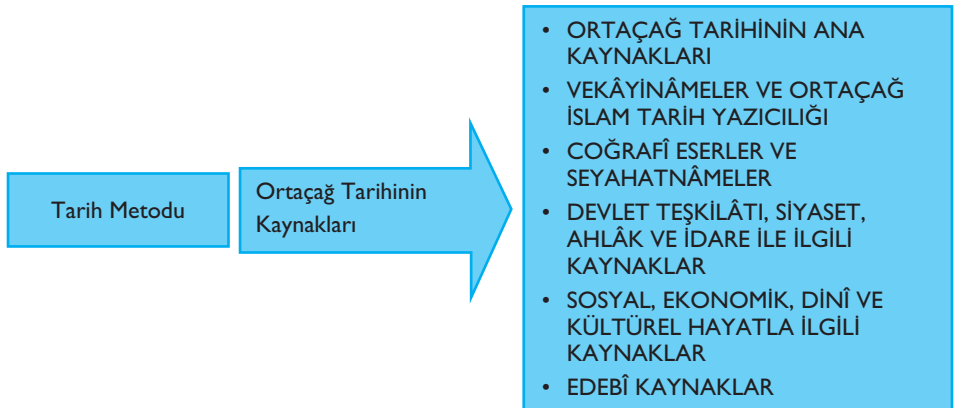
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Ortaçağ tarihinin başlıca kaynaklarını açıklayabilecek,
- Ortaçağ tarihine ait farklı kaynak türlerinin siyasî, sosyal, ekonomik ve dinî tarih araştırmalarında ne şekilde kullanılabileceğini açıklayabilecek,
- Ortaçağ tarihine ait çeşitli kaynak türleri arasında ilişki kurup, karşılaştırmalar yapabilecek,
- Ortaçağ tarihi araştırmalarında kullanılan başlıca kaynak türlerini açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Ortaçağ tarihinin kaynakları
- Epigrapik kaynaklar
- Nümizmatik kaynaklar
- Resmî vesikalar
- Vekâyinâmeler
- Coğrafya kitapları ve seyahatnâmeler
- Edebî kaynaklar

İçindekiler

Ortaçağ Tarihinin Kaynakları

ORTAÇAĞ TARİHİNİN ANA KAYNAKLARI

Ortaçağ tarihi araştırmaları, kaynakların azlığı ve ihtiva ettiği problemlerden dolayı önemli güçlükleri bünyesinde barındırmaktadır. Ortaçağ'da kaleme alınan pek çok kaynak maalesef günümüze ulaşmamıştır. Günümüze ulaşan kaynaklar ise hadiselerin ancak çok az bir kısmını aydınlatmaya yetmektedir. Bu durum tabii olarak günümüze ulaşan farklı türlerdeki kaynakların tamamının araştırmacılar tarafından dikkatli bir şekilde toplanmasını, birbirleriyle karşılaştırılmasını ve belli bir metod dâhilinde değerlendirilmesini gerektirmektedir. Ortaçağ tarihiyle ilgili her hangi bir konuda bilimsel araştırma yapmak isteyen bir araştırmacı, farklı türlerdeki pek çok kaynağa müracaat etmek mecburiyetindedir. Bu üniteye Ortaçağ tarihiyle ilgili başlıca kaynak türleri tanıtılarak araştırmalarda bu kaynaklardan ne şekilde istifade edilebileceği açıklanacaktır.

Epigrafik Kaynaklar

Epigrafik kaynaklar (kitabeler/yazıtlar) umumiyetle yapılar, mezartaşları, çeşitli eşyalar ve sert cisimler üzerine kaydedilmiş yazılı metinlerdir. Verdikleri dakik ve sıhhatli bilgilerle tarih araştırmalarında kullanılan en güvenilir kaynak türlerinden birini oluştururlar. Genellikle taş, mermer, metal, çini veya tahta gibi dayanıklı yazı malzemesi üzerine işlendikleri için, diğer kaynak türlerine göre zamanın tahribatından daha az etkilenmişlerdir.

Yakındoğu coğrafyasına ait Arapça kitabeler E. Combe, J. Souvaget ve G. Wiet tarafından toplam on beş cilt halinde yayınlanmıştır: *Répertoire chronologique d'épigraphie arabe*, I-XIII, L'Institut Français d'Archeologie Orientale, Cairo 1931-1956. Benzer bir külliyat Max van Berchem, Halil Edhem, Gaston Wiet ve Ernst Emil Herzfeld gibi araştırmacılar tarafından yayınlanmıştır: *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum*, I-X, Cairo 1894-1956. Memlûk coğrafyasına ait kitabelerin bir kısmı Gaston Wiet tarafından yayınlanmıştır: "Répertoire des décrets mamlouks de Syrie", *Mélanges Syriens offerts à M. René Dussaud*, II, Paris 1939, s. 521-537. X. ve XI. yüzyıl İran ve Mâverâünnehir coğrafyasına ait kitabeler ise Sheila S. Blair tarafından yayınlanarak tahlil edilmiştir: *Monumental Inscriptions from Early Islamic Iran and Transoxiana*, Leiden 1992. Azerbaycan coğrafyasına ait kitabelerin kataloğu ise Meşadihanım Neymat tarafından yayınlanmıştır: *Korpus epigrafičeskib pamyatnikov Azerbaycana: Arabo-Perso-Türkoyaziçniye nadpisi Baku i Apşeronu XI - naçala XX veka*, Baku 1991.

Kitabeler genellikle ait oldukları binanın kim tarafından, ne zaman, hangi amaçla yaptırıldıklarını doğru bir şekilde ortaya koymaları nedeniyle devrin siyâsî, sosyal ve kültürel tarihine yer yer önemli katkılarda bulunabilmektedir. İslâm dünyasında özellikle yapı kitabelerinde, bânînin yanı sıra devrin hükümdarının da ad, unvan ve lakaplarının zikredilmesi geleneği, özellikle hâkimiyet anlayışı, teşkilât ve kültür tarihi araştırmaları için araştırmacılara önemli malzemeler sunmaktadır. İnşâ kitabeleri mimarî ve sanat tarihi araştırmaları, sayıca daha büyük bir yekûn tutan mezartaşı kitabeleri ise özellikle biyografik araştırmalar için büyük önem taşımaktadır (Franz Taeschner, “Beiträge zur frühosmanischen Epigraphik und Archäologie”, *Der Islam*, XX/2, (1932), s. 109-196). Kitabeler şahıs adlarının doğru okunuşunun tespiti ile onomastik araştırmalarına da ciddi katkılarda bulunabilmektedirler.

İslâm dünyasında ilk örneklerine XIV. yüzyılın ilk yarısında İlhanlılar zamanında rastlanan vergi kitabeleri, özellikle iktisadî düzenlemelerle ilgili sundukları kıymetli bilgiler sebebiyle epigrafik kaynaklar içerisinde çok büyük bir öneme sahiptir. Günümüze ulaşan en eski vergi kitabeleri Ankara, Kırşehir, Ani ve Bakü şehirlerinde bulunmaktadır. Söz konusu kitabeler W. Barthold, Z. V. Togan, P. Wittek, W. Hinz, A. A. Alizade ve M. Neymat gibi araştırmacılar tarafından yayınlanmıştır: W. Barthold, “İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet”, (Türkçe terc. Abdülkadir İnan), *THİTM*, I, (1931), s. 135-159; P. Wittek, “Ankara’da Bir İlhanî Kitabesi”, *THİTM*, I, (1931), s. 161-164; Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 302, 480; W. Hinz, “Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Vergi Kitabeleri”, (Türkçe terc. F. Işıltan), *Belleten*, XIII/52, (1949), s. 771-793; A. A. Alizade, *Sotsiyalno-ekonomičeskaya i političeskaya istoriya Azerbaycana XIII-XIV. vv.* Baku 1956, s. 208; M. Neymat, *Korpus epigrafičeskib pamjatnikov Azerbaycana*, Baku 1991, s. 49 n. 64.

Vergi ve malî düzenlemelerle ilgili merkezden gönderilen emirlerin, kitabeler şeklinde önemli yerlere işlenmesi geleneği Yakındoğu coğrafyasında sonraki dönemlerde yaygınlık kazanarak devam etmiştir. *Bedraka* vergisinin kaldırılmasıyla ilgili Aydınöğlu Umur Bey’e ait bir kitabe-fermân Tuncer Baykara tarafından yayınlanarak incelemeye tâbi tutulmuştur: *Anadolu’nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadî Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İzmir 1990, s. 138-139. Vergi kitabelerinin yanı sıra zaman zaman fetihnâme ve vakfiye metinlerinin de taşla işlendiği görülmektedir. Büyük Selçuklular devrine ait Kazvîn Mescidi’nin vakfiyesi ile Türkiye Selçukluları’na ait Antalya fetihnâmesi bu türün en eski ve en iyi örneklerindendir: Janine Sourdel-Thomine, “Inscriptions seljoukides et sales à coupoles de Qazwin”, *REI*, XLII/1, (1974), s. 41-90; İhsân İşrâkî, “Şerhî ber-vakf-nâme-yi Emîr Humâtâş b. ‘Abdullâh ‘İmâdî der-Mescid-i Câmî’-yi Kazvîn”, *Berresîbâ-yi Târîhî*, XIII/2, (1357/1978), s. 56-76; Scott Redford - Gary Leiser, *Taşla Yazılan Zafer: Antalya İçkale Surlarındaki Selçuklu Fetihnâmesi*, (Türkçe terc. İnci Türkoğlu), Antalya 2008.

İslâm coğrafyasına ait kitabeler XII. yüzyıla kadar Arapça olarak kaleme alınmıştır. Günümüze ulaşan en eski Farsça kitabeler XII. yüzyıl, en eski Türkçe kitabeler ise XIV. yüzyıla aittir. Epigrafik kaynaklarla ilgili daha geniş bibliyografya için bkz. Sheila S. Blair, “Epigraphy: Arabic Inscriptions in Persia”, *EIr.*, VIII, s. 490-498.

Nümizmatik Kaynaklar

Nümizmatik kaynaklar (paralar/sikkeler) verdikleri dakik bilgilerle tarih araştırmacıları için en güvenilir kaynak türleri arasında yer almaktadır. İslâmiyet'in ilk dönemlerinde Bizans ve Sasanî paraları kullanılmış ve ilk İslâm sikkesi Emevî halifesi Abdu'l-melik b. Mervân (685-705) tarafından hicrî 74 (milâdî 695) yılında bastırılmıştır. Daha sonra İslâm dünyasındaki pek çok darphanede altın (*dînâr*), gümüş (*dirhem*) ve bakır paralar basılmıştır. Abbasî devletinin güç kaybetmesiyle IX. yüzyılın ortalarından itibaren İslâm dünyasında kurulan mahallî hanedanlar da kendi adlarına para bastırmaya başlamışlardır.

Nümizmatik kaynaklar özellikle vekâyinâmelerin suskun kaldığı ya da çelişkili bilgiler verdiği durumlarda, hükümdarların tahta çıkış veya tahttan iniş yıllarının tespiti, hükümdar unvanları, siyasî isyanlar, taht kavgaları ve hâkimiyet ilişkilerinin tespiti açısından Ortaçağ tarihi araştırmalarında büyük bir öneme sahiptirler.

İslâm darphanelerinin darp (para basım) faaliyetleri Eduard von Zambaur, Abdullah Akilî ve Ömer Diler tarafından hazırlanan genel nitelikli eserlerde incelenmiştir: E. von Zambaur, *Die Münzprägungen des Islams*, ed. P. Jaeckel, Wiesbaden 1968; A. Akilî, *Dâru'z-zarbhâ-yi İrân der-devre-yi İslâmî*, Tahran 1377/1998; Ö. Diler, *Islamic Mints: İslam Darp Yerleri*, I-III, İstanbul 2009.

Muhtelif İslâm hanedanlarına ait paralar XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupalı nümizmatlar tarafından yayınlanmaya başlanmıştır. Bununla birlikte Ortaçağ tarihiyle ilgili bilgilerimizi değiştirebilecek ya da zenginleştirebilecek nitelikteki pek çok para henüz müze ve özel koleksiyonlarda yayınlanmayı beklemektedir. İslâm devletleri tarafından bastırılan paralar ve bu konudaki bibliyografya şu genel nitelikli çalışmalarda tanıtılmıştır: Michael Broome, *A Handbook of Islamic Coins*, London 1985; Stephen Album, *A Checklist of Islamic Coins*, Santa Rosa 1998. İslâmî nümizmatik ile ilgili Avrupa'da yapılan yayınların bir listesi şu çalışmada bulunabilir: Leo Ary Mayer, *Bibliography of Muslim Numismatics*, London 1954 (ikinci baskı). İran müzeleri ve bu ülkedeki paralarla ilgili yayınlar ise şu çalışmada tanıtılmıştır: Ferâmurz Tâlebî - Ferzâne Kâ'inî, *Kitâbşinâsî-yi Sikke*, Tahran 1373/1994.

Nümizmatik kaynakların Ortaçağ tarihi araştırmalarına ne şekilde katkıda bulunduklarını daha iyi incelemek için şu makaleye müracaat ediniz: Osman G. Özgüdenli, "Selçuklu Paralarının Işığında Çağrı Bey'in Ölüm Tarihi Meselesi", *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIV/35, (2004), s. 155-170.

MAKALE

Nümizmatik kaynaklar, Ortaçağ tarihi araştırmalarına hangi konularda önemli katkılarda bulunmaktadır?

SIRA SİZDE

2

Vakfiyeler

Vakfiyeler, vakıfların ne şekilde işleyeceğiyle ilgili düzenlemeleri ihtiva eden resmî vesikalardır. Söz konusu vesikalar, ait olduğu vakfın türüne ve büyüklüğüne göre, sosyal, ekonomik ve kültürel tarih araştırmaları için Ortaçağ tarihi araştırmacılarına son derece değerli bilgiler sunabilmektedir. Vakfiyeler arasında bilhassa medrese, darüşşifâ ve külliyele ait olanlar, diğer kaynak türlerinde zikredilmeyen bilgileri ihtiva etmeleri sebebiyle, eğitim, tıp, sanat ve mimari tarihi araştırmaları için son derece önemlidir.

Bununla birlikte Ortaçağ İslâm devletlerinden günümüze ulaşan vakfiye sayısı oldukça sınırlıdır. Günümüze ulaşan en eski vakfiye örnekleri Karahanlılar devrine

aittir: Muhammed Han İbrâhîm (1052-1068)'in iki vakfiyesi Mohammad Khadr tarafından yayınlanmıştır: “Deux actes de waqf d'un Qarakhanide d'Asia Centrale”, *JA*, CCLV/3-4 (1967), s. 304-334.

Türkiye Selçukluları dönemine ait pek çok vakfiye günümüze ulaşmıştır. İlk Selçuklu vakfiyeleri Refet Yinanç tarafından incelenmiştir: *İlk Selçuklu Vakfiyeleri*, Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 1979. XIII. yüzyıla ait bazı Selçuklu vakfiyeleri Osman Turan, Ahmet Temir, M. Zeki Oral, İsmet Kayaoğlu, Sadi Bayram ve Refet Yinanç gibi araştırmacılar tarafından yayınlanmıştır: O. Turan, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri I, Şemseddin Altun-aba, Vakfiyesi ve Hayatı”, *Belleten*, 11/42, (1947), s. 197-235; O. Turan, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri II, Mübârizeddin Er-tokuş ve Vakfiyesi”, *Belleten*, 11/43, (1947), s. 415-429; O. Turan, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri III, Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri”, *Belleten*, 12/45, (1948), s. 17-170; R. Yinanç, “Sivas Abideleri ve Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, 22, (1991), s. 15-44; R. Yinanç, “Selçuklu Medreselerinden Amasya Halifet Gazi Medresesi ve Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, 15, (1982), s. 5-22.

XIII. yüzyılda Anadolu coğrafyasında kaleme alınan vakfiyeler, devrin sosyal, ekonomik ve kültürel hayatına ışık tutması açısından önemlidir. Söz konusu vakfiyeler özellikle toprak sistemi, ziraat üretim, vergiler ve eğitim sistemi ile ilgili, eşine hiçbir kaynaktan rastlanmayan son derece değerli bilgiler sunması açısından önemlidir. Selçuklu devri vakfiyelerinin kaynak değeri Mehmet Altay Köymen ve Sadi Bayram tarafından değerlendirilmiştir: M. A. Köymen, “Selçuklu Devri Kaynakları Olarak Vakfiyeler”, *Studi Preottomani e Ottomani, Atti del Convegno di Napoli (24-26 Settembre 1974)*, Napoli 1976, s. 153-163; Sadi Bayram, “Selçuklu Vakfiyeleri Üzerine Bazı Düşünceler”, *IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Konya 1995, s. 135-147.

Anadolu'da XIII. ve XIV. yüzyıllarda tanzim edilen vakfiyelerden bazılarında Arapça'nın yanında Moğolca ve Doğu Türkçesi'nin de kullanıldığı dikkat çekmektedir. Söz konusu vakfiyeler Ahmet Temir tarafından yayınlanmıştır: *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1989; “Die Arabisch-ugurische Vakf-Urkunde von 1326 des Emirs Şeref el-Din Ahmed bin Çakırca von Sivas”, *WZKM*, LVI, (1960), s. 232-240. Orhan Bey'e ait 724/1324 tarihli en eski Osmanlı vakfiyesi ise Farsça olarak kaleme alınmıştır: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Gazi Orhan Bey Vakfiyesi, 724 Rebi'ü'l-evvel-1324 Mart”, *Belleten*, V/19, (1941), s. 277-288.

Tıpkı Anadolu gibi İran coğrafyasında da XIV. yüzyıldan itibaren Arapça'nın yanı sıra Farsça vakfiyelere de rastlanmaktadır. Bu vakfiyelerden İlhanlı veziri Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî tarafından Tebrîz şehri yakınlarında kurulan Reb'-i Reşîdî isimli yerleşim yerine ait 1309 tarihli Farsça vakfiye, özellikle devrin sosyal, ekonomik ve kültürel hayatına ışık tutması açısından oldukça dikkate değerdir: Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Vakf-nâme-yi Reb'-i Reşîdî*, neşr. Muctebâ Mînovî-İrec Afşâr, Tahran 2536/1977. Bu vakfiye şu çalışmada ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir: Birgitt Hoffmann, *Waqf im mongolischen Iran. Raşîduddîn's Sorge um Nachruhm und Seelenheil*, Stuttgart 2000.

Orijinal vakfiyelerin yanı sıra, bazı yazmalar üzerindeki vakfiye kayıtları da günümüze ulaşmıştır. Bu kayıtlar arasında Tamgaç Han İbrâhîm (1052-1068)'in Semerkand'da inşa ettirdiği câmi, medrese, meşhed, talebe yurdu ve hastahane (*bî-mâristân*)'den müteşekkil külliye'nin Receb 458/Haziran 1066 tarihli vakfiyesi Burhânu'd-dîn Muhammed Mâze (öl. 1174)'nin *Muhid* isimli eserinde aynen kaydedil-

miştir. Söz konusu vakıf kaydı Karahanlılar devrine ait diğer iki vakıf kaydı ile birlikte Zeki Velidi Togan tarafından tanıtılmıştır: “Karahanlılar Tarihine Ait Bazı Kayıtlar”, *Türk Yurdu*, V/11 (Sayı 329), (1966), s. 7-10.

Makale: Vakfiyelerden Ortaçağ tarihi araştırmalarında ne şekilde istifade edilebileceği hakkında şu makaleye müracaat ediniz: Osman G. Özgüdenli, “Bir İlhanlı Şehir Modeli: Rab’-i Reşîdî’de Meslekler, Görevliler ve Ücretler”, *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri*, 9-10 Mayıs 2002, I, İstanbul 2003, s. 105-126.

MAKALE

Vakfiyeler Ortaçağ tarihi araştırmalarına en çok hangi konularda katkıda bulunmaktadır?

SIRA SİZDE

3

Vesikalar

Vesikalar, ister resmî isterse özel nitelikte olsun, tarih araştırmacılarının her zaman istifade etmesi gereken en önemli kaynak türlerindendir. Fermân, menşûr, taklîd, berat gibi resmî nitelikli vesikalar özellikle siyasî ve idarî tarih araştırmaları, özel yazışmaları ihtiva eden vesikalar ise sosyal, ekonomik ve kültürel tarih araştırmaları için büyük bir önem taşımaktadır. Bugün arşiv, müze, kütüphane, türbe, külliye, manastır ve özel koleksiyonda Ortaçağ İslâm devletlerine ait Arapça, Farsça ve Türkçe çok sayıda orijinal vesika bulunmaktadır. Bu vesikalardan bir kısmı yayınlanmış olmakla birlikte, pek çoğu henüz yayınlanmayı beklemektedir. İslâm dünyasında Ortaçağ ile ilgili vesikalar ihtiva eden bu tür arşivler için şu çalışmalara müracaat edilebilir: Hans Robert Roemer, “Christliche Klosterarchive in der islamischen Welt”, *Der Orient in der Forschung, Festschrift für Otto Spies zum 5. April 1966*, ed. W. Hoenerbach, Wiesbaden 1966, s. 543-556; Hans Robert Roemer, “Sinai-Urkunden zur Geschichte der Islamischen Welt”, *Studien zur Geschichte und Kultur des Vorderen Orients. Festschrift für Bertold Spuler zum Siebzigsten Geburtstag*, (Editörler: H. R. Roemer - A. Noth), Leiden 1981, s. 320-336; Gottfried Herrmann, “Urkunden-Funde in Azarbâyğân”, *AMI*, NF, 4, (1971), s. 249-262; Bert Fragner, “Das Ardabiler Heiligtum in den Urkunden”, *WZKM*, 67, (1975), 169-215.

Ortaçağ İslâm devletlerinden günümüze ulaşan en eski vesikalar genellikle papirüs üzerine yazılmıştır. VIII.-IX. yüzyıla ait olan bu vesikaların bir kısmı Adolf Grohmann ve Nabia Abbott gibi araştırmacılar tarafından yayınlanmıştır: A. Grohmann, *Allgemeine Einführung in die arabischen Papyri*, Wien 1924; A. Grohmann, *Arabic Papyri in the Egyptian Library*, I-II, Cairo 1934-1936; A. Grohmann, *Einführung und Chrestomathie zur arabischen Papyruskunde*, I, Praha 1954; A. Grohmann - R. G. Khoury, *Papirologische Studien: Zum privaten und gesellschaftlichen Leben in den ersten islamischen Jahrhunderten*, Wiesbaden 1995; N. Abbott, *Studies in Arabic Literary Papyri*, I-III, Chicago 1957-1972.

İslâm dünyasında özellikle IX. yüzyıldan itibaren vesikaların düzenli bir şekilde hazırlanması, tasnifi ve korunmasına dayanan gelişmiş bir arşiv geleneğinin oluştuğu görülmektedir (E. Posner, 1998, s. 201-231). Öyle ki, Mısır’da XI. ve XII. yüzyılda Fâtımîler zamanında hazırlanan bazı defterlerden Memlûk sultanı Berkûk (1382-1389, 1390-1399) devrine kadar istifade edildiği anlaşılmaktadır (W. Björkman, *Beiträge zur Geschichte der Staatskanzlei im islamischen Ägypten*, Hamburg 1928, s. 39). Bu bilgi, resmî vesikaların muhafazasına büyük özen gösterildiğini ortaya koymaktadır.

Karahanlılar devrine ait az da olsa orijinal vesika bulunmaktadır. Bunlardan 1911 yılında Yarkend civarında İngiliz konsoloslu Sir George Macartney tarafından

satın alınan 15 kadar Arapça ve Uygurca tarla satış senedinin bir kısmı neşredilmiştir. Bu senetler hicrî 489, 505 ve 508 yıllarına aittir. Bu belgelerden biri evvelâ V. Barthold tarafından ayrıntılı bir şekilde incelenerek yayınlanmıştır: “The Bughra Khan mentioned in the Qutadqu Bilik”, *BSOS*, III, (1923), s. 11-158 (Türkçe tercümesi: “Kutadkubilig’in Zikrettiği Buğra Han Kimdir?”, (Türkçe terc. Ragıp Hulusî), *Türkiyat Mecmuası*, I, (1925), s. 221-226). V. Barthold’un araştırması tarla satış senetlerinden ibaret olan bu vesikaların, kimi zaman tarihî meselelerin çözümünde de ne derece faydalı olabileceği en güzel şekilde ortaya koymuştur.

Hicrî 473-529 yılları arasında kaleme alınan ve daha çok Yarkend civarındaki Rabul ile ilgili olan Türkçe belgeler Şinasi Tekin ve Marcel Erdal tarafından incelenmiştir: Ş. Tekin, “Bilinen En Eski İslâmî Türkçe İsimler: Uygur Harfleri ile Yazılmış Karahanlılar Devrine Ait Tarla Satış Senetleri, 1080-1090”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, IV, (1975), s. 157-186; Ş. Tekin, “A Qaraḥanîd Document of A.D. 1121 (A.H. 515)”, *Harvard Ukrainian Studies, Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday*, III-IV/2, (1979-1980), s. 868-883; M. Erdal, “The Turkish Yarkand Documents”, *BSOAS*, 47/2, (1984), s. 260-301.

Aynı bölgede P. Pelliot tarafından bulunan ve Türkçe bazı imza ve açıklamaları ihtiva eden miladî 1096, 1112 ve 1114 yıllarına ait üç Arapça satış senedi Cl. Huart tarafından tanıtılmıştır: “Documents de l’Asie Centrale, Trois actes notariés Arabes de Yarkend”, *JA*, IV, (1914), s. 607-627. Söz konusu belgeler özellikle devrin kültür tarihi için son derece önemli bilgiler içermektedir. Belgelerden bilhassa Türkçe isim ve unvanlar hakkında da değerli bilgiler elde etmek mümkündür. Yarkend’te bulunan Türkçe vesikaların, V. Minorsky tarafından yayınlanan Farsça vesikalar ile yapısal benzerliği dikkat çekmektedir: V. Minorsky, “Some Early Documents in Persian I”, *JRAS*, (1942), s. 181-194; V. Minorsky, “Some Early Documents in Persian II”, *JRAS*, (1943), s. 86-99.

Ortaçağ İslâm dünyasına ait günümüze ulaşan en eski orijinal fermânlar Fâtımîler ve Eyyubîler dönemine aittir. Sina Dağı’ndaki St. Katarina Manastırı’nda bulunan bu fermânlar Samuel Miklos Stern tarafından yayınlanmıştır: “A Fâtimid Decree of the Year 524/1130”, *BSOAS*, XXIII, (1960), s. 439-455; *Fâtimid Decrees, Original Documents from the Fâtimid Chancery*, London 1964; “Two Ayyubid Decrees from Sinai”, *Documents from Islamic Chanceries*, ed. S. M. Stern, Oxford 1965, s. 9-38.

Büyük Selçuklu devletinin son dönemleri, Atabegler, Türkiye Selçukluları ve İlhanlılar devrine ait bazı alım satım senetleri ve temlik-nâmeler günümüze ulaşmıştır: Söz konusu vesikalar Monika Gronke, Osman Turan, D. Sourdel - J. Sourdel-Thomine, M. Zeki Oral ve Halil Sahillioğlu gibi araştırmacılar tarafından yayınlanmıştır. İldenizliler devrinde Azerbâycân’da Uygur harfleriyle yazılmış 1207 tarihli Türkçe bir vesika Gerhard Doerfer tarafından yayınlanmıştır: “Ein uigurischer Text aus Iran vom Jahre 1207”, *Turcica*, XIII, (1981), s. 153-169. Daha Moğol istilâsı öncesinde Türkçe-Uygur yazısı ile Kuzey Azerbâycân’daki Erdebîl şehrini birbiriyle ilişkilendiren bu vesika, eskiliği ve orijinalliğinin yanı sıra, Türk dili ve Uygur yazısının İran coğrafyasındaki tarihî seyrine ışık tutması açısından da son derece önemlidir.

İran coğrafyasında ise sayıları XIV. yüzyılın başlarından itibaren artmaya başlayan divânî nitelikli orijinal vesikalar, diplomatik ilminin gelişiminin yanı sıra bilhassa vakıflar, vergiler, toprak hukuku ve mülkiyet ile ilgili meselelerin açıklığa kavuşturulabilmesi açısından son derece büyük bir önem taşımaktadır. Bu vesikalardan Şeyh Safî’ü’d-dîn-i Erdebîlî’nin Erdebîl’deki türbesinde bulunan İlhanlı fermânları Gottfried Herrmann tarafından yayınlanarak tahlil edilmiştir: *Persische Urkunden der Mongolenzeit. Text- und Bildteil*, Wiesbaden 2004. Ayrıca İlhanlılar dönemine ait fermanlar ile ilgili pek çok çalışma yayımlanmıştır.

Söz konusu vesikaların çok büyük bir kısmının dili Farsça'dır. Ancak İran coğrafyasında kaleme alınan az sayıda Moğolca vesika da dikkat çekmektedir: P. Pelliot, "Les documents mongols du Musée de Tehran", *Athar-e Iran*, I/1, (1936), s. 31-44; Francis Woodman Cleaves, "The Mongolian documents in the Musée de Téhéran", *HJAS*, XVI, (1953), s. 1-107; Gerhard Doerfer, "Mongolica aus Ardabil", *Sonderdruck Zentralasiatische Studien*, 9, (1975), s. 187-263.

İlhanlı hükümdarlarının Hristiyan dünyası ile yazışmalarına ait bazı orijinal mektuplar Erich Haenisch, Antoine Mostaert ve Francis Woodman Cleaves gibi araştırmacılar tarafından yayınlanmıştır. Papalık tarafından XIII. yüzyılda İslâm dünyası ve Moğol hükümdarlarına gönderilen mektup suretleri de Karl-Ernst Lipprian tarafından yayınlanmıştır: *Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen Herrschern im 13. Jahrhundert anhand ihres Briefwechsels*, Roma 1981.

İlhanlı devletinin yıkılmasından sonra ortaya çıkan hâkimiyetlerden Celâyirli, Karakoyunlu ve Akkoyunlu hükümdarlarına ait fermânlar Cihângîr Kâ'im-mekâmî, J. Aubin, Heribert Busse, A. D. Papazian, Huseyn Muderrisi-Tabâtabâ'î, Mehmet Şefik Keçik, L. Fekete ve Gottfried Herrmann gibi araştırmacılar tarafından neşredilmiştir.

Altın Orda ve Türkistan hükümdarlarına ait orijinal vesikaların bir kısmı ise Akdes Nimet Kurat, A. P. Grigoriev, M. A. Usmanov, A. İbatov ve Ayşe Melek Özyetgin tarafından yayınlanmıştır. Sina Dağı'ndaki St. Katarina Manastırı'nda bulunan Memlûk sultanlarına ait fermânları Hans Ernst yayınlamıştır: *Die mamlukischen Sultansurkunden des Sinai-Klosters*, Wiesbaden 1960. XIV. ve XV. yüzyıla ait bazı erken Osmanlı vesikaları ise şu çalışmalarda incelemeye tabi tutulmuştur. Friedrich Kraelitz, *Osmanische Urkunden in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts, ein Beitrag zur Osmanischen Diplomatie*, Wien 1922; R. Rahmeti Arat, "Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı", *Türkiyat Mecmuası*, VI, (1939), s. 285-322.

Ortaçağ'a ait Farsça fermânların bir kataloğu Bert G. Fragner'in çalışmasında bulunmaktadır: *Repertorium persischer Herrscherurkunden, Publierte Originalurkunden (bis 1848)*, Freiburg 1980. Bu konudaki literatür için ise şu çalışmaya bakılabilir: Bert G. Fragner, "Farmân", *Eİr.*, IX, s. 282-295.

Ortaçağ İslâm devletlerine ait orijinal vesikalar bugün nerelerde bulunmaktadır?

Münşeat Mecmuaları ve Vesika Suretleri

Ortaçağ devletlerine ait orijinal vesikaların çok büyük bir kısmı yangın, tabii felâketler ve savaşlar neticesinde yok olmuştur. Bununla birlikte, resmî ya da özel vesikaların suretlerinin toplandığı eserler olan *münşeat* (ya da *inşâ*) mecmualarından istifade etmek suretiyle bu eksikliği bir miktar telâfi etmek mümkündür.

İslâm dünyasında daha XI. yüzyıl ortalarından itibaren, usta **münşî** ya da müellifler tarafından, daha çok resmî kâtiplere yazışma usûllerini öğretmek amacıyla orijinal vesikaların suretlerini ihtiva eden mecmuaların tertip edildiği görülmektedir. Bilhassa Selçuklular, Türkiye Selçukluları, Eyyubîler, Hârezmşâhlar, İlhanlılar, Memlûkler ve Timurlular devrine ait çok sayıdaki münşeat mecmuası, Ortaçağ tarihi araştırmacılarına, orijinal vesikaların yok olmasından doğan boşluğu, vesika suretlerinden istifade ederek bir dereceye kadar doldurabilme imkânı vermektedir.

Söz konusu mecmualarda, vesikaların kimi zaman aynen kelime kelime istinsah edildiği, kimi zaman ise yer yer kısaltılarak özetlendiği veya metinde bazı değişikliklere gidildiği görülmektedir. Bu durum araştırmacıların münşeat mecmualarından, orijinal vesikalara göre çok daha dikkatli bir şekilde istifade etmelerini gerektirmektedir.

Münşeat (ya da inşâ) mecmuaları, resmî ya da özel vesikaların suretlerinin toplandığı eserlerdir.

Münşî: Ortaçağ İslâm devletlerinde resmî yazışmaları yürüten kâtip.

Ortaçağ İslâm devletlerine ait pek çok münşeat mecmuası günümüze ulaşmıştır. Sayıları yüzleri bulan bu mecmualar arasında burada; bilinmeyen müellifler tarafından derlenen *Abkâmu sultânî'l-mâzî* (Leningrad Münşeat Mecmuası) ve *el-Muhtârât min er-resâ'il* ile Muntecibu'd-dîn Bedî'î el-Cuveynî'nin *'Atabetu'l-ketabe*, Reşîdu'd-dîn Vatvât'ın *Ebkâru'l-efkâr fî resâ'il ve'l-eş'âr* ve *Arâ'isu'l-bevâtir ve nefâ'isu'l-nevâdir*, Bahâ'u'd-dîn Muhammed b. Mu'eyyed el-Bagdâdî'nin *et-Tavasul ile't-tarassul*, Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'ın *Sevânihu'l-efkâr (ya da Mukâtebât-i Reşîdî)*, Muhammed b. Hindûşâh b. Sencer-i Nahcevanî'nin *Destûru'l-kâtib fî ta'yîni'l-merâtib* ve Şihâbu'd-dîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. 'Alî el-Kalkaşendî'nin *Subhu'l-aşâ fî sinâ'ati'l-inşâ'* isimli eserlerini zikretmek mümkündür.

Orijinal vesikaların suretlerine, münşeat mecmualarının yanında zaman zaman çeşitli eserler ya da mecmualar içerisinde de tesadüfî bir şekilde rastlamak mümkündür. Söz konusu münferit vesika suretlerinin tarih araştırmalarına ciddi katkılar sağlaması mümkündür. Bununla birlikte, kopyalama esnasında tahrifat ve değişikliklere açık olmalarından dolayı, bu vesika suretleri de tıpkı münşeat mecmuaları gibi, araştırmacılar tarafından ancak çok sıkı bir tenkitten geçirildikten sonra kullanılmalıdır. Çeşitli münşeat mecmuaları, tarih kitapları ve edebî eserlerde bulunan vesika suretlerinden, İslâmiyet'in ilk dönemleriyle ilgili olanlar Muhammed Hamidullâh, Ortaçağ İran tarihiyle ilgili olanlar 'Alî Mu'eyyed Sâbitî, Memlûklar, Haçlılar ve Moğollar arasındaki yazışmalar Muhammed Mâhir Hammâde, Timurlu ve Safevî devrine ait vesikalar 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î ve erken Osmanlı vesikaları ise Paul Wittek ve Irène Beldiceanu-Steinherr gibi araştırmacılar tarafından yayınlanmıştır.

MAKALE

Fermân suretlerinin Ortaçağ tarihi araştırmalarına ne şekilde katkıda bulunabileceği hakkında şu makaleye müracaat ediniz: Osman G. Özgüdenli, "İlhanlı Hükümdarı Ebû Sa'îd Han'a Ait Dört Yarlıg", *Belleten*, LXIX/254, (2005), s. 65-115.

SIRA SİZDE

5

Münşeat mecmuaları Ortaçağ tarihi araştırmacılarına hangi kaynak türünden doğan boşluğu doldurabilme imkânı vermektedir?

VEKÂYİNÂMELER VE ORTAÇAĞ İSLÂM TARİH YAZICILIĞI

Vekâyinâmeler, tarihçiler tarafından kaleme alınan ve tarihî hadiseleri anlatan eserlerdir. Söz konusu eserler, verdikleri ayrıntılı bilgilerle, Ortaçağ ile ilgili siyâsî, sosyal, dinî ve kültürel tarih araştırmaları için en önemli kaynak türleri arasında yer alırlar. Ortaçağ İslâm tarih yazıcılığının gelişimini üç kısım hâlinde incelemek mümkündür.

İslâm Tarih Yazıcılığının Doğuşu ve Gelişimi

Hız. Peygamber'in hayatı (*sîre*) ve gazalarına (*megâzî*) dair bilgilerin toplanması ve kaydedilmesi faaliyetleri İslâm tarih yazıcılığının başlangıcını oluşturmaktadır. Abân b. 'Osmân, Urve b. ez-Zubeyr, Muhammed b. Muslim b. İbn Şihâb ez-Zuhrî ve Vahb b. Munebbih gibi ilk *megâzî* müelliflerinden sonra Muhammed b. İbn İshâk b. Yesâr (öl. 767), 'Abdu'l-Melik İbn Hişâm (öl. takriben 833), Muhammed b. 'Omer el-Vakidî (öl. 823), Muhammed İbn Sa'd (öl. 845) ve 'Alî b. Muhammed el-Medâ'inî (öl. 840) gibi müellifler ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, Irak'ta gelişen tarih ilmi ile Medîne'de gelişen hadîs ilmi arasında yakın bir ilişki görülmektedir.

Bu ilk eserlerden sonra, İslâm dünyasında hicrî III. (miladî IX.) yüzyılın ortalarında, *sîre*, çeşitli monografiler ve tarihî hikâyelerden teşekkül eden malzemenin terkibine dayanan daha gelişmiş bir tarih yazıcılığının doğduğu görülmektedir. İlk büyük tarihçi kabul edilen Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî (öl. 892), ilk İslâm fetihlerini konu alan *Futûbu'l-buldân* ve İslâm âlimleri ve önde gelen şahsiyetlerin hâl tercümelerini ihtivâ eden *Ensâbu'l-eşrâf* isimli eserlerin müellifidir. Bu gelenek el-*Abbâru't-tivâl* müellifi Ebû Hanîfe ed-Dîneverî (öl. 895), İbn Vazih el-Ya'kûbî (öl. 897), *Kitâbu'l-ma'ârif* müellifi İbn Kuteybe (öl. 889), el-Mes'ûdî (öl. 956) ve Hamza el-İsfahânî (öl. 970) gibi tarihçiler tarafından devam ettirilmiştir.

Muhammed b. Cerîr et-Taberî (öl. 923) tarafından kaleme alınan *Ta'ribu'l-umem ve'l-mulûk* (*Kitâbu abbâri'r-rusûl ve'l-mulûk*) isimli eser, rivâyet esasına dayanan İslâm tarihçiliğinin hicretin ilk üç asrında ulaştığı en üst nokta olarak kabul edilmektedir. Aslen İran'ın kuzeyindeki Taberistân bölgesine mensup olan müellif, yaratılıştan (*bilkât*) başlayarak 915 yılına kadar vuku bulan hadiselerin mufasssal bir tarihini kaleme alarak daha önce hazırladığı *Kur'an tefsirine* adeta bir **zeyl** yapmak istemiştir.

İslâm dünyasında IX. yüzyılın sonlarından itibaren tarihin kendine has bir ilim dalı hâline gelmesi, tarih ile ilgili eserlerin sayısının hızla artmasına sebep olmuştur. İslâm tarih yazıcılığının IX. yüzyıldan itibaren üç farklı tarzda geliştiği görülmektedir: 1. Genel Tarihler, 2. Özel Tarihler, 3. Şehir ve Bölge Tarihleri.

1. Genel Tarihler: İslâmiyet'in ilk üç yüzyılında rivayete dayanan tarihçilik X. yüzyıldan itibaren hızlı bir gelişme göstererek yerini daha çok kaynağa dayanan bir tarihçiliğe bırakmıştır. Bu dönüşüm esnasında hadiselerin anlatımında şifahî rivayetlerin yerini yazılı kaynaklar almaya başlamıştır. Özellikle Ebû Bekr es-Sûlî, İbn Miskeveyh ve Hilâl es-Sâbî gibi Abbasî devleti bürokrasisinde görev alan tarihçiler, eserlerinde yazılı kaynakların yanında belgelerden de istifade etmişlerdir. Bu dönemde Bağdat İslâm tarih yazıcılığının en önemli merkezi hâline gelmiş ve bu özelliğini şehrin Moğollar tarafından ele geçirilişine (1258) kadar korumuştur. Bu tarihten sonra genel nitelikli İslâm tarih yazıcılığının merkezi Kahire'ye kaymıştır.

Söz konusu türün sayıları büyük bir yekûn tutan önemli örnekleri arasında burada Ebu'l-Hasan 'Alî b. Huseyn el-Mes'ûdî'nin *Abbâru'z-zamân*, *Kitâbu'l-evsât, et-Tenbîh ve'l-işrâf* ve *Murûcu'z-zeheb*, Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî'nin *el-Bed' ve't-ta'rib*, Sâbit b. Sinân es-Sâbî'nin *Kitâbu't-ta'rib*, İbn Miskeveyh'in *Tecâribu'l-umem*, Garsu'n-ni'me es-Sâbî'nin *Uyûnu't-tevârib*, İbnu'l-Cevzî'nin *el-Muntazam fî tevâribi'l-mulûk ve'l-umem*, Sibte İbnu'l-Cevzî'nin *Mir'atu'z-zamân fî ta'ribi'l-a'yân*, *Zehebî'nin Ta'ribu'l-İslâm*, İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye fî't-ta'rib*, İbn Haldûn'un *el-İber* ve İbn Tagribirdî'nin *en-Nucûmu'z-zâhire* isimli eserlerini zikretmek mümkündür.

Bununla birlikte söz konusu türün en dikkate değer eseri, İslâm dünyasının en büyük tarihçilerinden kabul edilen 'İzzu'd-dîn 'Alî b. Muhammed İbnu'l-Esîr (öl. 1233) tarafından kaleme alınan *el-Kâmil fî't-ta'rib* isimli hacimli tarih kitabıdır. Müellif eserinde, yaratılıştan kendi zamanına kadar geçen hadiseleri on iki cilt hâlinde ayrıntılı bir şekilde kaleme almıştır. Eser önemine binaen daha XIX. yüzyıl ortalarında İsveçli oryantalist Carolus Johannes Tornberg (1807-1877) tarafından Berlin, British Museum, Paris ve Uppsala nüshalarına dayanılarak mükemmel bir şekilde neşredilmiştir. Yaklaşık 5.300 sayfa tutan bu neşir Tornberg'in adını bilim dünyasında ölümsüzleştirmiştir: *el-Kâmil fî't-ta'rib*, (neşr. C. J. Tornberg), *el-Kâmil fî't-ta'rib*, I-XII, Leiden 1851-1871. Tornberg yayınladığı iki cilt indeks ile bu eserden istifade etmeyi önemli ölçüde kolaylaştırmıştır (Leiden 1874-1876). Eserin

Zeyl bir esere, o eserin müellifi ya da başka bir yazar tarafından sonradan yapılan ilâvedir. Söz konusu ilâve, kimi zaman sona eklenen küçük bir bölüm, kimi zaman ise o eseri tamamlayıcı nitelikte tamamen müstakil başka bir eser şeklinde olabilmektedir.

Türkçe tercümesi: *İslâm Tarihi*, (Türkçe terc. Ahmet Ağırakça - Abdülkerim Özaydın), I-XII, İstanbul 1987. Selçuklular ile ilgili kısımların İngilizce tercümesi: *The Annals of the Saljuq Turks: Selections from al-Kāmil fî'l-Ta'rîkh of 'Izz al-Dîn Ibn al-Athîr*, (İngilizce terc. D. S. Richards, London 2002). Müellifin *et-Ta'rîbu'l-bahir fî'd-devleti'l-Atâbekiyye* isimli dar kapsamlı eseri ise Selçuklu ve Atabeglikler tarihi için oldukça önemlidir: İbnu'l-Esîr, *et-Ta'rîbu'l-bahir fî'd-devleti'l-Atâbekiyye*, (neşr. 'Abdu'l-kadir 'Alî Tuleymat), Kahire, (tarihsiz).

Genel tarihçiler dikkatlerini her ne kadar siyasî hadiselerle odaklasalar da, eserlerinde zaman zaman tabîî felâketler ve salgın hastalıklar gibi sıra dışı durumlara da geniş yer ayırmışlardır. Yine bu tür eserler yer yer âlim, şair, edip ve din adamlarının biyografileri için de önemli malzemeler ihtiva etmektedir. Bununla birlikte, söz konusu eserlerde, sıradan insanların gündelik hayatı ve şehirlerin dışında yaşayan insanlar yani köylüler ve göçebeler hemen hemen hiç zikredilmemiştir.

2. Özel Tarihler: Devlet, hanedan, hükümdar ya da mahallî hâkimin tarihini ihtiva eden eserlerdir. İslâm dünyasında IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren merkezî hâkimiyetin iyice parçalanmasından sonra ortaya çıkan hanedanlar, şair ve edipleri olduğu kadar, tarihçileri de tarihle ilgili eserler kaleme almaları için teşvik etmişlerdir. İslâm dünyasında bu sayede hanedan ve hükümdarların müstakil tarihlerini konu alan eserler kaleme alınmıştır. Söz konusu türün günümüze ulaşan en eski örneklerinden biri el-'Utbi (öl. 1040-41) tarafından kaleme alınan ve Sultan Gazneli Mahmûd'un tarihini konu alan Arapça *Ta'rîbu Yemînî* isimli eseridir. Müellif eserini son derece ağır bir üslûpta kaleme almıştır.

Aynı türün Selçuklular devrine ait örnekleri arasında ise; müellifi bilinmeyen *Melik-nâme* ve *Risâle-yi Melikşâhî*, Ebû Tâhir el-Hâtûnî tarafından kaleme alınan *Târîh-i Âl-i Selçûk*, Mu'izzî tarafından kaleme alınan *Siyer-i futûb-i Sultân Sencer* ve bilinmeyen bir müellif tarafından kaleme alınan *Sencer-nâme*'yi saymak mümkündür. Farsça olarak kaleme alınan bu eserler maalesef günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte söz konusu tür özellikle Türkiye Selçukluları, Hârezmşâhlar ve İlhanlılar zamanında gelişerek önemli eserler vermeye devam etmiştir. Zahirî'd-dînî Nişâbü'rî'nin *Selçuk-nâme*, İbn Bîbî'nin *el-Evâmiru'l-'alâ'iyye fî'l-umûri'l-'alâ'iyye*, Nesevî'nin Siretu *Sultân Celâlu'd-dîn Mengubirtî* ve 'Abdullâh-i Kâşânî'nin *Târîh-i Olcâytû Sultân* isimli eserlerini, bu türün günümüze ulaşan önemli örnekleri arasında saymak mümkündür.

Özel tarih müellifleri de tıpkı genel tarih müellifleri gibi dikkatlerini daha çok siyasî hadiselerle odaklamışlardır. Bununla birlikte bu eserlerde siyasî hadiselerin yanında, yer yer sosyal, ekonomik ve kültürel hayatla ilgili bilgilere de rastlamak mümkündür.

3. Şehir ve Bölge Tarihleri: Bir şehir ya da bölgenin tarihini ihtiva eden eserlerdir. Eyaletlerde bulunan âlimler daha IX. yüzyıldan itibaren mahallî tarihî rivayetleri toplayarak bu tarzın ilk temellerini atmışlardır. VIII. ve IX. yüzyılda Mekke ve Medîne tarihiyle ilgili bilgilerin toplanması da söz konusu tarzın gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Şehir ve bölge tarihleri 'Abdu'r-Rahmân b. 'Abdullâh İbn 'Abdu'l-Hekem (öl. 871), 'Abdu'l-Melik İbn Habîb (öl. 853), el-Hamdânî (öl. 945-46) ve Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî (öl. 959) gibi tarihçilerin eserleriyle ciddi bir gelişme göstermiştir. X. yüzyıldan itibaren mahallî hanedanların iyice güçlenmesiyle şehir ve bölge tarihi tarzında kaleme alınan eser sayısı hızlı bir yükselme göstermiştir.

Şehir ve bölge tarihleri, özellikle genel ve özel nitelikli vekâyinâmelerde hemen hemen hiç ele alınmayan pek çok bilgiyi ihtiva etmeleri sebebiyle, Ortaçağ tarihi

araştırmalarında son derece önemli bir boşluğu doldururlar. Bu tür eserlerden, özellikle taşrada cereyan eden hadiseler, şehirlerin sosyal, ekonomik ve kültürel yapısı, meslekler, zanaatlar, üretim faaliyetleri ve ticaretle ilgili son derece değerli bilgiler elde etmek mümkündür.

Sayıları yüzleri bulan şehir ve bölge tarihlerinin önemli numuneleri arasında; bilinmeyen bir müellif tarafından kaleme alınan *Târîh-i Sîstân*, Narşahî'nin *Târîhu Bubârâ*, Mâferruhî'nin *Kitâbu Mehâsin-i İsfabân*, Ebû 'Abdullâh Hâkim-i Nîşâbûrî'nin *Târîh-i Nîşâbûr*, Ebu'l-Hasan-i Beyhakî'nin *Târîh-i Beyhak*, Hatîb el-Bagdâdî'nin *Ta'rib Bagdâd*, İbn 'Asâkir'in *Ta'ribu Dimaşk*, İbnu'l-Kalânîsî'nin *Zeylu ta'ribi Dimaşk*, İbnu'l-Adîm'in *Bugyetu't-taleb fî tarihi Haleb* ve *Zubdetu'l-baleb min ta'ribi Haleb*, Safiyu'd-dîn Ebû Bekr 'Abdullâh b. 'Omer Vâ'iz-i Belhî'nin *Fezâ'il-i Belh*, Muhammed b. 'Abdu'l-Celîl-i Semerkandî'nin *Kandiyye*, Ebû Tâhir H'âce-yi Semerkandî'nin *Semeriyye*, Necmu'd-dîn 'Omer b. Muhammed-i Nesefî'nin *el-Kand fî zikri 'ulemâi Semerkand*, İbn İsfendiyâr'ın *Târîh-i Taberistân*, Seyf-i Herevî'nin *Târîh-nâme-yi Herât*, Zerkûb-i Şîrâzî'nin *Şîrâz-nâme*, Ca'fer b. Muhammed-i Ca'ferî'nin *Târîh-i Yezd* ve İsfizârî'nin *Ravzâtu'l-cennât fî evsâfi medîneti'l-Herât* isimli eserlerini saymak mümkündür.

İran ve Orta Asya'da Tarih Yazıcılığı

İslâm dünyasında fetihleri takip eden ilk üç asır boyunca ilmî ve edebî eserler Arapça olarak kaleme alınmıştır. Bu gelenek İran coğrafyasında X. yüzyılın ortalarından itibaren yavaş yavaş değişmeye başlamıştır. Bu değişim bir yandan İran coğrafyasında mahalli hanedanların ortaya çıkışı, diğer yandan da Farsça'nın bu hanedanların himayesinde yazı dili olarak yeniden doğuşu ile yakından ilgilidir. Farsça tarih yazıcılığının ilk eseri, meşhûr tarihçi ve müfessir Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin *Ta'ribu'r-rusul ve'l-mulûk* isimli eserinin Sâ mânî vezîri Ebû 'Alî Bel'amî (öl. 992'den sonra) tarafından 963 yılında Sâ mânî hükümdarı Mansûr b. Nûh (961-976) için kısaltılarak, ama faydalı ilâvelerle yapılan Farsça tercümesidir. Bel'amî tercümesinin günümüze ulaşan çok sayıdaki nüshası, bu tercüme-ye sonraki asırlarda duyulan geniş ilgiyi açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bel'amî'nin tercüme, hülâsa ve telif karışık çalışması bir kenara bırakılırsa, İran coğrafyasında Farsça tarih yazıcılığının doğuşu Sâ mânî mirasını devralan Gazneliler zamanına rastlar. Bu dönemde Farsça tarih yazıcılığı, devamı olduğu İslâm tarih yazıcılığına paralel olarak üç farklı türde gelişme göstermiştir: 1. Yaratılıştan müellifin zamanına kadar gelen "genel İslâm tarihleri", 2. Kendilerine belli bir hanedan ve hükümdarı konu edinen "özel tarihler", 3. Muayyen bir coğrafya veya şehrin tarihini anlatan "şehir ve bölge tarihleri". XI. yüzyılın ilk yarısında kaleme alınan üç önemli eser, bu üç farklı türün çok iyi birer örneği durumundadır. Bu eserlerden ilki 'Abdu'l-Hayy Gerdîzî tarafından 1050-1053 yılları arasında Gazneliler'den 'Abdu'r-Reşîd b. Mahmûd (1049-1053) adına kaleme alınan *Zeynu'l-abâr*'dır. Müellif, umumî bir İslâm tarihi niteliğinde olan eserinde, özellikle eski İran mitolojisi, İslâm öncesi İran tarihi, Doğu İslâm dünyasında cereyan eden hadiseler ve Gazneliler tarihine oldukça geniş yer vermekle çağdaşı olan Arap tarihçilerden bariz bir şekilde ayrılmıştır. İkinci eser, bilinmeyen bir müellif tarafından 1056 yılında kaleme alınan ve Sîstân bölgesinin tarihini ihtiva eden *Târîh-i Sîstân*'dır. Son derece sade bir üslûpta kaleme alınan eserde İran diline giren Arapça kelimeler yerine Farsça alternatiflerinin tercih edilmiş olması dikkate değerdir. Üçüncü eser Gazneli bürokratu Ebu'l-Fazl Muhammed el-Beyhakî (öl. 1077) tarafından kaleme alınan *Târîh-i Beyhakî*'dir. Okuyucuya her ne kadar tarih kitabından çok bir "hatı-

rat” veya “günlük” izlenimi verse de, müellif, *dîvân-i risâlette* görev yapmış olmasından dolayı görme imkânı bulduğu resmî belgeleri ve ulaştığı gizli bilgileri şahsî gözlemleri ile başarılı bir şekilde birleştirmeyi ve okuyucuya güçlü bir şekilde aktarmayı başarmıştır. Oldukça sade ve akıcı bir üslûpta kaleme alınan bu eser aynı zamanda Farsça’nın yazı dili olarak yeniden doğuşundan sonraki ilk büyük şaheserlerinden kabul edilmektedir. Her ne kadar farklı türlerde kaleme alınmış olsalar da, bu üç eser, İran tarih yazıcılığında İran kültürünü ve Farsça’yı Arap kültürü ve Arapça’ya karşı müdafaa eden ve siyasî hadiselerle bakışta zaman zaman Arap tarihçiliğinden ayrılan bir dönemin başlangıcını teşkil etmektedir.

Büyük Selçuklu devletinin kuruluşu İran coğrafyasındaki bütün ilmî ve edebî faaliyetler gibi tarih yazıcılığı üzerinde de müspet bir tesir yaratmıştır. Özellikle Selçuklu sultanları ve devlet adamlarının gayretleri, Farsça’nın edebî gelişiminin Sâmânîler ve Gaznelîler’in bıraktığı yerden hızla devam etmesine sebep olmuştur. Pek çok ilim gibi tarih yazıcılığı da bu gelişmeden fazlasıyla nasibini almıştır. Bununla birlikte, bu eserlerden pek çoğu maalesef günümüze ulaşmamıştır. Bu eserler arasında; Selçuklular’ın menşeiinden bahseden ve müellifi bilinmeyen Farsça manzum *Melik-nâme*, Sultan Melikşâh adına kaleme alınan ve müellifi bilinmeyen *Risâle-yi Melikşâhî*, Ebû Tâhir el-Hâtûnî tarafından kaleme alınan *Târîh-i Âl-i Selçûk*, ‘Alî-yi Kazvînî tarafından Sultan Sencer adına kaleme alınan *Mefâbiru’l-Etrâk*, şair Mu’izzî tarafından Sultan Sencer adına kaleme alınan manzum *Siyer-i futûb-i Sultân Sencer* ve bilinmeyen bir müellif tarafından Sultan Sencer adına kaleme alınan *Sencer-nâme*’yi saymak mümkündür. Yine bu dönemde Şerefe’d-dîn Ebû Nasr Anûşîrvân b. Hâlid-i Kâşânî (öl. 1138) tarafından kaleme alınan ve Sultan Melikşâh döneminden müellifin kendi zamanına kadar Selçuklu vezîrlerinin tarihini ihtiva eden *Futûru zamânî’s-sudûr ve sudûru zamânî’l-futûr* ile Efdalu’d-dîn Ebû Hâmid-i Kirmânî tarafından kaleme alınan *Bedâyi’u’l-‘ezmân fî vekâyi’-i Kirmân* da maalesef günümüze ulaşmamıştır.

Selçuklular zamanından kaleme alınan özel nitelikli tarihler arasında Zahîru’d-dîn-i Nîşâbûrî (öl. a.y. 1184-85) tarafından 1176 yılında kaleme alınan *Selçuk-nâme*, günümüze ulaşan en eski Selçuklu tarihi niteliğindedir. Bu eser A.H. Morton tarafından bulunup 2004 yılında yayınlanıncaya kadar uzun süre kayıp sayılmıştır. Müellif, Irak Selçuklu Sultanı Mes’ûd (1134-1152) ve Arslanşâh (1161-1171)’in hizmetinde bulunmuştur. Muhammed b. ‘Alî er-Râvendî (öl. 1206-7 yılından sonra) tarafından 1202 yılında kaleme alınan *Râbatu’s-sudûr ve âyetu’s-surûr*, gerçekte Zahîru’d-dîn-i Nîşâbûrî’nin *Selçuk-nâme* isimli eserinin süslenerek müellifin kendi zamanına kadar cereyan eden hadiseleri ilave etmesiyle ortaya çıkmıştır (J. S. Meisami, 1999, s. 237-255). Müellif, tarih yazıcılığına herhangi bir yenilik getirmediği gibi, nesirde giderek ağırlaşacak olan oldukça süslü bir üslûbun da başlangıcı olmuştur. Aynı müellifin yegane nüshası Bibliothèque Nationale’de bulunan *Târîh-i Selçukiyyân* isimli eseri ise gerçekte *Râbatu’s-sudûr*’ün daha sade bir versiyonundan ibarettir (MS Supp. Persan 1556, vr. 231b-261a). Yine, Necmu’d-dîn-i Kummî tarafından 1188-89 yılında Batı İran’da kaleme alınan ve türünün Farsça’daki ilk örneği niteliğinde olan *Târîhu’l-vuzerâ*, her ne kadar bir vezirler tarihi gibi gözükse de, Irak Selçuklu devletinin yıkılış döneminde cereyan eden hadiseleri en iyi aktiren eser durumundadır.

Selçuklu devri tarih yazıcılığının dikkate değer eserlerinden biri, bilinmeyen bir müellif tarafından 1126 yılında kaleme alınan ve umumî bir tarih niteliğinde olan *Mucmelu’t-tevârîh ve’l-kısas*’tır. Muhtemelen Selçuklu bürokrasisinde kâtip olarak görev alan müellifin, eserinde, kendi döneminde cereyan eden hadiseler yerine,

daha çok eski İran hükümdarlarının efsanevî tarihleri ve eski İran mitolojisine yer ayırmış olması dikkate değerdir.

Selçuklular zamanında özel ve genel nitelikli tarihlerin yanında, pek çok şehir ve bölge tarihi kaleme alınmıştır. Tarz olarak daha önce aynı bölgede Arapça olarak kaleme alınan şehir ve bölge tarihlerinin devamı niteliğinde olan bu eserler, her ne kadar umumiyetle geniş bir tarih taslağından uzak olsalar da, devrin genel ve özel tarihlerindeki boşlukların doldurulması, şehirlerdeki sosyal ve ekonomik hayatın incelenmesi, taşra hayatının aydınlatılması ve âlimlerin biyografilerinin tespiti gibi hususlarda büyük bir öneme sahiptirler. Bununla birlikte bu gruba giren eserlerin büyük çoğunluğu, sınırlı bir okuyucu kitlesine hitap etmelerinden dolayı maalesef zamanımıza ulaşmamıştır. Günümüze ulaşan Farsça örnekler arasında; Fârs bölgesi ile ilgili İbnu'l-Belhî tarafından Sultan Muhammed Tapar (1105-1118) adına kaleme alınan *Fârs-nâme*, Beyhak ve çevresi ile ilgili Ebu'l-Hasan 'Alî el-Beyhakî (İbn Funduk, öl. 1169) tarafından 1167 yılında kaleme alınan *Târîb-i Beyhak* ve Herât şehri ile ilgili de Şeyh 'Abdu'r-Rahmân Fâmî-yi Herevî (öl. 1151-52)'ye nispet edilen *Târîb-i Herât* zikredilebilir. Yine, İbn İsfendiyâr tarafından 1216 yılında kaleme alınan *Târîb-i Taberistân* da aynı geleneğin bir uzantısı niteliğindedir.

Selçuklular zamanında halk arasında Arapça'ya olan ilginin giderek azalması, XII. yüzyıl ortalarından itibaren, daha önce Arapça olarak telif edilen pek çok tarih kitabının Farsça'ya tercüme edilmesine sebep olmuştur. Narşahî (öl. 959) tarafından 943-44 yılında kaleme alınan *Târîbu Buhârâ* isimli eserin Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kubâvî tarafından 1128 yılında yapılan ilaveli tercümesi, bu türün bilinen en eski örneklerindendir. Bu tercümeye Muhammed b. Zufer b. 'Omer tarafından 1178-79 yılında kitabın aslı yapısını bozmayacak yeni ilâveler yapılmıştır. Yine, el-'Utbi (öl. 1040-41) tarafından ağır bir Arapça ile kaleme alınan ve Sultan Gazneli Mahmûd'un tarihini ihtiva eden *Ta'rîbu Yemînî*, Ebu Şeref Nâsîh b. Zafer-i Curfâdekânî tarafından 1206-7 yılında kısa bir zeyl eklenerek Farsça'ya tercüme edilmiştir. Orijinal metnin her zaman birebir aynısı olmayan bu tercümeler, umumiyetle sonlarında mütercim tarafından ilave edilmiş faydalı bir zeyl ihtiva etmektedir.

Selçuklular zamanında İran coğrafyasında Farsça'nın güç kazanması, Arapça'nın tamamen terk edildiği anlamına gelmemektedir. Ebu'l-Hasan 'Alî el-Beyhakî (öl. 1169) tarafından el-'Utbi'nin *Ta'rîbu Yemînî* isimli eserine zeyl olarak hazırlanan ve dört ciltlik umumî bir tarih niteliğinde olan *Meşâribu't-tecârib*, 'İmâdu'd-dîn el-Kâtib el-İsfahânî (öl. 1201) tarafından kaleme alınan *Nusratu'l-fetret ve 'usratu'l-fitret*, Selçuklular zamanında Arapça olarak kaleme alınan önemli eserlerdendir. İlk eser günümüze ulaşmamışsa da, ikinci eserin bir nüshası bugün Paris'te Bibliothèque Nationale'de yayınlanmayı beklemektedir (Ms. Arabe no. 2145). Aynı eserin Feth b. 'Alî b. Muhammed el-Bundârî (öl. 1245) tarafından *Zubdetu'n-nusra ve nubbetu'l-'usra* adıyla bazı küçük ilaveler eklenmek suretiyle hazırlanan bir hülâsası bulunmaktadır. İran coğrafyasında XI.-XIII. yüzyıllarda kaleme alınan ve günümüze ulaşan diğer Arapça eserler arasında; Ebû'l-Hasan 'Abdu'l-Gâfir b. İsmâ'il el-Fârisî tarafından kaleme alınan *el-Halkatu'l-ülâ min ta'rîbi Nisâbûr*, Necmu'd-dîn 'Omer b. Muhammed-i Nesefî tarafından kaleme alınan *el-Kand fî zikri 'ulemâi Semerkand*, Mâferrûhî tarafından kaleme alınan Mehâsinu İsfahân, Ebû 'Abdullâh Hâkim-i Nîşâbûrî tarafından kaleme alınan *Târîbu Nîşâbûr* ve Nesevî tarafından kaleme alınan *Siretu Sultân Celâlu'd-dîn Mengubirtî* gibi eserleri saymak mümkündür. Bu eserlerden son üçünün XIII. ve XIV. yüzyıllarda Farsça'ya tercüme edilmiş olması, İran coğrafyasında bu dönemde Arapça'nın yerini artık tamamen Farsça'ya terk etmeye başladığını göstermesi açısından dikkate değerdir.

Selçuklular'ın yıkılmasından sonra İran coğrafyasında bu devletin mirasını paylaşan Atabeglikler, Gûrlular ve Hârizmşâhlar, uzun ve istikrarlı bir idare kuramadıkları için, bu dönemde tarih yazıcılığında zikre değer bir gelişme olmamıştır. İran tarih yazıcılığında belirgin bir sessizliğin hâkim olduğu bu dönemde Minhâcu'd-dîn-i Cûzcânî (öl. 1259 yılından sonra) tarafından 1259-60 yıllarında kaleme alınan ve umumî bir İslâm tarihi niteliğinde olan *Tabakât-i Nâsirî*, her ne kadar güçlü bir tarih kurgusuna sahip olmasa da, Gazneliler, Gurlular, Moğol istilâsı ve Mâverâün-nehir tarihi için önemlidir.

İran coğrafyasında tarih yazıcılığındaki asıl gelişme Moğol istilâsından sonra İlhanlılar'ın güçlü bir hâkimiyet kurmasıyla başlamıştır. Bu dönemde telif edilen ilk önemli eser, eski ve köklü bir bürokrat aileye mensup olan 'Alâ'u'd-dîn 'Atâ-Melik-i Cuveynî (öl. 1283) tarafından 1252-1260 yılları arasında üç cilt hâlinde kaleme alınan *Târîh-i Cibân-guşâ*'dır. Eser, siyasî hadiselerin yanında, ihtiva ettiği zengin malzeme ile sosyal, ekonomik ve dinî tarih araştırmaları için de son derece büyük bir öneme sahiptir. Müellif, eserinde kullandığı zengin malzemeyi, âyet ve hadislerin yanı sıra Arapça-Farsça şiirler ve Türkçe-Moğolca ıstılahlar ile süsleyerek kendine özgü bir üslup yaratmıştır. Yine, müellifin, Moğollar'ın hizmetinde bulunmasına rağmen, Moğol istilâsı ile ilgili bilgileri oldukça tarafsız bir şekilde nakletmiş olması, dikkate değer bir başarı olarak değerlendirilmelidir.

Bu dönemde tarih yazıcılığındaki asıl gelişme, İlhanlı devletinde İslâmiyet'in kabul edilmesinin ardından yakındığı devlet geleneğinin ağırlık kazanmaya başladığı XIV. yüzyılın başlarında olmuştur. Bu gelişmede, Farsça'ya vâkıf olan İlhanlı hükümdarlarının tarih ilmine duyduğu hususî ilginin rolü inkâr edilemez. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh (öl. 1318), Vassâf (öl. 1329-30), Şemsu'd-dîn Muhammed-i Kâşânî (öl. 1317'den sonra) ve Benâketî (öl. 1329-30) gibi tarihçilerin hâmisî olan Gazan Han (1295-1304)'ın adı burada özellikle zikredilmelidir. Sadece dönemin değil İran tarih yazıcılığının da en büyük eserlerinden biri olan *Câmi'u't-tevârih*, bizzat bu hükümdarın emriyle 1302-1307 yılları arasında İlhanlı veziri Reşîdu'd-dîn Fazlullâh tarafından kaleme alınmıştır. Genel bir tarih niteliğinde olan bu eserin asıl önemi, İslâm tarihinin yanında, daha önce hiçbir İslâm tarihçisinin teşebbüs etmediği; Çin, Hint, İsrail oğulları ve Avrupa (*Frenk*) gibi İslâm coğrafyası dışında kalan milletlerin tarihini de ihtiva etmiş olmasıdır. İslâm tarih yazıcılığında uzun süre ihmal edilmiş olan bu evrensel yaklaşım, Reşîdu'd-dîn'in tarihe getirdiği yeni bakış açısının yanında, bu dönemde doğu-batı ilişkilerinin yoğunluk kazanması ve Tebrîz şehrinin uluslararası bir kültür merkezi durumuna gelmesiyle de yakından ilgilidir. Yine evrensel bir hâkimiyet anlayışına sahip olan Gazan Han ve Sultan Olcaytu'nun eserden beklentileri de, bu yeni anlayışın ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Müellif eserini, aralarında 'Abdullâh-i Kâşânî (öl. 1337) ve Pûlâd Çing-Sâng (Bolad Ch'eng-Hsiang, öl. 1313)'ın da bulunduğu pek çok doğulu ve batılı âlimin yardımıyla telif etmiştir. Zaman zaman resmî devlet belgelerinden de istifade eden müellif, bu belgelerden bazılarının metnini olduğu gibi eserine kaydetmiştir. Bütün bu müspet özelliklerine rağmen, eser, çağdaş hadiselerle ilgili müellifinin idarî işlerden sorumlu bir vezir olmasından kaynaklanan bazı yanlış yorum ve değerlendirmeler de içermektedir.

Abdullâh-i Kâşânî tarafından kaleme alınan *Zubdetu't-tevârih*, Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'ın *Câmi'u't-tevârih* isimli eserinin umumî tarih niteliğindeki ikinci cildi ile büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. İki eser arasındaki ilişki, ciddi bir metin karşılaştırması yapılmıyca kadar, araştırmacılar için bir muamma olarak kalma-ya devam edecektir. Aynı müellifin Sultan Olcaytu (1304-1316) dönemini konu

alan *Târîb-i Olcâytû Sultân* isimli hacimce daha küçük eseri, pek çok açıdan daha orijinal özellikler taşımaktadır.

Kendisine Sultan Olcaytu tarafından verilen Vassâf lâkabıyla tanınan Şerefu'd-dîn Abdullâh b. 'İzzu'd-dîn Fazlullâh-i Yezdî, *Târîb-i Cibân-guşâ*'ya zeyl olarak kaleme aldığı *Tecziyetu'l-emsâr* ve *tezziyetu'l-a'sâr* isimli eseri ile Farsça tarih yazımında, kendisinden sonra pek çok tarihçinin büyük bir hevesle takip edeceği, ama hiç birinin ulaşamayacağı son derece süslü bir üslûbun kurucusu olmuştur.

İran tarih yazıcılığında İlhanlılar devrinden itibaren yaygınlık kazanan bir başka gelişim de tarih kitaplarının manzûm olarak telif edilmesi olmuştur. Şemsu'd-dîn Muhammed-i Kâşânî (öl. 1317'den sonra) tarafından kaleme alınan *Şâb-nâme-yi Cengizî*, Ahmed b. Muhammed-i Tebrîzî (öl. 1337-38'den sonra) tarafından kaleme alınan *Şâbanşâb-nâme* (Cengiz-nâme), Hamdullâh-i Mustevfî (öl. 1350) tarafından kaleme alınan *Zafer-nâme* ve Hâce Nûre'd-dîn b. Şemse'd-dîn Muhammed el-Ejderî (öl. 1361-62'den sonra) tarafından kaleme alınan *Gâzân-nâme* XIV. yüzyıl başlarından itibaren İran coğrafyasında iyice yaygınlık kazanan bu geleneğin başlıca mümessilleridir. Söz konusu eserlerin pek çoğunun temelde zengin bir malzemeye değil de tek bir kaynağa dayanmış olması, bu eserlerin telifindeki asıl hedefin, geniş bir tarih algısından ziyade, okuyucunun genel tarih merakına şiirsel olarak cevap vermek olduğunu ortaya koymaktadır. Bu gelenek İran coğrafyasında daha sonraki dönemlerde de kabul görmeye devam etmiş ve Osmanlı coğrafyasında şehnâmecilik (*şahnâmegânî* - *şahnâmegûyî*) müessesesinin doğuşunda etkili olmuştur.

Farsça tarih yazıcılığı İlhanlı devletinin yıkılışına rastlayan dönemde geçirdiği kısa bir duraklamanın ardından Timurlular döneminde yeniden ciddi bir canlanma yaşamıştır. Tarihte ancak çok az hükümdara nasip olabilecek askerî başarılar elde eden Emir Timur (öl. 1405)'un, zaferlerinin ve fetihlerinin unutulmasını istememesi bunda başlıca temel âmil gibi gözükmemektedir. Nizâmu'd-dîn-i Şâmî'nin böyle bir endişe ile devrin tarihini yazmakla görevlendirildiği bilinmektedir. Bu müellif tarafından başlatılan gelenek, *Şemsu'l-busn* (*Târîb-nâme*) isimli eserin müellifi Tâcu'd-dîn-i Selmânî (öl. 1414 yılından sonra) ve *Zafer-nâme* isimli eserini 1427-28 yılında İbrâhîm Sultan (öl. 1435) adına kaleme alan Şerefu'd-dîn 'Alî-yi Yezdî (öl. 1454) tarafından devam ettirilmiştir. Timurlu tarihçiliği, Timur'un savaşlarına ve zaferlerine odaklanan bu eserlerin yanında, zamanının en verimli tarihçisi olan Hâfiz-i Ebrû (öl. 1430)'nun şahsında daha genel bir çizgiye oturmuştur. Tarihçi olarak umumiyetle Bel'amî ve Reşîdu'd-dîn'in izinden giden müellif, özellikle *Câmi'u't-tevârîb*'in sona erdiği 1304 yılı ile Timur'un ortaya çıkışı arasında kalan karanlık dönemi başarılı bir şekilde işlemeyi başarmıştır. Yine müellif, 1427 yılında Şâhruh (1409-1447) adına kaleme aldığı *Zafer-nâme* ile 1427 yılında Baysungur (öl. 1434) adına kaleme aldığı *Mecma'u't-tevârîb*'te, "tarih" kavramını ayrıntılı bir şekilde ele alarak tarih okumanın faydalarını açıklamıştır Hâfiz-i Ebrû tarafından benimsenen usûl daha sonra 'Abdu'r-Rezzâk es-Semerikandî (öl. 1482) tarafından da devam ettirilmiştir.

İslâm dünyasının mufasssal bir tarihini yazma arzusu Timurlu hâkimiyetinin sonlarına doğru Mîrhând (öl. 1498)'in şahsında bir kez daha canlanmıştır. Bu müellif tarafından uzun bir çalışmadan sonra kaleme alınan *Ravzatu's-safâ*, bazıları günümüze ulaşmayan eserlerden yapılan geniş aktarmaları ihtiva etmektedir. Mîrhând'ın torunu olan Hândemîr (öl. 1535-36), İran tarih yazıcılığının son büyük temsilcilerindendir. Müellif, *Tâc* (telif tarihi: 1498) ve *Hulâsatu'l-abbâr* (telif: 1499-1500) isimli daha mütevazî eserlerinden sonra, mufasssal bir İslâm tarihi olan *Habîbu's-siyer* (telif: 1521)'i kaleme almıştır. Çok yönlü bir tarihçi olan müellif, *Humâyûn-nâme* ve *Destûru'l-vüzerâ* isimli iki eser daha kaleme almıştır.

Timurlular'dan sonra İran coğrafyasına hâkim olan hanedanlardan ne Karakoyunlular ve ne de Akkoyunlular büyük bir tarihçi çıkarabilmişlerdir. Bu dönemde Ebû Bekr-i Tihriânî tarafından muhtemelen 1473-74 yılında kaleme alınan *Kitâb-i Diyârbekriyye* ve Fazlullâh b. Rûzbihân el-Huncî el-İsfahânî (öl. 1521) tarafından muhtemelen 1490 yılında kaleme alınan *Âlem-ârâ-yi Emînî* gibi eserler, her ne kadar araştırmalar için karanlık bir dönemin sıra dışı kaynakları olarak büyük önem taşırsalar da, İlhanlı ve Timurlu dönemi tarihçiliği ile mukayese edilebilecek özelliklere sahip değildir.

Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Tarih Yazıcılığı

XI. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen Selçuklu fetihleri ve aynı yüzyılın son çeyreğinde Türkiye Selçuklu devletinin kuruluşu, Anadolu'yu kısa sürede İslâm kültür muhitine dâhil etmiştir. XII. yüzyıl başlarında Anadolu'da ilk yazılı kültür faaliyetlerinin başladığı ve aynı yüzyılın ortalarında Tokat ve Niksar gibi Orta Anadolu şehirlerinde ilk medreselerin kurulduğu görülmektedir. XIII. yüzyılın başlarından itibaren yazılı kültür faaliyetlerinin iyice hız kazanmasıyla birlikte telif ve tercüme eserlerin sayısı da çoğalmıştır. Bu gelişmeye paralel olarak Anadolu'da tarih ile ilgili ilk eserlerin XIII. yüzyılın başlarından itibaren kaleme alınmaya başlandığı görülmektedir.

İran coğrafyasında kaleme alındığı hâlde Selçuklu hanedanının İran kolu sona erdiği için eserini 1207 yılında Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev (1192-1196, 1205-1211)'e takdim etmek zorunda kalan er-Râvendî'nin *Râbatu's-sudûr ve âyetu's-surrûr* isimli eserini bir kenara bırakacak olursak, İslâm tarih yazıcılığının Anadolu coğrafyasındaki ilk örneği Kadı Burhânu'd-dîn Ebû Nasr b. Mes'ûd-i Ânevî (öl. 1211 yılından sonra) tarafından 1166-1211 yılları arasında manzûm olarak kaleme alınan *Enîsu'l-kulûb* isimli Farsça eserdir. Aslen Anili olan müellif 1166-67 yılında dinî ilimler tahsil etmek üzere Tebrîz'e gitmiş ve eserini burada yazmaya başlamıştır. XIII. yüzyıl başlarında bir müddet Malatya'da kadılık yaptığı anlaşılan müellif, 1210 yılında Konya'ya gelmiş ve eserini 1211 yılında tamamlayarak Selçuklu sultanı I. İzzeddîn Keykâvus (1211-1220)'a takdim etmiştir. Yaklaşık 28.000 beyitten oluşan eser umumî bir İslâm tarihi mahiyetindedir. Bununla birlikte müellif eserini kaleme alırken esas itibarıyla bir vekâyinâme değil, dinî-ahlâkî mahiyette bir eser vücuda getirme gayesi gütmüştür (Köprülü, 1943: 469-470). Manzum tarihlerin pek çoğunda olduğu gibi, bu eserde de edebî zevkin tarih algısının üzerine çıktığı görülmektedir. Bununla birlikte yazılı kaynakların yetersiz kaldığı bir dönemde kaleme alınan eser, araştırmacılar için tamamen faydasız da değildir. Müellif eserinde Selçuklular'a ayrı bir kısım ayırmamakla birlikte, son Abbâsî halifelerini anlatırken Selçuklular'dan da bahsetmiştir. Ne var ki müellifin Selçuklular hakkındaki verdiği bilgiler arasında, muhtemelen halk rivayetlerine dayanan pek çok yanlış bilgi bulunmaktadır.

Selçuklu devri tarih yazıcılığının Anadolu coğrafyasındaki ikinci önemli numunesi, Sultan I. Alâeddîn Keykubâd (1220-1237)'in emri ile *Meliku's-su'arâ* unvanını taşıyan Emîr Bahâeddîn Ahmed b. Mahmûd Kânî'î-yi Tûsî tarafından İranlı meşhûr şair Firdavsî'nin *Şâh-nâme* isimli eseri örnek alınarak hazırlanan manzum Selçuk-nâme'dir. Günümüze ulaşmayan bu eser hakkındaki bütün bildiklerimiz, müellifin *Kelîle ve Dinme* isimli eserinde verdiği kısa malûmata dayanmaktadır. Buna göre, Moğol istilâsı esnasında Horâsân'da bulunan müellif, evvelâ Hindistan, ardından da Aden, Medîne ve Bağdat'a yolculuk ettikten sonra Anadolu'ya gelmiştir. Fakir ve perişan bir haldeyken Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ı methetmiş ve bu sayede

hadsiz mal ve mülke sahip olmuştur. Müellif 300.000 beyitten meydana gelen ve 30 cilt tutan eserini yaklaşık 40 yılda hazırlamıştır. Devasa hacmine rağmen, tıpkı türünün edebî-hamasî özellikler taşıyan diğer manzum örneklerinde olduğu gibi, bu eserde de tarihçiliğin ikinci planda kaldığı anlaşılmaktadır. Günümüze ulaşmayan bu eserden İbn Bîbî tarafından geniş ölçüde istifade edildiği anlaşılmaktadır.

Hâce Dehhânî tarafından III. Alâeddîn Keykubâd (1298-1302) devrinde *Şâh-nâme* tarzında kaleme alınan ve 20.000 beyitten oluşan Farsça *Selçuk-nâme* Anadolu coğrafyasında manzum tarih yazım geleneğinin XIII. yüzyılın sonlarında devam ettiğini göstermektedir. Selçuklu hanedanının tarihini konu alan bu eser de tıpkı Kâni'î-yi Tûsî'nin *Selçuk-nâme*'si gibi günümüze ulaşmamıştır. Aynı geleneğin Karaman oğulları zamanında da devam ettirildiği ve Alâeddîn Bey (1361-1398)'in emriyle Yârcânî tarafından Farsça bir Karaman oğulları tarihi kaleme alındığı bilinmektedir. Günümüze ulaşmayan bu eser ancak XVI. yüzyıl müellifi Şikârî'nin yaptığı alıntılardan tanınmaktadır. XIV. yüzyıl ortalarında Hâce Selmân tarafından muhtemelen Türkçe olarak kaleme alınan ve Aydınoluğlu Umur Bey (1334-1348)'in gazalarından bahseden manzum vekâyinâme de aynı gelenek içerisinde mütalaa edilmelidir. Adına Enverî'nin kaynakları arasında rastladığımız bu eser de maalesef zamanımıza ulaşmamıştır.

Her ne kadar ele aldıkları konular farklı da olsa, yukarıda zikredilen eserler XIII. ve XIV. yüzyıllarda Anadolu'da manzum bir Farsça tarih yazım geleneğinin varlığına işaret etmektedir. Doğrudan ya da dolaylı olarak *Şâh-nâme*'nin etkisinde kaleme alındığı anlaşılan bu eserlerde asıl gayenin okuyucunun tarih merakına edebî, şiirsel ve hamasî bir zevkle cevap vermek olduğu anlaşılmaktadır. İlk numunelerinin kaybolmuş olmasına rağmen, söz konusu geleneğin kökenlerinin İran coğrafyasında ve Büyük Selçuklu sarayı ile ilişkili çevrelerde aranması gerektiğine şüphe yoktur.

Anadolu'da XIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, yukarıda genel çerçevesini çizdiğimiz türün tamamen dışında, ikinci bir tarih yazım geleneğinin ortaya çıktığı görülmektedir. Söz konusu geleneğin günümüze ulaşan ilk numunesi İbn Bîbî lakabıyla tanınan Nâsîru'd-dîn Huseyin b. Muhammed b. 'Alî el-Ca'ferî er-Rugadî (öl. 1285 yılından sonra) tarafından kaleme alınan *el-Evâmiru'l-'alâ'iyye fî'l-umûri'l-'alâ'iyye* isimli eserdir. Müellif aslen Moğol istilâsından dolayı Horâsân'dan Anadolu'ya muhaceret ederek Selçuklu devleti hizmetine giren bir aileye mensuptur. Annesi Bîbî Hatun Selçuklu sarayında müneccimlik vazifesini yürütürken, babası Mecdeddîn Muhammed de uzun yıllar *firâş-bâne-yi bâss* müşrifliği, tercümanlık ve elçilik görevlerinde bulunmuştur. Babası Mecdeddîn'in 1272 yılındaki vefatından sonra *dâru'l-inşâ-yi saltanat* (veya *dîvân-i tugra*) reisliği görevine getirilen müellif, eserini İlhanlı devri tarihçi ve bürokratı Alâ'u'd-dîn Atâ-Melik el-Cuveynî (öl. 1283)'nin isteği üzerine kaleme almıştır.

İbn Bîbî, hâmisinden her ne kadar Selçuklu devletinin, Anadolu'nun fethinden kendi zamanına kadar gelen bir tarihini yazma vazifesini almışsa da, eski dönemlerle ilgili yeterli bilgi bulamadığı için, eserine ancak II. Kılıç Arslan (1155-1192) döneminin sonlarından başlamıştır. Dolayısıyla eser 1192-1280 yılları arasındaki yaklaşık 90 yıllık dönemi ihtiva etmektedir. Bununla birlikte eserin asıl önemli kısmını, müellifin ailesi ile birlikte Selçuklu devleti hizmetine girdiği ve hadiselerin bizzat görgü şahidi olduğu 1232 yılı sonrasına ait bölümü teşkil etmektedir. Müellif eserinin ilk kısımlarında I. Gıyâseddîn Keyhüsrev, I. İzzeddîn Keykâvus ve I. Alâeddîn Keykubâd devirleri için Kâni'î-yi Tûsî'nin yukarıda zikri geçen manzum *Selçuk-nâme*'sini, sonraki kısımları için ise kendi şahsî gözlemleri ile babasından

ve çevresinden duyduğu bilgileri kullanmıştır. Bu durum eserin esas itibarıyla bir kronik veya pragmatik manada yazılmış bir tarih kitabından çok, bir hatırat özelliği taşımasına sebep olmuştur. Oldukça ağır bir üslûbun kullandığı eserde, bir kısmı bizzat müellifin kendisine ait olmak üzere, çok sayıda Farsça ve Arapça şiir nakledilmiştir. Müellif kendisine her ne kadar hâmisinin *Târih-i cibân-guşâ* isimli eserini örnek almışsa da, ne üslûp, ne muhteva ne de tarihçilik olarak bu esere ulaşabilmiştir. Bununla birlikte eser, özellikle XIII. yüzyılın ilk yarısı için ihtiva ettiği zengin malzeme ile Selçuklu tarihi araştırmalarında büyük bir öneme sahiptir.

Bu öneme rağmen, eserin araştırmacılar tarafından dikkatli kullanılmasını gerektiren pek çok husus mevcuttur. Müellif umumiyetle zikrettiği hadiselerin tarihlerini vermediği gibi, zaman zaman kronolojik sıraya riayet etmediği için, modern araştırmacıların yanılgılarına sebep olmuştur. Bunun yanı sıra müellif, ailesinin ve kendisinin ikbâlîni borçlu olduğu Selçuklu hanedanına karşı eserinde daima şükran hisleri içerisinde olmuştur. Eserin dikkatli kullanılmasını gerektiren bir başka husus da, müellifin bilhassa uçlarda devlet otoritesine karşı gelerek isyan eden Türkmenler ile zaman zaman büyük şehirlerde karışıklıklar çıkaran *fityân* ve *runûd* gibi zümrelere karşı önyargılı tutumudur. Müellif özellikle Moğol zulmüne başkaldıran Türkmenler'i, karışıklıklara sebep olmaları nedeniyle şiddetle tenkit etmiştir.

El-Evâmiru'l-'alâ'yye'nin daha İbn Bibî'nin sağlığında 1284-1285 yılları arasında bilinmeyen biri tarafından yapılan Farsça bir hülâsası (*muhtasar*) bulunmaktadır. Oldukça dikkatli bir şekilde yapılan ve bazı faydalı ilaveleri de ihtiva eden bu hülâsada, süslü üslûp ayıklanırken tarihî malzeme başarılı bir şekilde korunmuştur. Bu metin XV. yüzyıl müelliflerinden Yazıcı-zâde Alî tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Mütercim 1423-24 yılında tamamladığı tercümesine Râvendî'nin *Râbatu's-sudûr'u*, Reşîdu'd-dîn'in *Câmi'u't-tevârih'i* ve *Oğuz-nâme*'den aldığı bazı kısımları ilâve etmiştir.

Kerîmu'd-dîn Mahmûd b. Muhammed-i Aksarayî (öl. 1333) tarafından kaleme alınan *Musâmeretu'l-abbâr ve musâyeretu'l-abyâr* Anadolu'da Selçuklu devri tarih yazıcılığının en dikkate değer eserlerinden birisidir. Aslen Aksaraylı olduğu anlaşılan müellif uzun süre İlhanlılar'ın Anadolu nâibi Mücîreddîn Emîrşâh (öl. 1301)'in hizmetinde bulunmuş ve dîvân kâtibi (*mulâzim-i dîvân*) olarak görev yapmıştır. Takriben 1301 yılında Gazan Han (1295-1304) tarafından Anadolu'daki vakıfların nâzırlığına tayin edilen müellif eserini 1323 yılında tamamlayarak İlhanlı devletinin Anadolu valisi Emîr Timurtaş b. Çoban'a takdim etmiştir. Dört kısım (*ash*)'dan oluşan eserin birinci kısmı İslâm dünyasında kullanılan takvimleri, ikinci kısmı Hz. Peygamber'den Bağdat'ın Moğollar tarafından ele geçirilmesine kadar muhtasar bir İslâm tarihini, üçüncü kısmı Büyük Selçuklu ve Anadolu'nun fethinden II. Gıyâsed-dîn Keyhüsrev (1237-1246)'in vefatına kadar Türkiye Selçuklu tarihini, dördüncü kısmı ise XIII. yüzyıl ortalarından 1323 yılına kadar Anadolu'da vuku bulan hadiseleri ihtiva etmektedir. Müellif, hacim olarak eserin yaklaşık yüzde seksenini teşkil eden dördüncü kısımda bilhassa şahsî gözlemlerine dayanarak Anadolu'daki İlhanlı hâkimiyeti hakkında son derece önemli bilgiler vermiştir. Eserinden anlaşıldığı kadarıyla iyi bir tahsil gördüğü muhakkak olan müellif, ömrünün 1276-1323 yılları arasını kapsayan yaklaşık yarım asırlık bölümünü, bir mâliye bürokratu olarak Selçuklu ve İlhanlı devletlerinin hizmetinde geçirmiş ve Anadolu'da Selçuklu hâkimiyetinin son bulmasına sebep olan pek çok hadiseye bizzat tanıklık etmiştir.

Aksarayî, her ne kadar eserine İslâm tarihini ekleyerek umumî bir tarih yazmaya teşebbüs etmiş olsa da, bir "tarihçi" olmaktan ziyade, bizzat kendisinin de belirttiği gibi, "dîvân görevlisi iken gördüklerini anlatan", "her türlü sırrı açıklayan" ve

“başından geçenleri nakleden” bir hatırat müellifi durumundadır. Kendisinden önceki dönemler için verdiği bilgiler, derin mütalaalara değil, İbn ‘Abd Rabbihi, Ebû Bekr es-Sûlî ve Kadı Beyzavî gibi birkaç müellife dayanmaktadır. Bununla birlikte müellifin, eserinin Büyük Selçuklular ve Anadolu’nun fethi ile ilgili kısmında, muhtemelen günümüze ulaşmayan *Selçuk-nâm*lerden birini kullandığı anlaşılmaktadır. Eserinin ilk üç kısmını oldukça sade bir üslûpta kaleme alan müellif, dördüncü kısımdan itibaren çağdaşlarının izinden giderek edebî tarihçiliğe yönelmiştir. Onun bu kısımda zaman zaman anlatım bütünlüğünü bozan gereksiz uzatmalara gitmesinin ve kimi zaman bıkkınlık yaratan laf kalabalığını manaya tercih etmesinin bir sebebi de edebî kabiliyetlerini ve şairliğini okuyucuya gösterme arzusudur. Müellif eserinin dördüncü kısmında kullandığı kaynakları zikretmemiştir. Özellikle çağdaşı olan İbn Bîbî’den hiç bahsetmemiş olması ve eserinden habersiz gözükmesi oldukça dikkat çekicidir. *Musâmeretu’l-abbâr* özellikle *el-Evâmiru’l-’alâ’iy*’ye verilen bilgilerin kontrolü için son derece önemlidir. Eser özellikle İbn Bîbî’nin eserinin son bulduğu 1280 yılından 1323 yılına kadar vuku bulan hadiseler için en önemli çağdaş yerli kaynak durumundadır.

Yaşadıkları coğrafya, içinden çıktıkları toplum, kullandıkları dil, tercih ettikleri üslûp, yaptıkları iş ve mensup oldukları sosyal, ekonomik, dinî, mezhebî ve kültürel zümre, İbn Bîbî ve Aksarayî’yi bir tarihçi olarak hadiseleri algılamada birbirine yakınlıştırmıştır. Ancak pek çok ortak noktaya rağmen, bu iki tarihçi birbirinin devamı olan iki farklı nesli temsil etmektedirler. Bu durum iki müellif arasında derin bir kırılma yaratarak, hadiseleri daima Selçuklular’ın nokta-i nazarından ele alan İbn Bîbî’ye göre, Aksarayî’nin bakış açısının daha çok İlhanlılar’a odaklanmasına sebep olmuştur.

Bilinmeyen bir müellif tarafından Farsça olarak kaleme alınan ve anonim *Selçuk-nâme* adıyla tanınan eser, Selçuklular’ın başlangıçtan Ekim 1363 tarihine kadar olan kısa bir tarihini ihtiva etmektedir. Eserin meçhul müellifi hakkında elimizde hiçbir bilgi yoktur. Eserde Büyük Selçuklular, son Hârezmşâh hükümdarları ve ilk Türkiye Selçuklu sultanlarından kısaca bahsedildikten sonra, II. Gıyâseddîn Keyhüsrev devrinden itibaren hadiseler daha ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Özellikle Geyhatu’nun Anadolu umumî vâliliği ve tahta çıkmasından sonra Anadolu’ya yaptığı seferin bütün ayrıntılarıyla anlatılmış olması, eserin meçhul müellifinin XII-I. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olabileceğini düşündürmektedir. Asıl metin 1297 yılında aniden kesintiye uğramakta ve eser bundan sonra adeta tarihî bir takvim şeklinde 1363 yılına kadar gelmektedir. Esere muhtemelen sonradan başka biri tarafından eklenen ve yazmada yaklaşık iki sayfa tutan bu kısa takvim, üslûp ve tarz olarak asıl metinden bariz bir şekilde ayrılmaktadır. Eserini bozuk bir Farsça ile kaleme alan ve hangi kaynaklardan istifade ettiğini zikretmeyen meçhul müellifin, İbn Bîbî, Aksarayî ve Kadı Ahmed-i Nikîdî gibi çağdaş kaynakları kullandığına dair elimizde herhangi bir ipucu bulunmamaktadır. Esasen eser, umumî tarih algısı itibarıyla de yukarıda zikredilen kaynakların çok gerisindedir. Derin bir tarih anlayışından yoksun olduğu anlaşılan müellif, eserini Farsça tarih yazıcılığının olgunluk döneminde kaleme almış olmasına rağmen, hadiselerin anlatımında anekdot, hikâye ve rivayetler ile sathî kronolojik mülâhazaların ötesine geçememiştir. Yine eserde, hiçbir Selçuklu kaynağında yer almayan çok sayıda hatalı ve yanlış bilgiye rastlanmaktadır. Sultan Melikşâh’ın Konstantiniyye (İstanbul) seferi, Sultan Hârezmşâh Muhammed’in 1218 yılında denize atılarak boğulması, Cengiz Han’ın Celâleddîn Hârezmşâh’a yenilerek ona haraç vermeyi kabul etmesi, I. Alâeddîn Keykubâd’ın Hülâgü’nün oğulları Melütey ve Mengü-timur’u yenerek derilerini

yüzdürmesi, eserdeki fahiş hatalardan sadece bir kaçıdır. Bu durum muhtemelen müellifin, eserini kaleme alırken, yazılı kaynakların yanında halk rivayetlerine de müracaat etmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Bütün bu olumsuzluklara rağmen, eser bilhassa İbn Bîbî ve Aksarayî'nin suskun kaldığı bazı konularda, yer yer kısa ama önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Kadı Ahmed-i Nikîdî (öl. 1333 yılından sonra)'nin *el-Veledu's-şefîk ve'l-hâfidu'l-balîk* adını taşıyan eseri, içerisinde tarihî, sosyal ve dinî mevzuların yer aldığı bir ansiklopedi niteliğindedir. Takriben 1203 yılı civarında Hoten'den Anadolu'ya göç ederek Selçuklu sultanlarının hizmetine giren bir aileye mensup olan müellif 1286 yılında doğmuştur. Evvela Kayseri dâru'l-kâzasında divitdârlık ve hizmetgüzârlık vazifesinde bulunan müellif daha sonra Niğde dâru'l-kâzasında kadılık yapmıştır. Müellif, İlhanlı hükümdarı Ebû Sa'îd Han (1317-1335)'a ithâf ettiği eserini 25 Ağustos 1333 tarihinde Niğde (*Nikîde*)'de tamamlamıştır. Eser beş bölümden oluşmaktadır: 1. Peygamberler Tarihi ve Acem Melikleri, 2. İslâm Tarihi, 3. Fizikî ve Felekî Coğrafya ile Kıyâmet ve Âhiret Ahvâli, 4. Sîre, Şemâil, Ahlâk ve Fazilet-i Nebî, 5. Kelâm. Bu özellikleri ile eser, bir tarih kitabından çok, İslâm dünyasında benzerine çok az rastlanan bir tür ansiklopedi durumundadır. Eserin Türkiye Selçuklularına ait kısmı, Büyük Selçuklular ile ilgili kısmına göre daha hülâsa ve Selçukluların hizmetinde bulunan köklü bir aileye mensup bir müelliften beklenmeyecek kadar da zayıftır. Bu durumu, müellifin ihtiyaç duyduğu bilgilere ulaşamamış olmasından ziyade, bilinçli bir tercih olarak değerlendirmek daha yerinde olacaktır. Bu tercihin sebebi belki de müellifin Selçuklu tarihini *Selçuk-nâme* isimli müstakil bir kitapta ele almış olmasından kaynaklanmaktadır. Emîr Şemseddîn Dümdâr Beg b. Hamza-yi Nikîdî adına kaleme alındığı anlaşılan bu eser maalesef günümüze ulaşmamıştır. Müellifin dedelerine olan bağlılığı, onun, dedelerinin hâmisî olan Selçuklu hanedanından her fırsatta övgü ve saygı ile bahsetmesine sebep olmuştur. Müellif, İbn Bîbî'nin eserinden habersiz gözüксе de, Aksarayî'nin eserinden istifade etme imkânı bulmuştur. Eser her ne kadar tarih algısı olarak zayıfsa da, bilhassa İlhanlı devletinin sonlarına doğru Anadolu'nun dinî, sosyal ve kültürel durumuna dair verdiği bilgiler açısından önemlidir. Müellif kurduğu uzun cümleler, kullandığı cinaslı ve secî'li ifadeler, âyetler, hadisler ve darb-ı meseller ile eserinde nispeten ağır bir nesir kullanmıştır.

İncelediğimiz dönemden biraz daha geç bir tarihte yazılmış olmasına rağmen, söz konusu geleneğin doğal bir uzantısı olmasından dolayı, Azîz b. Erdeşîr-i Esterâbâdî (öl. 1398 yılından sonra) tarafından Farsça olarak kaleme alınan *Bezm u rezm* isimli eserden de burada kısaca bahsetmek gerekecektir. Başlangıçta Celâyirler hizmetindeyken Timur istilâsı yüzünden Sivas'a gelerek Kadı Burhânu'd-dîn Ahmed'in hizmetine giren müellif, eserini bu hükümdarın isteği üzerine kaleme almıştır. Müellifin, eserini Arapça kaleme almak istediği hâlde, bu dönemde Farsça'nın Anadolu'da daha yaygın bir kullanım alanı bulmasından dolayı bu dili tercih ettiğini vurgulamış olması özellikle dikkate değerdir. Gerek Farsça gerekse Arapça'ya oldukça vakıf olduğu anlaşılan müellif eserinde son derece ağır ve süslü bir üslûp kullanmıştır. Müellif, sadece birinci cildi günümüze ulaşan eserinde, gördüklerine ve duyduklarına dayanarak Kadı Burhânu'd-dîn ve devleti hakkında oldukça mufassal bilgiler vermiştir. Eser bu özelliği ile Orta Anadolu'nun XIV. yüzyılın ikinci yarısındaki tarihine ışık tutan en önemli kaynak durumundadır. Bununla birlikte eserin tarihçilik olarak tetkiki, müellifin, mahallî bir hâkimin biyografisini mutantan bir üslûp ile kayıt altına alma gayretinin ötesine geçemediğini göstermektedir.

Anadolu'da Selçuklu devri tarih yazıcılığını incelerken, dil, muhteva ve tarihçilik olarak yukarıdaki eserlerden bariz çizgilerle ayrılan iki eserden daha bahsetmek gerekecektir. Bu eserlerden ilki İbnu'l-Ezrak el-Fârikî (öl. 1181 yılından sonra) tarafından Arapça olarak kaleme alınan *Târîbu Meyyâfârikîn*'dir. İkinci eser ise et-Tabîb Ebî Hafs 'Omer b. el-Hızır b. Almış b. Durmuş ed-Duneysirî et-Turkî (öl. 1242?) tarafından Arapça olarak kaleme alınan ve Duneysir (bugünkü Kızıltepe)'e mensûp âlim, şâir ve ediplerin biyografilerini ihtiva eden *Târîbu Duneysir*'dir.

Selçuklular zamanında Anadolu'da eser veren ilk tarihçi kimdir?

SIRA SİZDE

COĞRAFİ ESERLER VE SEYAHATNÂMELER

Ortaçağ tarihi araştırmalarının önemli bir kaynak grubunu da coğrafi eserler oluşturmaktadır. Söz konusu eserler umumiyetle İslâm ülkeleri ve ülkeler ile yakın temasta bulunan memleketlerin fizikî ve beşerî coğrafyası, dili, tarihi, kültürü ve ekonomisi hakkında yer yer son derece önemli bilgiler ihtiva etmektedirler. Coğrafi eserler, özellikle değerli madenler, ticaret, el sanatları, ziraat, nüfus, etnik, dinî ve mezhebî yapı gibi diğer kaynak türlerinin genellikle suskun kaldığı konularda, araştırmacılara son derece değerli bilgiler sunabilmektedir.

İslâm dünyasında X. yüzyıldan itibaren bu türe giren pek çok eser kaleme alındığı görülmektedir. Söz konusu önde gelen eserleri arasında İbn Hurdâdbih'in *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, Ya'kûbî'nin *Kitâbu'l-buldân*, İbn Rusteh'in *el-Alâku'n-nefîse*, İbn Fakîh'in *Mubtasaru kitâbi'l-buldân*, İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî'nin *Mesâliku'l-memâlik*, Muhammed b. Ahmed el-Makdisî'nin *Absenu't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlim*, İbn Havkal'ın *Kitâbu sûreti'l-'arz*, bilinmeyen bir müellife ait *Hudûdu'l-âlem*, İbnu'l-Belhî'nin *Fârs-nâme*, el-İdrisî'nin *Nuzbetu'l-muşâtâk fî ibtirâki'l-âfâk*, İbn Sa'îd el-Magribî'nin *Kitâbu basti'l-'arz fî't-tûl ve'l-'arz*, Zekeriyâ el-Kazvînî'nin *Asâru'l-bilâd*, Hamdullâh Mustevfî'nin *Nuzbetu'l-kulûb*, Ebu'l-Fidâ'nın *Takvîmu'l-buldân* ve İbn Fazlullâh el-Omerî'nin *Mesâliku'l-epsâr fî memâliki'l-em-sâr* isimli eserlerini saymak mümkündür.

Coğrafi eserlerin yanı sıra, seyyahların seyahat ettikleri yerlerle ilgili gözlemlerini ihtiva eden seyahatnâmeler de Ortaçağ tarihi araştırmaları için son derece değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Başlıca seyahatnâme müellifleri arasında İbn Fadlân, Nâsir-i Husrev, Ebû Hâmid Muhammed el-Girnâtî, Takiyyu'd-dîn Ebu'l-Hasan 'Alî el-Herevî, İbn Cubeyr ve İbn Battûta gibi seyyahları saymak mümkündür. Bu bilgiler Tudelalı Benjamin, Simon de Saint-Quentin, Marco Polo, Plano Carpini, Wilhelm von Rubruk ve Clavijo, Johannes Schiltberger gibi batılı seyyahların verdiği malûmat ile daha da zenginleşmektedir.

İslâm coğrafyacıları ve seyyahlar tarafından verilen bilgiler Paul Schwarz, V. V. Barthold ve G. Le Strange gibi araştırmacılar tarafından incelenmiştir: P. Schwarz, *İran im Mittelalter*, ed. F. Sezgin, I-V, Frankfurt 1993; V. V. Barthold, *Tezkire-yi coğrâfiyâ-yi târîhî-yi İran*, (Farsça terc. Hamza Serdâdver), Tahran 1372/1993; G. L. Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, ed. F. Sezgin, Frankfurt 1993. Yine İslâm coğrafyacılarının Türkler ve Türk ülkeleri hakkında verdiği malûmat Ramazan Şeşen tarafından toplanmıştır: *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1998. Orta ve Batı Asya ile ilgili coğrafya kitapları ve seyahatnâme metinleri F. Bretschneider tarafından toplanarak iki ciltlik bir külliyatta tahlil edilmiştir: *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, I-II, London 1910.

Coğrafi eserler diğer kaynak türlerinin genellikle suskun kaldığı hangi konularda bilgi ve-rerek Ortaçağ tarihi araştırmalarında önemli bir boşluğu doldurmaktadır?

DEVLET TEŞKİLÂTI, SİYASET, AHLÂK VE İDARE İLE İLGİLİ KAYNAKLAR

Ortaçağ müellifleri tarafından siyaset, ahlâk, edebiyat, dinî ilimler ve tasavvuf ile ilgili kaleme alınan bazı eserler de, özellikle devlet teşkilâtı, sosyal, ekonomik, dinî, edebî ve kültürel hayat ile ilgili önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Söz konusu kaynak türleri arasında siyaset ve ahlâk ile ilgili eserler, bilhassa devlet teşkilâtı, hâkimiyet anlayışı ve siyasal düşünce tarihi ile ilgili dikkate değer bilgiler ihtiva etmektedir. Nizâmu'l-Mulk lakabıyla tanınan Hasan b. 'Alî b. İshak et-Tûsî (öl. 1092) tarafından kaleme alınan *Siyâset-nâme* (ya da *Siyeru'l-mulk*) bu türün en önemli eserlerinden biridir: Nizâmu'l-Mulk, *Siyeru'l-mulk yâ Siyâsetnâme*, I, (Neşreden: M. A. Köymen), Ankara 1976. Eser aynı yazar tarafından Türkçe'ye *Siyâsetnâme* adı ile tercüme edilmiştir. Yine Ortaçağ İslâm devletlerinde siyaset, idare ve ahlâk geleneklerini en iyi aksettiren eserler arasında; Ebû Nasr Fârâbî'nin *es-Siyâsetu'l-medeniyye ve el-Medînetu'l-fâzıla*, Mâverî'nin *Abkâmu's-sultânîyye*, Keykâvûs b. İskender'in *Kâbûs-nâme*, Yûsuf Hâc Hâcib'in *Kutadgu Bilig*, Gazzâlî'nin *Nasihat-ı'l-mulûk*, Muhammed b. Turtuşî'nin *Sirâcu'l-mulûk*, Alî b. Ebû Hafs el-İsfahânî'nin *Tuhfetu'l-mulûk*, Nâsiru'd-dîn-i Tûsî'nin *Ahlâk-i Nâsir*'ini saymak mümkündür. Bilinmeyen bir müellif tarafından kaleme alınan *Tuhfe (der-ablâk u siyâset)*, Muhammed b. Mahmûd Hatîb'in *Fustâtu'l-adâle fî kavâ'idî's-saltana* ve İbn Hal-dûn'un *Mukaddime* isimli eserleri de bu gruba dahil edilebilir.

Ortaçağ devletlerinde vezirlik makamında bulunan kimselerin biyografilerini ihtiva eden pek çok eser gerek siyâsî ve idarî tarih, gerekse devlet teşkilâtıyla ilgili araştırmalara önemli ölçüde katkıda bulunabilmektedir. Bu türün başlıca örnekleri arasında Necmu'd-dîn-i Kummî'nin *Târîhu'l-vuzerâ'*, Nâsiru'd-dîn Munşî-yi Kirmânî'nin *Nesâ'imü'l-eshâr*, Seyfu'd-dîn el-'Ukaylî'nin *Âsârü'l-vuzerâ'* ve Hânde-mîr'in *Dustûru'l-vuzerâ'* isimli eserlerini saymak mümkündür.

Ortaçağ müellifleri tarafından devlet görevlileri için faydalı olması amacıyla kaleme alınan bazı eserlerden istifade ederek devlet teşkilâtı, bürokrasi ve ordu ile ilgili önemli bilgilere ulaşmak mümkündür: Ebu'l-Kâsim Alî İbnu's-Sayrafi tarafından kaleme alınan *Kânûnu dîvânî'r-resâ'il* ve Muhammed b. Mubarekşâh (Fahr-i Mudeb-bir) tarafından kaleme alınan *Âdâbu'l-barb ve's-şecâ'at* i zikretmek mümkündür.

İlhanlılar ve Timurlular devrinde, özellikle resmî muhasebe usûlünü öğretmek için kaleme alınan bir seri eser, diğer kaynak türlerinde hemen hemen hiç bahsedilmeyen devlet bütçesi, resmî muhasebe, vergi çeşitleri ve merkezî bürokrasinin işleyiş şekli hakkında araştırmacılara önemli bilgiler vermektedir. Bu eserler arasında Felek 'Alâ'-yi Tebrîzî tarafından kaleme alınan *Sa'âdet-nâme* ve *Kânûnu's-sa'âde*, bilinmeyen bir müellif tarafından kaleme alınan *Risâle-yi sâhibiyye*, 'İmâdu's-Serâvî tarafından kaleme alınan *Câmi'u'l-bisâb*, 'Abdullah b. Muhammad b. Kiyâ el-Mâzenderânî tarafından kaleme alınan *Risâle-yi Felekiyye* ve 'Alî-yi Şîrâzî tarafından kaleme alınan *Şemsu's-siyâk* i zikretmek mümkündür.

Bu konuda örnek bir çalışma için şu makaleyi okuyunuz: Osman G. Özgüdenli, "İlhanlı Devrine Ait Anonim Bir Münşe'ât Mecmû'ası: Risala al-Sahibiyya", *Belleten*, LXIII/238, (1999), s. 725-743.

SOSYAL, EKONOMİK, DİNÎ VE KÜLTÜREL HAYATLA İLGİLİ KAYNAKLAR

Ortaçağ tarihi araştırmalarında sosyal, ekonomik, dinî ve kültürel hayatla ilgili önemli bilgiler, yukarıda zikredilen kaynak türlerinin yanında, dinî, fikhî (İslâm hukuku) ve tasavvufî nitelikli eserler, menâkıbnâmeler ve ansiklopediler içerisinde de yer alabilmektedir. Bu kitaplar arasında özellikle fıkıh ilmine ait eserler sosyal ve ekonomik tarih araştırmaları açısından son derece önemli bir yere sahiptir: “Hukuk eserlerinin bir halkın hayatını aksettirdiği” düşünülürse, şimdiye kadar la-yıkıyla değerlendirilemeyen bu malzemenin bilhassa sosyal ve ekonomik hadiselerle ilgili önemli ipuçları verdiği kendiliğinden ortaya çıkar. Örnek vermek gerekirse, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed Ebî Sehl es-Serahsî (öl. 1090) tarafından telif edilen *Kitâbu'l-Mabsûta* bu türde pek çok önemli kayıt bulunmaktadır. Yine, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. Anûş b. Muhammed el-Hasîrî (öl. 1107)'nin *el-Hâvî fî'l-fetâvâ* isimli eserinde de dinî ve sosyal tarih için kaynak olabilecek bazı önemli fetvalar yer almaktadır. Şimdiye kadar tarih araştırmalarında çok az istifade edilen bu eserlerden yer yer devrin sosyal, ekonomik ve dinî hayatını ilgilendiren önemli ipuçları çıkartmak mümkündür.

Sosyal hayatla ilgili son derece değerli bilgilere, dinî ve tasavvufî nitelikli eserler ve menâkıbnâmeler içerisinde rastlamak mümkündür. Söz konusu eserler özellikle diğer kaynak türlerinde hemen hemen hiç zikredilmeyen gündelik hayat ve sıradan insanların yaşam şekliyle ilgili son derece değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu türün pek çok örneği arasında Ebu'l-Hasan 'Alî b. Osmân Cullâbî-yi Hucvirî'nin *Keşfu'l-mahcûb*, Ferîdu'd-dîn 'Attâr'ın *Tezkiretu'l-evliyâ*, Mahmûd b. Osmân'ın *Firdevsu'l-murşidiyye fî esrâri's-samediyye*, Muhammed b. Munevver-i Meyhenî'nin *Esrâru't-tevhîd*, Eflâkî'nin *Menâkıbu'l-ârifîn* ve Mollâ 'Abdu'r-Rahmân-i Câmî'nin *Nefahâtu'l-uns* isimli eserlerini saymak mümkündür.

Toprak, vergiler ve harac ile ilgili sorunlar daha İslâmiyet'in ikinci asrından itibaren bu alanda bazı eserlerin kaleme alınmasına vesile olmuştur. Ebû Yûsuf (öl. 798) tarafından kaleme alınan *Kitâbu'l-harâc* ve Ebû Ubeyd el-Kâsim b. Selâm (öl. 839) tarafından kaleme alınan *Kitâbu'l-emvâl* bu tür kitaplara en iyi örnektir. (İmâm Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-harâc*, Türkçe terc. İsmail Karakaya, Ankara 1982; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-emvâl*, Türkçe terc. Cemaleddin Saylık, İstanbul 1981.) Söz konusu eserler özellikle iktisadî tarih ve toprak hukuku çalışmak isteyen araştırmacılar için son derece değerli bilgiler içermektedir. Söz konusu literatürü *kesb* ve *bisbe* kitaplarıyla tamamlamak mümkündür.

Ortaçağ'da kaleme alınan ansiklopedik nitelikli bazı eserler de, yer yer sosyal, ekonomik, dinî ve kültürel tarihle ilgili konularda Ortaçağ tarihi araştırmacılarına önemli bilgiler sunabilmektedir. Bu konuda da pek çok örnek arasında burada, Muhammed b. Ahmed-i Hârezmî tarafından kaleme alınan *Mefâtihu'l-'ulûm*'ü, bilinmeyen bir müellif tarafından kaleme alınan *Bahru'l-fevâ'id*î, Muhammed b. Mahmûd-i Hemedânî tarafından kaleme alınan *'Acâ'ib-nâme*'yi, Muhammed b. Ey-yûb el-Hâsib tarafından kaleme alınan *Tuhfetu'l-garâ'ib*î, Ebû Bekr Mutahhar b. Muhammed Cemâlî-yi Yezdî tarafından kaleme alınan *Ferruh-nâme*'yi, Şehmerdân b. Ebi'l-Hayr tarafından kaleme alınan *Nuzbet-nâme-yi 'Alâ'î*'yi, Fâhru'd-dîn-i Râzî tarafından kaleme alınan *Câmi'u'l-'ulûm*'ü ve Şemsu'd-dîn Muhammed b. Mahmûd-i Âmulî tarafından kaleme alınan *Nefâ'isu'l-funûn*'ü zikretmek mümkündür.

İktisad tarihi ile ilgili kaynaklar için bakınız: Sabri Orman, “Başlangıcından Osmanlı'ya İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları”, *Divan, İlmi Araştırmalar*, IV/1, (1996), s. 9-48.

MAKALE

EDEBÎ KAYNAKLAR

Şairlerin biyografilerini ve şiirlerinden örnekleri ihtiva eden tezkireler, dîvânlar ve edebî nitelikli eserler, Ortaçağ tarihi araştırmaları için büyük bir öneme sahiptir. Bu tür eserler, özellikle sosyal, ekonomik ve kültürel hayat ile ilgili bilgilerin zenginleşmesine yardım ederler. Dîvânlarda yer alan şiirler, edebî değerlerinin yanında, kıtlık, salgın hastalıklar ve doğal felâketler gibi diğer kaynak türlerinde çok az işlenen konulara ışık tutmaları açısından da önemlidir. Yine şairler tarafından kaleme alınan medhiyelerde de, devlet ricalinin biyografileriyle ilgili başka hiçbir yerde zikredilmeyen bilgilere rastlamak mümkündür. Bu yönüyle dîvânlar, sosyal ve kültürel hayatla ilgili hemen hemen başka hiçbir kaynak türünde zikredilmeyen son derece önemli bilgiler verebilmektedir. Ortaçağ şairlerine ait Arapça, Farsça ve Türkçe pek çok dîvân günümüze ulaşmıştır. Ortaçağ İslâm dünyasında sayıları binleri bulan bu dîvânlar arasında burada örnek olarak Selçuklular devrine ait Nâsir-i Husrev, Sûzenî-yi Semerkandî, Hâkânî-yi Şîrvânî, Emîr Mu'izzî, Enverî, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, Amak-i Buhârî, Muhtârî-yi Gaznevî, Edîb Sâbir-i Tirmizî, Esîru'd-dîn-i Ahsîketî, Zâhiru'd-dîn-i Fâryâbî, Seyyid Hasan-i Gaznevî, 'Abdu'l-Vâsî-yi Cebelî, Felekî-yi Şîrvânî ve Seyf-i Fergânî gibi tanınmış şairlere ait olanları zikretmek mümkündür.

Nizâmî-yi 'Arûzî tarafından kaleme alınan *Çebâr makâle*, Muhammed Avfî tarafından kaleme alınan *Lubâbu'l-elbâb* ve Devletşâh-i Semerkandî tarafından kaleme alınan *Tezkiretu's-şu'ârâ* gibi tezkireler, sadece şair biyografilerini ihtiva etmeleri açısından değil, aynı zamanda devrin kültür geleneklerini ortaya koymaları açısından da oldukça önemlidir. Ayrıca, Muhammed Avfî'nin edebî ve tarihî hikâyeleri hâvî *Câmi'u'l-bikâyât ve levâmiu'r-rivâyât* isimli eseri de devrin kültürel panoraması açısından değerli bir kaynaktır.

Edebî nitelikli eserlerde, diğer kaynak türlerinin çoğunlukla suskun kaldığı sosyal ve kültürel hayat ile kaynaklarda hemen hemen hiç bilgi verilmeyen sıradan halkın gündelik yaşamı hakkında dikkate değer bilgiler bulmak mümkündür. Bu türdeki yüzlerce eser arasında burada örnek olarak Selçuklular devrine ait şu eserler sayılabilir. Fâhru'd-dîn Gurgânî, *Vîs u Râmîn*, (Neşreden: Muctebâ Mînovî), Tahran 1338/1959; Hamîdu'd-dîn Ebû Bekr-i Belhî, *Makâmât-i Hamîdî*, (neşr. Rizâ Enzâbî-nejâd), Tahran 1372/1993; Anonim, *Merzbân-nâme*, (neşr. Halîl Hatîb Rehber), Tahran 1370/1991; İrânşâh b. Ebi'l-Hayr, *Behmen-nâme*, (neşr. Rahîm 'Afîfî), Tahran 1370/1991; İrânşâh b. Ebi'l-Hayr, *Kûş-nâme*, (neşr. Celâl Metînî), Tahran 1377/1998.

Özet

Ortaçağ tarihinin başlıca kaynaklarını açıklayabilme

Ortaçağ tarihiyle ilgili bilimsel araştırma yapmak isteyen bir araştırmacı farklı türlerdeki pek çok kaynağa müracaat etmek mecburiyetindedir. Ortaçağ tarihi araştırmalarında kullanılan başlıca kaynak türlerini şu şekilde tasnif etmek mümkündür: I. Epigrafik Kaynaklar, II. Nümizmatik Kaynaklar, III. Vakfiyeler, IV. Resmî Vesikalar, V. Münşeat Mecmuaları ve Vesika Suretleri, VI. Vekâynâmeler, VII. Coğrafi Eserler ve Seyahatnâmeler, VIII. Devlet Teşkilâtı, Siyaset ve İdare ile İlgili Kaynaklar IX., Sosyal, Ekonomik, Dinî ve Kültürel Tarihle İlgili Kaynaklar, X. Edebî Kaynaklar.

Epigrafik kaynaklar (kitabeler/yazıtlar), umumiyetle yapılar, mezartaşları, çeşitli eşyalar ve sert cisimler üzerine kaydedilmiş yazılı metinlerdir. Verdikleri dakik ve sıhhatli bilgilerle tarih araştırmalarında kullanılan en güvenilir kaynak türlerinden birini oluştururlar. Genellikle taş, mermer, metal, çini veya tahta gibi dayanıklı yazı malzemesi üzerine işlendikleri için, diğer kaynak türlerine göre zamanın tahribatından daha az etkilenmişlerdir. Kitabeler genellikle ait oldukları binanın kim tarafından, ne zaman, hangi amaçla yaptırıldıklarını doğru bir şekilde ortaya koymaları nedeniyle devrin siyasî, sosyal ve kültürel tarihine yer yer önemli katkılarda bulunabilmektedirler.

Nümizmatik kaynaklar (paralar/sikkeler), verdikleri dakik bilgilerle tarih araştırmacıları için en güvenilir kaynak türleri arasında yer almaktadır. Özellikle vekâynâmelerin suskun kaldığı ya da çelişkili bilgiler verdiği durumlarda, hükümdarların tahta çıkış veya tahttan iniş yılları, unvanları, siyasî isyanlar, taht kavgaları ve hâkimiyet ilişkilerinin tespiti açısından büyük öneme sahiptirler. Yine paralar, ayar ve vezin özellikleriyle de iktisadî tarih araştırmaları için araştırmacılara önemli veriler sunabilmektedirler.

Vakfiyeler, vakıfların ne şekilde işleyeceğiyle ilgili düzenlemeleri ihtiva eden resmî vesikalar. Söz konusu vesikalar, ait olduğu vakfın türüne ve büyüklüğüne göre, devrin içtimâî, iktisadî ve kültürel tarih araştırmaları için son derece önemli bilgiler sunabilmektedir. Vakfiyeler arasında bilhassa medrese, darüşşifâ ve külliyele ait

olanlar, diğer kaynak türlerinde zikredilmeyen bilgileri ihtiva etmeleri sebebiyle, eğitim, tıp, sanat ve mimari tarihi araştırmaları için son derece önemlidir.

Vesikalar, tarih araştırmacılarının her zaman istifade etmesi gereken en önemli kaynak türlerindendir. Fermân, menşûr, taklîd, berât gibi resmî nitelikli vesikalar özellikle siyasî ve idarî tarih araştırmaları, özel yazışmaları ihtiva eden vesikalar ise sosyal, ekonomik ve kültürel tarih araştırmaları için büyük önem taşımaktadır. Bugün pek çok arşiv, kütüphane, türbe, külliye, manastır ve özel koleksiyonda Ortaçağ İslâm devletlerine ait Arapça, Farsça ve Türkçe çok sayıda orijinal vesika bulunmaktadır.

Ortaçağ tarihine ait farklı kaynak türlerinin siyasî, sosyal, ekonomik ve dinî tarih araştırmalarında ne şekilde kullanılabileceği açıklayabilme

Ortaçağ müellifleri tarafından siyaset, ahlâk, edebiyat, dinî ilimler ve tasavvuf ile ilgili kaleme alınan eserler, özellikle devlet teşkilâtı, sosyal, ekonomik, dinî, edebî ve kültürel hayat ile ilgili son derece önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Söz konusu kaynak türleri arasında siyaset ve ahlâk ile ilgili eserler, bilhassa devlet teşkilâtı, hâkimiyet anlayışı ve siyasal düşünce tarihiyle ilgili dikkate değer bilgiler içermektedir. Vezirlerin biyografilerini ihtiva eden eserler ise, daha çok siyasî ve idarî tarihle ilgili araştırmalara önemli katkılarda bulunabilmektedir. İlhanlılar ve Timurlular devrinde resmî muhasebe usûlünü anlatmak için kaleme alınan bir seri eser, diğer kaynak türlerinde hemen hemen hiç bahsedilmeyen devlet bütçesi, resmî muhasebe, vergi çeşitleri ve merkezî bürokrasinin işleyiş şekli hakkında araştırmacılara önemli bilgiler sunabilmektedir. Yine, dinî, fikhî ve tasavvufî eserler, menâkıbnâmeler ve ansiklopediler içerisinde de sosyal, ekonomik, dinî ve kültürel hayatla ilgili önemli bilgiler yer almaktadır.

Şairlerin biyografilerini ve şiirlerinden örnekleri ihtiva eden tezkireler, dîvânlar ve edebî nitelikli eserler, Ortaçağ tarihi araştırmaları için büyük bir öneme sahiptir. Bu tür eserler özellikle sosyal, ekonomik ve kültürel hayat ile ilgili bilgilerin zenginleşmesine yardım etmektedirler.

Dîvânlarda yer alan bazı şiirler, hükümdarların şair ve ediplerle ilişkilerinin yanı sıra, kaynaklarda çok az bilgi verilen kıtlık ve salgın hastalıklar gibi sosyal ve ekonomik konulara da ışık tutabilmektedir.

Ortaçağ tarihine ait çeşitli kaynak türleri arasında ilişki kurarak karşılaştırmalar yapabilmek

Ortaçağ tarihini anlamak ve özellikle uzmanlaşmak için, kaynakların dilini bilip, sabırla uzun okumalar yapmak gerekmektedir. Kaynaklar, gerek dönemsal üsluplarından, gerekse yazıldıkları amaçlardan ötürü; hatta yazarlarına bağlı olarak aynı konuda farklı bilgiler hatta çelişkili bilgiler verebilirler. Aynı konuda farklı veya çelişkili bilgilerin verilmesi, bazen müellifin bir yanlılığı, müstensihnin bir hatası ile olabileceği gibi, bir kasta bağlı da olabilir. Bu yüzden Ortaçağ okuyucusu ve araştırmacısı, bir olayı bir kaynaktan okumakla yetinmemelidir. Mutlaka edindiği bilgileri mukayese edebilecek başka kaynaklara da başvurmalıdır. Ortaya çıkan sonuçları tarih metodolojisi ışığında önce kaynak kritiği, sonra da bilginin kritiğini yaparak değerlendirmelidir.

Ortaçağ Araştırmalarında kullanılan başlıca kaynak türlerini açıklayabilmek

Yukarıda bahsedilen kaynak türlerinden başka Münşeât (inşâ) mecmuaları da, resmî ya da özel vesikaların suretlerinin toplandığı eserlerdir. İslâm dünyasında daha XI. yüzyıl ortalarından itibaren, usta münşî ya da müellifler tarafından, umumiyetle kâtiplere yazışma usûllerini öğretmek amacıyla vesika suretlerinin toplandığı mecmuaların hazırlandığı görülmektedir. Bilhassa Selçuklular, Türkiye Selçukluların, Eyyubîler, Hârezmşâhlar, İlhanlılar, Memlûkler ve Timurlular devrine ait çok sayıdaki münşeât mecmuası, Ortaçağ tarihi araştırmacılarına, orijinal vesikaların yok olmasından doğan boşluğu, vesika suretlerinden istifade ederek bir dereceye kadar doldurabilme imkânı vermektedir.

Vekâyinâmeler, tarihçiler tarafından kaleme alınan eserlerdir. Hz. Peygamber'in hayatı ve gâzâlarına dair bilgilerin toplanması ve kaydedilmesi faaliyetleri VIII. yüzyıldan itibaren İslâm tarih yazıcılığının başlangıcını oluşturmaktadır. İslâm dünyasında IX. yüzyılın ortalarında sîre, çeşitli monografiler ve tarihî hikâyelerden teşekkül

eden malzemenin terkibine dayanan daha gelişmiş bir tarih yazıcılığının doğduğu görülmektedir. Söz konusu gelenek özellikle el-Belâzurî (öl. 892) ve et-Taberî (öl. 923) gibi tarihçiler tarafından kaleme alınan eserlerle yüksek bir noktaya ulaşmıştır. İran coğrafyasında X. yüzyılın sonlarından itibaren Farsça eserlerin kaleme alınmasıyla yavaş yavaş İran tarih yazıcılığının teşekkül ettiği görülmektedir. Selçuklular zamanında Anadolu'da tarih ile ilgili ilk eserler XIII. yüzyılın başlarından itibaren kaleme alınmaya başlamıştır. İslâm tarih yazıcılığının Anadolu coğrafyasındaki ilk örneği Kadı Burhânu'd-dîn Ebû Nasr b. Mes'ûd-i Ânevî tarafından kaleme alınan Enîsu'l-kulûb isimli Farsça eserdir.

Coğrafi eserler, umumiyetle İslâm ülkeleri ve ülkeler ile yakın temasta bulunan memleketlerin fizikî ve beşerî coğrafyası, dili, tarihi, kültürü ve ekonomisi hakkında son derece önemli bilgiler ihtiva etmektedirler. Bu tür eserler özellikle değerli madenler, ticaret, el sanatları, ziraat, nüfus, etnik, dinî ve mezhebî yapı gibi diğer kaynak türlerinin genellikle suskun kaldığı konularda, araştırmacılara son derece değerli bilgiler sunabilmektedir. Coğrafi eserlerin yanı sıra, seyyahların seyahat ettikleri yerlerle ilgili gözlemlerini ihtiva eden seyahatnâmeler de Ortaçağ tarihi araştırmaları için son derece değerli bilgiler ihtiva etmektedir.

Kendimizi Sınayalım

1. Epigrafik kaynaklardan hangi alanda istifade **edilemez**?

- a. Unvan ve lakapların tespiti
- b. Vergilerin tespiti
- c. Fetihlerin tespiti
- d. Nüfusun tespiti
- e. Kültür ve eğitim faaliyetlerinin tespiti

2. Aşağıdaki araştırmacılardan hangisi İslâm darphanelerinin darp (para basım) faaliyetleri hakkında çalışmalar yapmıştır?

- a. Eduard von Zambaur
- b. Osman Turan
- c. G. Le Strange
- d. Mehmet Fuad Köprülü
- e. V. V. Barthold

3. Aşağıdaki araştırmacılardan hangisi Anadolu'da XIII. ve XIV. yüzyılda hazırlanan Moğolca vakfiyeler üzerine çalışmalar yapmıştır?

- a. M. Zeki Oral Cihângîr
- b. Gottfried Hermann
- c. Ahmet Temir
- d. Zeki Velidi Togan
- e. Cihângîr Kâ'im-mekâmî

4. Ortaçağ İslâm dünyasına ait günümüze ulaşan en eski orijinal fermânlar hangi döneme aittir?

- a. Emevîler
- b. Selçuklular
- c. Gazneliler ve Karahanlılar
- d. İlhanlılar
- e. Fâtımîler ve Eyyubîler

5. Hangi durum araştırmacıların münşeat mecmualarından orijinal vesikalara göre çok daha dikkatli bir şekilde istifade etmelerini gerektirmektedir?

- a. Münşeat mecmualarında vesikaların hangi tarihte yazıldıklarının kaydedilmemiş olması
- b. Münşeat mecmualarında vesikaların kim tarafından toplandığının belirtilmemiş olması
- c. Münşeat mecmualarında vesikaların kimi zaman kısaltılarak özetlenmesi veya metinde değişikliklere gidilmiş olması
- d. Münşeat mecmualarında vesikaların hangi devlet veya hükümdara ait olduğunun kaydedilmemiş olması
- e. Münşeat mecmualarında vesikaların hangi konuyla ilgili olduğunun belirtilmemiş olması

6. İslâm tarih yazıcılığının başlangıcını aşağıdaki faaliyetlerden hangisi oluşturmaktadır?

- a. Dört halife dönemine ait olayların ayrıntılı olarak kaydedilmeye başlanması
- b. Hz. Adem'den başlanarak peygamberler tarihinin yazılmaya başlanması
- c. Emevîler dönemine ait kroniklerin kayda geçirilmeye başlanması
- d. Abbasîler döneminde ilk tercüme faaliyetlerinin başlaması
- e. Peygamber'in hayatı ve gâzâlarına dair bilgilerin kaydedilmeye başlanması

7. İlhanlı veziri Reşîdu'd-dîn Fazlullâh (öl. 1318) tarafından kaleme alınan *Câmi'u't-tevârîh* isimli eser hangi yönüyle kendinden önceki İslâm tarihlerinden ayrılmakta ve orijinal olma özelliği taşımaktadır?

- a. Eserin döneme ait pek çok orijinal belge ihtiva etmesiyle
- b. Eserde İslâm dünyasının dışında kalan milletlerin de tarihinin anlatılmasıyla
- c. Eserin genel bir İslâm tarihi niteliği arz etmesiyle
- d. Eserde birebir şahit olunan olayların anlatılmasıyla
- e. Müellifin daha önce kaleme alınan pek çok eserden yararlanmış olmasıyla

8. Aşağıdakiler'den hangisi Selçuklular zamanında Anadolu'da eser veren tarihçilerden biri **değildir**?

- Kadı Ahmed-i Nikîdî
- Kadı Burhânu'd-dîn Ebû Nasr b. Mes'ûd-i Ânevî
- Nâsiru'd-dîn Huseyin b. Muhammed b. 'Alî el-Ca'ferî er-Rugadî (İbn Bîbî)
- Zahîru'd-dîn-i Nîşâbûrî
- Kerîmu'd-dîn Mahmûd b. Muhammed-i Aksarayî

9. İslâm coğrafyacılarının Türkler ve Türk ülkeleri hakkında verdiği malûmat hangi araştırmacı tarafından toplanmıştır?

- Zeki Validi Togan
- Ahmet Ateş
- Fuat Sezgin
- Paul Schwarz
- Ramazan Şeşen

10. İlhanlılar ve Timurlular devrinde resmî muhasebe usûlünü öğretmek için kaleme alınan eserlerden araştırmalarda hangi konuda istifade etmek mümkün **değildir**?

- Resmî yazışmalar
- Vergi çeşitleri
- Devlet bütçesi
- Merkezî bürokrasinin işleyiş şekli
- Resmî muhasebe

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

- d Cevabınız yanlış ise "Epigrafiik Kaynaklar" bölümümü tekrar okuyunuz.
- a Cevabınız yanlış ise "Nümizmatik Kaynaklar" bölümünü tekrar okuyunuz.
- c Cevabınız yanlış ise "Vakfiyeler" bölümümü tekrar okuyunuz.
- e Cevabınız yanlış ise "Vesikalar" bölümümü tekrar okuyunuz.
- c Cevabınız yanlış ise "Münşeat Mecmuaları ve Vesika Suretleri" bölümümü tekrar okuyunuz.
- e Cevabınız yanlış ise "Vekâyinâmeler" bölümündeki "İslâm Tarih Yazıcılığının Doğuşu ve Gelişimi" kısmını tekrar okuyunuz.
- b Cevabınız yanlış ise "Vekâyinâmeler" bölümündeki "İran Tarih Yazıcılığı" kısmını tekrar okuyunuz.
- d Cevabınız yanlış ise "Vekâyinâmeler" bölümündeki "Osmanlılardan Önce Anadolu'da Tarih Yazıcılığı" kısmını tekrar okuyunuz.
- e Cevabınız yanlış ise "Coğrafi Eserler ve Seyahatnâmeler" bölümünü tekrar okuyunuz.
- a Cevabınız yanlış ise "Devlet Teşkilâtı, Siyaset ve İdare ile İlgili Kaynaklar" bölümünü tekrar okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Günümüze ulaşan en eski vergi kitabeleri Ankara, Kırşehir, Ani ve Bakü şehirlerinde bulunmaktadır.

Sıra Sizde 2

Nümizmatik kaynaklar özellikle vekâyinâmelerin suskun kaldığı ya da çelişkili bilgiler verdiği durumlarda, hükümdarların tahta çıkış veya tahttan iniş yıllarının tespiti, unvanlar, siyasî isyanlar, taht kavgaları ve hâkimiyet ilişkilerinin tespitinde Ortaçağ tarihi araştırmalarına önemli katkılarda bulunmaktadır. Yine paralar, ayar ve vezin özelliklerinden dolayı da iktisadî tarih araştırmaları için önemli veriler sunabilmektedir.

Sıra Sizde 3

Vakfiyeler, Ortaçağ tarihi araştırmalarına, sosyal, ekonomik ve kültürel tarih araştırmaları için son derece değerli bilgiler sunarak önemli katkılarda bulunmaktadır. Vakfiyeler arasında bilhassa medrese, darüşşifâ ve külliyele ait olanlar, diğer kaynak türlerinde zikredilmeyen bilgileri ihtiva etmeleri sebebiyle, eğitim, tıp, sanat ve mimari tarihi araştırmaları için son derece önemlidir. Yine vakfiyeler, özellikle toprak sistemi, ziraî üretim, vergiler ve eğitim sistemi ile ilgili, eşine hiçbir kaynakta rastlanmayan son derece değerli bilgiler sunmaları açısından da önemli kaynaklardır.

Sıra Sizde 4

Ortaçağ İslâm devletlerine ait orijinal vesikalar bugün arşiv, müze, kütüphane, türbe, külliye, manastır ve özel koleksiyonlarda bulunmaktadır.

Sıra Sizde 5

Münşeat mecmuaları, Ortaçağ tarihi araştırmacılarına, orijinal vesikaların yok olmasından doğan boşluğu, vesika suretlerinden istifade ederek bir dereceye kadar doldurabilme imkânı vermektedir.

Sıra Sizde 6

Selçuklular zamanında Anadolu'da eser veren ilk tarihçi *Enîsu'l-kulûb* isimli Farsça manzum eserin müellifi Kadı Burhânu'd-dîn Ebû Nasr b. Mes'ûd-i Ânevî'dir.

Sıra Sizde 7

Coğrafi eserler umumiyetle İslâm ülkeleri ve ülkeler ile yakın temasta bulunan memleketlerin fizikî ve beşerî coğrafyası, dili, tarihi, kültürü ve ekonomisi hakkında önemli bilgiler vererek, özellikle değerli madenler, ticaret, el sanatları, ziraat, nüfus, etnik, dinî ve mezhebî yapı gibi diğer kaynak türlerinin genellikle suskun kaldığı konularda, Ortaçağ tarihi araştırmalarında önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Sıra Sizde 8

Şiirler, kıtlık, salgın hastalıklar ve doğal felâketler gibi diğer kaynak türlerinde çok az işlenen konulara ışık tutabilmektedir. Yine şairler tarafından kaleme alınan medhiyeler de devlet ricalinin biyografileriyle ilgili yer yer önemli bilgiler vermektedir.

Yararlanılan Kaynaklar

- Brockelmann, Carl, (1937-1949), *Geschichte der arabischen Litteratur*, I-II, Leiden; *Supplementband*, I-III, Leiden.
- Cahen, Cl., (1969), "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", Türkçe terc. ve notlar N. Kaymaz, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII/12-13, s. 195-221.
- Cahen, Cl., (1982), *Introduction a l'histoire du Monde Musulman Médiéval VIIe XVe siècle*, Paris.
- Daniel, E. L. - Shahbazi, A. Sh. - Melville, Ch. - Szuppe, M. - Quinn, Sh. - Tucker, E. - Amanat, A. - Karimi, Ch. N. - Bregel, Y. - Yıldız, S. N., (2004), "Historiography, I-XIV", *EI*, XII, s. 323-411.
- Gibb, H. A. R., (1979), "Tarih", *İA*, XI, s. 782-798.
- Günaltay, M. Şemseddin, (1990), *İslâm'da Tarih ve Müverrihler*, İstanbul.
- Hizmetli, Sabri, (1991), *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, Ankara.
- Humphreys, R. S., (2004), *İslâm Tarih Metodolojisi -Bir Sosyal Tarih Uygulaması-*, Türkçe terc. Murtaza Bedir - Fuat Aydın, İstanbul.
- Köprülü, Mehmet Fuad, (1943), "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları", *Belleten*, VII/27, s. 379-521.
- Lambton, A. K. S., (1991), "Persian Local Histories: The Tradition Behind Them and the Assumptions of Their Authors", *Yâd-nâma in Memoria di Alessandro Bausani, I, Islamistica*, Roma, s. 227-238.
- Lambton, A. K. S., (2000), "Ta'rikh, 2. in Persian", *EP*, X, s. 286-291.
- Lewis, B. - Holt, P. M. (ed.), (1962), *Historians of the Middle East*, London.
- Meisami, J. S., (1999), *Persian Historiography to the End of the Twelfth Century*, Edinburgh.
- Melville, Charles, (2006), "The Early Persian Historiography of Anatolia", *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East. Studies in Honor of John E. Woods*, ed. J. Pfeiffer - S. A. Quinn, Wiesbaden, s. 135-166.
- Muhammed Emin Riyâhî, (1995), *Osmanlı Topraklarının da Fars Dili ve Edebiyatı*, Türkçe terc. Mehmet Kanar, İstanbul.
- Özgüdenli, Osman G., (2006), *Turco-Iranica: Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul.
- Özgüdenli, Osman G., (2011), "Tarih. İran, Osmanlılardan Önce Anadolu", *DİA*, XL, s. 54-58, 64-66.
- Posner, Ernst, (1998), "Ortaçağ İslam Dünyasında Arşivler", Türkçe terc. Ahmet Oğuz İçimsoy, *İÜEF Kütüphanecilik Dergisi*, 4, s. 201-231.
- Rosenthal, Franz, (1968), *A History of Muslim Historiography*, Leiden.
- Sâdik Seccâdî - Murtazâ Rezm-ârâ, (1385/2007), "Târih-nigârî", *Dâ'iretu'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, XIV, s. 302-322.
- Sauvaget, Jean, (1965), *Introduction to the History of the Muslim East*, ed. Cl. Cahen, Los Angeles.
- Spuler, Bertold, (1968), "Die historische geographische Literatur in persischer Sprache", *Handbuch der Orientalistik*, 1, Leiden-Köln, s. 100-167.
- Storey, C. A., (1970-1972), *Persian Literature. A Bio-Bibliographical Survey*, I/1-2, London 1970-1972 (İlavelerle Farsça terc. Y. Arînpûr-S. İzedî-K. Keşâverz, *Edebiyât-i Fârsî, ber-mebnâ-yi te'lif-i İstorî, tercume-yi Y. Bregel*, ed. A. Munzevî, I-II, Tahrân 1362/1983).
- Şeşen, Ramazan, (1998), *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul.
- Waldman, Marilyn Robinson, (1980), *Toward a Theory of Historical Narrative: A Case Study in Perso-Islamicate Historiography*, Columbus.
- Ya'kûb Âjend vd., (1380/2001), "Târih/Târih-nigârî, VI. Târih-nigârî-yi İrân", *Dânişnâme-yi Cihân-i İslâm*, VI, s. 95-185.

7

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Türk tarihinin en eski kaynaklarını tanımlayabilecek,
- Moğol, Altın Orda ve Timurlular dönemi tarih yazıcılığını değerlendirebilecek,
- Türkistan Hanlıkları tarihçiliğinin gelişme sürecini açıklayabilecek,
- Ceditçilik hakkındaki tarih yazımının genel özelliklerini açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Genel Türk Tarihi
- Moğollar
- Altın Orda
- Timurlular
- Türkistan Hanlıkları
- Çarlık Rusya'sı
- Sovyet dönemi
- Ceditçilik

İçindekiler

Genel Türk Tarihi Kaynakları

İSLAM ÖNCESİ TÜRK TARİHİNİN KAYNAKLARI

Genel Türk Tarihi ve Başvuru Eserleri

Genel Türk Tarihi alanı, doğu ve kuzey Türklüğünün tarihi ile Türkiye dışında yaşayan Türk topluluklarının tarihini içermektedir. Esas olarak Batı ve Doğu Türkistan'da yaşayan Özbek, Kazak, Türkmen, Kırgız, Karakalpak ve Uygur Türklerinden başka, İdil-Ural bölgesinde yaşayan Tatar ve Başkurtların, Kırım Tatarlarının, Sibirya'da yaşayan Türk topluluklarının ve Kafkasya Türklerinin tarihi ile uğraşır. Bu toplulukların en eski dönemlerinden başlayıp günümüze kadar olan tarihlerini inceler. Dolayısıyla, Hun, Gök-Türk, Uygur devletleri ile Karadeniz'in kuzeyinde hüküm sürmüş olan Avrupa Hunları, Bulgarlar, Peçenekler, Oğuzlar, Hazarlar ve Kıpçaklar bu çerçeveye dâhildir. Ayrıca, XIII. yüzyıldan itibaren Orta Asya, Kafkasya ve İdil-Ural'da kurulan devletlerin (Harezmsâhlar, Moğol İmparatorluğu, Çağatay Hanlığı, Altın Orda Devleti ve ardılı devletler, Timurlular, Şeybanîler, Türkistan Hanlıkları, Sovyet dönemi ve sonrasındaki Türk cumhuriyetlerinin tarihleri de Genel Türk Tarihi alanında incelenmektedir.

Genel Türk Tarihi alanının Türk tarihinin “genel” değerlendirmesi gibi algılanması bir yanılgıdır. Bu alan esas itibarıyla İslam öncesi Türk tarihi ile Türkistan, Kafkasya ve İdil-Ural Türklerinin tarihini inceler.

DİKKAT

Bu kadar geniş bir coğrafya ve zaman dilimini kaplayan bu alanın doğal olarak bazı zorlukları vardır. Bir bilim adamının bütün bu sahayı derinlemesine bilmesine imkân yoktur. Her şeyden önce çok sayıda dilin bilinmesi gerekmektedir. Türk tarihine ait ilk kaynakların çoğu diğer dillerde yazılmıştır. Bu kaynakları anlamak için dönemlerine göre Çince, Arapça ve Farsça bilmek zorunluluğu vardır. Türklerin göçebelik hayatı yaşadıkları zamanın tarihi, medenî komşularının (Çin, İran, Bizans, Arap) tarihlerinde kayıtlıdır. Türkler yerleşik hayata geçtiklerinde bile yendikleri yerli halkın dilini kullanıyorlardı.

Türklerin Moğolistan'da yaşadıkları döneme (X. yüzyıla kadar) ait bilgilerin çok önemli bir kısmı Çin kaynaklarına dayanmaktadır. Türkistan tarihinin orta dönemlerini araştırmak için Fars ve Çağatay dillerini ile en iyi araştırma eserlerinin yazıldığı Rusçayı iyi bilmek gerekmektedir. Orta Asya'nın batı kısmına göç edenlerin tarihini Arap ve daha çok Fars kaynaklarından, Moğol hanları ve Timurluların tarihi-

Genel Türk Tarihi çok geniş bir coğrafya ve tarih kesitini içerdiği için bu alanın tümünde uzman olmak mümkün değildir. Zira belli dönemler için farklı dilleri bilmek gerekir. En eski Türk tarihi hakkında özgün bir araştırma yapmak, Çin diline ve tarihine vâkıf olmayı gerektirir. Türkistan tarihinin orta dönemlerini araştırmak için orijinal eserlerin yazıldığı Fars ve Çağatay dilleri ile bu alanda en iyi araştırma eserlerinin yazıldığı Rusçayı iyi bilmek gerekmektedir.

ni büyük ölçüde Farsça eserlerden öğrenmekteyiz. Bu dönemde Türkistan'da yazılan eserler olmuşsa da bunlar günümüze kadar ulaşmamıştır. XVI. yüzyıldan itibaren (Özbekler devrinde) Türkistan sahasında yazılan eserler çoğalmaktadır. XX. yüzyıl başına kadar bölgede Fars dili hâkim olmuştur. Buhara Hanlığı'nda 1920'lere kadar resmi dil Farsçaydı; edebi ve tarihi eserlerin çoğu bu dilde yazılıyordu. Hokand Hanlığı'nda yazılan eserler çoğunlukla Farsça olmakla beraber bazen Türkîce (Çağatay Türkçesiyle) de yazılmıştır. Hive Hanlığı'nda yazılan eserler daha ziyade Türkîce yazılmıştır.

Orta Asya Türk tarihi hakkında yazılan genel nitelikli eserlerin başında René Grousset'in *Bozkır İmparatorluğu* gelir. Klasik bir el kitabı niteliğinde olan bu eser Avrupa merkezci bir bakış açısıyla kaleme alınmıştır. Tanınmış Türk tarihçisi İbrahim Kafesoğlu'nun *Türk Milli Kültürü* siyasi tarih ve Türk devlet teşkilatı açısından önemlidir. Türk tarihi hakkında derli toplu bilgi edinmek için Jean-Paul Roux'un *Türklerin Tarihi* adlı eserine bakılabilir. Kitap yer yer tuhaf değerlendirmeler içermekle birlikte akıcı bir üslupla kaleme alınmıştır. Denis Sinor'un derlediği *Erken İç Asya Tarihi* seçkin akademisyenlerin katkılarını bir araya getirmiştir. XIII. yüzyıl öncesi İç Asya tarihini kapsamaktadır. Amerikalı Türkolog Peter Golden'in *Türk Halkları Tarihine Giriş* adlı eseri de temel başvuru kaynaklarından. Karadeniz'in kuzeyindeki Türk topluluklarının tarihi için Akdes Nimet Kurat'ın IV-XVII. *Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyinde Türk Kavimleri ve Devletleri* adlı eserine bakılmalıdır.

Türk öğrencilerin başvuracağı diğer önemli eserler ise ciddi olarak kaleme alınmış ansiklopedilerdir. Bunların başında Milli Eğitim Bakanlığı'nın *İslam Ansiklopedisi*'ni anmak gerekir. Orta Asya Türk tarihi ile ilgili maddeler (mesela "Dış Türkler") bazen oldukça ayrıntılı malumat içermektedir. Tamamlanmaya yaklaşan Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi de sahalarında uzman akademisyenlerin yazdığı maddelerden oluşmaktadır. Bunlara ilave olarak, İslam öncesi Türk tarihi, Çarlık ve Sovyetler Birliği'nin İdil-Ural'da, Kafkasya'da ve Türkistan'da yayılma siyaseti, Komünist İhtilâl ve bugünkü Türk dünyası hakkındaki ayrıntılı bilgiler *Türkler* ansiklopedisinin (Ankara, 2002) ilk üç cildi ile son üç cildinde yer almaktadır.

Hunlar Hakkındaki Kayıtlar

Türk tarihinin bilinen en eski zamanlarına gittiğimizde, Asya Hunlarına ait kaynakların neredeyse tamamı Çince. Bu kaynakların sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesi için Çince bilmek yetmez; aynı zamanda Çin tarihinin karmaşıklaşan ve yanıltıcı olabilen tarihinin ayrıntıları hakkında bilgi sahibi olmak icap eder. Bir kaynağın inanırlığının nerede bittiğini, nerelerde efsanelerle karışık olduğunu ayırt edebilecek yetkinlik gerekmektedir. Çin tarihlerinde geçen kayıtlarda Hunların kökenleri M.Ö. XX. yüzyıla kadar götürülmektedir. Ancak, bu bilgilerin net olmadığı ve destansı söylemler içerdiğinin de farkında olmak gerekir. Ayrıca, Çinli tarihçilerin kuzeydeki göçebeler (onların anlatımıyla "barbar kavimler") arasında çok fazla ayırım yapmadıkları ve tümünü aynı gözle değerlendirdikleri, hatta benzer bir şekilde isimlendirdikleri anlaşılmaktadır. Çin tarihçileri göçebe kavimlerin adlarını kendilerince değiştirerek farklı hâle getirmişler, alaycı ve kötü anlamli kelimelerle yazmışlardır. Dolayısıyla, ikinci elden kaynak kullanan tarihçiler değerlendirme yaparken şüpheli ve ihtiyatlı olmak durumundadırlar; aksi takdirde bazı yanlışlara düşmeleri kaçınılmazdır.

Destansı söylemleri bir tarafa bırakacak olursak, Hunlar hakkındaki ilk somut bilgi M.Ö. 318 tarihini taşımaktadır; Kuzey Sansi'de geçen bir savaşta Hunların adı

Asya Hunlarına ait kaynaklar Çince. Bu kaynaklarda verilen en eski dönemlere ait bilgiler efsaneye karışıktır. Hunlara ait ilk somut bilgi, M. Ö. 318 tarihindedir; Çin'deki karışıklıklar sırasında birkaç Çinli beyliğinin Hunlarla yaptığı ittifak vesilesiyle Hunlardan söz edilmektedir.

geçmektedir. Bu tarihte Hunların (kayıtlarda Hiung-nu olarak geçmektedir) büyük bir güç kazandıkları anlaşılmaktadır. Göçebeler ancak Çinlilerin kendileri ile ilgilendikleri ölçüde kayıtlara geçmişlerdir. Çinliler, askerî güce sahip olan göçebe kavimlerin vurucu güçlerini birbirleriyle olan mücadelelerinde kullanmışlar ve böyle dönemlere ait bilgileri de ayrıntılı olarak kaydetmişlerdir. Ancak, Türklerin zayıfladığı ve artık kendilerini ilgilendirmeyecek durumda oldukları zamana ait bilgiler ise Çin kaynaklarında oldukça sınırlıdır.

Gök-Türkler ve Orhon Yazıtları

Yenisey ve Orhon Yazıtları

Türk yazıtlarının en eskileri Yenisey’de bulunurlardır. Yenisey yazıtları Orhon alfabesiyle yazılmıştır. Üzerlerinde kesin tarih olmamakla birlikte, Orhon yazıtlarından daha eski oldukları, VII. yüzyılda yazıldıkları tahmin edilmektedir. Yenisey’de o dönemde Kırgızlar yaşıyorlardı. Bilim adamları, Çin kaynaklarındaki bilgilere de dayanarak bu yazıtların Kırgızlara ait olduğu kanaatine varmışlardır. Yazıtlarda Kırgızların hayat hikâyelerine yer verilmesi ve Kırgızların kullandığı hayvan takviminin kullanılması da bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Tarihî bilgiler içermese de, bu yazıtlar eski Türk boylarının yaşayışlarından bahsetmesi bakımından önemlidir.

Türklerde yazının gelişmesi Gök-Türk dönemine rastlar. VIII. yüzyılda yazılan Orhon yazıtları sayesinde Türklerin kültürü, hayat anlayışı, inançları ve savaş yöntemleri hakkında bilgiler edinmekteyiz. Daha da önemlisi, bu bilgileri artık yalnızca Çinlilerden değil, bizzat Türklerin kendilerinden öğrenmekteyiz. Yazıtlarda savaşların önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Bunların çoğunu boylar arasındaki savaşlar oluyordu. Yazıtlarda Gök-Türk Kağanlığı’nın resmî ideolojisi de ortaya çıkmaktadır. Çin kültürü bilinçli bir şekilde reddedilmekte, komşular üzerinde egemenlik kurulmasının önemi vurgulanmaktadır. Orhon yazıtları Doğu Gök-Türklerle aittir. Batı Gök-Türkleri kendilerine ait herhangi bir bilgi bırakmamışlardır (sadece küçük mezar yazıtları vardır). Kağan, Türk boylarını yazıtları okuyarak olaylardan ders almaya çağırmakta, talihsiz günlerde çekilen zorlukları hatırlatmaktadır. Kan dökücülüğün övülmemiş olması, onların ileri seviyede olduğunu göstermektedir.

Kültürün adına hazırlanan yazıt 732’de dikilmiştir. Metin kısmının bu tarihten 14 yıl kadar önce hazırlandığı tahmin edilmektedir. Dünyanın yaratılışına değinildikten sonra ilk kağanın hizmetleri ve kağanlığın yıkılışı anlatılmaktadır. Çin (T’ang) İmparatorluğu egemenliğinde geçen dönem ve Kağanlığın İlteriş tarafından ikinci kez kuruluşu hikâye edilmektedir. Kapgan Kağan’ın savaşları ayrıntılı bir şekilde anlatıldıktan sonra Bilge Kağan’ın yaptığı hizmetler sıralanmaktadır. Bütün bu olaylar Bilge Kağan’ın ağzından anlatılmaktadır.

Resim 7.1

Yenisey yazıtlarından Uybat taşı (VII. yüzyıl). Yenisey nehrinin havzasında bulunduğu için bu adla anılan ve runik harflerle yazılan bu yazıtlar Orhon yazıtlarından daha eskidir. Bilim adamları Yenisey yazıtlarının Kırgızlar tarafından ortaya konulduğu görüşündedirler. Doğu Hunların batı sınırlarında yaşayan Kırgızlar daha sonra Gök-Türklerle tâbi olmuşlar, VIII. yüzyılın ortasında ise Uygurlara bağlı olarak yaşamışlardır.

Kaynak: H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, 1987.

Orhon Yazıtları XIX. yüzyılın sonunda keşfedilmiş olup Türk dilinde yazılmış en eski kaynaklardır. Tonyukuk yazıtı 720-25 yılları arasında dikilmiştir. Burada II. Gök-Türk Kağanlığı’nın komutanı ve devlet adamı Tonyukuk’un yaptığı işler kendi ağzından anlatılmaktadır. Diğer iki yazıttan Kül Tigin yazıtı 732 yılında, Bilge Kağan yazıtı ise 735 yılında dikilmiştir. Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında I. Gök-Türk Kağanlığı genel hatlarıyla özetlendikten sonra, esaret dönemi (630-80) ve II. Gök-Türk Kağanlığı ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

Resim 7.2

Kültigin'in büstü. Gök-Türkler zamanından kalmış en önemli eserlerdendir. Türk kağanlarının nasıl bir görünüme sahip oldukları hakkında açık bir fikir vermektedir. Başının üzerinde beş dişli bir taç, onun üstünde ise kartala benzeyen bir kuş resmi görülmektedir.

735'te dikilen ikinci yazıtta Bilge Kağan, Kül Tigin'in mezar taşına yazdırdığı savaşları ve diğer olayları kendi mezar taşına da yazdırmıştır. Yazıt, Kül Tigin yazıtında yazılanların tekrarı ve tamamlayıcısı niteliğindedir.

Tonyukuk yazıtı, Kül Tigin döneminde yazılmıştır. 720 yılına kadar olan olaylar anlatılmaktadır. Vezir Tonyukuk Çin kültürü içinde yetişmiş, fakat kendi kültürünü korumasını bilmiş bilge bir kişidir. Onun deneyimi ve siyaset bilirliliği taşa da yansımıştır.

K İ T A P

Göktürkler dönemine ait Çin kaynakları hakkında ayrıntılı bilgiyi Ahmet Taşağul'un 3 ciltlik *Gök-Türkler* (Ankara, 2004) adlı eserinden öğrenebilirsiniz.

Resim 7.3

Orhon yazıtlarının bulunduğu yerleri gösteren harita. Orhon yazıtları Doğu Gök-Türklerine aittir. Moğolistan'da XIX. yüzyılın sonunda keşfolunmuş olup Türk dilinde yazılmış en eski kaynaklardandır.

Kaynak: A. Taşçı, "Türklerin Kökenleri," *Atlas Dergisi*.

Bugut Yazıtı

1956 yılında Moğolistan'ın Bugut şehri yakınında bulunan ve Gök-Türkler dönemi-ne ait olan yeni bir yazıttır. Bilim dünyasına önemli yenilikler kazandırdı. Bu yazıt, Gök-Türk döneminde yazılanların en eski tarihlisiydi. Gök-Türklerin ilk kağanı Bumin'in oğlu Mahan Tigin'in (553-572) mezar taşı olan bu yazıtın 581'de dikildiği tahmin edilmektedir. Taşın üç tarafı Soğd dilinde yazılmış olup, dördüncü yüzü Sanskrit ve Brahman dillerindedir. Gök-Türklerin ilk dönemine ait olan bu yazıtın Türk dilinde değil de Soğdça yazılmış olması dikkat çekicidir. İpek Yolu üzerinde yaşayan ve İranî bir halk olan Soğdlar, Doğu ve Batı Gök-Türklerin yönetim divanında önemli siyasi, kültürel ve ekonomik roller oynamışlardır. Bumin Kağan'ın 545'de Çin'e gönderdiği ilk elçi bir Soğdlu idi. Yazıtın Soğd dilinde olması, Gök-Türk Devleti'nin resmî dilinin (en azından ilk zamanlar) Soğd-ça olduğu ihtimalini güçlendirmektedir.

Yazıtın ilginç bir özelliği de tepesinde bulunan kurt ve kurdun karnında insan fi-gürü kabartması bulunmasıdır. Bu durum eski Türk efsanelerindeki dişi kurdu hatırlat-maktadır. Yazıtta Gök-Türklerin sosyal yapı-sı ve toplumun hiyerarşik yapılanması hak-kında bilgiler verilmektedir. Kağan ve akra-balarından, *şadapı*'lar, *tarkan*'lar, *kurka-pın*'lar, *sengün*'ler, *tudun*'lar ve süvariler-den söz edilmektedir. Yazıtın içeriğinden Budizm inancının Türkler içinde etkili oldu-ğu anlaşılmaktadır.

Resim 7.4

Kültigin Yazıtı. Orhon yazıtlarında Doğu Türklerinin kuruluşu hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra, Çin'e tabi oldukları yıllardan (630-80), bağımsızlıklarını nasıl elde ettiklerinden ve batıdaki kardeşlerinin de kendilerine bağlamalarından bahsedilmektedir. Bu metinlerden göçebe bir devletin kuruluş, yıkılış ve yeniden kurtuluş hikâyesini ayrıntılı bir şekilde görmek mümkündür.

Uygur Dönemine Ait Kaynaklar

Gök-Türklerin yerini alan Uygurlar (744-840) önceleri Moğolistan'da Orhon havza-sındaki Kara Balgasun şehrini merkez yaparak yüz yıla yakın hüküm sürdüler. Da-ha kuruluştan yirmi sene geçmemişken Uygur hükümdarı Mani dinini kabul etti. Bu dinin en ateşli taraftarları Orta Asya'nın iktisadî gücünü ellerinde bulunduran Soğdlardı. Uygur hükümdarı bunlara dayanmak ihtiyacını duymuş olmalıdır. 840 yılında Uygurlar, henüz göçebe olan Yenisey Kırgızları tarafından yenildikten son-ra Ötüken'deki geleneksel yurtlarını terk ettiler. Bir kısmı batı taraflarındaki Beşba-lık ve Koço şehirlerine, diğer bir kısmı ise Çin hâkimiyetini kabul ederek Kansu sı-nırına yerleştiler.

Yerleşik hayat tarzı Uygur kültüründe önemli değişikliklere yol açtı. Bunun en bariz tesirleri dilde oluşan değişikliklerdir. Gök-Türk Türkçesinde somut kavram-lar, at, kağan, halk, boy isimleri, savaş ve bunlarla ilgili kelimeler hâkimdi. Uygur Türkçesi ise Mani ve Budist din kitaplarından yapılan çeviriler sebebiyle epeyce değişti; soyut kavramlar ve sıfatlar yönünden zenginleşti.

Uygurlar, ilk zamanlar hâlâ Gök-Türk yazısını kullanıyorlardı. Uygur yazıtları bu alfabe ile yazılmıştır. Ancak, zamanla alfabelerini değiştirdiler. Soğd alfabesini kendi dillerine uyarlayarak Uygur alfabesini oluşturdular. X-XI. yüzyılda en olgun şeklini alan Uygur yazı dilinin etkileri XVII. yüzyılda Müslüman Türk kültür saha-sında da görülmektedir. Budizm'i benimseyen Uygur düşünürlerinin ortaya koy-

dukları felsefî ürünler Türk düşünce hayatını derinden etkiledi. Uygurlar Brahmi denilen Hint Alfabetesini ve Hristiyanlığın tesiriyle Süryanî alfabesini de kullandılar.

K İ T A P

Kök-Türkler ile Uygurlar arasındaki kültür farkları konusundaki bilgileri Ş. Tekin'in *Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları* (İstanbul, 1993) adlı eserinde bulabilirsiniz.

Uygur Yazıtları

Şine-Usu Yazıtı: Orhun-Selenga nehirleri arasındaki Şine-Usu gölü yakınında, Uygur Kağanlığı'na ait bir kitabe bulunmuştur. Bu yazıt "Teñride Bolmış İl İtmış Bilge Kağan" adına dikilmiş ve Gök-Türk harfleriyle yazılmıştır. Yazıtın Moyun Çur Kağan'a (746-753) ait olduğu tahmin edilmektedir. VIII. yüzyılda dikilmiştir. Yazıtta Türk boyları arasındaki mücadelelerden söz edilmektedir. Tarduş, Töles ve Kırgız kavimlerinden de bahsedilmekte, Uygur hanının Çikler üzerine yürümesi ve Basmıllarla mücadelesi anlatılmaktadır.

Kara Balgasun Yazıtı: Gök-Türk alfabesiyle yazılan diğer bir yazıt Uygurların ilk hükümet merkezi olan kuzeydeki Kara Balgasun'da bulunmuştur. Türkçe, Çince, Soğdça olarak üç dilde yazılan bu yazıt, başlangıçtan IX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Uygur tarihini konu alır. Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan (808-821) adına dikilmiştir. Yazıtın Türkçe olan kısmı çok tahrip olunmuştur. Sadece bazı kelimeler okunmaktadır. Soğdça olan yüzü ise çok fazla silinmiştir. Sadece Çince kısmı sağlam kalmıştır.

Yazıtta, Uygurların hükümet merkezinin Orhun ovasında olduğu yazılıdır. Dokuz Oymaklı Uygurlardan, Basmıllardan, Üç Oymaklı Karluk'tan, kuzeyde yer alan Kien-Kun (Kırgız) Devleti'nden bahsedilmektedir. Uygur kağanının Lo-yang seferinden (762) ve onun Çinli T'ang hanedanını desteklemesinden bahis vardır. "Çin imparatoru Uygurlarla sarsılmaz kardeş hükümet ve ebedi akraba devlet etmeğe sözleşmişlerdi" denilmektedir. Bu arada, Uygur ülkesine dört Mani rahibin geldiğinden söz edilmektedir. Bunlar Mani dinini yaymaya çalışıyorlardı. Kağan bu dinin yayılmasını teşvik etmiştir. Yazıtlarda yerleşik hayata geçmekle ilgili atıflar da vardır. Uygur kağanı çoraklarda gezenleri tatlı diller dökerek yerleşmeye davet etmektedir.

Mani dini (Maniheizm): III. yüzyılda Pers İmparatorluğu'nda Mani tarafından kurulan bu din, bazı Hristiyan, İranî ve Zerdüşî unsurların birleşmesinden oluşur. Mani inancına göre, dünyada iki zıt unsur, iyi ve kötü, aydınlık ve karanlık daima çatışır. Mani dini IV. yüzyılda Batı'da, Afrika'da ve Küçük Asya'da yayılmaya başlamış, buradaki diğer dinlerin takipçilerini, özellikle Hristiyanları endişeye düşürmüştür. Bu ülkelerden kovalanınca Orta Asya'ya sığınmış ve orada kendisine taze bir hayat bulmuştur. Uygur Devleti'nin yıkılmasından sonra hâmisini kaybeden Mani dini Çin'de takibata uğramış ve ibadet yerleri yıkılmıştır.

K İ T A P

Uygur yazıtları konusunda daha fazla bilgiyi Hüseyin Namık Orkun'un *Eski Türk Yazıtları* (Ankara, 1986) adlı eserinde bulabilirsiniz.

Uygur Medeniyetine Ait Eserler

Uygurların 762'de Lo-yang şehrini zapt etmesinden sonra, Mani dini (Maniheizm) Uygurlar arasında hızla yayıldı ve Uygur devletinin resmî dini haline geldi. Mani inancının kurucusu olan Mani'nin kendisi bizzat ressam idi. Dolayısıyla bu din kendi sanatını da beraberinde getirmiştir. Uygur ülkesindeki Turfan bölgesinde ve özellikle de İdikut şehrinde bulunan freskler ve minyatürler, Mani dininin Uygurlar arasında ne kadar güçlü bir şekilde yayıldığına delildir. Bu minyatürlerde Uygur asıllı müminlerin yanında beyaz elbiseli Mani rahipleri resmedilmiştir. Murtuk ve Bezeklik'teki Budist fresklerin bazısında Uygur müminlerin resimleri vardır.

Uygur Türk medeniyeti, değişik tesirler altında doğmuştur. Uygurlar, asırlarca Budist, Maniheizm ve Hristiyan din ve felsefelerinden etkilendikten ve onlara çıraklık ettikten sonra özgün eserler ortaya koymaya başlamışlar, çok zengin bir kütüphane oluşturacak kadar eserler oluşturmuşlardır. Uygur eserlerinin önemli bir kısmı Berlin'de Völkerkunde müzesinin Turfan kısmında toplanmış olup bunlardan yarısına yakını yayınlanmıştır.

Resim 7.5

Uygur prensesleri (IX. yüzyıl, Bezeklik, Doğu Türkistan).

Uygurlar Budizm'e ve Maniheizm'e girdikten sonra çok zengin kültür ürünleri meydana getirdiler. Uygur resim sanatı, İslami dönemde İran ve Hint minyatür sanatını derinden etkiledi.

Kaynak: J. P. O'Neil (ed.), *Along the Ancient Silk Routes*, New York, 1982.

Uygur medeniyeti daha sonra gelen Türk topluluklarını ve devletlerini de etkilemiştir. Uygur medeniyeti olmadan Karahanlılar zamanında oluşan Batı Türkistan medeniyeti düşünülemezdi. Yusuf Has Hacib, Ahmed Yesevî ve Ali Şir Nevaî'nin eserleri Karahanlı yazı dili temeli üzerinde yükselmiştir. *Kutadgu Bilig*'in üç nüshasından biri ve *Atabetü'l-Hakâyik*'in en iyi nüshası Uygur yazısı ile yazılmıştır. Uygur yazısı XV. yüzyılda Osmanlı sarayında da kullanılmıştır. Fatih Sultan Mehmed'in Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a karşı yaptığı savaşın sonunda yazdırttığı zafernâme Uygur dili ve alfabesiyle kaleme alınmıştır. "Tanrı ganidir. Allah-ı teala inayeti ile Sultan Mehmet Han sözüm" diye başlamaktadır.

Uygurlar, İslam'dan sonra da, Türk kavimleri arasında birçok kültür eserleri yaratmış, Moğollar zamanında onlara kâtiplik ederek Çağatay edebiyatını meydana çıkarmışlardır. VIII. ve IX. yüzyıllarda yoğunlaşan Uygur eserleri dinî edebiyat ve derin mistisizm izlerini taşır.

Uygur Türk medeniyeti hangi tesirler altında ortaya çıkmıştır?

SIRA SİZDE

XIII-XVI. YÜZYILLAR ORTA ASYA TARİH YAZICILIĞI

Moğollar Dönemine Ait Kaynaklar

Seyahatnameler

Moğol hâkimiyeti ilk zamanlar tahripkâr olmakla birlikte, uzak ve yakın doğuyu birleştirdi; o zamana kadar hiç görülmeyen bir siyasi istikrar getirdi. Avrupa tüccarları ve misyonerleri Orta Asya'dan geçen ticaret yollarından faydalandılar. Yaban-

cı seyyahların Moğol ülkesine ve Altın Orda'ya yaptığı seyahatler sonunda ortaya koydukları eserler önemli bilgiler sunmaktadır. P. Carpini, (ö. 1252), W. Rubruck (1210-1270), M. Polo (1254-1323), İbn Battuta (1304-1368) ve S. von Herberstein'in (1486-1566) seyahatnameleri, Altın Orda ülkesi, yönetimi ve sosyal hayatı konusunda dıştan bir bakışı ortaya koymaktadırlar.

Plano Carpini, Moğolların dini hakkında bilgi edinmesi ve onları Hristiyanlığa davet etmek üzere Papa tarafından Moğol ülkesine gönderilmişti. Carpini, Kiev, Dniyeper, Don, Volga yolunu takip ederek 1246'da Altın Orda başkenti olan Saray'a ulaşmıştır. Batu Han onu uzun bir yolculuğa çıkararak Moğolistan'daki Karakurum'a göndermiştir. Seyahatnamesinde bozkır hayatı, Moğol gelenek ve inançları, Moğolların Ruslarla ilişkileri konusunda önemli bilgiler vermiştir.

Wilhelm von Rubruck, Fransa kralının Haçlı seferine katıldıktan sonra Volga civarına seyahat etmiş, orada Sartak Han'la görüşmüştür. Daha sonra Batu'yu ziyaret etmiş, oradan Moğolistan'a gitmiş (1253), 6 ay kadar Moğol hükümdarının yanında kaldıktan sonra ülkesine dönmüştür. Seyahatnamesinde Moğol ülkesindeki sosyal hayatı, Moğolların Hristiyanlığa olan tavırlarını ve Han ailesi hakkındaki izlenimlerini kaleme almıştır. Eser Türkçeye de çevrilmiştir: *Moğolların Büyük Hanına Seyahat* (1253-1255) (İstanbul, 2001).

Avrupa'nın meşhur seyyahı Marco Polo, babası ve amcasıyla birlikte Kubilay Han'ın başkenti Hanbalık'a (Pekin) gitmiştir. 2,5 yıl süren yolculuğu sırasında Anadolu, Mezopotamya, İran, Türkistan yoluyla Çin'e varmış, daha sonra Kubilay Han'ın verdiği görevi kabul ederek 17 yıl boyunca Doğu ülkelerini dolaşmış, 1295'te Venedik'e dönmüştür. Eser, *Marco Polo: Doğu ve Batı Kaynaklarında Çin Seyahati* (İstanbul, 2003) adıyla Türkçeye çevrilmiştir.

Tanınmış Arap seyyahı İbn Battuta, 1333 yılında Deşt-i Kıpçak'a gelmiş ve Altın Orda ülkesini gezmiştir. Altın Orda hanı Özbek Han ve devlet yöneticileri ile ülkedeki sosyal hayat hakkında edindiği izlenimleri seyahatnamesinde kaydetmiştir. Yakın zamanda eserin Türkçeye tam çevirisi yapılmıştır: *İbn Battuta Seyahatnamesi* (İstanbul, 2010).

Avusturyalı diplomat Sigismund von Herberstejn, 1517 ve 1526'da Rusya'ya elçi olarak gönderilmiştir. Görevi sırasında Rusya hakkında ayrıntılı bilgiler edinmiştir. 1549 yılında yayınladığı eserinde Altın Orda'nın Rusya üzerindeki etkilerinden de bahsetmektedir.

Araştırma eserleri içinde A. Yakubovski'nin Rusçadan tercüme edilen *Altınorda ve Çöküşü* (Ankara, 1976), Mustafa Kafalı'nın *Altın Ordu Hanlığı* (İstanbul, 1976) ve İlyas Kamalov'un *Altın Orda ve Rusya* (İstanbul, 2009) adlı eserleri özellikle önemlidir.

Moğol Dilinde Yazılan Eserler

Moğol dilinde yazılan belgeler XIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren başlar; bunların önemli bir kısmı **yarlıklar**, kitabeler ve mektuplardır. Cengiz Han zamanında *yasak* veya *yasa* denilen kanun ve nizamnameler de meydana getirilmiştir. Mahkeme kararları *Koko Debter'e* (Kök Defter) yazılıyordu. Cengiz Han kendisiyle istişare sonunda çıkan kararların ak kâğıda mavi yazı ile yazılarak nesilden nesle intikal etmesini, kimsenin bunları değiştirmemesini emretmiştir. Bu *yasak* maalesef günümüze kadar gelememiştir. Cengiz Han'ın vecize ve hikmetleri (*Bilig*) de yazılmıştı. Bunlar değişik eserlerde günümüze kadar gelmiştir.

Daha sonraki döneme ait kaynaklar arasında *Altan Topçi* veya *Altan Debter* adlı bir eserden bahsedilmektedir. Reşidü'd-din Fazlullâh *Câmi'u'l-tevârih* adlı eseri-

Yarlık: Ferman, hakanın mektubu, buyruğu anlamındadır.

ni yazarken bu kaynaktan yararlanmışır. *Moğolların Gizli Tarihi* (Türkçesi: Ankara, 1948) adıyla bilinen meşhur eser, Moğolların efsanevi kökeninden başlayarak 1240 yılına kadar gelir. Uygur harfleriyle ve Çin diliyle yazılan nüshaları vardır.

Altın Orda Sahasında Yazılan Eserler

Altın Orda döneminden günümüze kadar gelebilen en önemli eser, 1550'de Ötemiş Hacı'nın yazdığı *Tarih-i Dost Sultan* adlı kitaptır. Ötemiş Hacı, Cengiz Han'ın torunlarının hizmetinde bulunmuş, eğitilmiş bir kişiydi. Çağatay Türkçesiyle yazılan eser, Cengiz Han'dan XIV. yüzyılın sonuna kadar olan olayları içermektedir.

Altın Orda hanlarının Rus knezlerine verdikleri yarlıklar günümüze kadar ulaşmamış olmakla birlikte, metropolitlere verdikleri yarlıklar ve son hanların Rus knezlerine yazdığı üç mektup Rus arşivlerinde bulunmaktadır. Edigey, Ahmed Han ve Murtaza Han'ın mektupları sayesinde Altın Orda'nın son döneminde Rus knezleriyle olan ilişkileri, knezlerin ödedikleri vergiler ve hanlar huzuruna gittiklerine dair bilgiler ortaya çıkmaktadır. Altın Orda hanlarının kilise ve manastırlara tanıdığı imtiyazları ve hoşgörüyü belgeleyen yarlıkların tercümeleri günümüze kadar ulaşmıştır.

Altın Orda hanlarından kalan diğer bir grup belge, hanların Venedik tacirlerine verdikleri yarlıklardır; bunlardan günümüze ulaşanlar sayesinde Altın Orda'nın ticarete ne derece önem verdiği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, Temir Kutlug ve Toktamış Han'a ait üç yarlık ile hanların Osmanlı padişahlarına (biri II. Murad'a, ikisi Fatih Sultan Mehmet'e) gönderdikleri **bitik**'ler önemlidir. Akdes Nimet Kurat bunları *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlıklarına Ait Yarlıklar ve Bitikler* (İstanbul, 1940) adlı kitabında toplayıp yayınlamıştır.

Altın Orda ve İlhanlı devletlerinin Kafkasya üzerinde yaptıkları mücadeleleri Farsça kaynaklardan öğrenmekteyiz. W. Tiesenhausen, Farsça kaynakları tarayarak Altın Orda ile ilgili bölümlerin aslını ve Rusça çevirilerini neşretmiştir (Türkçesi: *Altın Orda Devleti Tarihine Ait Metinler*, İstanbul, 1941). Rus kronikleri de Altın Orda dönemine ait önemli bilgiler içermektedir. Bunların ayrıntılı analizi için İlyas Kamalov'un *Altın Orda ve Rusya* adlı eserine (s. 27-33) bakılmalıdır. Kamalov'un da işaret ettiği gibi bu kroniklerin Moğol istilası ve Altın Orda konusunda verdikleri bilgilere ihtiyatla bakılmalı, önyargılar içerdikleri unutulmamalıdır.

Bitik: Mektup, yazılmış şey. Eski Türkçede bitimek, yazmak; bitikçi ise kâtip anlamında kullanılırdı.

Resim 7.6

Altın Orda başkenti Saraycık'ta bulunan bir keramik.

Kaynak: İstoriya Kazakskoy SSR, Almatı, 1957.

Timur ve Timurlular Dönemi Tarih Yazıcılığı

XIV. yüzyılın sonu ve XV. yüzyıl Türkistan için parlak bir dönem oldu. Timur ve Timurlular zamanında İran ve Türkistan birleşti. Timur, imar ve kültür işlerinde büyük bir gayret gösterdi. Timur'un kendisi tarihle çok yakından ilgiliydi; onun bu yönü meşhur tarihçi İbn Haldun tarafından takdir edilmiştir. Timur, savaş ve barış zamanlarında olayları kaydeden Fars ve Uygur kâtipler bulundurur, yazılanları sık sık kontrol eder, doğruluğu şüpheli olan kayıtları bizzat görenlerden sordurarak düzeltmeler yaptırırdı.

Timur ve Timurluların tarihleri Orta Asya dışında, çoğunlukla İran'da yazılmıştır. Timurluların tarih yazımındaki hâkim dil Farsçaydı. Bununla beraber, Çağatay dili de hızla gelişti. XV. yüzyıl boyunca Timurlular sarayında edebiyat ve şiir dili olarak Çağatay Türkçesi yükseldi. Timur zamanında (1370-1405) Çağatay Türkçesiyle tarih eserlerinin yazıldığı biliniyorsa da bunlar zamanımıza kadar ulaşmamıştır. Altıncı ünite de Timur döneminin belli başlı kaynakları tanıtılmıştı. Burada ilave bazı kaynaklardan söz edilecektir.

SIRA SİZDE

Timur ve Timurlular dönemi tarihçiliğinin genel özellikleri nelerdir?

1403-1406 yılları arasında Timur nezdine gönderilen İspanya elçisi Ruy Gonzales de Clavijo'nun kaleme aldığı seyahatname, Timur dönemini çağdaş bir Avrupalı gözüyle anlatan en önemli eserdir. (Türkçesi: *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, İstanbul, 1993). İngiliz seyyah Anthony Jenkinson'un seyahatnamesi de çok önemlidir. Jenkinson, Muscovy Şirketi tarafından 1558 yılında Orta Asya'ya gönderilmiş, burada İngilizler adına ticari ilişkiler kurduğu gibi Moskova için diplomatik görüşmeler gerçekleştirmiştir.

Timur soyundan gelen Zahirüddin Muhammed Babür, Özbeklerin baskısı sonucunda Türkistan'ı bırakıp gitmeye ve Hindistan'da yeni bir devlet kurmaya mecbur olmuştur. Hindistan Timurluları (Babürlüler) hakkında anılması gereken ilk eser, Babür'ün hatıralarıdır. Babür, mahir bir asker ve idareci olduğu kadar, edebiyat ve sanatta da son derece yüksek bir kültüre sahipti. Türkçe olarak yazdığı şiirler ve özellikle *Vekâyi* veya *Bâbürnâme* adlı eseri otobiyografi türünde dünya klasiklerinden olup Çağatay edebiyatının en güzel örneklerindendir. Gün-lük ve hatıra tarzında yazdığı bu eser, devrinde ve sonraki dönemde örnek oluşturmıştır. 1494-1529 arası olayları kapsar. Eserin odak noktasını Babür'ün siyasi alanda yaptığı mücadeleleri oluşturur. Hatıra yazma alışkanlığı kızı Gülbenden Begüm'ün *Hümayunnâme* adlı eseri ve torunu Cihangir'in *Tüzük-i Jihangir* kitabı ile devam etmiştir.

Babür eserini Çağatay Türkçesiyle yazarken, onun akrabası ve çok iyi bir tarihçi olan Mirza Haydar Farsça yazmıştır. Babür, Emir Timur soyundandı ve Türk boyu olan Barlaslardan geliyordu ve sonuçta Moğol'dan ziyade Türk idi. Mirza Haydar ise, Moğolların bir kolu olan ve asalet bakımından Barlaslarla denk tutulan Duglat boyuna mensuptu. Mirza Haydar'ın *Tarih-i Reşidî* adlı meşhur tarih eseri Doğu Türkistan, Maveraünnehr ve Kazak hanlarının tarihi için birinci sınıf kaynaktır. Eser, 1546 yılına kadar olan olayları içermektedir.

TÜRKİSTAN HANLIKLARINDA TARİHÇİLİK

Buhara Hanlığı (1500-1920)

Buhara'da, sırasıyla Şeybanî (1500-1599), Astrahanî (1599-1747) ve Mangıt (1747-1920) adlı Özbek hanedanları hüküm sürmüştür. Buhara bölgesi aynı zamanda İranî kökenli Tacik unsurunun ve Fars kültürünün en yoğun olduğu bölgeydi. Bu yüzden burada kaleme alınan tarih kitaplarının neredeyse tamamı Farsçadır. Hanlığın resmi dili de hep Farsça olmuştur. 420 yıllık süre içinde yazılan 70 kadar Farsça eser el yazması halinde Taşkent, Düşenbe ve Petersburg kütüphanelerinde muhafaza edilmekte olup bunlardan sadece birkaçı yayınlanmıştır. Dolayısıyla, Orta Asya tarihinin bu dönemi büyük ölçüde karanlıkta kalmıştır.

Babür, mahir bir asker ve idareci olduğu kadar, edebiyat ve sanatta da son derece yüksek bir kültüre sahipti. Türkçe olarak yazdığı şiirler ve özellikle *Bâbürnâme* adlı eseri otobiyografi türünde dünya klasiklerinden olup Çağatay edebiyatının en güzel örneklerindendir. Bu eser, devrinde ve sonraki dönemde örnek oluşturmıştır. Hatıra yazma alışkanlığı kızı Gülbenden Begüm'ün *Hümayunnâme* adlı eseri ve torunu Cihangir'in *Tüzük-i Jihangir* kitabı ile devam etti.

Orta Asya, İslami dönemin başlarına kadar uzanan eski bir tarih yazma geleneğine sahipti. Bununla beraber yerel tarih yazıcılığı özellikle XVI. yüzyıldan sonra gelişti. Yerleşik devletlerde tarih yazma şeklinde veya göçebeler arasında sözlü gelenek şeklinde bir tarih anlayışı devam etti. Buhara, Hive (Harezmi) ve daha sonra kurulan Hokand hanlıkları zamanından yazılan tarihlerin ana konusu yöneticilerin ve bağlı oldukları hanedanın tarihi ve kökeniydi. Tarihçinin temel gayesi hâmilelerinin yönetimini meşrulaştırmaktı. Bunun yanında, okumuş kesime hoşça vakit geçirtmek ve tarihî olaylardan dersler çıkarmak gibi işlevleri de vardı.

Hanlığın ilk zamanlarında, Şeybanî Han ve hanedanın bazı üyeleri tarihlerinin Türk dilinde yazılmasını teşvik ettiler. Şeybanî Han'ın akrabasından olan Keldi-Muhammed b. Söyünç Han, 1520'lerde Türk dilinde bir hanedan tarihi yazılmasını emretmiş ve bunun gerekçesini şu sözlerle ifade etmişti: "Ülkeleri yöneten Cengiz oğulları ve Timur Bek hep Türk idiler. Niçin onlar hakkında yazılan tarihlerin hepsi Fars dilinde yazıldı? Bunlar Türk olduğu için tarihlerinin de Türk dilinde yazılması gerekir." Bununla beraber, Özbek hanlıkları içinde Türk dilinde tarih yazımı sadece Harezmi'de gelişmiştir. 1500'lerin başında Türk dilinde (Çağatayca) yazılan üç eser dışında Maverâünnehr'de yazılan eserlerin neredeyse tamamı Fars dilinde yazılmıştır.

Çağatay Türkçesiyle yazılan Muhammed Salih'in *Şeybani-nâme* adlı eseri, Şeybanî Han'ın seferlerini anlatır. Vambéry tarafından yayınlanan (Viyana, 1885) bu eser Batılı âlimlerin ilgisini çekmiştir. Safevi tarihçisi Hasan Rumlu'nun *Absenü't-Tevarih* adlı eseri Çağatay ve Özbek hanları ve onların zamanındaki ilim ve siyaset adamları hakkında önemli bilgiler içermektedir.

Rus seyyahı Meiendorf 1820'de Buhara'ya gelmiş ve ülke hakkındaki izlenimlerini yazmıştır. Buhara medreselerinin durumunu gözlemlemiş, buradaki eğitimi skolastik teolojiye dayalı, çok şekilci, yaratıcılık ve esneklikten yoksun olarak nitelmiştir. Tarihçiliğin birkaç sebepten dolayı çok az geliştiğini fark etmiştir; bu sebeplerin başında mollaların tarih yazmayı faydasız bir iş olarak görmeleri geliyordu.

Avrupa'da Orta Asya araştırmalarının öncüsü olan Arminius Vambéry, Rus işgalinin hemen öncesinde, bir derviş kılığında Buhara'ya gelmiş ve izlenimlerini iki ayrı kitap halinde yayınlamıştır. Bunlardan ilkinin kısaltılmış hâli *Bir Sabte Dervişin Aysa-yı Vusta'ya Seyahati* adıyla Osmanlı Türkçesine çevrilmiştir. Vambéry, Orta Asya Türkçesi (Çağatayca) üzerinde yapılan çalışmaların esasını da kuran kişidir. Onun Buhara tarihi hakkında yazdığı önemli eserini de (Londra, 1873) anmak gerekir. Harezmişahlar ve Moğol istilasından başlayıp Rus işgaline kadar gelen bu kitabın önsözünde Orta Asya tarihinin önemli eserlerinin bir değerlendirmesi de yer almaktadır.

Hive Hanlığı (1512-1920)

Hive'de tarih yazıcılığı Ebulgazi Bahadır Han'ın (1603-1663) *Şecere-i Türk* adlı kitabıyla başlar. Ebulgazi, Harezmi'deki Şeybanî hanları soyundandır. Tarihi olaylar, destanlar ve hatıralarla karışık olan bu eserin bir özelliği de açık bir Çağatay Türkçesiyle yazılmış olmasıdır. Ebulgazi, zamanımıza kadar gelemeyen birçok eseri görmüş ve kullanmıştır. Harezmi'deki Şeybani Özbek hanlarının tarihini anlatan bu eser, XV. yüzyılın ikinci yarısından 1665'e kadar olan olayları içerir. 1864'te Ahmed Vefik Paşa tarafından Osmanlı Türkçesine çevrilmiş, daha sonra Rıza Nur tarafından bir kere daha yayınlanmıştır (İstanbul, 1925). Ebulgazi bu eserden önce yazdığı *Şecere-i Terakime* [Türkmenlerin Şeceresi] adlı eserinde Oğuzname'yi Horasan Türkmenlerine ait rivayetlerle tamamlamıştır.

Çağatayca: Çağatay dili, Orta Asya Türk dil ailesine ait olup XV. yüzyıldan XX. yüzyıl başına kadar kullanılan klasik bir edebi dildir. Günümüz Özbek ve Uygur Türkçeleri bunun uzantılarıdır. XV. ve XVI. yüzyıl yazarları hiçbir zaman "Çağatayca" tabirini kullanmamışlardır; onlar *Türk tili*, *Türkî* veya *Türkice* kelimelerini kullanmışlardır. "Çağatayca" tabirinin kullanımı özellikle A. Vambéry'nin Çağatayca hakkındaki meşhur eserinden (Leipzig, 1867) sonra yaygınlaşmıştır.

Ebulgazi'nin ölümünden sonra Hive'de tarih yazımı geriledi. Bu dönemde hüküm süren siyasi istikrarsızlık kültür hayatını da olumsuz etkiledi. Nihayet Muhammed Rahim Han (1806-1825) muhaliflerini bertaraf ederek kendisini han ilan etti. Muhammed Rahim Han, Hive'de tarih yazma geleneği başlattı; bu durum yaklaşık bir asır kadar devam etti. M. Rahim Han bu iş için bir tarihçi belirlemek suretiyle tarih yazmayı kurumsallaştırdı. Hive'deki Kongrat hanedanının ilk tarihçisi olan Mûnis'i, hanedanın tarihini yazmakla görevlendirildi. Mûnis 1829'da öldüğünde *Firdevsü'l-ikbal* adlı tarih kitabını henüz tamamlayamamıştı. Onun kitabını tamamlamak üzere 1839-40 yılında Allahkulu Han Agâhî'yi görevlendirdi. Agâhî, 1843-72 yılları arası olaylarını kapsayan birkaç tarih eseri yazdı. Bu arada, Rus devlet adamı ve diplomat Nikolay Murav'yov, 1819'da Hive Hanlığına yaptığı seyahati anlatan ilginç bir eser kaleme almıştır.

SIRA SİZDE

Türkistan hanlıkları dönemindeki tarih yazıcılığının temel özellikleri nelerdir?

Çarlık ve Sovyet Dönemi

Yerel tarih yazımı Çarlık egemenliği döneminde de devam etmiş, ancak 1920'lerin sonunda kaybolmuştur. Orta Asya'nın modern anlamda tarih yazıcılığı Orta Asya'da değil, esas olarak Rusya'da Rus oryantalistlerin (özellikle Barthold'un) çabaları sayesinde ortaya çıkmıştır. Yerel aydınlar, bu modern tarih yazıcılığından pek etkilanmemişlerdir.

Çarlık Rusya'sının sonunda ve Sovyetlerin ilk döneminde verdiği eserlerle Orta Asya tarihi araştırmalarının temellerini atan bilim adamı, Alman asıllı Rus tarihçisi V. V. Barthold'dur (1869-1930). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (aslında kitapta Moğol istilası döneminde Türkistan anlatılmaktadır; Petersburg, 1900) adlı eserinin başında Samani, Karahanlı, Harezmsahlar ve Moğollar dönemine ait kaynakları ehliyetle tahlil etmiştir. Barthold'un teorisine göre Moğol istilasının Orta Asya ve İran üzerinde yıkıcı etkileri olmuşsa da, bu durum, Moğolların tahrip olan şehirlerin yeniden imar edilmesini sağlamaları ve uluslararası ticareti kolaylaştırmaları sayesinde dengelenmiştir. Moğol İmparatorluğu aynı zamanda uzak doğu ile Avrupa arasında fikir alışverişlerinin gelişmesine vesile olmuştur.

Tarihsel eleştiri üstadı olan Barthold'un Ali Şir Nevai ve Uluğ Bek monografileri ile *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* (İstanbul, 1927) adlı kitapları Türkçeye kazandırılmıştır. Barthold'un 247 madde yazdığı *İslam Ansiklopedisi*'ne olan katkıları da önemlidir. Bunlar onun Rusça olarak yayınlanan araştırmalarının sonuçlarını sunmaktadır. Fuad Köprülü onun *İslam Medeniyeti Tarihi* adlı eserinin Türkçesini yayınlarken bir o kadar da eleştiri içeren yorumlarını da esere katmıştır. *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm* (İstanbul, 2004) adıyla Türkçeye çevrilen bir diğer kitabı Orta Asya tarih yazıcılığının anlaşılması bakımından önemlidir. Barthold'un Türkistan ile batı Sibirya arasında uzanan bölgenin az bilinen tarihini sistemleştiren *Semireçye Tarihi* (Alma Ata, 1893) ile *Türkmen Halkının Tarihi* (Taşkent, 1922) ve *Türkistan'ın Kültür Hayatının Tarihi* (Leningrad, 1927) hakkındaki eserleri henüz Türkçeye çevrilmemiştir.

K İ T A P

Barthold'un Orta Asya tarihçiliğine katkıları konusunda, Yuri Bregel'in "Barthold ve Çağdaş Şarkiyat Araştırmaları" adlı makalesine bakabilirsiniz (V. V. Barthold, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm* adlı eser içinde, s. 1-26).

Barthold'un öğrencilerinden A. Yakubovsky kendisini Sovyet koşullarına uyarlayarak çalışmalarını sürdürebilmiştir. Yine Barthold'un oryantalist geleneğinden gelen ve Orta Asya araştırmaları alanında günümüzün en yetkin tarihçilerinden olan Yuri Bregel ise çok önemli eserler ortaya koymuş, mevcut yaklaşımlara ciddi eleştiriler getirmiştir. Orta Asya'nın ortaçağ ve erken modern dönem tarihi alanında Farsça ve Çağatayca belgeler ve el yazmaları metinlerinin incelenmesinde ciddi çalışmalara öncülük etmiştir. Orta Asya tarihçiliği hakkında yazdığı 3 ciltlik *Bibliyografya* (Bloomington, 1995) ve *Orta Asya Tarih Atlası* (Leiden, 2003) ile bu konuda çalışanlar için sağlam bir zemin oluşturmuştur. Bregel'in hiçbir eseri Türkçeye çevrilmemiştir. Onun öğrencilerinden Devin Deweese de Orta Asya'da tasavvuf konusundaki araştırmalarıyla bu sahaya önemli katkılar sağlamıştır. Bu arada, Orta Asya tarihçiliği konusunda değerli çalışmaları olan Alman tarihçi Anke von Kügelgen'i de unutmamak gerekir.

Şunu da belirtmek gerekir ki, Bregel'in (ve aslında birçok Batılı araştırmacının) yorumlarında Orta Asya'da İran'ın medenî geleneği vurgulanırken Türklerin etkilerini olumsuz görme eğilimi vardır. Bregel, Orta Asya'nın bütününde hem yerleşik, hem de göçebe nüfusun İranlı olduğunu, VI. yüzyıldan itibaren bozkır kuşağının Türkleştiğini ve bu sürecin günümüze kadar devam ettiğini belirtmekte, Türklerin ve Moğolların Orta Asya'nın yerleşik kesimine nüfuz etmesini ("göçebeleşme" sürecini) ekonomik, siyasi ve kültürel bakımlardan olumsuz olarak değerlendirmektedir.

Orta Asya'da modern tarihçiliğin gelişmesi asıl Sovyet döneminde oldu. Komünist parti tarihçiliğin gelişmesini çok önemli görüyordu. Devlet teşviki sonucunda yavaş da olsa, Orta Asya kökenli tarihçiler yetişmeye başladı. 1930'lardaki aydın kırımı yüzünden bu süreç kesintiye uğradıysa da, 1950'lerin ortalarından itibaren Türkistan kökenli tarihçiler Orta Asya tarihi araştırmaları alanında kendilerini göstermeye başladılar. 1970'lerden sonra ise sayıca hâkim duruma geldiler.

Resim 7.7

1941 yılında Sovyet araştırmacıları Timur'un Semerkand'daki mezarını açarak kafatasını incelemişlerdir. Yerel halk bunu boş karşılamasa da o dönemde kimsenin ağzını açması mümkün değildi. Mezar açıldıktan çok az zaman sonra Sovyetler Birliği'nin II. Dünya Savaşı'na girmesi halk arasında mezara yapılan saygısızlığın bedeli olarak algılanmıştır.

Kaynak: C. Macleod; B. Mayhew, *Uzbekistan*, Hong Kong, 1996.

Bütün Sovyet tarihçiliğinde olduğu gibi Orta Asya tarihi hakkında yazılanlar da Marksist ideolojik şablonu takip etmek durumundaydılar. Tarih yazımı, insanlığın evrensel gelişmesinin (sosyo-ekonomik şekillenmenin) aşamaları, sınıf mücadelesi,

Özbek hanlıkları içinde Türk dilinde tarih yazımı sadece Harezm'de gelişti. Maverünnahr'de yazılan eserler ise neredeyse tamamen Fars dilinde yazıldı. Orta Asya'nın modern anlamda tarih yazıcılığı Rusya'da Rus oryantalistlerin çabaları sayesinde ortaya çıktı. Sovyet döneminde Orta Asya tarihi hakkında yazılanlar da Marksist ideolojik şablonu takip etmek durumundaydılar. 1924'te Orta Asya sınırlarının "millî" esaslara göre şekillendirilmesinden sonra bunu haklılaştırmaya yönelik bir tarih yazıcılığı geliştirildi.

halk ayaklanmaları, ilerici ve gerici güçler, ekonomik ilişkilerin belirleyici rolü gibi konular üzerinde temellendirilir, tarihî olaylar bu çerçevede açıklanırdı. Orta Asya'daki Rus işgali gibi hassas konular tarihî gerçeklere uygun olmayan fakat parti talimatlarına uyacak bir şekilde tasarlandı. Rus işgali, feodal baskılardan bunalan geri kalmış Türkistanlı halkların medenî bakımdan ileri Rusya Devleti'ne gönüllü katılımları şeklinde yorumlandı. İlginçtir, yerel aydınlar bu süreçte daha aktif bir rol aldılar; Rus meslektaşlarına göre rejimin taleplerine daha fazla bağlılık sergilediler.

Doğrudan Parti ilgisinin dışında kalan bazı alanlarda (mesela eskiçağ ve ortaçağ tarihi) nisbî bir serbestlik vardı. Bu yüzden olsa gerek, Orta Asya'nın eski ve orta çağlarını araştıran tarihçiler, söz konusu dönemlerin aydınlanmasına önemli katkılar sağladılar. Sovyet öncesinde bu dönemler çok az çalışılmıştı. Farsça ve Çağatayca yazılmış eserlerin çevirileri yayınlandı, para bilimi (numizmatik) ve arkeoloji konusunda önemli araştırmalar ortaya konuldu.

Orta Asya'da millî tarih fikri Sovyet döneminde, 1924'te Orta Asya sınırlarının "millî" esaslara göre şekillendirilmesinden sonra ortaya çıkmaya başladı. Bu cumhuriyetler yapay bir şekilde yaratılmışlardı. Teoride etnik esaslara göre olduğu söylene de, bu "millî" cumhuriyetler etnik ve dil bakımından homojen değillerdi. Dolayısıyla, bu durum potansiyel bir tehlike içermektedir. Mevcut durumun devamını çıkarları için gerekli gören yerli aydınların ve yönetici eliten teşvik ve gayretleriyle, mevcut siyasi sınırların tarihî haklılığını ispat etmeye yönelik bir tarihçilik anlayışı geliştirildi.

Bu tür millî tarihlerin yaratılması ihtiyacı daha 1920'li yılların ortasında, "millî" sınırların çizilmesinden hemen sonra ortaya çıkmıştı. Henüz yerel tarihçilerin yetişmediği bu dönemde bu görev Barthold'da yüklendi. Barthold, 1925-29 tarihleri arasında Tacik, Kırgız ve Türkmen halklarının tarihi konusunda üç ayrı eser yazdı. Ancak, Barthold'un yazdığı eserlerin Marksizm'le alakası yoktu ve yeni yaratılan etnik cumhuriyetlerin meşrulaştırılmasına pek katkı sağlamıyordu. 1937-38 yıllarında eğitimlerini Çarlık döneminde almış ve millî duygulara sahip yerel aydınlar tasfiye edildikten sonra, "proleter" terbiye ile yetişen genç aydınlar nesli bu görevi üstlendiler.

II. Dünya Savaşı yıllarında Sovyetler Birliği'nde tarih yazımında yeni bir eğilim gelişti. Rus halkına vatanseverlik ruhu aşılama için geçmişteki Rus kahramanları canlandırıldı. Savaşın sonra bu eğilim Orta Asya tarihçilerine de yayıldı. Her bir cumhuriyette geçmişten bazı şahsiyetler seçilerek yüceltilti. Yalnız, bunların Ruslara karşı savaşmamış olması gerekiyordu. Türklere, Polonyalıları veya Rusların geleneksel düşmanı olan başka milletlere karşı savaşmış olan kahramanlar tercih edildi. Özbekistan için Timur bu projeye uygun düşüyordu. Onun Osmanlı Türklerine karşı olan zaferi abartıldı ve daima gündemde tutuldu.

1950'li yılların ortasından itibaren Orta Asya cumhuriyetlerinin tarihleri mevcut sınırlar ve hâkim etnik grup esas alınarak geriye doğru yorumlandı. Orta Asya Türklerinin ortak edebî dili olan Çağatayca "eski Özbek dili" olarak adlandırıldı. Ali Şir Nevaî "en büyük Özbek şairi" olarak yüceltilti. Özbek baskısı sonucu Türkistan'dan ayrılarak Hindistan'da kendisine yeni bir yurt kurmuş olan Babür, Özbek kahramanlarından biri olarak sunuldu. Her bir cumhuriyetin tarihçileri o sınırlar dâhilinde millî bir tarih yaratmak için zorlama yorumlarla tarihi istedikleri yöne doğru eğdiler. Burada dikkat edilmesi gereken tek şey, Parti talimatlarına ve Rus halkına ters düşmemekti.

1991 sonunda bu cumhuriyetler bağımsızlığını kazandıktan sonra yazılan tarih kitaplarında radikal bir değişme görülmemektedir. Olaylar ve dış görüntü milli bir renk almasına rağmen, özü itibarıyla Sovyet geleneği devam etmektedir. Tarihin siyasi gayelere hizmet etme işlevinde bir değişme olmamıştır. Bununla beraber, Rus işgali ve Stalin döneminde yapılan zulümler dikkatli bir şekilde eleştirilmekte ve tarih kitaplarında bu konular düzeltilmektedir.

XVI. yüzyıldan günümüze Orta Asya tarih yazıcılığı konusunda Y. Bregel'in Notes on the Study of Central Asia (Bloomington, 1996) adlı eserinden yararlandık.

K İ T A P

CEDİTÇİLİK HAKKINDA TARİH YAZIMI

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında Rusya Türklerinin en önemli fikir hareketi olan Ceditçilik, farklı dönemlerde ilim adamlarınca farklı farklı algılanmıştır. Kırmızı İsmail Gaspıralı'nın önderliğinde eğitim reformu hareketi olarak başlayan bu hareket giderek sosyal hayatın her cephesindeki (kadınların özgürleştirilmesi, siyasi modernleşme, soy bilincinin yükselmesi) reform gayretleri şeklinde gelişmiştir.

Gelenekçi ulema eski değerleri savunma refleksiyle, giyimleri, hal ve hareketleriyle Rusları andıran bu gençlerin gayret ve fikirlerini bir yozlaşma hareketi olarak gördü. Özellikle 1890'lardan itibaren Ceditçiler ve eski usûlün (usûl-i kadim) muhafaza edilmesi gerektiğine inananlar (Kadimciler) arasındaki fikir çatışmaları arttı. Kadimciler hakkında yazılanlar neredeyse tamamen Ceditçilerin yazdıklarına dayanmaktadır. Meselenin özünü anlamak için Kadimci denilen kesimin yazdıklarının da incelenmesi gerekmektedir.

Ceditçilik hareketi ise ancak 1890'lardan sonra Türkistan'ı da etkiledi, ancak buradaki gelişmesi çeşitli engellerle sekteye uğradı. Buhara Hanlığı XIX. yüzyılda neredeyse dış dünyadan soyutlanmış gibiydi; Batıya uzak ve geniş çöllerle çevrilmiş olmasından başka, buradan geçen geleneksel ticaret yollarının da âtıl duruma düşmesinden dolayı dünyadaki gelişmelerin gerisinde kalmıştı.

Sovyet Yaklaşımı

Sovyet döneminde Ceditçilik hakkında yazılanlar dönem dönem değişmektedir. 1920'lerin görece liberal havasında daha olumlu bir yaklaşım mevcuttu. Dönemin tanınmış Tatar tarihçileri ve yazarları Ceditçiliği olumlu denilebilecek tarzda ele alıyorlardı. 1930'ların başında ise Ceditçiliğe karşı düşmanca tavır alındı. Ceditçiler liberal burjuva milliyetçileri ve devrim karşıtları olarak nitelendirildi. Pan-Türkist, Pan-İslamist ve Rus karşıtı olmakla suçlandılar.

1940'lı yılların başlarında, Ceditçiliğe karşı bir parça yumuşama alametleri görüldüyse de, savaşın bitmesiyle birlikte yeniden 1930'lardaki dogmatik anlayışa döndü. 1960'larda ise Ceditçiliğin başlangıçta demokratik ve halkçı bir reform (aydınlanma) hareketi olduğu, fakat 1905-1907 yıllarında halk karşıtı bir harekete dönüştüğü iddia edildi.

1970'lerde, bazı genç tarihçiler Ceditçiliği yeniden yorumlayarak sosyal gelişmeye onların da katkı sağladıklarını ileri sürdüler. Bu dönemde Ceditçi aydınlarından bazıları aklandı, onların zararsız ve Marksist şablona uydurulabilen yönleri öne çıkarılarak, "Aydınlanmacı" adı altında yeniden edebî mirasa kazandırıldı. Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra Tatar, Başkurt, Özbek ve Kazak araştırmacılar, 1917 Devrimi öncesi kültür mirasını yeniden keşfetmeye ve fikir tarihlerini yeniden yazmaya başladılar.

Batı'da Yapılan Araştırmalar

Ceditçilik konusunda Batı'da yapılan araştırmaların katkılarında da söz etmek gerekir. 1950'lerin sonundan itibaren Alexandre Bennigsen, Chantal Lemerrier-Quejey, Enders Wimbush ve diğer araştırmacılar, Müslüman milli komünizmi, Sultan Galiev, Ceditçilik ve Sovyet Müslümanları gibi konularda araştırmalar ortaya koydular. Bu araştırmalarda Soğuk Savaş yıllarının izlerini görmek mümkündür; bu araştırmalarda tarihsel olmaktan ziyade siyasi nitelik öne çıkmaktadır.

Son yıllarda Fransız, Alman ve Amerikalı tarihçilerin yaptıkları yeni çalışmalar Ceditçiliğin tarihî kökenleri konusunda şimdiye kadar kabul görmüş fikirlerden bazılarını ciddi eleştiriler getirdi. Alman araştırmacı Michael Kemper, İdil-Ural bölgesindeki ulemanın görece bir entelektüel bağımsızlığa sahip olduğunu ve bu sayede toplumsal, dinî ve siyasî meseleleri tartıştıklarını, fakat bu tartışmaların modernist değil, geleneksel İslami söylem içinde geliştiğini ileri sürmektedir. Kemper ile benzer yaklaşımı benimseyen Amerikalı araştırmacı Allen J. Frank Tatar-Başkurtlar bölgesindeki dinî kurumları inceleyen çalışmasında (Leiden, 2001) bölgenin İslami kimliğinin oluşumunda yerel tarih yazıcılığı geleneğinin önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.

Ceditçi-Kadimci ihtilafı yakın zamana kadar terakkiperver unsurlarla mutaassıp mollalar arasındaki fikir çatışması olarak yorumlanırken, Fransız araştırmacı Stéphane Dudoignon çatışmanın sosyal ve ekonomik yönüne dikkat çekmiştir. Christian Noack'ın Ceditçilik hakkındaki analitik ve kaynaklara dayanan çalışması da çok önemlidir. Orta Asya Ceditçiliği konusunda en yetkin çalışmaları yapan Adeeb Khalid ise Orta Asya Ceditçiliğinin kökenlerini dış tesirlere (Tatar ve Osmanlı etkilerine) dayandıran tezlere karşı çıkmakta, Türkistanlı aydınların kendi kültürel dinamiklerinden yararlandıklarını belirtmektedir.

Türkiye'deki Çalışmalar

Osmanlı ve Rusya Türkleri arasında XVIII. yüzyılın sonlarından başlayıp 1908-18 yılları arasında en üst düzeye ulaşan ilişkiler vardı. Başlangıçta bu ilişkiler etnik bir ilgiden ziyade Müslümanlık zemininde gelişti. Rusya'dan ve Türkistan'dan yola çıkan hacılar ve tasavvuf ehli İstanbul'a gelmekte ve imparatorluğun topraklarında dolaşmakta idiler. İstanbul'daki tekkeler Rusya Müslümanlarının uğrak yeri olduğu gibi, irtibat ve dayanışma noktaları da oldu.

II. Meşrutiyet ile birlikte gelen hürriyet havası Rusya'nın Türk kökenli aydınlarını İstanbul'a çekti. Basın ve yayın faaliyetlerinin artması da bu yakınlaşmayı artırdı ve karşılıklı etkileşimlere zemin hazırladı. Jön Türk hükümetinin sıcak karşıladığı bu Ceditçi ve Türkçü aydınların faaliyetleri sayesinde göçmen dernekleri kuruldu. Slavcılık ve halkçılık düşüncelerinden haberdar olan ve milliyet bilinci geliştiren Tatar ve Azerbaycanlı aydınlar Meşrutiyet döneminin yoğun fikrî atmosferinde yer aldılar, fikir hayatının şekillenmesinde önemli denilebilecek rol oynadılar. Yusuf Akçura'nın derlediği *Türk Yılı* (İstanbul, 1928) adlı hacimli eser Türkçülüğün doğuşu ve gelişmesi konusunda temel bir kitaptır.

Kendisi de bizzat Ceditçi gelenekten gelen Abdullah Battal-Taymas'ın katkılarında çok önemlidir. Türkiye'ye geldikten sonra yayınladığı *Kazan Türkleri* (İstanbul, 1925) bu konuda klasik hâlini almış bir çalışmadır. Taymas, 1958-59 senelerinde, Tatar Cedit hareketinin önde gelen simalarının biyografilerini yayınlamıştır. Samimi bir üslupla kaleme aldığı bu çalışmalarda Ceditçiler arasındaki şahsî ilişkileri ve farklı eğilimleri de güzel bir şekilde yansıtmaktadır.

XIX. yüzyılın sonunda eğitim reformu hareketi olarak başlayan Ceditçilik, giderek sosyal hayatın her cephesindeki reform gayretleri şeklinde gelişti. Ceditçiler, İdil-Ural, Kafkasya ve Türkistan'da faaliyet gösterdiler; siyasi ve milli bilincin uyanmasında etkili oldular. Ancak, Sovyet rejimi onların faaliyetlerini önce sınırladı, sonra tamamen ortadan kaldırdı. İlk dönem Sovyet tarih yazıcılığında Ceditçilik hakkında ılımlı yaklaşımlar olsa da, 1930'larda düşmanca tavır alındı. Ceditçilik Türkiye'de de geniş bir ilgi gördü. Rusya'dan gelen Tatar ve Azerbaycanlı aydınlar Meşrutiyet döneminin fikir hayatının şekillenmesinde önemli bir rol oynadılar.

Tatar ve Başkurtlar arasında olduğu kadar Türkistan'daki fikir hareketlerinin anlaşılmasında tarihçi Z. Velidi Togan'ın katkılarına değinmeden geçmek mümkün değildir. *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi* (İstanbul, 1942-47) ve *Hâtıralar* (İstanbul, 1969) adlı eserleri dinî reformculuk, Ceditçilik ve Türkistan'daki Basmacılık hareketi hakkında en kıymetli bilgileri içermektedir.

Aynı dönemde Rusya kökenli diğer yazarlardan Başkurdistanlı Abdülkadir İnan'ın *Makaleler ve İncelemeler* (Ankara, 1998) adı altında toplanan makaleleri Orta Asya Türk toplulukları, destanları, folkloru, inançları ve arkeolojisi hakkında önemli tetkikler sunmaktadır. Özbekistan kökenli tarihçi Baymirza Hayit'in (1917-2006) Türkistan'ın yakın tarihi ve Basmacılık konusunda daha ziyade Almanca olarak yayınladığı eserler önemlidir. Hayit aynı zamanda hayatını Türkistan davasına adanmış bir milliyetçi ve hareket adamıydı.

Ceditçiliğin içinden gelen bu kuşağın milliyetçi ve seküler söylemi benimsedikleri ve konulara bu ilgiler çerçevesinde yaklaşıtları hatırd tutulmalıdır. Gurbetteki Türkistanlı tarihçi ve aydınlar Türkiye'deki Orta Asya tarih anlayışı üzerinde belirleyici oldular. İyi donanımları olmakla birlikte, bu tarihçiler ülkelerinden kopmuş olmaları sebebiyle Sovyetlere karşı olumsuz duygular taşıyorlardı. Onların tarih konusundaki yazıları çoğu kez tarihsellikten çok siyasi niteliklerle yüklüdür.

Azerbaycanlı Ahmet Caferoğlu ve Mirza Bala'nın Azerbaycan'daki aydınlanma hakkındaki yazıları, Cafer Seydahmet Kırımlı'nın Kazan ve Kırım'daki fikri gelişmeler konusundaki eserleri önemlidir. Cafer Seydahmet'in özellikle *Gaspıralı İsmail Bey* (İstanbul, 1934) adlı biyografi çalışması bugün de Gaspıralı'yı en iyi anlatan eser olma niteliğini korumaktadır. Bu dönemde Rusya kökenli olmayan, fakat bu meseleleri kavrayışla ve değişik yönleriyle ele alan edebiyat tarihçisi Fuad Köprülü'yü de zikretmek gerekir. Onun *İslam Ansiklopedisine* yazdığı "Azerî" (İstanbul, 1942) ve "Çağatay Edebiyatı" (İstanbul, 1945) maddeleri Azerbaycan ve Türkistan'daki yenileşme hareketlerini ortaya çıkaran tarihî şartları irdelemektedir.

1960'larda Ceditçi söylemi tartışmasız benimseyen ve Devrim öncesi aydınların tümünü Ceditçilikle özdeşleştirip kahramanlaştıran bir yaklaşım hâkim olmaya başladı. Bu anlayışa göre Ceditçilik medreselerdeki skolastik eğitim usûlüne karşı getirilen eleştirilerin ve İslam'ın aslı kaynaklarına dönme çabasının bir neticesiydi. Akdes Nimet Kurat'ın *Belleteri*'de yayınlanan hacimli makalesi ("Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri," 1966) bu yaklaşımın tipik bir örneğini oluşturmaktadır.

Türkistan ve Rusya'dan gelen Türk kökenli aydınlar Ceditçilik araştırmalarına ne ölçüde katkı sağladılar?

Bu ideolojik atmosferin yanında, bu dönem araştırmacılarının önünde duran engellerin en büyüğü kaynaklara ulaşmaktaki zorluktu. Leningrad, Kazan veya Taşkent kütüphaneleri onlara kapalıydı. Elde bulunan kaynaklar İstanbul Üniversitesi Türkiyat Kütüphanesi, şahsî kitaplıklar ve Batı kütüphanelerine dağılmış kitap ve süreli yayınlardan ibaretti. Bu dönemde İdil-Ural'daki siyasi hareketlerin tarihi ve Sovyetler Birliği'ndeki Türk toplulukları hakkındaki boşluğu dolduran eserler Nadir Devlet tarafından ortaya konulmuştur. Türkistan ile Osmanlı ilişkileri konusunda Mehmet Saray'ın araştırmaları bulunmaktadır. Türkistan'daki Cedit hareketi ve siyasi, edebi faaliyetler konusunda Timur Kocaoglu'nun önemli katkıları vardır. Ahat Andican da Muhaceretteki Türkistanlılar ve Türkiye'nin Orta Asya ile ilişkileri konusunu aydınlatan çalışmalar yayınlanmıştır.

Özet

Türk tarihinin en eski kaynaklarını tanımlayabilme

Türk tarihinin bilinen en eski zamanlarına gittiği-
mizde, Asya Hunlarına ait kaynakların neredey-
se tamamı Çince'dir. Türklerde yazının gelişmesi
Gök-Türk dönemine (552-744) rastlar. VIII. yüz-
yılda yazılan Orhon yazıtları sayesinde Türklerin
kültürü, hayat anlayışı, inançları ve savaş yön-
temleri hakkında bilgiler edinmekteyiz. Daha da
önemlisi, bu bilgileri artık yalnızca Çinlilerden
değil, bizzat Türklerin kendilerinden öğrenmek-
teyiz. Göktürklerin yerine geçen Uygurlar (745-
840), ilk zamanlar hâlâ Gök-Türk yazısını kulla-
nıyorlardı; yazıtlarını bu alfabe ile yazdılar. An-
cak, zamanla Soğd alfabesini kendi dillerine uyar-
layarak Uygur alfabesini ve yazı dilini oluşturdur-
lar. X-XI. yüzyılda en olgun şeklini alan Uygur
yazı dilinin etkileri XVII. yüzyılda Müslüman Türk
kültür sahasına kadar uzanır. Budizm'i benimse-
yen Uygur düşünürlerinin ortaya koydukları fel-
sefi ürünler Türk düşünce hayatını derinden et-
kiledi. Uygur medeniyeti olmadan Karahanlılar
zamanında oluşan Batı Türkistan medeniyeti dü-
şünülemezdi. Uygurlar, İslam'dan sonra da, Mo-
ğollar zamanında onlara kâtiplik ederek Çağatay
edebiyatını meydana çıkarmışlardır.

Moğol, Altın Orda ve Timurlular dönemi tarih yazıcılığını değerlendirebilme

Yabancı seyyahların (P. Carpini, W. Rubruck, M.
Polo, İbn Battuta, S. von Herberstein) Moğol ül-
kesine ve Altın Orda'ya yaptığı seyahatler sonun-
da ortaya koydukları eserler önemli bilgiler sun-
maktadır. İslam tarihçileri Cüveynî'nin ve Reşid-
düddin'in eserleri Orta Asya tarihçiliği için birin-
ci sınıf kaynaklardır. Moğolların bıraktıkları bel-
geler ve *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eser de
önemlidir. Altın Orda sahasında yazılan eserlerin
başında 1550'de Ötemiş Hacı'nın yazdığı *Tarih-i*
Dost Sultan adlı kitap gelmektedir. Çağatay Türk-
çesiyle yazılan bu eser, Cengiz Han'dan XIV. yüz-
yılın sonuna kadar olan olayları içermektedir. Al-
tın Orda ve İlhanlı devletlerinin Kafkasya üzerin-
de yaptıkları uzun mücadeleleri Farsça kaynak-
lardan öğrenmekteyiz. XIV. yüzyılın sonu ve XV.
yüzyıl Türkistan için parlak bir dönem oldu. Ti-

mur ve Timurluların tarihleri Orta Asya dışında,
çoğunlukla İran'da ve Farsça olarak yazılmıştır.
Bununla beraber, Çağatay dili de hızla gelişmiş-
tir. Babür'ün hatıra eseri olan *Bâbürnâme*, oto-
biyografi türünde dünya klasiklerinden olup Ça-
ğatay edebiyatının en güzel örneklerindendir.
Mirza Haydar'ın *Tarih-i Reşidî* adlı meşhur tarih
eseri ise Doğu Türkistan, Maverâünnehr ve Ka-
zak hanlarının tarihi için birinci sınıf kaynaktır.

Türkistan hanlıkları tarihçiliğinin gelişme sürecini açıklayabilme

Türkistan'da yerel tarih yazıcılığı özellikle XVI.
yüzyıldan sonra gelişti. Hanlığın ilk zamanların-
da, Şeybanî Han ve hanedanının bazı üyeleri tarih-
lerinin Türk dilinde yazılmasını teşvik ettiler. Bu-
nunla beraber, Özbek hanlıkları içinde Türk di-
linde tarih yazımı sadece Harezmi'de gelişti.
1500'lerin başında Türk dilinde (Çağatayca) yazı-
lan üç eser dışında Maverâünnehr'de yazılan
eserlerin neredeyse tamamı Fars dilinde yazıldı.
Hive'de tarih yazıcılığı Ebulgazi Bahadır Han'ın
(1603-1663) *Şecere-i Türk* adlı kitabıyla başlar.
Orta Asya'nın modern anlamda tarih yazıcılığı
Orta Asya'da değil, esas olarak Rusya'da Rus or-
yantalistlerin (özellikle Barthold'un) çabaları sa-
yesinde ortaya çıktı. Sovyet döneminde Orta As-
ya tarihi hakkında yazılanlar da Marksist ideolo-
jik şablonu takip etmek durumundaydılar. Rus
işgali, feodal baskılardan bunalan geri kalmış
Türkistanlı halkların medenî bakımdan ileri Rus-
ya Devleti'ne gönüllü katılımları şeklinde yorum-
landı. 1924'te Orta Asya sınırlarının "millî" esas-
lara göre şekillendirilmesinden sonra bunu hak-
lılaştırmaya yönelik bir tarih yazıcılığı geliştirildi.
Bağımsız Türk cumhuriyetlerinde yazılan tarih
kitapları millî bir renk almasına rağmen, özü iti-
barıyla Sovyet geleneği devam etmektedir.

Ceditçilik hakkındaki tarih yazımının genel özelliklerini açıklayabilme

XIX. yüzyılın sonunda Kırımlı İsmail Gaspıralı'nın önderliğinde eğitim reformu hareketi olarak başlayan Ceditçilik, giderek sosyal hayatın her cephesindeki reform faaliyetleri şeklinde gelişti. İdil-Ural, Kafkasya ve en son olarak Türkistan'da etkili olan Ceditçiler, XX. yüzyılın başında çok canlı bir fikir hayatının gelişmesine sebep oldular. Ancak, Sovyet rejimi onların faaliyetlerini önce sınırladı, sonra tamamen ortadan kaldırdı. İlk dönem Sovyet tarih yazıcılığında Ceditçilik hakkında ılımlı yaklaşımlar olsa da, 1930'larda düşmanca tavır alındı. Ceditçilerin kısmi olarak aklanması ancak 1970'lerde mümkün oldu. Ceditçilik Türkiye'de de geniş bir ilgi gördü. Rusya'dan gelen Tatar ve Azerbaycanlı aydınlar Meşrutiyet döneminin fikir hayatının şekillenmesinde önemli bir rol oynadılar. Rusya ve Türkistan'dan gelen tarihçi ve aydınlar Cumhuriyet Türkiye'sindeki Orta Asya tarih anlayışı üzerinde de belirleyici rol oynadılar.

Kendimizi Sınavalım

1. Asya Hunlarına ait kaynaklar hakkında aşağıdakilerden hangisi doğru **değildir**?

- Onlara ait ilk somut kayıt M.Ö. 318 tarihindedir.
- Asya Hunları Çin kayıtlarında Hiung-nu şeklinde geçerler.
- Hunlara ait eski Türk yazıtları bulunmaktadır.
- Kaynakların neredeyse tamamı Çince'dir.
- Çin kaynaklarında Hunlar hakkındaki bilgilere efsaneler de karışmıştır.

2. Aşağıdaki devletlerden hangisi Genel Türk Tarihi kapsamında incelenmektedir?

- Osmanlı İmparatorluğu
- Anadolu Selçuklu Devleti
- Moğol İmparatorluğu
- Karamanoğulları
- Büyük Selçuklu Devleti

3. Uygur yazıtları hangi alfabeyle yazılmıştır?

- Gök-Türk alfabesiyle
- Uygur alfabesiyle
- Brahmi alfabesiyle
- Tibet alfabesiyle
- Soğd alfabesiyle

4. Aşağıdaki eserlerden hangisi Moğol döneminde **yazılmamıştır**?

- Şecere-i Terâkime
- Marco Polo'nun seyahatnamesi
- Moğolların Gizli Tarihi
- Tarih-i Cihangüşay
- Câmiü't-Tevârih

5. Babürnâme hakkında aşağıdakilerden hangisi doğru **değildir**?

- Babür'ün hatıralarını içerir.
- Otobiyografi türünde dünya klasiklerinden sayılmaktadır.
- Çağatay edebiyatının en güzel örneklerindendir.
- Eserin odak noktasını Babür'ün siyasi alandaki mücadeleleri oluşturur.
- Kazak hanlarının tarihi için birinci sınıf kaynaktır.

6. Aşağıdaki devletlerden hangisinde tarih eserleri daha çok Türk dilinde yazılmıştır?

- Buhara Hanlığı
- Hokand Hanlığı
- Hive Hanlığı
- Anadolu Selçukluları
- Büyük Selçuklular

7. Türkistan Türkçesi yerine "Çağatayca" tabirinin kullanılması ne zaman yaygınlık kazandı?

- A. Vambéry'nin Çağatay dili hakkındaki eserinden sonra
- XV. yüzyılda
- XVI. yüzyılda
- Moğollar döneminde
- Timurlular döneminde

8. Orta Asya'da modern anlamda tarihçiliğin gelişmesi özellikle hangi dönemde oldu?

- Sovyet döneminde
- Çarlık Rusya'sı döneminde
- Buhara Hanlığı zamanında
- Hokand Hanlığı zamanında
- XVIII. yüzyılın başında

9. Ceditçilik hakkında Sovyet tarih yazımı hakkında aşağıdakilerden hangisi doğru **değildir**?

- Ceditçilik hakkında yazılanlar dönem dönem değişmiştir.
- 1920'lerde daha olumlu bir yaklaşım mevcuttu.
- 1930'larda ceditçilere karşı düşmanca tavır alındı.
- Ceditçiler genel olarak "Aydınlanmacı" kimseler olarak tanımlandı.
- 1970'lerde bazı Ceditçilerin sosyal gelişmelere katkı sağladıkları savunuldu.

10. Aşağıdaki tarihçilerden hangisinin eserleri Soğuk Savaş yıllarının etkilerini taşır?

- Michael Kemper
- Alexandre Bennigsen
- Allen J. Frank
- Adeeb Khalid
- Christian Noack

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. c Cevabınız yanlış ise “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları” bölümünü tekrar okuyunuz.
2. c Cevabınız yanlış ise “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları” bölümünü tekrar okuyunuz.
3. a Cevabınız yanlış ise “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları” bölümünü tekrar okuyunuz.
4. a Cevabınız yanlış ise “XIII-XVI. Yüzyıllar Orta Asya Tarih Yazıcılığı” bölümünü tekrar okuyunuz.
5. e Cevabınız yanlış ise “XIII-XVI. Yüzyıllar Orta Asya Tarih Yazıcılığı” bölümünü tekrar okuyunuz.
6. b Cevabınız yanlış ise “XVI. Yüzyıl Sonrası Türkistan Tarihçiliği” bölümünü tekrar okuyunuz.
7. a Cevabınız yanlış ise “XVI. Yüzyıl Sonrası Türkistan Tarihçiliği” bölümünü tekrar okuyunuz.
8. a Cevabınız yanlış ise “XVI. Yüzyıl Sonrası Türkistan Tarihçiliği” bölümünü tekrar okuyunuz.
9. d Cevabınız yanlış ise “Ceditçilik Hakkında Tarih Yazımı” bölümünü tekrar okuyunuz.
10. b Cevabınız yanlış ise “Ceditçilik Hakkında Tarih Yazımı” bölümünü tekrar okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Uygur Türk medeniyeti değişik tesirler altında doğdu. Uygurlar, asırlarca Budist, Maniheizt ve Hristiyan din ve felsefelerinden etkilendikten ve onlara çıraklık ettikten sonra özgün eserler ortaya koydular. Mani dini ve Budizm’e ait dinî eserlerden Uygur diline yapılan tercümeler dili zenginleştirdi. Mani dininin benimseyen Uygurlar resim sanatını da onlardan öğrenerek geliştirdiler.

Sıra Sizde 2

Timur (1370-1405), imar ve kültür işlerinde de büyük bir gayret gösterdi. Timur’un kendisi tarihle çok ilgiliydi; savaş ve barış zamanlarında olayları kaydeden Fars ve Uygur kâtipler bulundurur, yazılanları sık sık kontrol eder, doğruluğu şüpheli olan kayıtları soruşturarak düzelttirirdi. Timur ve Timurluların tarihleri Orta Asya dışında, çoğunlukla İran’da Farsça olarak yazıldı. Timurlular döneminde Çağatay Türkçesi de gelişti.

Sıra Sizde 3

Buhara Hanlığı’nda kaleme alınan tarih kitaplarının neredeyse tamamı Farsçadır. Kütüphanelerde bulunan el-yazma eserlerin ve belgelerin çok azı incelendiğinden, Orta Asya tarihinin Timur’dan sonraki dönemi büyük ölçüde karanlıkta kalmıştır. Buhara, Hive (Harezm) ve daha sonra kurulan Hokand hanlıkları zamanından yazılan tarihlerin ana konusu yöneticilerin ve bağlı oldukları hanedanın tarihi ve kökeniydi. Tarihçinin temel gayesi hâmilelerinin yönetimini meşrulaştırmaktı. Bunun yanında, okumuş kesime hoşça vakit geçirtmek ve tarihî olaylardan dersler çıkarmak gibi işlevleri de vardı.

Sıra Sizde 4

XX. yüzyılın başında Osmanlı Türkiye’sine gelen Rusya kökenli aydınlar Rusya Türklerinin fikrî ve siyasî faaliyetleri konusunda çok önemli katkılar sağladılar. Ceditçi gelenekten gelen bu kuşağının milliyetçi ve seküler söylemi benimsedikleri ve konulara bu ilgiler çerçevesinde yaklaştıkları hatırd tutulmalıdır. Türkiye’deki Orta Asya tarih anlayışı üzerinde büyük ölçüde belirleyici oldular. İyi donanımları olmakla birlikte, bu tarihçiler ülkelerinden kopmuş olmaları sebebiyle, onların tarih konusundaki yazıları çoğu kez tarihsellikten çok siyasi niteliklerle yüklüdür.

Yararlanılan Kaynaklar

- Barthold, V. V. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H. D. Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- _____. (2004). *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, çev. K. Bayraktar; A. Meral, İstanbul: Küre Yayınları.
- Bregel, Y. (1995). *Bibliography of Islamic Central Asia*, 3 cilt, Bloomington: Indiana Univ. Research Institute for Inner Asian Studies.
- _____. (1996). *Notes on the Study of Central Asia*, Bloomington: Indiana University.
- Dudoignon, S. A. (1997). "Orta Asya'da Siyasal Değişmeler ve Tarih Yazımı: Tacikistan ve Özbekistan, 1987-1993," *Unutkan Tarih*, S. Vaner (der.), İstanbul: Metis Yayınları, s. 91-133.
- Kanlıdere, A. (2004). "Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi: Türk Siyaset Tarihi (Tanzimat Sonrası)*, II/1, s. 149-81.
- Németh, G. (1996). *Hunlar ve Tanrının Kurbacı Attila*, çev. T. Demirkan, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Orkun, H. N. (1986). *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Solak, F. (2007). *Türkistan ve Kafkasya Bibliyografyası*, İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları.
- Tekin, Ş. (1993). *Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Togan, Z. V. (1946) *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: Hak Kitabevi.
- _____. (1950). *Tarihte Usul*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

8

Amaçlarımız

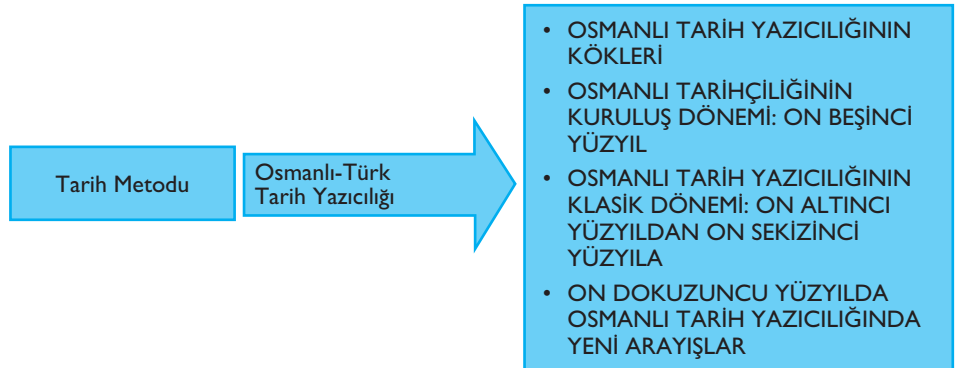
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Osmanlı-Türk tarih yazıcılığının kökenlerini ve gelişimini açıklayabilecek,
- Tarih yazıcılığının farklı türlerini açıklayabilecek,
- Belli başlı Osmanlı tarihçileri ile eserlerini açıklayabilecek,
- Modern Türk tarihçiliğini değerlendirebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Tarih yazımı
- Gazavatnâme
- Menâkıbnâme
- Fetihnâme
- Selimnâme
- Süleymannâme
- Siyasetnâme

İçindekiler

Osmanlı-Türk Tarih Yazıcılığı

OSMANLI TARİH YAZICILIĞININ KÖKLERİ

Osmanlı tarih yazıcılığı doğuşundan yirminci yüzyıl başına kadar sürekli bir evrim geçirmiştir. Farklı tarih geleneklerinin bir sentezi olarak doğmuş, yaklaşık beş asırlık tarihi boyunca da farklı tarih gelenekleri ile iletişim ve etkileşimini devam ettirmiştir.

Klasik dönem Osmanlı tarihçilerine göre tarihin iki temel işlevi vardı. Bunlardan biri ilahiyata/din bilimlerine yardımcı olmak, diğeri ise hükümdar ve yöneticilere rehberlik etmektir. Dolayısıyla Osmanlı tarihçiliğinin biri teolojik, diğeri politik iki kökten filiz verdiği söylenebilir. Teolojik işlevi Osmanlı tarihçiliğini İslâm tarihçiliği içerisinde, politik işlevi ise İran-Moğol-Selçuklu tarih gelenekleri çerçevesine yerleştirmiştir.

Osmanlı tarih yazıcılığı esâsen İran tarihçilik geleneği içerisinde boy atmıştır. Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Anadolu Selçuklu Devleti'ne bağlanan siyasal geleneğin evrimi tarihçilik alanına da yansımıştır. Beylikten devlete ve imparatorluğa dönüşüm süreci, Osmanlı tarihçiliğinin başka tarih gelenekleri ile tanışmasını sağlamıştır. Osmanlı tarih yazıcılığına İran tarihçiliği ölçüsünde etki yapabilen diğerkol, İslâm tarihçiliği ve bunun farklı versiyonları olmuştur. Osmanlı tarihçilerinin ilk dönemlerden itibaren Batılı tarihlerden ve tarihçilerden haberdar olduklarına dair kanıtlar olmakla birlikte, bunlardan şekil ve muhteva bakımından etkilenme çok daha sonra söz konusu olacaktır.

İslâm Tarihçiliği

İslâmiyet'in doğduğu dönemde Arapların "tarih"e karşılık gelecek bir kelimeleri yoktu. İslâm öncesi Arap toplumlarında tarihçilik faaliyeti olarak görülebilecek iki etkinlikten biri nesep ilmi olarak tanımlanan, biyografik veriler içeren şecereler tutmak; diğeri ise edebi bir üslûpla Arap kabileleri arasındaki savaşları anlatan "Ey-yâmü'l Arab" (kabile savaşları) konuşmalarıydı.

İslâm'ın öncelikle Arap tarihçiliği, sonra da bütün Müslüman toplumların tarih anlayışı üzerinde derin etkileri olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'in eski peygamberler, krallar ve toplumlarla ilgili yaptığı atıflar, Müslümanların tarih anlayışları üzerinde etkili olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'de tarihsel süreklilik ve evrensel bir tarih mefhumu vardır. Bu yüzden İslâm tarihçiliğinde tarih ilk insanla başlatılmaktadır. Herhangi bir kabilenin değil, insanlığın ortak tarihi olarak anlaşılmaktadır. İslâmiyet'in doğuşu bile bir başlangıç olarak değil, tarihsel sürekliliğin devamı olarak kodlanmaktadır.

dır. Kur'ân-ı Kerîm'in indirildiği tarihsel zemin ve zamanın tespiti problemi, bir tarih metodu ve bilincinin de filizlenmesine neden olmuştur. Bu durum hadis ilminin gelişimine bakıldığında daha da belirgin bir biçimde görülmektedir.

İslâm'ın ilk dönemlerindeki tarih yazıcılığı hadislerin toplanması ve nakledilmesi ile biyografi yazımı biçimindedir. İlk dönem biyografilerinin temel konusu peygamberin hayatı ve başlıca motivasyonu da teolojiktir. Aynı motivasyonun bir sonucu olarak hadislerin rivayet senetlerini inceleme ihtiyacı, râvilerin (hadisleri rivayet edenlerin) de biyografilerini bilme gereksinimini doğurmuştur. Zamanla biyografi ilminin sahası genişlemiş ve bir zümre, bir meslek grubu yahut bir uzmanlık alanında öne çıkan kişilerin biyografilerinin anlatıldığı "Tabakât" literatürü teşekkül etmiştir. "Vefeyât" yazıcılığını da tabakât literatürü ile benzerlik gösteren ancak gâyesi tarihî kişiliklerin vefat tarihlerini kaydetmek olan bir uğraşı olarak burada zikretmek gerekir.

İslâmiyet'in yayılması ve beraberinde gelen büyük fetihler, Arapları İranlılar, Romalılar ve İbrânîler başta olmak üzere başka kavimlerin tarihleri hakkında bilgi sahibi olmaya yöneltmiştir. Dolayısıyla İslâm tarihçiliği henüz emekleme döneminde, kendi dünyasından başka dünyalardan da haberdar olan, bu manada evrensel tarih diyebileceğimiz ürünler ortaya koyabilmiştir.

İlk dönem İslâm tarihçiliğinin kaynakları konuları itibariyle dört kategoride toplanmaktadır. Bunlardan birincisi hilkatten başlayarak genellikle Müslüman kavimlerin ve idârelerin tarihlerini ele alan genel tarihlerdir. İkincisi belli bir dönemin, hükümdarın, şehrin vs. tarihini ele alan özel tarihlerdir. Üçüncüsü, tabakât ve biyografi eserleridir. Dördüncüsü de, tarihe yardımcı sayılabilecek ilimlerde kaleme alınmış olan eserlerdir.

Müslümanların İran, Kuzey Afrika, Helen ve Akdeniz medeniyetlerini tanımları ve bilhassa Abbasîler dönemindeki tercümeler İslâm tarihçiliğini zenginleştirmiştir. Ne var ki olaylar arasında neden-sonuç ilişkileri aranmaması İbn Haldun'a kadar İslâm tarihçiliğinin başlıca eksiği olmuştur. İbn Haldun, tarihi gelişimin kanunlarını tespit etmeye çalışmıştır. Tek tek hadiseleri değil, hadiselerin arkasındaki sebeplerin araştırılmasını gaye edinmiştir. Tarihsel değişimin temelinde iktisâdî ve sosyal münasebetlerin olduğunu kabul etmiştir.

İbn Haldun ilim ve tarih anlayışı ile Osmanlı tarihçiliği üzerine büyük etkileri olmuş bir müverrihtir. Bunu hem on altıncı ve on yedinci yüzyıl kaynaklarında isminin ve eserlerinin zikredilerek kendisine referansta bulunulmasından ve hatta tarih yorumunun takip edilmesinden, hem de on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda eserlerinden Türkçe'ye yapılan tercümelerden çıkarmak mümkündür.

İran Tarihçiliği

İran tarihçiliği bölge tarihinin kendi özel şartları içerisinde doğmuş ve yükselmiş bir tarih anlayışıdır. Bu tabir tarihçilik alanında efsanevi İran hükümdarlarının mirası, İslâmî etkiler ve onuncu asırdan itibaren bölgede egemenlik kuran Türkî hânedanlar ile devletlerin etkilerinin sentezine karşılık gelmektedir. Bu tarih anlayışının bâriz vasfı, tarihi edebiyâtın bir türü olarak görmesidir. Üslûp unsuru İran tarihçiliğinde başka hiçbir tarih ekolünde görülmediği ölçüde öne çıkmıştır. Konu itibarı ile klasik İran tarihçiliği egemen gücün yapıp ettiklerinin hikâye edilmesi olarak tanımlanabilir. Hikâye edilen genellikle kahramanlıklardır. Ayrıca hükümdarlık vasfını ortaya koyan cömertlik, yüce gönüllülük, bilgin ve sanatkârlara alaka gösterme vs. erdemler bu tarihlerde çeşitli vesilelerle dile getirilir.

İran tarihçiliğinin Osmanlı tarihçiliği üzerine etkileri iki yolla olmuştur. Öncelikle Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu dönemlerinde yazılan eserlerle, ikinci olarak da Osmanlı devrinde İran'dan gelen tarih yazarlarının yazdığı tarihler ve Osmanlı tarihçilerinin çağdaşı olan İranlı müverrihlerden etkilenmeleri dolayısıyla İran tarihçiliği etkisinde bir Osmanlı tarih yazıcılığı vücuda gelmiştir.

Selçuklu Tarihçiliği

Büyük Selçuklu İmparatorluğu döneminde önemli tarihler telif edilmiştir. Selçuklu sultanları ve sarayı tarihçilerin hâmesi olmuştur. Bu dönem tarihlerinin dilleri Farsçadır ve çoğunlukla İran tarih yazıcılığı geleneği içerisinde kaleme alınmışlardır. Bu eserler arasında bilhassa siyâsetnâmeler Osmanlı tarih yazarları üzerinde etkili olmuştur. Keykâvus b. İskender'in *Kâbusnâme'si*, Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme'si* ve Ebu Hamid Muhammed Gazalî'nin *Nasihatü'l-Mülûk* adlı eseri Osmanlı müverrihlerinin iyi bildikleri, bazıları defalarca Türkçe'ye tercüme edilmiş Büyük Selçuklu devri eserlerindendir.

Anadolu Selçuklu Devleti ve Beylikler dönemlerinde de Türkçe tarih yazıcılığının pek gelişmediği söylenebilir. Bu dönemde din ve hukuk alanında Arapça'nın, sanat ve edebiyât alanında Farsça'nın egemenliği söz konusudur. İbn Bîbî'nin *El-Avâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye* adlı Farsça mensur (şiir tarzında) eseri, Ak-sarayî'nin *Müsâmeretü'l-Abbâr ve Müsâyeretü'l-Abyâr*ı, Niğdeli Kadı Ahmed'in *Al-Veled Al-Şefîkî*, Ahmed Eflâkî'nin *Menâkıbü'l-Arifîn*'i ve dönemin münşeat mecmuâları Osmanlı müverrihlerini de etkilemiş önemli tarih eserleridir.

Osmanlı Tarihçiliğinde Çağdaş Tarih Gelenekleri

Klasik dönem Osmanlı tarihçiliğini, çağdaşı örneklerden bağımsız değerlendirmek mümkün değildir. Timurlular, Memlûkler ve Safevîler, tarihçilik alanında Osmanlı tarihçiliği ile belli ölçülerde etkileşimde bulunmuşlardır. Osmanlı tarihçilerinin çağdaşı Batılı tarihçilerden ne ölçüde etkilendikleri sorusu ise on sekizinci yüzyıla kadar pek önem taşımaz. Bu asırdan itibaren önce Batılı kaynakların kullanılmaya başlanması ve daha geç dönemde de Batı'da yükselen yeni tarih anlayış ve usullerinin takip edilmesi sözkonusu olmuştur.

Osmanlı tarih yazıcılığı üzerinde etkileri tespit edilebilecek olan Timurlular devri tarihçiliği salt siyâsî vakalar ve yönetici elitlerle ilgilenmiştir. Askeri gelişmeler, zafer ve fetihler, siyasi çekişmeler konu edilmiştir. Timurîler tarihçiliğinin bugün bilinen en önemli örneği Gıyâsüddin Ali'nin kroniğidir. Onun haleflerinin başında Farsça *Zafernâme* yazarı Nizâmüddin Şâmî gelmektedir. Muinüddin Natanzî'nin İskender Kroniği diye de bilinen *Muntehebu't-Tevârih-i Muînî*si de önemlidir. Timurîler devrinin en tanınmış tarihçisi ise *Zafernâme* müellif Şerafeddin Ali Yazdî'dir. Yazdî'nin bu kitabı İdrîs-i Bitlisî'nin eseri *Heşt Bibişt*e model olmuştur ki bu da Osmanlı tarihçiliğinde ana damar oluşturmuş bir eserdir.

Osmanlı tarihçiliğinin ilk döneminin çağdaşı bir diğer tarihçilik ekolü de Memlûk tarihçiliğidir. İslâm kültür ve medeniyetinin merkezi Bağdat'ın Moğol istilası sonrasında bu niteliğini yitirmiş olması ve Mısır'da Memlûk Devleti'nin İslâm dünyasında bir siyâsî istikrar unsuru olarak ortaya çıkması; bu devletin başkenti Kahire'yi bir ilim, kültür ve sanat merkezi haline getirmiştir. İki buçuk asırlık Memlûk siyasal egemenliği burada kaleme alınmış çok büyük çaplı bir tarih literatürünü doğurmuştur.

Memlûk tarihçiliği esasen Arap tarihçiliğinin bir devamıdır. Arap tarihçiliğinin iki ana damarı olan biyografik tarih yazarlığı ve umûmî tarihler burada "el-Havâdis

vel-Vefeyât” adı ile bir tür karışım husule getirmiştir. Memlûk tarihçiliğini klasik Arap tarihçiliğinden ayıran unsurların başında ise dil gelmektedir. Klasik Arap tarihçiliği on üçüncü yüzyıla gelinceye değin fasih bir Arapça kullanmakta idi. Memlûk tarihçiliği ise gündelik konuşma dili, yerel lehçe ve hatta şivelere yer vermiştir. Tarihin dili popülerleşmiş, kitleselleşmiştir. Bu tarihin daha geniş halk kesimlerine hitap etmeye başladığının göstergesidir. Memlûk tarihçiliğini klasik Arap tarihçiliğinden ayıran bir başka unsur da bu tarihçilik ekolünde klasik Arap tarihçiliğinde çok az görülen anekdotlara, “el-acâ’ib vel-garâ’ib” adı altındaki ilgi çekici şeylere çokça yer verilmesidir. Bu, anlatıma canlılık kattığı gibi, toplumsal ve kültürel hayata dair son derece zengin bilgilerin tarih eserlerinde yer alması sonucunu vermiştir. Memlûk tarihçiliğinin belli başlı metinlerine bakıldığında çağdaşı Osmanlı tarihçiliği ile önemli benzerlikler görülmektedir. Bu eserlerin bazılarının Osmanlı tarihçileri tarafından Türkçe’ye çevrilmiş olması iki tarih ekolü arasındaki ilişkilere kanıttır.

SIRA SİZDE

1

Osmanlı tarih yazıcılığı nasıl bir sentezin ürünüdür?

MAKALE

Osmanlı tarih yazıcılığının kökenleri konusunda daha fazla bilgiye ulaşmak için şu kaynaktan yararlanabilirsiniz: V. L. Menage, “Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı”, *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, C IX, Sayı 9, 1978.

OSMANLI TARİHÇİLİĞİNİN KURULUŞ DÖNEMİ: ON BEŞİNCİ YÜZYIL

Osmanlı tarihçiliğinin kuruluşunu belli bir zaman dilimi, bir müverrih ya da bir tarih eseri ile başlatmak mümkün değildir. Bunun birkaç sebebi vardır. Öncelikle elde bulunan Osmanlı tarihçiliğinin en eski ürünleri, bugüne ulaşamayan daha eski başka Osmanlı tarih ve tarihçilerine referans vermektedirler. İkinci olarak Osmanlı tarihçiliğinin bugüne eseri ulaşabilen en eski müverrihleri aslında salt Osmanlı tarihçileri olarak kabul edilemeyecek olan, Osmanlıların yanı sıra mesela Aydınoğulları gibi başka beyliklerin de tarihlerini yazan müverrihlerdir (tarihçilerdir). Üçüncü olarak sözkonusu ilk eserleri “Osmanlı tarihçiliği” tanımını içerisine koyan ve örneğin “Selçuklu tarihçiliği” tanımının dışında tutmayı gerektiren ölçütler ortada yoktur. Bizi bu eserleri Osmanlı tarihçiliğinin ilk ürünleri olarak kabul etmeye zorlayan şey, Osmanlı coğrafyasında yazılmış olmaları, Osmanlı hükümdarları yahut devlet adamlarına sunulmuş olmaları ve az ya da çok Osmanlı tarihinden de bahsediyor olmalarıdır.

Bazı Kavramlar: Gazavatnâme, Menâkıbnâme, Fetihnâme

Osmanlı tarihçiliğinin ilk örnekleri gazavatnâmelerdir. Ayrıca menâkıbnâme, fütüvvetnâme türü eserler de bu çerçevede değerlendirilebilir. Gazavatnâmeler düşmanla yapılan savaş ya da düşman topraklarına yapılan dini nitelikli akınların hikâyeleridir.

Arap edebiyatındaki megâzî türü eserler gazavatnâme türünün ilk örnekleridir. Türün öncülleri Bizans-Arap çatışmaları yahut Anadolu’nun fethi sırasında ortaya çıkan *Battalnâme*, *Dânişmendnâme*, *Saltuknâme* gibi menâkıbnâmelerdir. Menâkıbnâmeler iki gelenekten beslenmektedir. Öncelikle bu tür, popüler Türk destanlarının bir devamı olarak kabul edilmektedir. Anadolu’da Selçuklu sultanlarının ve Türkmen beylerinin saraylarında tarih okuyan târih-hânlar ve menâkıbnâme oku-

yan halk şâirleri bulunuyordu. Bu geleneğin Osmanlı sarayına da yansması tabii idi. Öbür yandan bu eserler İslâmi edebiyât geleneği içerisinde gelişen siyer, me-gâzî ve menâkıbnâme türlerinin de devamıdır.

Osmanlı tarih yazıcılığının ne tam olarak içinde, ne de dışında kabul edilebilecek olan menâkıbnâmeler birer tarih eseri olarak görülemeseler de son derece önemli tarihi kaynaklardır. Bu eserlerde, ithaf edildikleri yahut yazıldıkları dönemin şahsiyetleri hakkında, vekâyinâmelerde bulunamayacak ölçüde zengin biyografik bilgiler bulmak mümkündür. Ayrıca dönemlerinin sosyal, iktisâdî ve kültürel hayatı ile ilgili son derece ilginç detaylara bu metinlerin satır aralarında rastlanabilmektedir. Bu metinler en çok da din ve inanç tarihi açısından değerli bilgiler ihtivâ etmektedirler. Manzum ya da mensur olarak yazılabilen bu türlerin destansı yönü ağır basmaktadır.

Gazavât-nâmeler ise belli bir savaş ya da seferi tasvir ederken oldukça ayrıntılı tarihsel bilgiler verirler ve bu yönleri ile tarihi kaynak olmak bakımından destansı eserlerden ayrılırlar. Gazavât-nâmelerin yazımında temel gaye tarihî bir kayıt tutmak değildir. Sadece sultanların yahut devlet adamlarının övülmesinin yanı sıra bu eserler, yazıldıkları/okundukları dönemde bir tür kamuoyu oluşturma işlevi görmektedirler. Siyâsî, toplumsal ve dini boyutları olan bir ideolojinin (gaza ideolojisinin) geniş kitlelere yayılmasının aracıydılar.

Gazavatnâme üst başlığı altında toplanabilecek eserlerin birbirinden küçük farklarla tefrik edilebilen versiyonları vardır. Düşmanın yenilgisi ile sonuçlanan askerî başarıların anlatıldığı gazavatnâmeler *zafernâme* olarak adlandırılır. Bir şehrin veya bir kalenin ele geçirilmesini hikâye eden eserler ise *fetihnâme* olarak tanımlanır. Bir dizi fethi içeren bir seferin hikâyesini anlatan fetihnâmelere ise *sefernâme* denilir.

Fetihnâme yazımı İslâm devletlerinde başlamış ve Türk-İslâm devletlerinde de devam etmiştir. Abbasîler’de, Gazneliler’de, Selçuklular’da, Harizmşahlar’da, Anadolu Selçukluları’nda, İlhanlılar’da, Timurîler’de ve Safevîler’de bu türün örnekleri vardır. Fetihnâmelere fethedilen beldeler ve elde edilen başarılar ya müstakilen anlatılır ya da bunlar hakkında bilgi veren mektup ve fermanlara yer verilirdi. Bu mektup ve fermanlar fâtih hükümdar tarafından başka devletlerin hükümdarlarına gönderilirdi. Metinler gönderilen ülkenin diliyle ve genellikle Türkçe, Arapça, Farsça olarak yazılırdı. Tamamen siyâsî bir dil ve üslûp bu metinlere hâkimdi. “Dost devletler için müjde, düşmanlar için ise tehdit mahiyetinde” olan bu metinlerde süslü, gösterişli, ağdalı bir dille fâtih hükümdar yüceltilir; onun güç ve kudreti övülür; düşmanlar için ağır ve küçültücü ifâdeler kullanılırdı. Fetihnâmeler mahiyetlerine göre zâfernâme, beşâretnâme, tehditnâme gibi isimlerle anılırdı.

Gazavatnâme, menâkıbnâme ve fetihnâme türlerinin benzerlik ve farklılıkları nelerdir?

SIRA SİZDE

Menâkıbnâmeler ve benzeri türler konusunda daha fazla bilgiye ulaşmak için şu kaynaktan yararlanabilirsiniz: Ahmet Yaşar Ocak, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıb-nâmeler (Metodolojik Bir Yaklaşım)*, 2. basım, Ankara, 1997.

K İ T A P

Osmanlı Tarihçiliğinin İlk Örnekleri

Osmanlı tarih yazıcılığının kroniklerde zikredilen ilk örnekleri günümüze ulaşmamıştır. Günümüze ulaşan en eski tarihlerin kaynak olarak kullandığı Yahşî Fakîh’in *Menâkıb-ı Âl-i Osman* adlı eserinin bilinen en eski Osmanlı tarihi olduğu düşün-

cesi hâkim kanaattir. Bu eserin Yıldırım Bâyezid zamanına kadar olan hadiseleri içerdği ve II. Murad devrinin ilk yıllarında yazıldığı bilinmektedir.

Osmanlı tarih yazımının ilk derleme ürünleri 1402 Ankara Savaşı'ndan sonra çıkmıştır. Bu eserlerin yazılması ile devletin varoluş mücadelesi vermesi arasında bir ilişki olduğu kabul edilmektedir. Bu eserlerde öncelikle yaşanan çöküşü açıklamaya gâyesi hissedilmektedir. İlk Osmanlı sultanlarının dînî hassâsiyetleri ve derişlere gösterdikleri ihtimâmı öven bu metinlerde, Fetret Devri'ni getiren hadiselelerin I. Bâyezid ve diğer devlet yöneticilerinin aynı hassâsiyet ve ihtimâmı göstermelerinin bir sonucu olduğu değerlendirilmiştir. Çöküşün meydana getirdiği hayal kırıklığı içinde, mevcut askerî ve siyâsî tehdide karşı tarihsel varlıklarını ortaya koyma ve geleceğe dair iddialarına tarihsel dayanaklar arama, ilk Osmanlı tarih yazarlarının başlıca gâyesidir.

Osmanlı tarihçiliğinin günümüze ulaşabilen en eski örneği Ahmedî'nin Germi-yañoğlu Süleyman Şah için *İskendernâme'sine* ek olarak 1390'da telif ettiği ve 1403 yılında Yıldırım Bâyezid'in şehzâdelerinden Emir Süleyman'a takdim ettiği *Dâstân-ı Tevârib-i Mülûk-i Âl-i Osman* adlı manzum eserdir. *İskendernâme'nin* sekiz bin beyitin üzerindeki hacmine karşılık, Osmanlı tarihine ayrılan kısım yalnızca üç yüz otuz dört beyitten müteşekkildir. Eserde Ertuğrul Gâzi'den Emir Süleyman'a kadar Osmanlı hânedânının tarihi anlatılmıştır. Metin, Fetret Devri'nde, şehzâdeler arası taht mücadelesinin sürdüğü bir dönemde, Emir Süleyman'ın Osmanlı tahtının meşrû vârisi olduğunu ima edecek şekilde, ona yazılmış bir methiye ile sona erer. Bu eserin önemi, Osmanlı tarih yazıcılığının kendisinden sonraki örnekleri için de bir kaynak olmasıdır.

Ahmedî'nin eseri ile birlikte, on beşinci yüzyıl ortalarına tarihlenen saray takvimleri ve *Tevârib-i Âl-i Osman* başlıklı popüler anonim tarihler Osmanlı tarihçiliğinin ilk örnekleri sayılabilir. Yazıcıoğlu Ali'nin İbn Bibî'den çevirerek *Târib-i Âl-i Selçuk* adlı eserinin sonunda neşrettiği *El-Avâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye* tercümesi, saray takvimleri ve anonim *Tevârib-i Âl-i Osman* telifleri özellikle II. Murad devrinin tarihçilik alanında verimli bir dönem olduğunu göstermektedir.

II. Murad ve Fatih devirlerine ait olduğu bilinen saray takvimleri, Selçuklulardaki takvim geleneğinin bir devamıdır. Bugün beşi hakkında bilgi sahibi olunan saray takvimleri; peygamberlerin, halifelerin kronolojik listeleri ile Selçuklu, Karamanlı ve Osmanlı hânedanlarına dair önemli olayları içermektedir. Siyâsî vakaların yanı sıra deprem gibi doğal felâketler ve veba gibi âfetler de kronolojik olarak takvimlerde yer bulmuştur. Bu takvimleri sarayda görevli müneccimler hazırlamakta idi. Metinleri kısa tutulan bu takvimleri hazırlayan müneccimler saraydaki ilk vakânüvisler olarak kabul edilmektedirler.

Tevârib-i Âl-i Osman üst başlığı altındaki eserlerde ise Osmanlı padişahlarının siyâsî ve askerî faaliyetlerinden yaptırıkları dînî ve sosyal kurumlara kadar çeşitli hizmetlerine ve dönemlerinde vukû bulmuş çeşitli hadiselerle yer verilmiştir. Bu yapılırken İslam tarih geleneğine uygun olarak kronolojik bir sıralama gözetilmiş, olaylar yıl esasına göre anlatılmıştır. Hikâyeci ve nakilci tarih anlatımı ön plandadır. Çoğunlukla hadiseler arasında sebep-sonuç ilişkileri aranmamıştır. İP Bugün müellifi tespit edilemeyen pek çok *Tevârib-i Âl-i Osman* vardır. Bilinen *Tevârib-i Âl-i Osman* yazarları arasında ise Âşık Paşa-zâde, Mevlâna Mehmed Neşrî, Oruç b. Âdil, Behiştî Ahmed Sinan Çelebi, Mevlânâ Rûhî Çelebi, Kemâl, Kivâmî, Mehmed b. Hacı Halil el-Konevî ve Bayatlı Mahmudoğlu Hasan sayılabilir. Bu anonim tarihlerin büyük bölümünün menkıbevî hikâyeler koleksiyonu olduğu kabul edilmektedir. Bu takvim ve vekâyinâmeler genellikle halk dili ile ve mensur olarak yazıl-

muş eserlerdir. Yer yer manzum parçalar da içermektedirler. Nüshalarının çokluğuna bakıldığında geniş halk kitlelerine ulaştığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Bu vekâyinâmelerin bir ortak özelliği de, farklı hadiselerle son bulsalar da hepsinin Süleyman Şah'ın Anadolu'ya gelişiyle başlamasıdır. Bu eserlerde sözlü geleneğe önemli bir yer verilmiştir.

Fatih Devri ve Sonrası: Tarih Yazıcılığında Yeni Ufuklar

Osmanlı tarih yazıcılığının başlangıcı olarak kabul edilen II. Murad devrinden sonra, Fatih dönemi, Osmanlı tarih yazıcılığının kuruluş devri kabul edilmektedir. Bu dönem telif ve tercüme faaliyetlerinin yoğunlaştığı ve II. Murad devrindeki çalışmaların olgun meyvelerini verdiği bir dönemdir. Fatih devri, bilhassa İstanbul'un fethinden sonra, imparatorluğun ve imparatorluk yöneticilerinin dünyaya bakış açılarındaki gelişme ve vizyonlarındaki genişlemenin bir sonucu olarak, tarih yazıcılığında da bir canlanma dönemi olmuştur. Esasen salt tarih yazıcılığı alanında değil; edebiyatta, coğrafyada, matematikte, astronomide ve diğer ilimlerde de, bu parlak bir zaman dilimidir. Bu dönemde Osmanlı tarihçileri tarafından ilk müstakil dünya tarihleri ve Osmanlı tarihleri yazılmıştır. Vekâyinâme ve monografi denemelerinin sayısı artmıştır.

II. Mehmet devri tarihçilerinden Şükrullah, *Bebçetü't-Tevârib* adlı eserini Farsça olarak ve on üç bölüm halinde yazmıştır. Kitabın sadece on üçüncü ve son bölümü Osmanlılarla ilgilidir. İlk sekiz bölüm hilkatten başlayan bir tür dünya ve İslâm tarihidir. Sonraki bölümlerde Yunan filozoflarından din büyüklerine, İran şahlarından gayrimüslim hükümdarlara, Emevîler ve Abbâsîler'den Selçuklulara kadar geniş bir konu yelpazesi ele alınmıştır. Eser Fatih Sultan Mehmed ve onun veziri Mahmud Paşa'ya övgü ile biter.

Dönemin bir diğer önemli tarihçisi Enverî, manzum mesnevi tarzındaki *Düsturnâme* adlı eserini hâmisî Mahmud Paşa adına 1465'te telif etmiştir. Genel bir dünya tarihi olan bu kitap, üç bin yedi yüz otuz beyitten müteşekkil olup bir mukaddime ile üç ana bölümden (yirmi iki bab) oluşmaktadır. Enverî, Osmanlı tarihini İslâm tarihinin bir devamı olarak ele almıştır. Eser müverrihin belirttiği üzere evvelce yazılmış tarihlerin tetkiki ile yazılmıştır. Ayrıca kitaba konu olan çeşitli hadiselere müverrihin bizzat şahit olduğu anlaşılmaktadır.

Karamanî Nişancı Mehmed Paşa, Osmanlı'nın kuruluşundan başlayan ilk umûmî tarihin müellifi olarak bu dönemin bir diğer önemli tarihçisidir. Osmanlı bürokrasisinin en üst kademelerine yükselmiş, nişancılık vazifesinde bulunmuş, vezirlik ve veziriazamlık yapmış bir devlet adamı olan Karamanî Mehmed Paşa, aynı zamanda büyük bir münşîdir. *Tevâribü's-Selâtîni'l-Osmaniyye* adlı Arapça eseri "Osmanlı Devleti'nin müstakil ilk tarihi" dir.

On beşinci asrın bir diğer önemli tarihçisi Âşık Paşa-zâde'nin eseri *Tevârib-i Âl-i Osman* tamamen Osmanlılara hasredilmiş bir tarihtir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1478'e kadar gelen hadiseler eserin konusunu oluşturmaktadır. Bugün elimizde olan Türkçe nesirle yazılmış ilk Osmanlı tarihidir. *Tevârib-i Âl-i Osman*, Osman Gâzî'nin dedesi Süleyman Paşa'nın Anadolu'ya gelmesi ile başlamakta ve on beşinci yüzyıl sonuna kadar gelmektedir. Âşık Paşa-zâde, eserini sade bir üslûpla kaleme almıştır. Zaman zaman soru ve cevaplara, zaman zaman da manzum parçalara yer vererek üslûpta akıcılığı sağlamıştır. Eser böylelikle geniş halk kitlelerinin okuyabileceği bir halk destanı biçimini almıştır.

Âşık Paşa-zâde'nin çağdaşı olan ve II. Bâyezid devrinde eser vermiş bir diğer tarihçi Oruç b. Adil'dir. II. Bâyezid'e sunduğu eseri *Oruç Tarîhi*'ni Âşık Paşa-zâde

Münşi:Yazı kabiliyeti yüksek, resmi yazışma kurallarını bilip uygulayan kişi.

Gaza: İslamiyeti yüceltmek ve yaymak adına savaşmak.

gibi oldukça sade bir dille yazmıştır. Dilin ve üslûbun benzerliği bu eserlerin varlık sebeplerinin ortaklığının bir sonucudur. Kitlelere gaza ideolojisini tanıtmak ve gaza ruhunu canlı tutmak üzere kaleme alınmış bu eserlerde ele alınan konular da birbirlerine büyük ölçüde benzemektedirler.

Tursun Bey'in Fatih Sultan Mehmed'in gazâ ve fetihlerini ele alan *Tarih-i Ebu'l-Feth* adlı eseri, mensur vekayinâme türünün ilk örneği olarak dönemin bir diğer önemli tarihidir. İstanbul'un fethi sonrasında çok sayıda seferlere katılmış, devlet bürokrasisinde görev almış ve defterdarlık vazifesine kadar yükselmiş olan Tursun Bey, II. Bâyezid'in saltanatı döneminde emekli bir devlet adamı olarak yazdığı bu eserde genel bir Osmanlı Tarihi vücûda getirmemiş, yalnızca bir padişah (II. Mehmet) devrindeki olayları anlatmıştır. O devri idrak etmiş olan müellif, eserine Fatih Sultan Mehmet'in ilk defa tahta çıktığı 1444'ten başlamış ve II. Bâyezid'in saltanatının ilk yedi yılını da kapsayacak şekilde 1488 yılına kadar gelmiştir. Girişte Padişahlık ve saltanat kurumu ile ilgili bilgiler verilmiştir. Asıl metinde ise, maliye bürokrasisinden gelen bir tarihçi olan Tursun Bey, ağırlıklı olarak Fatih Sultan Mehmed'in askerî faaliyetleri üzerinde durur. Arapça ve Farsça karışımı ağır bir dille telif edilmiş ve yarı manzum tarzda süslü bir nesirle yazılmış olması, müellifin İran tarih yazıcılığından etkilendiğinin göstergesidir.

Devrin bir diğer önemli müverrihi Mehmed Neşrî'dir. *Cibannümâ* adlı eserini 1492'de tamamlayarak Sultan II. Bâyezid'e takdim eden Neşrî, bu eserini "Oğuz Han'ın Nesli", "Selçuklular" ve "Osmanlılar" başlıkları altında üç bölüm halinde yazmıştır. Eser dilinin sâdeliği ile dikkat çekmektedir. Açık ve canlı bir üslûpla, Öztürkçe olarak yazılmıştır. Neşrî, eserinde 1485 yılına kadar meydana gelmiş hadiselerle yer vermiştir.

II. Bâyezid devri tarihçilerinden olan ancak daha çok şâirliğiyle tanınan müverrih (Sarica) Kemal 1490'da tamamladığı ve üç bin altı yüz beyitten müteşekkil olan manzum *Selâtinname* (*Tevârih-i Âl-i Osman*) adlı eserini padişah adına kaleme almıştır. Temelde Osmanlı hânedanının kahramanlıklarının konu edildiği eser, oldukça duru bir Türkçe ile yazılmıştır. *Selâtinname* Ertuğrul Gâzî ile başlar. Her bir padişaha ayrı bir başlık ayrılmak sureti ile ilk sekiz padişahın dönemleri kronolojik bir sıra içinde anlatılır.

Münşeat ya da inşâ mecmuâları bu dönemde tarih çalışmaları kapsamında ayrıca ele alınması gereken bir türdür. Fars ve Türk kültürlerindeki "mektûbât" kelimesinin yerine kullanılan münşeat, "kompozisyon, terkip, belli üslûp kuralları dâhilinde nesir vücûda getirme, yazı ve vesikaları kaleme alma sanatı" anlamlarına gelen inşâ kelimesinden türetilmiştir. Münşeat mecmuâları bir münşinin kaleminde çıkmış yahut birden çok münşî tarafından yazılmış resmi belge, mektup, muâhedenâme, kanunnâme ve protokol metinlerini bir araya getirmektedir. Münşeat mecmuâlarının bazılarında inşâ esasları konu edilmiştir.

Ortaçağ Müslüman ve Türk devletlerinde bir İnşa Dîvânı bulunurdu. Burada Arap ve Fars dilleri ile İslâmî ilimlere hâkim kudretli münşiler vazifeli olurlar ve bunlar devletin iç ve dış muhâberelerini yürütürlerdi. Bir hükümdarın haberleşmelerini belli bir süre yürüten kudretli münşilerin yazıları, bazen bizzat kendileri tarafından, bazen de başkalarınca münşeat mecmuâsı olarak derlenirdi. Yazı ve mektupların sadece bir iletişim aracı olmayıp ideolojik mücadele ve sanat alanı olarak görülmesi bu mecmuâların önemini daha da artırmıştır. Anadolu'da yazılan ilk münşeat mecmuâları Farsça'dır. İlk Türkçe münşeatlar ise Fatih döneminde görülür.

Fatih devri tarihçiliğinin en önemli hususiyetlerinden birisi bu dönemde şehnâmeciliğin başlaması olmuştur. Şehnâmecilik, yarı-resmi nitelikte bir saray tarihçiliğidir. Şehnâmelerde padişahın vasıfları, kahramanlıkları, zaferleri yüceltilir. Şehnâmecilik müessesesi padişahların bilhassâ savaş meydanlarında kazandıkları zaferlerin ve gösterdikleri başarıların kaydedilmesi için tesis edilmiştir. Aslî görevleri bu olduğu için şehnâme yazarları genellikle hânedanın genel bir tarihini yazmayı denememişlerdir.

Hemen bütün doğu hükümdarları başarılarını kaydetmek ve bu şekilde tarihe malolmak gayesi ile maiyetlerinde bir şehnâmeci bulundururdu. Osmanlı'daki şekli ile şehnâme türü ise dili ve hedef kitlesindeki farklılıklara karşın evvelki Türk-İslâm devletlerindeki gazânâme türünün bir devamı, bir benzeridir.

Osmanlı Devleti'nde şehnâmecilik, Kânûnî Sultan Süleyman döneminde şehnâmeci olarak tayin edilen Arif Fethullah Çelebi ile devamlı ve ücretli bir memuriyete dönüşmüştür. Şehnâmecilik, yüz elli yıl boyunca vakanüvislik müessesesinin öncülü olarak fonksiyon görmüştür.

Şehnâmeciliği bir müessese olarak düşünmek icab eder. Şehnâmeci kendi başına bir tarih yazarı değildir. O, vazifesini maiyeti ile birlikte ifâ etmekteydi. Maiyetinde kâtipler, musavvirler, müzehhipler vb. görevliler bulunmaktaydı. Maiyetin büyüklüğü yapılan işin hacmine göre değişebilmekteydi. Şehnâmelerin önemi yalnızca içerdikleri tarihi bilgilerden kaynaklanmıyordu. Bu eserler aynı zamanda resmediliyor, aktarılan hadiselerin bazıları minyatürlerle tasvir ediliyordu. Osmanlı süsleme sanatlarının bu eserlerde zirve ürünlerini vermeleri, bir bütün olarak şehnâmelerin değerini artırıyordu.

İstanbul'un fethinden sonra İstanbul'a gelen çok sayıda Acem şâiri bu türden manzum tarihler kaleme almışlardır. Bu dönemde devletten aylık ve yıllık olarak düzenli maaş alan bu şâirlerin sayısı otuzu bulmuştur. Kâşifî'nin 1456 civarında kaleme aldığı ve II. Mehmed'in 1451'e kadar olan hayatını anlattığı bin yüz otuz dokuz beyitlik Farsça *Gazânâme-i Rum*'u; Muâlî'nin yine II. Mehmed'in hayatını anlattığı ama bu sefer 1473'e kadar gelen ve yine Farsça yazılmış *Hünkâr-nâme*'si; Kivâmî'nin nazım ve nesir karışık olarak yazdığı, 1490'da tamamlayarak II. Bâyezid'e takdim ettiği ve yirmi beş bölümünü Fatih Sultan Mehmed'in üç bölümünü de II. Bâyezid'in fetihlerine ayırdığı *Fetih-nâme-i Sultan Mehmed*i bu türün Osmanlı tarihçiliğindeki ilk örneklerindendir.

Fatih devrinde Osmanlı tarihçisinin dünyaya bakışındaki değişim nasıl açıklanabilir?

SIRA SİZDE

3

Fatih devri tarih yazıcılığı konusunda daha fazla bilgiye ulaşmak için şu kaynaktan yararlanabilirsiniz: Abdülkadir Özcan, "Fatih Devri Tarih Yazıcılığı ve Literatürü", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 14, Yıl: 2003/1.

MAKALE

OSMANLI TARİH YAZICILIĞININ KLASİK DÖNEMİ: ON ALTINCI YÜZYILDAN ON SEKİZİNCİ YÜZYILA

Osmanlı tarihçiliğinin klasik dönemine on beşinci yüzyıldan kalan miras, büyük ölçüde saray tarihçiliği ve onun erken formu olan şehnâmecilik olmuştur. Tarihçiliğin ana damarı bu dönemde bir kısım müverrihlerin eserlerini kaleme alıp hükümdara yahut önde gelen bir devlet adamına sunmaları üzerinden değil; bizzat hükümdarın yahut devlet adamlarının tarihçileri istihdâm edip, belli bir maksat çerçevesinde tarih yazmakla görevlendirmeleri üzerinden akıyordu. Sultanlar ve devlet adamlarının tarihçilerden beklentileri yalnızca kuru övgü değildi. Tarih metinleri satır aralarında çok daha karmaşık siyasal taleplere cevap veriyorlardı.

Bâyezid'den Kânûnî Sultan Süleyman'a: Tarihin Siyasi Fonksiyonları

Osmanlı klasik döneminin pek çok nedenden ötürü konumu en çok tartışılan padişahı olan II. Bâyezid, tarihçilere büyük önem vermiştir. Öncelikle onun devrinde bir önceki dönemin tarih yazıcılığı anlayışını devam ettiren eserlerin kaleme alındığı belirtilmelidir. Her ne kadar yeni fetihlerin çok sayıda olmadığı bir dönem olsa da, bu dönemde kazanılan askerî başarılar, daha önceki tarihçilik gelenekleri çerçevesinde yazılıyordu.

II. Bâyezid, saltanatının iki farklı devresinde tarihe birbirinden farklı nedenlerle önem vermiştir. Saltanatının ilk yıllarında meşrûiyet sorunu yaşayan padişahın imaj ve konumunun sağlamlaştırılması gerekmektedir. II. Bâyezid'in konumunu tartışmalı kılan bir Şehzâde Cem sorunu vardı ve Bâyezid'in tahtın meşrû ve tartışmasız sahibi olduğunun altı müverrihlerce çizilmeliydi. Ayrıca Sultan II. Bâyezid, selefi Sultan II. Mehmed'e nazaran reaksiyoner politikalar güdüyordu. Devletin askerî yönünü kuvvetlendirmek, önceki dönemde gerçekleştirilmiş fetihlerin maliyetini karşılamak ve bir süredir ihmal edilmiş olan dâhilî düzenlemeleri yapmak gibi gerekçeler bu politikanın meşrûiyetini savunmak üzere tarihlerde yer bulmuştur. II. Bâyezid'in saltanatının ikinci döneminde ise doğuda yükselen Safevî gücü büyük bir tehdit arz etmekteydi. Sultan, bu tehditle ilgili olarak, evvelce Akkoyunlu sarayında münşilik yapan İdris-i Bitlisî'ye Farsça ve Kemalpaşa-zâde'ye ise Osmanlıca olmak üzere iki büyük Osmanlı tarihi yazdırdı. Bu eserlerde Osmanlı'nın gücü ve ulaştığı alanlardaki hegemonyasının altı çiziliyordu.

II. Bâyezid devrinde Osmanlı tarihçiliğinde bir zihniyet devrimi tamamlanmıştır. Kuruluş devri tarihçiliğinin Osmanlı tarihini dünya tarihi ve İslâm tarihi içinde konumlandırması bu devirde büyük ölçüde değişmiştir. Artık tarih yazıcılığında evrensel bir İslâm imparatorluğunun ideolojisi hissedilmektedir.

Şükrullah ve Enverî gibi ilk dönem tarihçileri, tarihlerinde Osmanlı tarihini İslâm tarihinin mütevazı bir devamı olarak tanımlıyorlardı. Bu eserlerde sultanlar geniş İslâm dünyasının sınırlarındaki gâziler olarak yüceltiliyordu. Ancak şimdi durum tamamen değişmişti. Mesela II. Bâyezid için "Eşrefü's-Selâtin" sıfatı kullanılmaktaydı. Osmanlı hükümdarı, bu eserlerde, peygamber ve onun dört halifesi müstesna, bütün Müslüman hükümdarların en başarılısı olarak tavsif edilmekteydi.

II. Bâyezid'den sonra I. Selim devrinde Arap tarihçiliğinin Osmanlı tarihçiliği üzerindeki etkileri daha bariz hale gelmiştir. Bunun ilk göstergesi Türkçe ve Farsça yanında Arapça tarih eserlerinin kaleme alınmasıdır. Yavuz Sultan Selim döneminde Suriye, Hicaz ve Mısır'ın fethinin tarih yazıcılığına da yansımaları olmuştur. Osmanlı müverrihlerince önceden de bilinen Memlûk tarihçiliği ile doğrudan temas geçilmiştir. "Sene sene yazan, kısa ve öz Arap tarihçiliği"nin etkilerini Kemalpaşa-zâde, Mustafa Cenâbî hatta Kâtîp Çelebi gibi tarihçilerin eserlerinde görmek mümkündür.

II. Bâyezid ile karşılaştırıldığında Kânûnî Sultan Süleyman'ın döneminin resmi tarihçilerinden beklentisinin epeyce farklı olduğu görülmektedir. Kanûnî'nin öncelikli meselesi kendisinin değil, hânedanın imajı idi. Selefî I. Selim zamanında Safevî ve Memlûklere karşı kazanılan zaferler, Hicaz'ın (Mekke ve Medine) Osmanlı topraklarına katılması gibi nedenlerle I. Selim'in "ideal Müslüman hükümdar" imajı sarsılmıştı. I. Selim'in II. Bâyezid'e karşı verdiği taht mücadelesi de bu çerçevede zikredilebilir. Bütün bunlar hânedanın imajında bir yıpranma husule getirmişti. Kanûnî, Sultan Selim'in imajını bir dizi tarih eseri yazdırarak düzeltme yoluna gitti. *Selim-nâme* olarak bilinen bu eserlerde Sultan Selim ve onun başarıları olumlanıyor-

du. Selim'in Trabzon valiliği sırasındaki faaliyetleri ve Gürcülerle mücadeleleri, babası ve kardeşlerine karşı verdiği taht kavgası, tahta geçtikten sonra izlediği doğu siyâseti ile Safevî ve Memlûklere karşı savaşları bu eserlerde olumlanarak anlatılıyor, Sultan Selim bir kahraman figürü olarak yüceltiliyordu. *Selim-nâme* literatürü on altıncı yüzyılda ciddi bir hacme ulaştı. On altıncı yüzyıl sonu itibarıyla I. Selim, adil bir hükümdar, mümin bir padişah ve bir kahraman figürü olarak bu eserler sayesinde geniş kabul gördü. Başlangıçta sertlik, acımasızlık ve gaddarlık gibi çağrışımları olan Yavuz lakabı, bu eserler sayesinde adalette sertlik ve katılık anlamı kazandı.

Selim-nâme literatürünün ortaya koyduğu başarı Kanûnî'yi tarihçilere kendisi için de tarihler yazdırmaya teşvik etti. Bunun altında yatan başka sebepler de vardı elbette. Her ne kadar, en başarılı ve en güçlü Osmanlı padişahı olarak görülse de, kırk altı yıllık saltanatının son yıllarında ciddi bir prestij kaybına uğramıştı. Bunda Macaristan'ın ya da Irak'ın fethi gibi büyük başarıların artık gerilerde kalması ve yeni zaferlerin kazanılamaması büyük rol oynamıştı. Gerek yeniçeriler arasında artan memnuniyetsizlik, gerekse de hânedan içinde şehzâdeler arası çekişmeler, padişahın konumundan güvensizlik duymasına neden oldu. Bunu telafi etmek üzere de tarih yazıcılığını bir araç olarak kullanabileceğini düşündü. 1550'lerde şehnâmeciliği resmi bir müessese haline getirmesini bu bağlamda değerlendirmek gerekir.

Kanûnî çok sayıda *Süleyman-nâme* yazdırdı. Bu eserlerde onun seferleri, fetih ve zaferleri ile îmar faaliyetleri anlatılmıştır. *Süleyman-nâmeler* arasında çok bilinenler Karaçelebi-zâde'nin ve Bostan'ın *Süleyman-nâmeleri* ile Celal-zâde Salih'in *Tarih-i Sultan Süleyman*'ı ve Celal-zâde Mustafa'nın *Tabakâtü'l-Memâlik fî Derecâtü'l-Mesâlik* adlı eserleridir. Süleymânnâme literatürünün zenginliğine delil olarak, sadece Kanûnî'nin son seferi olan Zigetvar üzerine kaleme alınmış olan *Sigetvar-nâmelerin* varlığını gösterebiliriz.

Süleyman-nâmelerin büyük bölümü Türkçe yazılmış olmakla beraber içlerinde Farsça ve Arapça olanlar da vardır. Edebî yönden son derece gösterişli, oldukça ağır bir dil ve üslûpla telif edilmiş olan bu eserlerde, biçim olarak genellikle nazım ya da nazım-nesir birlikte kullanılmıştır. Az sayıda da olsa sadece nesirle yazılmış olan örnekler de vardır.

Selinnâme ve Süleymannâmelerin siyasal işlevlerini açıklayınız.

SIRA SİZDE

4

Christine Woodhead, "An Experiment in Official Historiography: The Post of Şehnâmeci in the Ottoman Empire", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, LXXV, 1983.

MAKALE

Klasik Dönemin Başlıca Müverrihleri

Klasik dönemin etkileri itibarıyla en önemli müverrihi İdris-i Bitlisîdir. Gerek İran tarihçiliği etkilerinin Osmanlı tarih yazıcılığı içinde kökleşmesini sağlaması dolayısıyla, gerekse de başta Yavuz Sultan Selim'in şark siyâsetine danışmanlık olmak üzere Osmanlı bürokrasisi içerisinde oynamış olduğu rollerden ötürü ilginç bir tarihî figürdür. 1506'da tamamlayarak II. Bâyezid'e takdim ettiği ve elli bin akçe ile ödüllendirildiği eseri *Heşt Bibişt (Kitâbü's-Semâniyye fî zikri'l-kayâsireti'l-Osmâniyye)* Farsça "sekiz cennet" demektir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan II. Bâyezid dönemine kadar gelen bu eserde sekiz padişahın hükümdarlık dönemleri anlatılmaktadır. Kendisi de bir klasik olan ve yüzyıllarca Osmanlı tarih yazımının

en önemli örnekleri arasında zikredilen *Heşt Bibişt*, kendisinden sonraki Osmanlı tarihçilerini büyük ölçüde etkilese de, dilinin ve üslûbunun ağırlığı geniş kitlelerin okuduğu bir eser olmasını engellemiştir.

Dönemin bir diğer büyük müverrihi olan Kemâl Paşa-zâde tarih görüşü ve metodu itibarıyla Osmanlı tarih yazıcılığı içerisinde bir kırılmayı temsil eder. O esasen bir tarihçi değildir. Tarihle birlikte, felsefe, mantık, kelam, tefsir, hadis, hukuk, dil ve edebiyât alanlarında iki yüzden fazla eser vermiştir. Öyle ki “XVI. asrın ilk yarısındaki Osmanlı kültürünün en büyük mümessili” olarak değerlendirilmiştir. İdris-i Bitlisî ile beraber Kemalpaşa-zâde’ye de bir Osmanlı tarihi yazması Sultan II. Bâyezid tarafından sipariş edilmiştir. Bitlisî’nin eserinin Farsça olmasına karşılık Kemalpaşa-zâde’den istenen daha geniş kitlelere hitap edecek, herkesin anlayabileceği açık bir Türkçe ile yazılmış bir tarihti.

Zamanın bir diğer müverrihi Celâl-zâde Mustafa, Dîvân-ı Hümâyûn kâtibi olarak başladığı Osmanlı bürokrasisi içindeki kariyerinde reisülküttablığa ve nişancılığa kadar yükselmiştir. “Koca Nişancı” diye de bilinmektedir. Edebiyât ve tarih alanlarında değerli eserler vermiştir. İnşâ sanatındaki kudreti ile meşhur olmuştur. En tanınmış eseri ise *Tabakâtu’l-Memâlik ve Derecâtı’l Mesâlik*’tir. Bu eserde Celâl-zâde, zamanın tarihçilerine ve tarih anlayışına ciddi bir eleştiri getirmiş, eserinde devlet ve ordu teşkilatından vilayet ve sancaklara; oradan ülkenin ekonomik zenginliklerine, ürün ve madenlerine kadar geniş bir sahada çok değerli bilgilere yer vermiştir. Ancak eserin ağır ve ağıdalı bir dil ve üslûp ile yazılmış olması, yer yer şiirlerle süslenmesi, edebi vasfını ilmi/tarihi vasfının önüne geçirmiştir. Tamamen Arapça ve Farsça şiir ve mektuplara da eserde yer verilmiştir. Celâl-zâde Mustafa’nın Yavuz Sultan Selim’in doğumu ile başlayıp ölümü ile biten ve başka Selim-nâmelerle karşılaştırıldığında oldukça hacimli olan eserinin başlıca kaynakları kendi kişisel gözlemleri ve bilgi sahibi kişilerden dinledikleridir. Müellif resmi kayıtları da eserini kaleme alırken kullanmıştır. Osmanlı merkez bürokrasisi içindeki konumu ona hem başka müverrihlerin tanık olma fırsatı bulamayacakları hadiselerle tanık olma fırsatını, hem de başka müverrihlerin ulaşamayacakları bilgi ve belgelele ulaşma imkânını tanımıştır. Bu durumu tarih yazıcılığında devlet arşivlerini kullanmanın erken bir örneği olarak görmek mümkündür.

Bu listede ismi zikredilmesi gereken bir diğer müverrih olan Feridun Ahmed Bey, münşî, şâir ve hattat idi. Osmanlı bürokrasisi içerisinde başarılı bir kariyer sahibi olmuş, Dîvân-ı Hümâyûn kâtipliği, reisülküttablık ve nişancılık gibi vazifelerde bulunmuştur. Feridun Ahmed Bey’in *Münşeâtü’s-Selâtin* adlı eseri kendi türünün en tanınmış önemli bir eseridir. Sokullu Mehmed Paşa aracılığı ile 1575’te Sultan III. Murad’a takdim edilen eserin başında, müellif, eserini telif sebebi olarak belâgat, inşâ ve kitâbet sanatının önemini gösterir. Bundan hareketle kendisinin topladığı çeşitli resmi yazıları III. Murad’a kadar gelen padişahların hükümlerlik devrelerine göre tasnif ederek bir kitap haline getirdiğini belirtir. Eserde öncelikle Hz. Peygamber’in daha sonra da Hulefâ-yi Râşidîn’in mektupları ile bunlara gönderilen cevaplara yer verilmiş, ardından Osmanlı padişahlarına geçilmiştir.

Tarihçi kimliğinin yanı sıra on altıncı asrın önde gelen devlet adamlarından biri olan Hoca Saadeddin Efendi, Osmanlı ilmiye sınıfındaki kariyerinde padişah hocalığı ve şeyhülislâmlığa kadar yükselmiştir. Müverrihin Osmanlı tarihini başlangıçtan Kanûnî devrine kadar kaleme aldığı *Hoca Tarihi* diye de bilinen *Tâcü’t-Tevârih* adlı eseri dokuz bölüm olup her bölüm bir padişaha ayrılmıştır. Müellif mevcut Osmanlı tarihlerinin pek çoğunun Farsça yazılmış, bazılarının da “inşa-perdazlık” ile mâlûl olmalarını, bunlardan lâyıkiyla faydalanmanın önünde engel görmüştür.

Ona göre bu eserleri kaleme alan müverrihlerin tertib-i vekâyie vukufları yoktu. Onların yazdıklarını ilim değil, şiir olarak görüyordu. Bu eserlerin güncellenmeleri gereği de Hoca Saadeddin Efendi'nin tarihini telif etmesinin nedenlerinden birisidir. *Tâcû't-Tevârih* de, tıpkı müellifinin eleştirdiği tarihler gibi, son derece süslü ve gösterişli bir üslûpla yazılmış, secili ve kafiyeyle edebî söyleyişin etkileyici örneklerini içeren, Arapça ve Farsça ifâdelerin zaman zaman bolca kullanıldığı ağır bir dille yazılmıştır.

Dönemin bir diğer önemli tarihçisi Mustafa Selânikî'nin *Tarih-i Selânikî* adlı eseri 1563-1600 yılları arasında kapsamaktadır. Müverrih eserinde bu dönemde tahtta bulunan dört padişahın saltanat yılları üzerine bilgi ve değerlendirmelerini aktarır. Bunlar Kanûnî Sultan Süleyman (son üç yıl), II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed'dir. (ilk beş yıl) Selânikî, tarihini kronik tarzında yazmıştır. Eserin yazım tarzı bir tür günlük olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla müellif tarihinde uzun süreçleri hikâye etmez. Genel değerlendirmelerde de pek bulunmaz. Eserinde çoğunlukla devlet merkezinde olan yahut taşrada olup bir şekilde devlet merkezine haberi ulaşan vakalardan bahseder. Bütüncül bir tarih ortaya koymak gâyesinde değildir.

Mustafa Cenâbi Osmanlı tarihçiliğinin klasik döneminin ana akımı olan İran tarihçiliği etkisindeki edebi tarihçiliğin dışında kalan, ulemâ tarihçiliği dediğimiz klasik Arap tarihçiliğinin izlerini taşıyan damarın bir temsilcisidir. *Cenâbi Tarihi* diye bilinen *El-Hâfilu'l-Vasît ve'l-Aylamü'z-Zâbir El-Muhît* adlı eseri yaratılıştan başlayan, peygamberler tarihini, İslâm öncesi dünya tarihini, İslâm devletleri tarihini, nihâyet Osmanlı tarihini içeren ve 1587-1588'e kadar gelen bir genel tarihtir. Arapça telif edilmiş olup, sade bir dil ve üslûpla kaleme alınmıştır. Muhtevası bakımından İslâm tarihçiliğinin bir ürünü olan bu eser, metod bakımından da klasik Arap tarihçiliği geleneği içerisinde kabul edilmektedir. Hadiseler kronolojik bir sırayla anlatılmıştır. Vefeyât geleneğine uyularak, Osmanlı tarihi kısmında her padişah devrinde sonra o devrin mühim simalarının biyografilerine yer verilmiştir.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa da *Zübde-i Vekayiât* isimli eseri dolayısı ile klasik dönemin önemli tarihçilerinden birisi olarak kabul edilir. Kariyerini Osmanlı maliye bürokrasisi içinde yapan, defalarca defterdarlık vazifesini deruhte eden, vezaret payesini alan müverrih, eserini telif sebebi olarak, evvelki müverrihlere duyduğu takdir hissini ve onlar gibi anılma isteğini ifâde eder. Eserin dili ve üslûbu, gayet süslü ve külfetlidir. Hadiseler 1671'den itibaren yıl esasına göre kronolojik olarak tertip edilmiştir. Her padişah döneminin sonunda vefeyât geleneğine uyarak o devrin önde gelen devlet adamlarının listesi verilmiştir. Muhtevasına bakıldığında müverrihin siyâsî, askerî, hukukî, toplumsal hadiseler, devlet teşkilatının yapısından tabii âfetlere kadar geniş bir çerçevede bilgiler verdiği görülmektedir.

Dönemin diğer önemli müverrihleri arasında, Osmanlı bürokrasisi içinde önemli görevler üstlenen ve Sultan I. Ahmed'e imamlık yapan, Anadolu Kazaskerliği gibi vazifelerde bulunan Sâfî Mustafa Efendi, Osmanlı askerî ve sivil bürokrasisinin orta kademelerinde vazife yapmış, çeşitli defterdarlık ve sancakbeyliklerinde bulunmuş olan İbrahim Peçevî ve yine Osmanlı bürokrasisine mensup bir müverrih olan Hasan Bey-zâde sayılabilir.

ON DOKUZUNCU YÜZYILDA OSMANLI TARİH YAZICILIĞINDA YENİ ARAYIŞLAR

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı tarihçiliği, selevini takip etmekle beraber, belli farklarla ondan ayrılmaktadır. Bu farklara girmeden önce tarihçiliğin bu asırda kaydettiği aşamanın ve geçirdiği dönüşümün nedenleri üzerinde durmakta yarar vardır.

On dokuzuncu yüzyıl aslında bir reform çağıdır. Klasik çağ kurumlarının bir kısmı bu asırda ortadan kalkmış, bir kısmı da modernleşerek varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Bu büyük değişim ideolojik sahada da ciddi ve sert bir mücadeleye paralel bir şekilde yürümüştür. Eski kurumlar ve geleneksel ideolojinin giderek zayıflaması, pek tabiidir ki, yeni bir tarih yorumuna ihtiyaç husûle getirmiştir. Yeni kurumlar ve bu kurumların varlığını gerekli/meşrû kılan düşünce, yeni bir tarih dili de geliştirmek zorunda idi. Daha somut bir ifâde ile siyâsî, iktisâdî, teknolojik, toplumsal ve askerî sahalarda tarihte sıklıkla görülmeyen ölçüde büyük kırılmaların yaşandığı bir zaman diliminde bu kırılmaların tarih yazıcılığını da etkilemesi kaçınılmazdı.

Bu dönemin tarih metinlerine bakıldığında, evvelki dönemlerin tarih anlayışını devam ettiren tarihlerin yazılmış olduğunu görmek mümkündür. Vakanüvis tarihleri, genel tarihler, ruznâmeler ve biyografi zeyilleri bunlardandır. Konuları itibarı ile değerlendirildiğinde, on dokuzuncu yüzyıl tarihçiliğinin özellikle üstünde durduğu konuların başında “Vak’a-i Hayriyye”nin gelmesi anlaşılabilir bir durumdur. Bu dönem tarihçiliğinin bir diğer gözde konusu da başta Rum İhtilali olmak üzere imparatorluğun dağılıp sürecinde azınlık unsurlarının ayrılıkçı hareketleridir. Yani evvelki dönemde olduğu gibi siyasal alan tarihin başlıca konusu olmaya devam etmekte, siyasal otoritenin tarih yazıcılığı üzerindeki mutlak ve sorgulanamaz hegomonyası sürmektedir. Bu tablo yüzyıl sonunda önemli ölçüde değişecektir.

Son Osmanlı Tarihçileri

Vakanüvislik kurumu, imparatorluğun sonuna kadar, değişen şartlar altında farklı biçimlerde bile olsa, varlığını sürdürmüştür. Vakanüvisliği fiilen bitiren gelişme ilk resmi gazete *Takvîm-i Vekayî*’nin çıkarılması olmuştur. Gazete, bir noktada vakanüvisin görevini üstlenmiştir.

On dokuzuncu yüzyıl vakanüvislerinden Antepli Ahmed Âsım Efendi bir Farsça sözlük olan *Burhân-ı Katı* isimli eseri Türkçe’ye tercüme ederek Sultan III. Selim’in iltifatına mahzar olmuş ve Süleymaniye Müderrisliği’ne getirilmiştir. 1807 senesinde vakanüvis olarak tayin edilmiş; 1791-1808 yılları arasındaki hadiseleri hâvi iki ciltlik *Âsım Tarihi*’ni “muğlâk (kapalı) bir dil” ve “kûlfetli (ağır) bir üslûp” ile kaleme almıştır.

Âsım’dan sonra, 1819 senesinde vakanüvis olan Şânî-zâde Mehmed Atâullah Efendi bir müverrih olmanın yanı sıra tabip ve feylesof olarak tanınmıştır. Tıp ve mühendislik tahsili görmüş, Osmanlı ilmiye bürokrasisinde alt ve orta düzey görevler üstlenmiştir. Sultan II. Mahmud’un cülûsundan itibaren 1808-1821 yılları arasındaki hadiseleri içeren *Şânî-zâde Tarihi* dört cilttir. Şânî-zâde’nin eserinde Avrupa tarihine yer vermesi ve Batılı kaynakları da kullanması dikkat çekicidir. Eserin oldukça sade bir üslûbu vardır. Ayrıca tarih usulüne dair yazmış olduğu mukaddime önemlidir. Şânî-zâde tarihe olayların zapt ve nakli olarak bakar. Onun tarihi “Tarih-i Mukaddes” ve “Tarih-i Amm” olarak ikiye ayırması ve ilkinde İslâm tarihçiliğinin klasik konularını, ikincisinde ise siyâsî ve coğrafi bir tarih perspektifi vermesi onun tarihçiliğinde gelenekten kopuşun ve Batı etkisinin bir işareti olarak görülebilir.

Şânî-zâde’den sonra, 1825’te, kariyerini ilmiye sınıfında yapan Sahhaflar Şeyhi-zâde Mehmed Es’ad Efendi vakanüvislik görevine getirilmiş ve vefâtına kadar da bu vazifede kalmıştır. Müverrih, vakanüvislik hizmeti boyunca çeşitli bürokratik görevler de üstlenmiştir. Yeniçeriliğin kaldırıldığı (Vaka-i Hayriye) bir zaman diliminde bu vazifeyi deruhte etmesi, müverrihin Osmanlı tarihinde gerçekten de bü-

yük bir kırılma teşkil eden bu hadise üzerine *Üss-i Zafer*'ini yazmasına neden olmuştur. II. Mahmud'un isteği üzerine yazılan bu eser 1821-1826 yılları arasındaki hadiseleri ihtivâ eder ve konunun ehemmiyeti dolayısıyla çokça basılmış ve başka dillere de tercüme edilmiştir.

Mehmed Esad Efendi'den sonra bu göreve gelen Recâî Mehmed Şakir Efendi ile Nâil Mehmed Bey'den ise günümüze bir eser kalmamıştır. Bir sonraki vakanüvis olan Cevdet Paşa Osmanlı tarih yazıcılığının tarihi gelişimi içerisinde tam anlamıyla bir yeniliği temsil eder. "Tarihçiliğimizin eski devresiyle yenisi arasında mühim bir geçiş halkası" olarak kabul edilen Cevdet Paşa, önce ulemâ sınıfı içinde yer almış, bilâhare bürokrasiye intisap etmiştir. Encümen-i Dâniş'in talebi üzerine kaleme aldığı ve yaklaşık otuz yılda tamamladığı on iki ciltlik büyük eseri *Tarih-i Cevdet'de (Tarih-i Vekayi-i Devlet-i Aliye-i Osmaniyye)* 1774 Kaynarca Muahedesi'nden 1826 Vaka-i Hayriye'ye kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihini anlatmıştır. Cevdet'in vakanüvislik görevini deruhte etmesi ise 1855'te, bu eseri yazmaya başlamasından sonra olmuştur. Kariyeri diğer vakanüvislerle karşılaştırılamayacak ölçüde parlak olmuş, vakanüvislik görevini müteakip çeşitli nazırlıklarda da bulunmuştur. Cevdet Paşa, tarih eserleri vermenin ötesinde bir tarih bilinci ortaya koyarak Osmanlı tarihçiliği içindeki yerini almıştır.

Onun "ilm-i tarih" tanımı, tarih anlayışını özetleyen dört unsura yer verir. Bunların birincisi, hadiselerin doğruluğunun ya da yanlışlığının tespiti; ikincisi hadiseler arasındaki neden-sonuç ilişkilerinin tespiti; üçüncüsü tarihi hadiselerden çıkarılabilecek ibretlerin tespiti ve dördüncüsü de hadiselerin herkesin anlayabileceği bir dille, düzgün, akıcı ve özlü bir biçimde anlatılmasıdır. Cevdet Paşa, selefi Osmanlı tarihçilerinin eserleri, vekayinâme, mecmuâ, lâyiha, sefâretnâme, biyografi, hâtırat ve sözlü tarih verilerinin yanısıra Hazîne-i Evrak'tan aldığı resmi vesikaları da eserinde kullanmıştır. Arap, Fars ve Avrupa tarihlerine de başvurmuştur. Türk tarihçiliğinde egemen anlatı (tahkiye) şekli yerine mukayeseci ve analitik bir tarih anlayışı ikâme etmesi onun en önemli katkısıdır.

Cevdet Paşa, kendisinden evvelki vakanüvislerin yolundan giderek zamanının (1855-1865) siyâsî hâdiselerini kaydettiği *Tezâkir-i Cevdet* adlı bir eser de vücûda getirmiştir. Bu temelde bir siyâsî tarih olmakla beraber, hâtırat niteliği de vardır ve kendi döneminin toplumsal tarihi ile ilgili zengin bilgiler içerir. Kırk tezkireden müteşekkil eserin son dokuz tezkiresi müellifin otobiyografisidir. Sultan II. Abdülhamid'e sunduğu 1839-1876 arasında vukû bulan tarihi ve siyâsî hâdiseler hakkındaki *Mârûzât* da Cevdet Paşa'nın tarihi eserlerindendir. *Mârûzât*, 1865'ten sonrası için içerdiği bilgiler dolayısıyla *Tezâkir*'i tamamlayan bir eser sayılabilir. Cevdet Paşa'nın hayatının son yıllarında kaleme aldığı *Kısâs-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ* Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar bazı peygamberlerin kıssalarından, İslâm'ın doğuşu, Hz. Muhammed'in hayatı, dört halife, Emevî ve Abbâsîler, diğer İslâm ve Türk devletleri ile Osmanlı'nın kuruluş devrine dair bahislerden müteşekkildir. Eser Sultan II. Murad'ın saltanatına kadar uzanır ve bu şekli ile Osmanlı tarihini peygamberler tarihine eklemektedir.

Asrın son vakanüvisi sayılan Ahmet Lûtfi Efendi hacimli tarihini selefi Cevdet Paşa'nın eserine zeyl olarak yazmıştır ancak usûl ve yetkinlik açısından bu iki eser arasında bir devamlılık olduğu söylenemez. Cevdet Paşa gibi o da kariyerine ilmiye sınıfında başlamış, sonra da çeşitli bürokratik görevlerde bulunmuştur. Tarihçiliği de, bürokratik kariyeri de Cevdet Paşa ile karşılaştırılamayacak kadar sönük olmuştur. Ahmed Lûtfi Efendi Cevdet Paşa'dan sonra Mayıs 1865'te vakanüvislik görevine memur edildi. Ölümüne kadar bu görevde kaldı. Eseri, Osmanlı tarihini

Cevdet Paşa'nın bıraktığı yerden, yani 1825 yılından alarak 1876 senesine kadar getirmektedir. Ahmed Lûtfi Efendi eserini süslü ve gösterişli bir dille yazmıştır. Vakanüvis olmadan evvel Tıbbiye'de Türkçe inşâ dersleri de vermiş olan müellif, Cevdet Paşa'nın şahsında zirveye çıkan ilmî tarih anlayışı karşısında, tarihi bir inşâ sanatı olarak gören damarın belki de son güçlü temsilcisi olmuştur.

SIRA SİZDE

Cevdet Paşa neden modern Türk tarihçiliğinin öncü bir ismidir?

K İ T A P

Cevdet Paşa ve eserleri konusunda daha fazla bilgiye ulaşmak için şu kaynaktan yararlanabilirsiniz: Christoph K. Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat / Tarih-i Cevdet'in Siyâsî Anlamı*, İstanbul, 2000.

On Dokuzuncu Yüzyılın Diğer Mühim Müverrihleri

On dokuzuncu yüzyılda vakanüvisler dışında da önemli müverrihler çıkmıştır. Bunların büyük çoğunluğunun yüksek bürokrasiye mensup olmaları dikkat çekmektedir.

Dönemin önemli bir mütefekkeri, devlet adamı ve tarihçisi olan Ahmet Vefik Paşa Tercüme Odası'nda başladığı kariyerinde Osmanlı bürokrasisinin en üst mevkilerine kadar yükselmiştir. Onun tarih anlayışında İbn Haldun etkisi açıktır. 1896'da ilk baskısı yapılan *Fezleke-i Tarih-i Osmânî*'nin, tek cilt ve küçük hacimli olması na rağmen, iki yılda beş baskısının yapılmış olması, onun önem ve etkisinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. *Fezleke* bir tür tarih ders kitabıdır. Bu yüzden Osmanlı tarih yazıcılığı içerisinde yeni bir damarın başlangıcı olarak görülebilir. Klasik dönem Osmanlı eğitim sisteminde müstakil yeri olmayan tarih, artık modern eğitimin en önemli unsurlarından biri olarak görülüyordu. Ahmet Vefik Paşa Darülfünûn'da "Hikmet-i Tarih" dersleri vermiş, ders notlarını 1863 yılında önce *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde kısmen tefrika ettirmiş, bilâhare de kitap olarak yayınlamıştır. Bu kitap insanlığın tarihini hilkatle (yaratılış) başlatır ve eserin telif edildiği 1863'e kadar gelir. Tarihi dönemlere ayırmada Ahmet Vefik Paşa İbn Haldun'u takip eder. Yaratılıştan kendi dönemine dek geçen zamanı Hz. Muhammed öncesi ve sonrası olarak ikiye ayırır. Bu "din kaynaklı" ayrımı müteakip, İbn Halduncu ve dolayısıyla daha seküler bir dönemlendirmeye gider. Ona göre tarih, dünyevi iktidarların tarihidir ve gençleşme-yenileşme-duraklama ve çöküş şeklinde birbirini takip eden döngüsel bir seyir izler.

On dokuzuncu asrın büyük devlet adamı ve müverrihi Mustafa Nuri Paşa dört cilt olarak telif ettiği *Netayicü'l Vukuat* adlı eseri ile Cevdet Paşa'yı ve Ahmet Vefik Paşa'yı takip etmiştir. Müverrih, eserinin başında belirttiği üzere, Babiâli ve Maliye Hazînesi gibi yerlerde görev yapmış, Defterhâne-i Hâkânî nazırlığında ve Mâbeyn-i Hümayun başkâtipliğinde bulunmuştur. Osmanlı bürokrasisi içinde aldığı görevler Mustafa Nuri Paşa'nın tarihçiliğini de büyük ölçüde şekillendirmiştir. Onun Osmanlı tarihine kalemiye/bürokrasi perspektifinden baktığı söylenebilir. *Netayicü'l Vukuat* kuruluşun 1841'e kadar gelen genel bir Osmanlı tarihidir. Bu eserde tarihin yapıcı unsuru olarak kurumlar ve örgütlere atfedilen ehemmiyet, Mustafa Nuri Paşa'nın tarih görüşünü yeni ve önemli kılmaktadır. Müellif tarihi hadiselerin askerî ve siyâsî hadiselerden mürekkep değerlendirildiği ana damar Osmanlı tarih yazıcılığının dışına çıkmış ve bir tür teşkilat-hukuk tarihi telif etmiştir. Eserine "olayların sonuçları" anlamında *Netayicü'l-Vukuat* adını vermesi, onun tarihte nedenselliklere verdiği ehemmiyetin işaretidir.

Bu asrın mühim müverrihlerinden olan Hayrullah Efendi, ilmiye sınıfı içinde kariyer yapmış, bilahare meslek değiştirerek bürokrasiye intisap etmiş, nazırlık ve elçilikte bulunmuştur. Hayrullah Efendi *Tarih-i Devlet-i Aliye-i Osmaniyye* adlı eserinde I. Ahmed devrine kadar Osmanlı tarihini dünya tarihine paralel olarak anlatmıştır. Garp kaynaklarını da kullanmış olan müverrih, İbn Haldun'u ve onun tarih anlayışını, zikretmenin ötesinde anlayan ve tenkit eden bir İbn Halduncu olarak tavsif edilmiştir. Hayrullah Efendi'nin tarihe sebep-sonuç ilişkileri açısından bakması, Avrupa ve dünya tarihine olan ilgisi onu çağdaşı Cevdet Paşa gibi modern tarihçiliğin öncü isimlerinden birisi saymayı mümkün kılmaktadır.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi en önemli eseri olan ve iki cilt halinde neşredilen *İslâm Tarihi* adlı yapıtında, seleflerinden farklı olarak, disiplinler arası bir yöntem izlemiştir. Dinler tarihinden fıkha, kelimadan mezhepler tarihine ve hatta felsefeye kadar geniş bir alanda yazmış, sade bir dil ve üslûp kullanmıştır. Filibeli'nin de İbn Haldun'un Osmanlı tarihçiliği içerisinde İslâm Tarihi alanındaki takipçisi olduğunu söyleyebiliriz. İslâm tarihlerinin sayısal çokluğuna karşın, bu tarihlerdeki tahlil ve tenkit yoksulluğundan şikâyet eden müverrih, Birûnî ve İbn Haldun'u bu açıdan azınlıkta kalmış bilgiler olarak selamlamış, tarihçiliğin öncelikli meselesinin metodoloji olması gerektiğini savunmuştur.

On dokuzuncu asır elbette yalnızca İbn Haldun'cu tarih yorumunun hegemonyasında değildi. Bu tarih telâkkisinden uzak duran bir tarihçi olarak Tayyar-zâde Ahmet Atâ Osmanlı bürokrasisi içinde çeşitli vazifelerde bulunmuş, telif etmiş olduğu beş ciltlik hacimli eseri *Târih-i Atâ* dolayısıyla üzerinde durulması icap eden bir on dokuzuncu yüzyıl müverrihidir. Belli bir sistematığı olmayan eserinde temel olarak içinde yetişmiş olduğu Enderûn teşkilatı üzerinde durulmuştur. İlk ciltte Osman Gâzî'den Kanûnî Sultan Süleyman'a kadar sarayda uygulanmakta olan kanun, nizam, usûl ve âdetler ele alınmıştır. İkinci ciltte sarayda yetişen sadrazam, şeyhülislâm, kaptanıderya, vezir gibi Osmanlı bürokrasisinin tepesinde yer almış devlet adamlarından söz edilir. Üçüncü ciltte ise on dokuzuncu yüzyılın eserin yazıldığı tarihte hayatta olan devlet adamlarının hal tercümelerine, bu arada müverrihin ve babasının hal tercümelerine yer verilir. Dördüncü cilt padişahların, şehzâdelerin ve saray mensubu şâirlerin biyografik bilgileriyle şiirlerine, beşinci cilt ise Padişah ve şehzâdelere sunulan kaside ve gazellere ayrılmıştır. Atâ, bir on dokuzuncu yüzyıl müverrihi olmakla beraber Cevdet Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Mustafa Nuri Paşa gibi tenkîdî bir tarih telakkisine sahip tarihçilerden farklı olarak modern tarih problem, usûl ve kaynak eleştirilerini dikkate almaksızın bir tarih vücûda getirmiştir. Tarihe basitçe geçmişin hallerinden haber veren bir ilim olarak bakmış, rivâyetçi geleneğin izinden gitmiş, “vakaları yanyana dizmekle” iktifa etmiştir. Özetle tarihi bir ilim olmaktan ziyade edebî bir tür olarak görmüştür.

Burada söz edilecek olan son müverrih, Jön Türk hareketinin mühim simalarından Mizancı Mehmed Murad Bey, Dağıstan'da doğmuş, Rusya'da eğitim görmüş, İstanbul'a göç etmiş ve Osmanlı bürokrasisine girmiş yeni bir aydın tipinin örneğidir. Mizancı Murad'ın *Tarih-i Umûmî* adlı kitabı on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti'nde bilhassa yeni ve modern okullarda yetişen nesillere hitap edecek genel tarih ihtiyacına cevap vermek üzere kaleme alınmış eserlerden birisidir.

On Dokuzuncu Yüzyıl Tarihçiliğinin Genel Değerlendirmesi ve Tarihçiliğin Yeni Alanları

On dokuzuncu yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nda, başka sahalarda olduğu gibi tarih yazıcılığı alanında da ciddi bir dönüşümün yaşandığı bir dönem olmuştur. Tarihçiliğin bu asırda ilgi ve kapsamı genişlemiştir. Bu dönem tarihçiliğinin göze çarpan ilk hususiyeti dilin ve üslûbun sâdeleşmesidir. Bu, tarihin seçkinler için yine seçkinler tarafından üretilen bir bilgi alanı olmaktan çıkıp, daha geniş kitleler için yazılmaya başlanmasının bir sonucudur. Bu dönemde tarih, "âmme faidesi" gözetilerek yaz(dır)ılmaya başlanmıştır. Dilin sâdeleşmesi, tarihin pedagojik bir işlev kazanmasına paralel bir süreçtir. Dönemin tarih eserleri içinde tarih ders kitapları çok önemli yer tutmuştur. Bu çerçevede son vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi'nin ve Ali Reşad'ın eserleri önemlidir.

Bu asırda Avrupa tarihine ilgi de artmıştır. Bu ilgi Avrupa devletlerinin tarihlerinden haberdâr olmak ve ahvâlinde haber vermek şeklinde kendisini gösterebildiği gibi, Avrupa tarihçiliğinden metodolojik etkilenme şeklinde de ortaya çıkmıştır. Bu durumu III. Selim zamanından itibaren Avrupa'nın belli başkentlerinde daimi elçilikler bulundurulması, elçilerden gittikleri ülkelerin dil ve ahvâlini öğrenmelerinin istenilmesi, II. Mahmud devrinden itibaren Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi ve nihâyet Tanzimat Devri ve sonrasında yabancı dil öğreniminin yaygınlaşması gibi sebepler çerçevesinde açıklamak mümkündür.

On dokuzuncu yüzyılda Avrupa'da Türkoloji çalışmalarında alınan mesafe, Türk tarihçiliğinde de etkilerini göstermiştir. O zamana kadar din ve hânedan ekseninde serpilen Osmanlı tarihçiliğinde "Türkçü Tarih" olarak tanımlanan bir damar ortaya çıkmıştır. Tanzimat öncesinde İslâm tarihine gösterilen ilgi bu dönemde azalmış, hatta sadece ders kitaplarına münhasır kalmıştır. Süleyman Hüsnü Paşa'nın 1876'da yayınladığı *Târib-i Âlem* adlı eser, Türklerin İslâmiyet öncesi tarihine yaptığı vurgu ile bir büyük zihniyet değişiminin işaretlerini vermiştir. Batılı kaynaklardan yararlanılarak kaleme alınan bu eser, liselerde ders kitabı olarak da okutulmuştur. Necip Asım'ın *Türk Tarihi* de yine bu çerçevede öne çıkan bir kitaptır. Bu eserler aslında modern Türk tarihçiliğinin filizleri olarak görülebilir. Tarih-i Osmanî Encümeni ile başlayan kurumsallaşma çabaları Cumhuriyet Dönemi'nde nihai sonucu almış; bu akımın parlak ismi Fuat Köprülü'nün şahsında milliyetçi tarih yazıcılığı Cumhuriyet Dönemi tarihçiliğine kurucu ve egemen unsur olarak damgasını vurmuştur.

Yine bu dönemde çok sayıda Osmanlı tarihçisi tarafından yabancı dilde tarihler kaleme alınmıştır. Bu müellifler arasında Mahmud Raif Efendi, Gabriel Narodunkyan Efendi, Mahmud Muhtar Paşa, Mizancı Murad Bey, Aristarchi Bey sayılabilir. Avrupa dillerinde tarih yazımındaki bu hızlı artış Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı ile ilişkilerindeki yeni durumun doğal sonucudur. Bunlar akademik tetkikler olmaktan öte, öncelikle imparatorluğu Avrupa'ya tanıtmaya maksadıyla yazılmışlardır. Bu dönemin Avrupa ülkelerindeki Osmanlı tarihçiliği için de bir altın çağ olduğu unutulmamalıdır. Hammer, Iorga ve Engelhardt gibi müverrihlerin eserleri, bugün de sahanın klasikleri olarak saygın eserler sayılmaktadır.

On dokuzuncu yüzyıldan itibaren seyahatnâme ve hâtırat türündeki eserlerin sayısında görülen bariz artış, klasik tarihçiliğin geçirdiği dönüşümün ve bu alandaki yeni arayışların bir göstergesidir. Kezâ şehircilik ve mimâri alanında bu dönemde önemli eserler yazılmasını da bu perspektiften değerlendirmek mümkün-

Tarih-i Osmanî Encümeni: II. Meşrutiyet yıllarında kurulan Osmanlı Tarih Kurumu olup, Türk Tarih Kurumunun temeli sayılmaktadır.

dür. Bu eserler arasında ilk akla gelenler olarak Mehmet Raif'in *Mir'ât-ı İstanbul'u*, Şakir Şevket'in *Trabzon Tarihi*, Eyüp Sabri Paşa'nın *Mekke ve Medine Tarihi* sayılabilir.

Tarihçilikteki yeni arayışlar yeni tarih türlerinin doğuşuna da yol açmıştır. Sal-nâmeler bu yüzyılda ortaya çıkan bir türdür. Bunları kuruluş devrindeki tarihi takvimlerin modern birer versiyonu olarak düşünmek mümkündür. Geçmişteki bir takım olaylar hakkında özet bilgiler içeren bu yıllıklarda salnamenin düzenlendiği yıla ilişkin olarak kurumlar ve kişiler hakkında kısa bilgiler verilmektedir.

Yirminci yüzyıl başına gelindiğinde ise Osmanlı-Türk tarih yazıcılığı artık profesyonel bir uğraşı olma niteliği kazanmıştır. Tarihin politik ve pedagojik işlevleri onun kurumsal niteliklerini de güçlendirmiştir. "Resmi tarih" çok güçlü bir olgu olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Tek tek tarihçiler değil, tarih kurumları öne çıkmaya başlamıştır. II. Meşrutiyet döneminde kurulan Tarih-i Osmanî Encümeni bu anlamda hem kurumsal kimliği hem de yayınları ve özellikle de süreli yayını ile bir kırılma noktasıdır. Bu kurumu Âsâr-ı İslâmiye ve Milliye Tetkik Kurumu gibi alternatif oluşumlar izlemiştir. Yüksek öğretimde tarih derslerinin okutulması tarihçiliği etkileyen bir başka unsur olmuştur. Tarih ders kitapları bu literatüre yeni bir soluk kazandırmıştır. Tarihçilik yabancı yayınlar ve uluslar arası kongreler gibi vasıtalarla dünya ile daha fazla entegre olmuştur. Tarih araştırmaları için yurtdışına giden öğrenci ve tarihçi sayısı artmıştır. Cumhuriyet dönemi tarihçiliği işte bu birikim üzerinde vücut bulmuştur.

On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı tarihçiliğinde tür, yöntem ve konu zenginliği nasıl açıklanabilir?

SIRA SİZDE

6

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı tarih yazıcılığı konusunda daha fazla bilgiye ulaşmak için şu kaynaktan yararlanabilirsiniz: Azmi Süslü, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Tarihçiliği", *Türk Kültürü*, C XXIII, Sayı 262, Şubat 1985.

MAKALE

Özet

Osmanlı-Türk Tarih yazıcılığını kökenlerini ve gelişimini açıklayabilme

Osmanlı-Türk tarih yazıcılığı kendisinden önceki tarihçilik gelenekleri ve çağdaşı tarih geleneklerinin bir sentezi olarak doğmuştur. İslam tarihçiliği, İran tarihçiliği, Selçuklu tarihçiliği, Memlûkler, Timurlular ve Safeviler tarihçilikleri belli ölçülerde Osmanlı tarihçiliğini besleyen büyük gelenekler olmuştur. Özellikle son dönemde Osmanlı tarihçiliği üzerindeki Batılı etkiler artmış; modernleşme gerek türler ve konular, gerekse de metodoloji açısından bir zenginlik getirmiştir.

Tarih yazıcılığının farklı türlerini açıklayabilme

Bu gelişim çizgisi içinde Osmanlı tarihçiliği birbirinden farklı kolları içermiştir. Sade bir dille yazılmış popüler tarihlerden ağır ve süslü bir dille kaleme alınmış edebi yönü ağır basan tarihlere oradan yine daha sade bir dili olan fakat ilmî yönü ağır basan tarihlere kadar farklı tarih yaklaşımları bir arada Osmanlı tarihçiliği denen bütünü oluşturmaktadır.

Belli başlı Osmanlı tarihçilerini ve eserlerini açıklayabilme

Osmanlı tarihçiliğinin ilk örnekleri olarak Ahmedî'nin İskendernâmesi, anonim Tevârih-i Âl-i Osman başlıklı eserler ve saray takvimleri sayılabilir. Fatih döneminden itibaren Şükrullah, Enveri, Karamanî Nişancı Mehmed Paşa, Âşık Paşa-zâde, Oruç b. Adil, Tursun Bey, Neşrî, Sarıca Kemal gibi isimler Osmanlı tarihçiliğinin klasik döneminin öncüleridirler. Feridun Ahmet Bey gibi münşeat yazarları, Arifî Fethullah Çelebi, Seyyid Lokman, Tâlikî-zâde Mehmed Subhi Efendi gibi şeh-nâmeciler, Celâl-zâde Salih ve Celâl-zâde Mustafa gibi Selimnâme ve Süleymannâme yazarları; İdris-i Bitlisî, Kemal Paşa-zâde, Hoca Saadeddin Efendi, Mustafa Selânikî, Mustafa Cenâbi, Defterdar Sarı Mehmed Paşa, İbrahim Peçevî, Hasan Bey-zâde, Gelibolulu Mustafa Âli, Kâtip Çelebi, Taşköprülüzâde Ahmed, Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Silâhtar Fındıklı Mehmed Ağa gibi müverrihler Osmanlı tarihçiliğinin önemli isimlerinden bazılarıdır.

Modern Türk tarihçiliğini değerlendirebilme

Cevdet Paşa, Ahmet Lütfi Efendi gibi vakanüvisler yukarıda verilen listenin devamı sayılmakla birlikte 19. Yüzyılın tarihçiliğini temsil ederler. Nihayet Ahmet Vefik Paşa, Mustafa Nuri Paşa, Hayrullah Efendi, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, Tayyar-zâde Ahmet Atâ, Mizancı Mehmed Murad, Ali Reşad, Süleyman Hüsnü Paşa, Necip Asım, Fuat Köprülü gibi on dokuzuncu yüzyılın ve yirminci yüzyılın başlarının önemli tarihçileridirler. Bu tarihçiler ile birlikte Osmanlı tarihçiliği yerini modern Türk tarihçiliğine bırakır. On dokuzuncu yüzyıl tarihçilerinin bir kısmının aynı zamanda modern Türk tarihçiliğinin de önde gelen temsilcileri olmaları, Osmanlı tarihçiliği ile modern Türk tarihçiliği arasındaki son derece girift ilişkilerin yalnızca bir yüzüdür. Modern Türk tarihçiliğinin Osmanlı tarihçiliğinin mirası üzerine ama aynı zamanda dünya tarihçiliğinin de bu dönemdeki kazanımlarını paylaşılarak yükseldiği düşünülürse, onu daha doğru anlayanın Osmanlı tarihçiliğini daha iyi öğrenmekle mümkün olabileceği açıkça görülür. Diğer taraftan Cumhuriyetin kurulması ve özellikle Türk Tarih Kurumu'nun hayata geçmesi ile birlikte modern Türk tarihçiliği yeni bir ivme kazanmıştır.

Kendimizi Sınayalım

1. Osmanlı tarihçiliği başlangıçta aşağıdaki tarih geleneklerinden hangisinden yoğun olarak etkilenmemiştir?
 - a. İslam tarihçiliği
 - b. Yunan tarihçiliği
 - c. İran tarihçiliği
 - d. Selçuklu tarihçiliği
 - e. Memlûk tarihçiliği
2. Aşağıdakilerden hangisi Kur'an-ı Kerim'in Müslümanlardaki tarih bilincine katkılarında birisi olarak **gö-rülemez**?
 - a. Kur'an-ı Kerim'in eski peygamberler ve toplumlarla ilgili yaptığı atıflar
 - b. İlk insandan itibaren tarihsel süreklilik fikri
 - c. Bir kabilenin değil insanlığın ortak tarihi olarak evrensel bir tarih anlayışı
 - d. Eski kavimlerin savaş ve kahramanlıklarının anlatılması
 - e. Ayetlerin indirildiği tarihsel zemin ve zamanın tespiti problemi
3. Aşağıdakilerden hangisi İran tarihçiliğinin özelliklerinden birisi **değildir**?
 - a. Akılcı ve eleştirel olması
 - b. Tarihin edebiyatın bir dalı olarak görülmesi
 - c. Dil ve üslûbun öne çıkması
 - d. Hükümdarların kahramanlıklarının hikâye edilmesi
 - e. Seçkinlerin erdem ve faziletlerini konu alması
4. Aşağıdakilerden hangisi klasik dönem Osmanlı tarihçiliğinin etkilendiği çağdaş tarih ekollerinden birisidir?
 - a. Bizans tarihçiliği
 - b. Memlûk tarihçiliği
 - c. Selçuklu tarihçiliği
 - d. Avrupa tarihçiliği
 - e. İlhanlı tarihçiliği
5. Aşağıdakilerden hangisi ilk dönem Osmanlı tarihçiliğinin örneklerinden **kabul edilemez**?
 - a. Menâkıbnâme
 - b. Gazavatnâme
 - c. Fetihnâme
 - d. Surnâme
 - e. Saray takvimleri
6. Aşağıdakilerden hangisi hangisi Tevarih-i Âl-i Osman yazarlarından **değildir**?
 - a. Tursun Bey
 - b. Âşık Paşazâde
 - c. Neşrî
 - d. Oruç b. Âdil
 - e. Behiştî Ahmed Sinan Çelebi
7. Aşağıdakilerden hangisi Fatih dönemi tarihçiliğinin özelliklerinden birisi **değildir**?
 - a. Telif tarihlerin sayısı artmıştır.
 - b. Tercüme tarihlerin sayısı artmıştır.
 - c. İlk müstakil dünya ve Osmanlı tarihleri kaleme alınmıştır.
 - d. Şehnâmecilik başlamıştır.
 - e. İran tarihçiliğinin etkisi sona ermiştir.
8. Hangi padişah sonrasında Osmanlı tarihçiliği üzerindeki Arap tarihçilik ekolü etkisi daha bariz bir hale gelmiştir?
 - a. II. Murat
 - b. Fatih Sultan Mehmet
 - c. II. Bayezid
 - d. Yavuz Sultan Selim
 - e. Kanuni Sultan Süleyman
9. Hangisi 19. Yüzyılda ortaya çıkan bir türdür?
 - a. Surname
 - b. Salnâme
 - c. Vekayiname
 - d. Münşeat
 - e. Fütüvvetnâme
10. Hangisi 19. yüzyıl tarihçiliğinin özelliklerinden birisi **değildir**?
 - a. Dilin sadeleşmesi
 - b. Pedagojik bir işlev kazanması
 - c. Geniş kitleler için yazılması
 - d. Avrupa tarihine ilginin artması
 - e. Sosyal tarihin önemsenmesi

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. c Cevabınız doğru değilse “Osmanlı Tarih Yazıcılığının Kökleri” bölümünü tekrar okuyunuz.
2. d Cevabınız doğru değilse “Osmanlı Tarih Yazıcılığının Kökleri” bölümünü tekrar okuyunuz.
3. a Cevabınız doğru değilse “Osmanlı Tarih Yazıcılığının Kökleri” bölümünü tekrar okuyunuz.
4. b Cevabınız doğru değilse “Osmanlı Tarih Yazıcılığının Kökleri” bölümünü tekrar okuyunuz.
5. d Cevabınız doğru değilse “Osmanlı Tarih Yazıcılığının Kuruluş Dönemi: XV. Yüzyıl” bölümünü tekrar okuyunuz.
6. a Cevabınız doğru değilse “Osmanlı Tarih Yazıcılığının Kuruluş Dönemi: XV. Yüzyıl” bölümünü tekrar okuyunuz.
7. e Cevabınız doğru değilse “Osmanlı Tarih Yazıcılığının Kuruluş Dönemi: XV. Yüzyıl” bölümünü tekrar okuyunuz.
8. d Cevabınız doğru değilse “Osmanlı Tarih Yazıcılığının Klasik Dönemi: XVI. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla” bölümünü tekrar okuyunuz.
9. b Cevabınız doğru değilse “Osmanlı Tarih Yazıcılığında Yeni Arayışlar: XIX. Yüzyıl” bölümünü tekrar okuyunuz.
10. e Cevabınız doğru değilse “Osmanlı Tarih Yazıcılığında Yeni Arayışlar: XIX. Yüzyıl” bölümünü tekrar okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Osmanlı tarih yazıcılığı, Selçuklu tarihçiliğinden devraldığı kendisinden önceki İslam tarihçiliği ve İran tarihçiliği gibi büyük tarih ekollerinin mirası üzerinde doğmuştur. Aynı zamanda Memlûk tarihçiliği, Timurular tarihçiliği ve Safevi tarihçiliği gibi çağdaş tarihlerle de etkileşerek kendi özgün sentezini meydana getirmiştir.

Sıra Sizde 2

Menâkıbnâmelerde dini ve destansı öğeler yoğun olup bunlar klasik manada birer tarih eseri değildiler. Gazavatnâmeler düşmanla yapılan savaş ya da düşman topraklarına yapılan dini nitelikli akınları tarihsel olarak anlatırlar. Bunların farklı versiyonlarından birisi de fetihnâme olup bir şehrin veya bir kalenin ele geçirilmesini hikâyeye eder. Bunların ortak özellikleri ise yazıldıkları dönemin sosyal, iktisâdî ve kültürel hayatı ile ilgili değerli bilgiler ihtiva etmeleridir.

Sıra Sizde 3

Fatih devrinde, bilhassa İstanbul’un fethinden sonra, Osmanlı Devleti’nin imparatorluk vizyonu güç kazandı. İmparatorluğun ve imparatorluk yöneticilerinin dünyaya bakış açılarındaki değişim bilim ve sanat çalışmalarını da etkiledi. Edebiyatta, coğrafyada, matematikte, astronomide ve diğer ilimlerde yaşanan hareketliliğe paralel olarak bu dönem tarih yazıcılığında da bir canlanma dönemi oldu. Osmanlı tarihçileri ilk müstakil dünya tarihleri ve Osmanlı tarihlerini bu yeni bakış açısıyla kaleme aldılar.

Sıra Sizde 4

Yavuz Sultan Selim’in babasına karşı verdiği taht mücadelesi ve o güne dek hep Avrupa’ya karşı ve Batı’ya doğru büyüyen Osmanlı Devleti’nin onun zamanında yüzünü Doğu’ya dönmesi I. Selim’in “ideal Müslüman hükümdar” imajını sarsmıştı. Kanuni zamanında yazdırılan Selimnâmelerle Yavuz Sultan Selim’in adil bir hükümdar, mümin bir Padişah ve bir kahraman olduğunun altı çizildi. Benzer bir biçimde Süleymannâmelerde de Kanuni’nin seferleri, fetih ve zaferleri ile îmar faaliyetleri anlatıldı.

Sıra Sizde 5

Vakanüvis öncelikle tarihi hadiselerin muntazaman kayıtlı edilmesi ile mesuldür. Şehnâmecilikte ise hadiselerin abartılarak, süslü ve tumturaklı sözlerle nakledilmesi sözkonusuydu. Öte yandan vakanüvisin hadiseleri kronolojik olarak sıralamakla yetinmesi, onları yorumlamaması, analiz etmemesi, başka örneklerle karşılaştırmaması ve eleştiriye tabi tutmaması onu modern tarihçiden ayıran unsurlardır.

Sıra Sizde 6

Cevdet Paşa yalnızca bir tarih değil aynı zamanda bir tarih felsefesi vücuda getirmiştir. Hadiselerin doğru ya da yanlışlığının tespitinin yanı sıra bunlar arasındaki ilişkilerin de tespitini önemsemiştir. Daha geniş kitlelere hitap eden bir tarihi savunmuş, daha sade bir dil kullanmıştır. Kaynak kullanımındaki çeşitlilik ve takip ettiği usûl onun Türk tarihçiliğinde bir öncü olmasını sağlamıştır.

Sıra Sizde 7

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme sürecinin hızının arttığı ve kapsamının geliştiği bir zaman dilimidir. Bu sürecin tarihçiliği de etkilemesi kaçınılmazdı. Dil ve üslûp sâdeleşti. Tarih kamu yararı gözetilerek yazıldı ve pedagojik bir işlev kazandı. Tarih ders kitapları öne çıktı. Batılılaşma ile birlikte Avrupa tarihine ilgi de arttı. Böylece hem tematik olarak hem de metodolojik olarak bir zenginlik meydana geldi.

Yararlanılan Kaynaklar

- Abdülkadir Özcan (2003), "Fatih Devri Tarih Yazıcılığı ve Literatürü", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 14, Yıl: 2003/1.
- Azmi Süslü(1985), "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Tarihçiliği", *Türk Kültürü*, C XXIII, Sayı 262, Şubat 1985.
- B. Lewis - P. M. Holt (Edt) (1964), *Historians of the Middle East*, London.
- Bekir Kütükoğlu (1994), *Vekayi'nüvis - Makaleler*, İstanbul.
- Cornell H. Fleischer, (1996) *Tarihçi Mustafa Âli - Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrat* (Çev. Ayla Ortaç), İstanbul.
- Christoph K. Neumann, (2000) *Araç Tarih Amaç Tanzimat / Tarih-i Cevdet'in Siyâsî Anlamı*, İstanbul.
- Eyüp Baş, (2005) "Dil-Tarih İlişkisi Bağlamında Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı", *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C XLVI, Sayı 1, Ankara.
- Franz Babinger (1992), *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* (Trc: Coşkun Üçok), Ankara.
- Kemal Koçak, (1991)"Başlangıçtan Cumhuriyete Kadar Türk Tarihçiliği", *TC Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Dergisi*, Sayı 26 ve 29.
- M. Şemseddin Günaltay (1991) , *İslâm Tarihinin Kaynakları / Tarih ve Müverrihler*, (Haz. Yüksel Kanar), İstanbul.
- Mehmet İpşirli (1999) "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Osmanlı*, C VIII, Ankara,
- Şehabettin Tekindağ, (1971) "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *TTK Belleten*, C XXXV, No 140, Ekim 1971.
- V. L. Menage, (1978) "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, C IX, Sayı 9, 1978.

9

Amaçlarımız

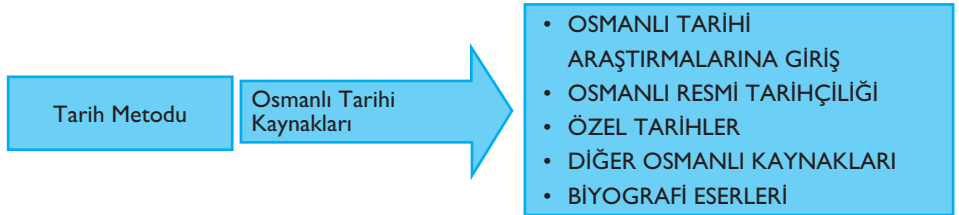
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Yeniçağ ve Yakınçağ tarihi kaynaklarını tanımlayabilecek,
- Tarih kaynakları ile tarihçi arasındaki ilişkiyi çözümleyebilecek,
- Osmanlı tarihlerinin hangi yöntemler ile kaleme alındığını açıklayabilecek,
- Yeniçağ ve Yakınçağ tarihi araştırmalarında kullanılan kaynakları açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Tarih yazarı
- Şehnâme
- Vak'anüvis
- Ruznâme
- Surnâme
- Sefaretnâme

İçindekiler

Osmanlı Tarihi Kaynakları

OSMANLI TARİHİ ARAŞTIRMALARINA GİRİŞ

Araştırmaya Giriş

Araştırma yapmanın ilk şartı konuyla ilgili el kitaplarını kullanmayı bilmektir. Tarih araştırmalarının vazgeçilmez el kitabı **İslâm Ansiklopedileri**'dir. Milli Eğitim Bakanlığı tarafından tercüme ve telif yöntemiyle çıkarılmış 13 ciltlik İslâm Ansiklopedisi'nin özellikle Türk tarihiyle ilgili oldukça geniş yazılmış maddeleri vardır. Türkiye Diyanet Vakfı tarafından neşredilen **İslâm Ansiklopedisi** de aynı şekilde tarih araştırmalarında ilk müracaat edilecek eserlerdendir. Söz konusu araştırma konusu başka milletleri veya konuları içeriyorsa bilinen dünya ansiklopedilerinden faydalanılır. Bir araştırmaya önce **İslâm Ansiklopedisi**'nde veya benzeri güvenilir bir ansiklopedideki konuyla ilgili maddelere müracaat edilerek başlanılır. Eğer ansiklopedideki bilgiler kısa ise o zaman maddenin bibliyografyasında yer alan kaynaklar kullanılarak geniş bilgiye ulaşılır.

Osmanlı Tarihinin El Kitapları

Osmanlı tarihini baştan sona bir arada bulacağımız genel kitapların sayısı fazla değildir. Bağımsız pek çok eser olmakla birlikte, özellikle 19. yüzyıl Osmanlı tarihi teferuatlı olarak kaleme alınmamıştır. Bir okuyucunun veya araştırmacının temel kaynaklara inmeden önce bir takım ikincil kaynaklardan yararlanması gerekir. Osmanlı tarihini genel olarak ele alan ilk eseri Almanca olarak Joseph von Hammer kaleme almıştır. Hammer, 1774'e kadar olan Osmanlı tarihini Avrupa kaynakları ile Osmanlı kaynaklarını bir arada kullanarak yazmıştır. Bu eser Eski (Osmanlıca) ve Yeni Türkçe'ye de çevrilmiştir.

- Joseph von Hammer, *Devlet-i Osmâniye Tarihi*, I-X, (Çeviren: Mehmet Ata), İstanbul 1329-1337. (Hammer'in Osmanlıca olan ilk tercümesi, Osmanlı'nın kuruluşundan 1676'ya kadar olan kısmını ihtiva eder). Hammer'in eseri, Yeni Türkçe harfler ile şu ad altında yayımlanmıştır: *Osmanlı Devleti Tarihi*, I-XVI, (Yayına Haz. Mümin Çevik-Erol Kılıç; eksik kısmını Fransızca'dan çeviren Vecdi Bürün-Refik Özdek), İstanbul 1983-1986.

Hammer'den sonra ikinci büyük Osmanlı tarihini Johann Wilhelm Zinkeisen Almanca olarak kaleme almıştır. Avrupa arşivleri kullanılarak kaleme alınmış eser kuruluşun 1812'ye kadar gelir. Türkçe'ye tercümesi yakın zamanda yapılmıştır.

- Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I-VII, (Çeviren: Nilüfer Epçeli), İstanbul 2011.

Üçüncü büyük Osmanlı tarihini Nicolae Jorga kaleme almıştır. Kuruluştan 1908'e kadarki olayları anlatır. Özellikle Osmanlı'nın Balkan siyaseti hakkında önemli bilgiler veren bir eserdir.

- Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I-VII, (Çeviren: Nilüfer Epçeli), İstanbul 2005.

Türkçe'de ilk büyük Osmanlı tarihini İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve Enver Ziya Karal, kaleme almışlardır. Kuruluştan 1774'e kadar olan dönem İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 1774'ten sonrası ise Enver Ziya Karal tarafından yazılmıştır. Bu eser yazılırken arşiv belgeleri de kullanılmıştır.

- İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, (9 cilt, 11 kitap), Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1947-1962.

Türkçe olarak yazılmış bir diğer önemli tarih İsmail Hami Danişmend'in kronolojik olarak kaleme aldığı, *İzablı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*'dir. Özellikle belirli bir tarihteki bir hadise hakkında hızlı ve özet bilgi edinilmek istendiğinde bu esere müracaat edilmelidir. Eserin 4 cildi siyasi tarih, beşinci cildi ise Osmanlı devlet ricalini anlatır.

- İsmail Hami Danişmend, *İzablı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I-V, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1947-1950.

Türkçe'deki derli toplu Osmanlı tarihlerinden bir diğeri ise Mustafa Cezar-Midhat Sertoğlu başkanlığındaki bir heyet tarafından kaleme alınan ve resimlerle desteklenen altı ciltlik *Mufasssal Osmanlı Tarihi*'dir (İstanbul 1957-1972). Bu eser daha ziyade Osmanlı kronikleri kullananlar tarafından kaleme alınmıştır.

Osmanlı döneminde eser vermiş tarihçiler ve eserleri için bakılacak bazı el kitapları da bulunmaktadır. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I-III, İstanbul 1915-1924; Mehmed Cemaleddin, *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri*, (Hazırlayan: Mehmet Arslan), İstanbul 2003; Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (Çeviren: Coşkun Üçok), Ankara 1982; Ağâh Sırrı Levend, *Gazavât-nâmeleri ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavât-nâmesi*, Ankara 1956 gibi eserler önemli başvuru kitaplarıdır. Ayrıca İslâm Ansiklopedileri'nin ilgili maddelerinde de Osmanlı döneminde eser kaleme almış tarihçiler hakkında bilgiler bulunabilir.

Osmanlı Devletinde kullanılan, Osmanlıca kitaplarda ve belgelerde her zaman karşılaşılan Hicrî ve Rumî tarihleri miladî tarihe çevirmek için de bazı el kitaplarına müracaat edilmelidir. Bu maksatla günümüzde yaygın olarak, Yücel Dağlı-Cumhure Üçer, *Tarih Çevirme Klavuzu*, I-V, Ankara 1997 adlı çalışma kullanılmaktadır. Ayrıca Türk Tarih Kurumu'nun resmi sitesinde de tarih çevirme programı ile Hicrî ve Rumî tarihler Miladî tarihe çevrilebilmektedir.

Gerek el kitaplarının ve gerekse kaynakların okunması sırasında pek çok deyim, kurum vs. isimlerine rastlanmaktadır. Bu yüzden okuyucu mutlaka Osmanlı Devleti'nde kullanılan terim ve deyimler için başlıca müracaat kitaplarını bilmek zorundadır: Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, İstanbul 1983; Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgati*, İstanbul 1986; Kâmil Kepeci, *Tarih Lugati*, 1952; Bekir Sıtkı Baykal, *Tarih Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1974; Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2010.

Kitapların dışında tarihle ilgili diğer araştırmalar, özellikle üniversitelerin veya uzman kuruluşların yayınladığı akademik dergilerde bulunabilir. Türk Tarih Kurumu'nun çıkardığı *Belleten ve Belgeler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi, Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi gibi yayınlar ilk akla gelenlerdir.

Arşivlerin Kullanılması

Osmanlı tarihi araştırmalarında kullanılacak asıl mekânlar arşiv ve kütüphanelerdir. Tarihin en büyük imparatorluklarından biri olan Osmanlı Devleti, arkasında yüz elli milyondan fazla vesikanın bulunduğu muazzam bir arşiv bırakmıştır. Osmanlılar, her türlü yazılı vesikayı saklamışlardır. Padişahların özel mektuplarından imparatorluğun değişik bölgelerine ait vergi defterlerine, padişahların borç senetlerinden herhangi bir göreve tayin için yazılan dilekçelere kadar milyonlarca vesika Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi gibi yerlerde saklanmaktadır. İstanbul Müftülüğü Şeriiye Sicilleri Arşivi, Milli Kütüphane Şeriiye Sicilleri arşivleri de Osmanlı tarihi araştırmalarında vazgeçilmeyecek yerlerdendir. Arşivlerde araştırma yapmak büyük bir sabır ve Osmanlı Türkçesi bilgisi ister. Osmanlı döneminde kullanılan Türkçe olmakla birlikte bugün dilin aşırı sadeleşmesi yüzünden artık kolayca anlaşılamamaktadır. Bu durum Osmanlı döneminde kaleme alınmış metinlerin çok okunması ve Osmanlıca sözlük kullanımıyla aşılabılır.

Sadece Osmanlıca bilmek araştırma yapmaya yetmez. Arşivlerde araştırma yapmak için Osmanlı döneminde kullanılan el yazısı türlerini de bilmek gerekir. Yeniçağ tarihi araştırmalarında **divanî** ve **siyakat** yazısı önemlidir. Yakınçağ tarihi araştırmaları için ise **rik'a** yazısı öğrenilmelidir. Ayrıca vesikaları okumada araştırma yaptığınız dönemde kullanılan yazışma usulleri ve belge türleri de bilinmelidir.

Arşivlerde bazen bir satır bilgiye aylarca süren bir çalışmanın sonucunda ulaşılır. Arşivde araştırma yaparken neyi nerede bulacağını bilmek çok önemlidir. Bu da araştırma yaptığınız arşivi tanımanızla mümkündür. Bu konuda ilk olarak arşiv rehberleri kullanılır. Fakat zamanla artan araştırma tecrübesiyle arşivler tanınır.

Bugün oldukça ihmal edilmiş olan kütüphaneler de tarih araştırmalarının en önemli mekânlarıdır. Süleymaniye, Topkapı Sarayı ve özellikle İstanbul'daki diğer birçok kütüphanede bulunun Osmanlı tarihine ait el yazmaları orijinal bir araştırma için vazgeçilmez müracaat kaynaklarıdır.

Divanî: Osmanlılar zamanında özellikle erken dönemlerde Divan-ı Hümayunda kayıtların tutulduğu yazı çeşididir. Hızlı ve ince kalem ile yazılana divanî kırmızı adı verilir.

Siyakat: Osmanlı Devleti'nde özellikle maliye ile ilgili yazışmalarda kullanılan bir yazı çeşididir.

Rik'a: Türkler tarafından icat edilen, kullanılan ve yaygınlaştırılan Arap harflerinin yazı cinslerinden biridir.

Belgelerin türü hakkında daha fazla bilgi için bakınız: Mübahat Kütükoğlu (1994), Osmanlı Belgelerinin Dili: Diplomatik, İstanbul.

K İ T A P

Arşivlerden Örnek Bir Araştırma Nasıl Yapılır?

Osmanlı dönemine ait örneğin bir bölgenin nüfusunu araştırmak için yapılacak araştırma arşivlerimizde şu tasnifler kullanılarak yapılır: Osmanlı arşivlerinin en önemli kayıtları tahrir defterleridir. Osmanlı Devleti, yeni fethettiği memleketler ile kendi arazisini, toprağın mülkiyet ve tasarruf biçimini ve vergi miktarını tayin ve tespit etmek gayesiyle belirli zamanlarda imparatorluğun çeşitli topraklarına dair istatistikî bilgiler derlemektedir ki buna "tahrir" denilir. Tahrir defterleri I. Murad devrine (1362-1389) kadar inmektedir. Fakat elimizdeki ilk örnekler II. Murad (1421-1451) devrine ait birkaç defterdir. Fatih devrine (1451-1481) ait 30-40 kadar defter elimizde bulunmaktadır. Defterlerin asıl sayıca çoğaldıkları dönem Kanunî sonrasındır.

Tahrir defterleri bize, bir bölgede yaşayan hane reisi erkeklerinden, bekâr erkeklere, dul kadınlardan, vergiden muaf olanlar ile yaşlı olup vergi veremeyecek durumda olanlara kadar o bölgede yaşayanları tek tek verir. Vergi çeşitlerinin farklılığından Müslüman ve Müslüman olmayanlar bu defterlerde ayrı ayrı kaydedilmiştir. Az da olsa bazı bölgelerde etnik köken de verilmiştir. Ayrıca bu defterler-

den kimin ne kadar toprağı olduğundan o köyde hangi ürünün ne kadar üretildiğine kadar birçok şey öğrenilebilir. Bir bölgede yaylak, kışlak hayatı yaşayan Türkmen (Yörük) aşiretleri veya Katıf Defteri örneğinde olduğu gibi Bedevi Arap aşiretleri de tek tek defterlere kaydedilmiştir. Tahrir defterleri İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde ve Ankara'da Tapu-Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunmaktadır.

Osmanlılar, 17. yüzyıldan itibaren tahrir defterlerinin yerine yeni bir vergi defteri tutmaya başlamışlardır. Bu defterler şahıs vergisini ihtiva eden Avarız defterleridir ve bu defterler 17. ile 18. yüzyıl nüfus tespiti araştırmalarında kullanılabilirler. 19. yüzyıldan itibaren ise karşımıza temettuat ve nüfus defterleri çıkar. Avarız, temettuat ve nüfus defterleri İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, nüfus defterlerinin bir kısmı ise bazı il nüfus müdürlüklerinde ve Nüfus İdaresi Genel Müdürlüğü'ndedir. Doğru bir demografi çalışması yapabilmek için bahsedilen bu belge türlerini tanımak gerekmektedir.

SIRA SİZDE

Bir Osmanlı tarihi araştırmacısı bilmediği bir konuya nereden başlamalı ve nasıl devam etmelidir?

OSMANLI RESMÎ TARİHÇİLİĞİ

Osmanlı tarih yazıcılığı, devletin kuruluş tarihine nazaran oldukça geç bir zamanda başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarih sahnesine çıktığı XIII. yüzyılın sonları ile XIV. yüzyılın başlarına ait Osmanlı tarihleri olmadığı gibi diğer milletler tarafından yazılmış kaynak eserler de son derece azdır. Eserlerini bu dönemde kaleme almış sadece üç Bizans tarihçisi ile üç Arap seyyahı ve coğrafyacısı vardır. Bunların da Osmanlı Beyliği hakkında eserlerinde verdikleri bilgiler son derece kıstıldır. Osmanlı tarihçiliğinin asıl ürünleri II. Bâyezid döneminden itibaren verilmeğe başlanmıştır.

Şehnâmecilik

Osmanlı Devleti'nde resmî tarih yazıcılığı, vekayi'nüvislik kurumunun XVIII. yüzyıl başlarında ortaya çıkmasından itibaren imparatorluğun sonuna kadar sürecek devamlı bir devlet hizmeti hâline gelmiştir. Ancak vekayi'nüvislik, resmî tarihçilik olarak Fatih zamanında ortaya çıkıp, Kanunî devrinden itibaren devamlı bir memuriyete dönüşerek, XVII. yüzyılın başlarına kadar süren şehnâmeciliğin devamıdır. Her ne kadar bu iki müessesenin gaye ve ortaya koyduğu eserler arasında önemli farklar bulunsa da, şehnâmecilik ve vekayi'nüvislik resmî tarih yazıcılığının iki farklı dönemidir.

Şehnâme yazıcılığı, Fatih devrinde başlamış, II. Bâyezid devrinde devam etmiş ve Kanunî döneminde resmî bir müessese hâline gelmiştir. İlk şehnâmeci Şehdî'dir ama bu tarihçi eser yazmamıştır.

II. Bâyezid'in emriyle İdris-i Bitlisî, *Heşt Bihîşt* isimli eseri Farsça kaleme almıştır ve bu eserde ilk sekiz Osmanlı padişahını anlatır. II. Bâyezid'in emriyle tarih kaleme alan bir diğer tarihçi de İbn Kemal'dir. İbn Kemal'in Türkçe olarak kaleme aldığı *Tevârih-i Âl-i Osmân* adlı eseri Osmanlı tarihçiliğinde bir dönüm noktasıdır.

İlk resmî şehnâmeci Arifi Fethullah Çelebi'dir ve *Şehnâme-i Âl-i Osmân* isimli 60 bin beyitlik bir eser yazmıştır. En meşhur Osmanlı şehnâmecisi Seyyid Lokman bin Hüseyin el-Âşurî el-Urmevî'dir ve 27 yıllık şehnâmecilik görevinde *Hünernâme*, *Selim Han-nâme* (*Şehnâme-i Selim*), *Şehinşab-nâme*, *Zübdetü't-tevârih* (*Tomar-ı Neseb-nâme-i Hümayûn*), *Zafer-nâme* gibi birçok eser telif etmiştir. Bir di-

ğer şehnâmecî Talîkîzâde Mehmed Subhî Efendi, *Şehnâme*, *Şehnâme-i Hümayûn* (*Yanık seferi*) ve *Eğri Seferi Şehnâmesi*'ni hazırlamıştır. Talîkîzâde'den sonra yerine Hasan Hükmî tayin edilmiştir ancak Hasan Hükmî bir eser ortaya koyamamıştır. Ondan sonra da resmî olarak yeni bir şehnâmecî tayin edilmemiştir.

Resmî şehnâmecî olmamakla beraber şehnâme tarzında tarih kitabı hazırlayan müellifler de vardır. İbrahim Mülhimî, Esirî, Kireççizâde Gubârî, Mahremî, Şemsî Ahmed Paşa bunlardan birkaçıdır.

Vekayî'nüvislik/Vak'anüvislik

Vak'anüvis, "vaka yazan" manasına gelir ve bu tarz tarih yazıcılığının özelliği hadiselerin yıl yıl anlatılmasıdır. Vak'anüvis kelimesi ilk başta "vekayî'nüvis" olarak kullanılırken, sonradan "vak'anüvis"e dönüşmüştür. Vekayî'nüvislerin kaleme aldıkları tarihlerin bir kısmı günümüz Türkçesinde yayınlanmıştır. Bir kısmı matbu Osmanlıca bir kısmı da hâlâ el yazısı olarak kütüphanelerde bulunmaktadır ve bu eserlerden istifade edebilmek için özellikle belli bir birikime sahip olmak gerekmektedir.

IV. Mehmed döneminin tarihini kaleme alan Abdurrahman Abdi Paşa, ilk vekayî'nüvis olarak zikredilmekle birlikte, bu iddia kabul görmemiştir. XVI. yüzyılda "vekayî'nüvis" unvanı tarih yazıcıları için kullanılsa da vekayî'nüvisliğin Divân-ı hümayûn'a bağlı devamlı bir memuriyet olarak ortaya çıkması 16. yüzyılın son çeyreğinde Naimâ (1655-1716) ile başlamış ve Raşid'den itibaren devamlılık kazanmıştır. İlk resmî vekayî'nüvis olan Halepli Mustafa Naimâ, vekayî'nüvis olarak 1574-1660 yılları arasının tarihini kaleme almıştır ki, eseri *Naimâ Tarihi* diye şöhret bulmuştur. Naimâ'dan sonra Şefik Mehmed Efendi (öl. 1715) vekayî'nüvis olmuş ve *Şefiknâme* isimli bir eser kaleme almıştır. Şefik Mehmed Efendi'den sonra Mehmed Raşid (öl. 1735) 1714'te vekayî'nüvisliğe getirilmiş ve bu görevi 1723'e kadar sürdürmüştür. Raşid'den sonra Küçük Çelebizâde Asım (öl. 1760) vekayî'nüvis tayin edilmiş, 1722-1728 yılları arasındaki hadiseleri anlatan bir tarih yazmış ve eseri *Raşid Tarihi*'ne zeyl olarak basılmıştır. 28 Temmuz 1725'de vekayî'nüvisliğe gelen Rami Paşazâde Refet Abdullah Beyefendi'nin yazdıkları ise Subhî Mehmed Efendi (öl. 1769) tarafından tamamlanmıştır. Daha sonra bürokrasiden gelen Sâmî Mustafa Efendi (öl. 1733) 1730-1731 yıllarında vekayî'nüvislik yapmış ve yazdıkları kendisinden sonra gelen vekayî'nüvislerin eserleri ile birleştirilerek basılmıştır. Sâmî'den sonra vekayî'nüvis olan Şakir Efendi'nin (öl. 1744) de müstakil eseri yoktur. Subhî Mehmed Efendi 1739-1743 yılları arasında vekayî'nüvislik yapmıştır. O, 1730-1743 tarihleri arasındaki olayları kaleme almış ve yazdıkları kendinden önceki Şakir ve Sâmî'nin tarihleriyle beraber *Tarih-i Sâmî* ve *Şakir ve Subhî* adıyla basılmıştır.

İzzî Süleyman Efendi (öl. 1755), vekayî'nüvis olarak 1744-1752 yılları arasının tarihini yazmıştır. Bu kitap, *İzzî Tarihi* adı ile iki cilt olarak basılmıştır. Daha sonra bu göreve getirilen Seyyid Mehmed Hâkim (öl. 1770), 1753-1766 yılları arasında vekayî'nüvislik yapmış ve dönemin tarihini yazmıştır. Mehmed Hâkim'den sonra gelen vekayî'nüvis Çeşmîzâde Mustafa Reşid Efendi (öl. 1770), 1766-1768 yılları arasında görev yapmış ve kendi döneminin tarihini kaleme almıştır.

Ardından sırasıyla Musazâde Mehmed Ubeydullah Efendi (öl. 1782), Esseyyid Hasan Behcetî Efendi (öl. ?), Ömer Efendizâde Süleyman Efendi (öl. 1807) vekayî'nüvis tayin edilmişlerdir. En önemli vekayî'nüvislerden birisi olan Enverî Sadullah (öl. 1794), 1769-1774, 1776-1783, 1787-1791, 1791-1793 ve son olarak 1794 yılında olmak üzere beş defa vekayî'nüvislikte bulunmuştur. Bu vekayî'nüvislikleri

sırasında üç ciltlik bir tarih kaleme almıştır. Ahmed Vâsıf Efendi (öl. 1806) ise en meşhur vekayî'nüvislerdendir. 1783-1787, 1791-1792, 1793-1794 ve sonuncusu da 1799-1806'da olmak üzere dört defa bu görevde bulunmuştur. Ahmed Vâsıf kendi vekayî'nüvis bulunduğu dönemin olaylarını zapt etmiş ve ayrıca kendisinden önceki vekayî'nüvislerin (Hâkim, Çeşmizâde, Musazâde, Enverî, Edib, Nuri) eserlerini de ikmal edip yeniden yazarak birkaç yıllık boşluk haricinde 1753-1804 yılları arasının tarihini kaleme almıştır.

Ahmed Vâsıf'ın İspanya'ya elçi olarak gönderilmesi üzerine 1787'de Teşrifâtı Hasan Efendi vekayî'nüvis tayin edilmiştir. O da kendisinin elçi olarak görevlendirilmesinden ordunun İstanbul'dan hareketine kadar olan hadiseleri yazmıştır. Mehmed Emin Edib Efendi (öl. 1801) ise 1788-1789 ve 1789-1792 yıllarına ait hadiseleri yazmıştır. Eseri *Edib Tarihi* diye bilinmektedir.

Halil Nuri (öl. 1798), 1794-1799 yılları arasında vekayî'nüvis olarak dönemin tarihini yazmıştır. Halil Nuri'den sonra sırasıyla vekayî'nüvis olan Mehmed Pertev Efendi (öl. 1807) ile es-Seyyid Ömer Âmir Bey (öl. 1814) eser kaleme almamışlardır. Daha sonra Mütercim Ahmed Âsım (öl. 1819), 1807'de vekayî'nüvis olmuş ve üç cilt tarih kitabı kaleme almıştır. 1808'de Şânîzâde Mehmed Ataullah (öl. 1826) vekayî'nüvis tayin edilmiş ve 1808-1821 olaylarını 4 cilt olarak yazmıştır. Şânîzâde'nin vakanüvislikten azlinden sonra yerine Sahaflar Şeyhizâde Mehmed Esad Efendi (1790-1848) 29 Eylül 1825 tarihinde tayin edilmiştir. *Esad Tarihi* olarak bilinen eseri Ekim 1821-Temmuz 1826 tarihleri arasındaki hadiseleri ihtiva eder. Esad Efendi'den sonra vekayî'nüvis tayin edilen Recai Mehmed Şakir Efendi ve Âkîf Paşazâde Nail Mehmed Bey (öl. 1856) yazılı bir tarih bırakmamışlardır.

Nail Bey'in vefatından sonra bu memuriyete en büyük Osmanlı tarihçisi sayılan Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895) tayin olunmuştur. Ahmed Cevdet Paşa bu tayinden bir yıl önce Encümen-i Daniş'in kararıyla 1774-1826 yılları arasının tarihini yazmaya memur edilmişti. Cevdet Paşa, belge ve kendisinden önce yazılan tarihleri inceleyerek, devrin ricalinden hadiseleri dinleyerek ayrıca çağdaş başka kaynakları da kullanarak 12 ciltlik bir tarih yazmıştır. Hadiseleri yalnızca tasvir etmemiş, sebep-sonuç ilişkilerine de dikkat çekerek, modern tarihçiliğe öncülük etmiştir.

Ahmed Cevdet Paşa kendi vak'anüvislik dönemine 19 Şubat 1855-12 Ocak 1866 ait notlar da tutmuş ve vak'anüvisliğinin sona ermesinden sonraki 7 yılı da içine alan Tezâkir adını verdiği bu eserini kendisinden sonraki tarihçi Lütfi Efendi'ye vermiştir. Mart 1866'da vak'anüvis tayin edilen Ahmed Lütfi (1817-1907), 1825-1879 tarihleri arasındaki olayları ihtiva eden 15 ciltlik bir tarih kaleme almıştır.

Lütfi Efendi'nin 18 Mart 1907'de vefatından sonra iki sene vak'anüvis tayin edilmemiş, nihayet 19 Mayıs 1909'da Abdurrahman Şeref (1853-1925) bu memuriyete getirilmiştir. Son vak'anüvis olan Abdurrahman Şeref, Osmanlı saltanatının ilgasına kadar görevini sürdürmüştür.

ÖZEL TARİHLER

XVI. Yüzyıl Tarihçileri

Selimnâmeler

Yavuz Sultan Selim'le birlikte bir hükümdarın dönemini esas alarak yazılmış tarihler karşımıza çıkar. I. Selim'in dönemini anlatan ve onun ismine nispetle *Selimnâme* olarak anılan bu tarihler dönemin en önemli kaynaklarıdır. Bu türde tarih yazan müellifler en önemlileri şunlardır: İdris-i Bitlisî, İshak Çelebi, Keşfi, Şükrî-i Bitlisî, Ada'i-yi Şirazi, Celalzâde Mustafa, Kalkandelenli Sücûdî, Hoca Sadedin. Bunlar haricinde de *Selimnâme* kaleme alan tarihçiler vardır. Ayrıca, Matrakçı Nasuh'un yazdığı genel tarihin bir kısmı ile *Haydar Çelebi Ruznamesi*'nde de Yavuz devri olayları anlatılır.

Süleymannâmeler

Kanunî'nin tahta geçmesinden sonra Sultan Süleyman'a atfen *Süleymannâmeler* olarak adlandırılan tarihler ortaya çıkmıştır. *Süleymannâme* türünde eser veren önde gelen tarihçiler şunlardır: Matrakçı Nasuh, Bostan Çelebi, Kara Çelebizâde Abdülaziz, Celalzâde Mustafa, Celalzâde Salih Çelebi.

Kanunî devrini de ihtiva eden genel Osmanlı tarihleri de kaleme alınmıştır. Bu tür tarih kitabı kaleme alan tarihçilerin en önde gelenleri Hadîdî, Lütî Paşa, Ramazanâde Nişancı Mehmed Paşa'dır.

Kanunî dönemindeki çeşitli seferler de müstakil tarih kitaplarına konu olmuştur. Örneğin Belgrad ve Rodos'u fethi hakkında Tabib Ramazan, Abdurrahim el-Abbasî, Sa'yî; 1526 Mohaç seferi ile ilgili Baharî, Fütuhî Hüseyin Çelebi, Hüsrev, Celalzâde Mustafa eserler yazmıştır. Kanunî'nin son seferi ve ölümü de birçok müstakil tarihe konu olmuştur. Feridun Ahmed Bey, Âgehî Mansûr Çelebi, Gelibolulu Mustafa Âli gibi tarihçiler son sefer ve sultanın vefatı hakkında tarihler yazmışlardır.

Kanunî dönemi fetihleri kadar devlet içindeki mücadeleler de tarihçiler tarafından ele alınmıştır. Örneğin Kanunî'nin iki oğlu Bâyezid ve Selim'in çekişmeleri ve şehzâdeler arasında meydana gelen savaş üzerine özel olarak yazılmış tarihler vardır. Derviş Çelebi, Şehnâmecî Arifî ve Gelibolulu Mustafa Âli gibi tarihçiler bu mücadeleye dair eserler kaleme almışlardır.

Bizzat padişahın katıldığı seferler kadar Lütî Paşa ile Barbaros'un Pulya (Puglia) seferi, Piyale Paşa'nın kazandığı Cerbe deniz savaşı, Sokollu Mehmed Paşa ile Ahmed Paşa'nın fetihleri gibi başarılar da müstakil tarihlere konu olmuştur. Kanunî devrinde kaleme alınan bir diğer ilginç eser de Barbaros Hayreddin Paşa'nın hayatının konu edinildiği ve Seyyid Muradî'nin kaleme aldığı *Gazavât-ı Hayreddin Paşa* isimli hatıratır. Bu eser bizzat Kanunî'nin emri ile yazdırılmıştır.

Kıbrıs ve Yemen'in Fethi

Osmanlıların en büyük deniz seferlerinden birisi olan Kıbrıs'ın fethi üzerine çeşitli tarihler kaleme alınmıştır. Bu seferle ilgili en eski fetihnâme olan Şerîfî'nin *Fetihnâme-i Kıbrıs* adlı eseridir. Bunun haricinde Pirî'nin *Fetihîyye-i Cezire-i Kıbrıs* ve Zirekî (Zeyrekî)'nin *Fetihnâme-i Kıbrıs* yazılmıştır. Yemen'in ikinci defa Osmanlılar tarafından fethi ve buradaki mücadeleler de çeşitli eserlere konu olmuştur.

III. Murad Dönemi Tarihçileri ve Eserleri

III. Murad döneminde de Osmanlı tarihine dair önemli eserler kaleme alınmıştır. 1563-1600 yılları arasındaki olayları anlatan Mustafa Selanikî (*Tarih-i Selanikî*) bunlardan biridir. XVI. yüzyılın en önemli müverrihlerinden olan Gelibolulu Mustafa Âli altmışa yakın eser kaleme almıştır. Tarihle ilgili en önemli ve hacimli eseri *Künhü'l-abbâr*'dır. Bu eserde yaradılıştan başlanılıp, Peygamberler, İslâm devletleri, Türk kavimleri ve 1595 yılı Ekim'ine kadar Osmanlı tarihi anlatılır.

1599'da vefat eden ünlü Osmanlı Şeyhülislâmı Hoca Sadeddin Efendi'nin *Tacü't-Tevârih* isimli eserini III. Murad döneminde kaleme alınmıştır. *Tacü't-Tevârih*, I. Selim devri sonuna kadar gelir. Hoca Sadeddin, tarihini yazarken Ahmedî, Aşıkpaşazâde, Neşri, Hadidî, İdris-i Bitlisî ve İbn Kemal gibi birçok Osmanlı tarihçisini ve olayların akışına göre çeşitli Timurlu, İranlı ve Arap tarihçiler ile bazı vesikaları ve sözlü malumatı kullanmıştır.

İran Savaşları

XVI. yüzyılın sonlarında meydana gelen ve kesintilerle uzun yıllar devam eden Osmanlı-İran savaşları hakkında birçok tarih yazılmıştır. Bu yüzyılın en önemli tarihçilerinden olan Gelibolulu Mustafa Âli, Safevi savaşları sırasında cephede bulunduğu için yakından şahit olduğu hadiseler üzerine iki eser kaleme almıştır. Bunlardan *Nusretnâme*, Gürcistan ve Şirvan seferini ihtiva eder. Ayrıca *Fursatnâme*'de de İran seferlerinin devamını anlatmıştır.

Rahimîzâde İbrahim Harimî Çavuş'un *Zafernâme-i Sultan Murad Han*, *Gonca-i Bağ-ı Murâd ve Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence*, Talikîzâde Mehmed Subhî'nin *Gürcistan (Revan) Seferi Tarihçesi ve Tebriziyye*, Cerrahzâde Mehmed'in *Revan Mubasarası Tarihçesi* adlı eserler III. Murad dönemindeki Osmanlı-İran mücadelesini konu edinmiştir. Bunların dışında birkaç eserde daha Osmanlı-İran mücadelesi anlatılmıştır.

İran savaşları kadar Celali İsyanları da tarihçilerin ilgisini çekmiş ve *Gazâvât-ı Murad Paşa Telbisât der Abd-i Sultan Ahmed Han* isimli eser Kuyucu Murad Paşa'nın Celalilerle mücadelesi üzerinedir ve bu eser Celali İsyanları ile ilgili en önemli kaynaklardan birisidir.

Osmanlı-Avusturya Savaşları (1593-1606)

1593-1606 arasındaki Avusturya savaşlarıyla ilgili de birçok tarih yazılmıştır. Bunlardan Cafer İyânî, *Tevârih-i Cedîd-i Vilâyet-i Üngürüs ve Cibâdnâme-i Hasan Paşa* isimli iki eser yazmıştır. Ahmed bin Osman bin Şânî de *Menâkıb-ı Tiryaki Hasan Paşa* adlı eserinde Avusturya savaşlarından bahseder. Faizî'nin *Hasenât-ı Hasan'ı* Tiryaki Hasan Paşa'nın Kanije müdafaası ve zaferi üzerinedir. Bunların haricinde Abdi Çelebi'nin *Zafernâme-i Kal'a-i Üstüvar (Yanık Kal'a Fetihnâmesi)*, An-delib'in *Tarih-i Feth-i Üngürus* adlı eserleri Osmanlı-Avusturya mücadelesini konu edinmiştir.

XVII. Yüzyıl Tarihçileri

XVII. yüzyıl olaylarını ihtiva eden eserlerin en önemlileri, Edirneli Mehmed bin Mehmed (Er-Rûmî)'nin *Nubbetü't-Tevârih ve'l-Abbâr'ı*, Mustafa Sâfî'nin iki ciltlik *Zübdetü't-Tevârih* isimli eseri, Hasanbeyzâde Ahmed Paşa'nın iki ciltlik *Zeyl-i Tâcü't-Tevârih*'idir. 1520-1640 tarihleri arasındaki olayları anlatan Peçuylu İbrahim'in *Tarih-i Peçuylu'su*, Solakzâde Hemdemî Mehmed'in *Solakzâde Tarihi*, Kâtip Çele-

bi'nin 1592-1654 tarihleri arasını ihtiva eden *Fezleke'si*, Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi'nin, yaradılıştan 1645 yılı sonlarına kadar gelen Ravzatü'l-Ebrâr'ı ve 1648-1657 yılları arasındaki olayları anlattığı *Zeyl-i Ravzatü'l-Ebrâr'ı*, 1637-1661 arası olayları anlatan Hasan Vecihî'nin *Tarih-i Vecihî* isimli tarihi ve Mehmed Halife'nin 1623-1664 tarihleri arasındaki gelişmeleri ihtiva eden *Tarih-i Gilmânî* isimli eseridir.

Genç Osman Hadisesi

Genç Osman'ın saltanat yılları ve sultanın darbe ile tahtan indirilerek öldürülmesi tarihçiler tarafından kaleme alınmıştır. Mehmed Kılarî (Hâlisî), Zafernâme'de II. Osman'ın Hotin seferini savaşa katılanlardan dinlediklerine göre anlatır. Hüseyin Tugî Çelebi (Hüseyin bin Sefer), *Tugî Tarihi* diye de bilinen *Musibetnâme* isimli eserinde esas olarak II. Osman'ın tahta geçişi, faaliyetleri, katledilmesi, I. Mustafa'nın birkaç aylık saltanat dönemini ve IV. Murad'ın cülûsunu anlatır. Musibetnâme, olayların seyrine göre birkaç defa kaleme alınmıştır. Bostanzâde Yahya'nın *Vak'a-i Sultan Osman Han* isimli eseri de II. Osman'ın katledilmesini anlatır.

Osmanlı Devletinin Kuzey Politikaları

XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli meselelerinden birisi ülke topraklarına yönelik Kazak yağmalarıdır. İmparatorluğun geleneksel siyasetini değiştirmesine yol açan ve bu yüzden Lehistan'la savaşa sebep olan Kazaklarla yapılan mücadelelerle ilgili eserler kaleme alınmıştır. *Halil Paşa Gazanâmesi*, Tulûî İbrahim Çelebi'nin *Paşanâme* ve Mevkufâtî Mehmed Efendi'nin tarihleri Kazak saldırıları ve Kırım'daki gelişmeleri ihtiva etmektedir.

IV. Murad'ın İran Seferleri

IV. Murad'ın İran seferleri çeşitli eserlere konu olmuştur. Sıdkı Paşa, *Gazavât-ı Sultan Murad-ı Râbi* isimli eserinde IV. Murad'ın Revan seferini; Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi, *Zafernâme*'de (*Tarihçe-i Feth-i Revan ve Bağdad*) IV. Murad'ın 1635 Revan ve 1638 Bağdat seferlerini; Hacı Mustafa bin Molla Rıdvan, *Tarih-i Fethnâme-i Bağdad*'da Kanunî döneminden itibaren Osmanlı-İran ilişkilerini ve sonra IV. Murad'ın Revan ile Bağdad seferlerini; Abdurrahman Hibri, *Tarih-i Feth-i Revan*'da 1635 Revan seferini, *Tarih-i Feth-i Bağdad*'ta 1638'deki Bağdad seferini; Nuri Ziyaeddin İbrahim, Bağdad'ın fethini ayrıntılı olarak anlattığı eserini IV. Murad'ın ölümüyle bitirir. Ayrıca IV. Murad'ın Revan ve Bağdad seferlerinde gidilen güzergâhlarla ilgili yazılmış olan çeşitli menzîlnâmeler de mevcuttur.

Abdurrahman Hibri, *Defter-i Abbâr* isimli eserinde Osman Gazi'den Sultan İbrahim'e kadar olan padişahları ve devlet adamlarını anlatır. *İsâ-zâde Tarihi*, Kasım 1654-Ekim 1693 tarihleri; Nişancı Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekayinâme* isimli eseri 1648-1682 tarihleri arasındaki hadiseleri anlatırlar.

Hezârfen Hüseyin'in *Tenkîbü't-Tevârihi'l-Mülûk*u kısa genel bir tarihtir. Eski Yunan, Roma ve Bizans'tan da bahseder. Amerika'nın keşfi hakkında bilgi verir. Eserde kısaca Osmanlıların ilk dönemlerinden de bahsedilir. Müneccimbaşı Ahmed bin Lütfullah, *Camiü'd-Düvel*, *Sabaifü'l-Abbâr* ve *Müneccimbaşı Tarihi* isimleriyle tanınan eserinde, yaratılıştan 1672-1673 yılına kadar geçen hadiseleri yazarken Nihadî, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan 1685 yılına kadar olan olayları yazmıştır.

Girit ve Uyvar Seferleri

XVII. yüzyıl Osmanlı tarihinin en çok üzerinde durulan konularından birisi Girit seferi ve Uyvar Kalesi'nin fethidir. Bu fetihleri konu alan birçok tarih kaleme alınmıştır. Bu tarihlerin belli başlıcaları şunlardır: Pîrî Paşazâde Hüseyin'in *Târih-i Fetih-i Hanya'sı*, Sipahizâde Ahmed'in *Gazavatnâme-i Cezire-i Girit ve Zadre'si*; Hasan Ağa'nın *Cevâbirü't-Tevârih'i*, Erzurumlu Osman Dede'nin *Târih-i Fazıl Ahmed Paşa'sı*, Mustafa Zühdi'nin *Ravzatü'l-Gazâ (Tarih-i Uyvar)*'sı, Ömer Taib Efendi'nin *Fethiye-i Uyvar ve Novigrad*'ı; Mehmed Necati'nin *Ez-Menâkıbât-ı Gazâ ve Cihâd (Tarih-i Sultan Mehmed Han (bin) İbrahim Han)*'ı, *Târih-i Fazıl Ahmed Paşa ve Feth-i Kandiye, Hikâyet-i Azimet-i Sefer-i Kandiye ve Târih-i Muteber*.

Kamaniçe ve Çehrin Seferleri

Kamaniçe seferi hakkında da birçok eser kaleme alınmıştır. Hacı Ali Efendi'nin *Fetihnâme-i Kamaniçe'si*, Yusuf Nâbî'nin *Fetihnâme-i Kamaniçe'si* bunların en önemlileridir.

Kara Mustafa Paşa'nın 1678'deki Çehrin seferi de çeşitli eserlere konu olmuştur. Behçetî, *Mirâcü'z-Zafer*'de, Öziceli Vuslatî Ali Bey'in *Gazânâme-i Çehrin*'inde, Selim Giray'ın kâtibi Abdülkerim'in *Abvâl-i Sefer-i Çehrin* isimli eserinde ve müellifi belli olmayan bir *Gazavatnâme*'de Çehrin seferi anlatılmıştır.

İkinci Viyana Kuşatması ve Sonrası Kaynakları

İkinci Viyana kuşatması ve sonrasında 16 yıl süren savaşlar hakkında da birçok tarih kitabı yazılmıştır. Yazarının kimliği tam olarak belli olmayan bir *Vekayinâme*'de Viyana kuşatması gün gün anlatılmıştır. *Hasbihâl-i Maktul Sadrî'l-Vüzerâ Kara Mustafa Paşa* ve *Şerh-i Kaside-i Abvâl-i Veziriazam Mustafa Paşa* isimli eserler de Viyana'yı kuşatan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ile ilgilidir.

II. Mustafa'nın Avusturya seferleri hakkında çeşitli eserler yazılmıştır. Bunların başlıcaları şunlardır: Sırrı Mustafa Efendi'nin *Feth-i Lipova ve Muhârebe-i Lugoş (Tarih-i Sultan Mustafa)*, *Mustafa Nedim'in Zafernâme*, Mühürdar Ali'nin *Tarih-i Vak'anâme-i Ca'fer Paşa*, Tımsıvarlı Osman Ağa'nın hatıratı, Osekli Şeyhî İbrahim Efendi'nin *Tarihçe'si*.

1688'deki sulh görüşmeleri ve Karlofça Antlaşması'nın safahatı hakkında da tarihler yazılmıştır. 1688'de sulh görüşmeleri yapmak üzere Viyana'ya elçi olarak gönderilen Zülfikâr Paşa, gidiş-dönüş yolculuğu ve elçiliğine dair bir mükâleme takriri (görüşmelerin raporu) kaleme almıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nu Karlofça Antlaşması'nda temsil eden Rami Mehmed Paşa bu görüşmelere dair *Sulbnâme* veya *Vekayi-i Müsaleha* isimleriyle bilinen bir eser yazmıştır.

Viyana bozgun yılları ve sonrasındaki karışık dönemde imparatorluğun muhtelif bölgelerinde hâkimiyetin yeniden kurulması hakkında da çeşitli tarihler kaleme alınmıştır. Bunlardan Nazmizâde Murtaza, *Tarih-i Seferü'l-Basra* adlı eserinde Bağdat Valisi Mustafa Paşa'nın 1699'da Basra'da Osmanlı hâkimiyetini tekrar kurmasını; yine aynı müellifin *İcmâl-i Sefer-i Nebr-i Ziyâb* isimli tarihçesi ise 1701'de Mustafa Paşa'nın Ziyab Nehri bölgesi üzerine olan seferi ve buraları denetim altına almasını; Mustafa Sâkıb Efendi, *Kenzü'l-Vekayi* isimli eserinde 1706'e kadar Maraş ve civarında yaşayan Dulkadirli Türkmenlerinden Tâcirlü (veya Tecirlü) ve diğer bazı aşiretlerin hareketleri ve idare altına alınmalarını anlatır.

XVIII. Yüzyıl Tarihçileri

XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı tarihçiliğinin en önemli eserlerinden bir kısmı kaleme alınmıştır. Abdullah bin İbrahim (el-Üsküdârî)'in 4 ciltlik *Vakiat-ı Ruz-merre'si* 1688-1693; Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Kâtip Çelebi'nin *Fezleke'sine* zeyl olarak hazırladığı *Silahdar Tarihi* isimli eserinde 1654-1694; *Silahdar Tarihi*'nin ikinci kısmı olan Nusretnâme ise 1695-1721; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiâtta* 1656-1704; Uşşâkîzâde İbrahim bin Abdülbaki 1694-1712; yazarı belli olmayan ve *Anonim Osmanlı Tarihi* diye adlandırılan tarih 1688-1704; Sadreddinzâde Telhîsi Mustafa Efendi, *Ceride'sinde* 1711-1713; Şem'dânîzâde Fındıklılı Süleyman, Kâtip Çelebi'nin *Takvimü't-Tevârih*'ine zeyl (ek) ve haşiye (açıklama) olarak hazırladığı *Mür'i't-Tevârih* isimli eseri de 1727-1777 tarihleri arasında ki olayları ihtiva etmektedir.

Kırım Hanlığı ve Hanları

Özellikle 1683'teki Viyana bozgunundan sonra ön plana çıkan Kırım Hanlığı ve hanlarının faaliyetleri hakkında XVI. yüzyıldan başlayarak çeşitli eserler yazılmıştır. Bunlardan ilki olan *Tarih-i Sahib Giray (Tevârih-i Remmal Hoca Vukuat-ı Sahib Giray Han)*, Sahib Giray'ın hanlık yaptığı 1532-1551 yılları arasındaki hadiseleri anlatır. XVII. yüzyılın ortalarında vefat eden Rıdvanpaşazâde Abdullah Çelebi, *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak (Tarih-i Hanân-ı Tatar ve Deşt-i Kıpçak)*'da 1637-1638 yılına kadar Kırım hanlarını ele almaktadır. Sâbit, manzum (şiir şeklinde) olarak kaleme aldığı *Zafernâme'sinde* Kırım Hanı Selim Giray'ın 1689 yılındaki savaşlarını; Mehmed Giray, *Tarih-i Mehmed Giray* adlı eserinde 1682-1703 yılları arasındaki hadiseleri; Seyyid Mehmed Rıza, *es-Seb'u's-Seyyâr fî Abbâri Müluki't-Tatar*'ında 1466-1737 tarihleri arasındaki hadiseleri kitaplarına konu edinmişlerdir.

Kefeli İbrahim Efendi, *Tevârih-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerinin* isimli eserinde; Hacı Abdulgaffâr Kırımî, *Umdetü't-Tevârih (Umdetü'l-Abbâr)*'de; Halim Giray da *Gülbün-i Hânân* adlı tarihlerinde genel Kırım tarihini yazmışlardır.

Mora'nın Fethi, Prut Seferi, Avusturya ile Münasebetler

Karlofça'dan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun toparlanarak Mora'yı fethetmesi ve Prut zaferi çeşitli eserlere konu olmuştur. Hüseyin Ağa'nın *Mir'âtü'z-Zafer'i* ve Hasan Kürdî'nin *Tarih-i Moskov Sene 1122'si* 1711 Prut seferi ile ilgili tarihlerdir.

1715'de Mora'nın Venediklilerden geri alınışı ve sonrasındaki mücadelelere dair de tarihler yazılmıştır. Bunların belli başlıcaları şunlardır: Vahîd Mahtûmî'nin rûznâme-rûzmerre (olayların günlük olarak kaydedilmesi) şeklinde kaleme aldığı *Târih-i Nâdir'in Vâkı'ât-ı Gazavât'ta*; Edirneli İsmail Paşazâde Mehmed Faris Paşa'nın Ravza-i Ali'si; Vekayî'nüvis Mehmed Raşid'in *Fetihnâme-i Cezire-i Mora'sı*. 1717'de Avusturya ile yapılan mücadeleler ve 1718 Pasarofça Antlaşması da Seyyid Hüseyin Vehbi'nin, *Risâle-i Sulhiyye* adlı eserinde anlatılmaktadır.

Patrona İsyanı ve 1736-1739 Savaşları

Osmanlı tarihinin en önemli hadiselerinden birisi olan ve "Patrona İsyanı" olarak adlandırılan 1730 İsyanı çeşitli eserlere konu olmuştur. 1730 İsyanı'nı anlatan tarihler şunlardır: Abdi'nin *Abdi Tarihi (Tarih-i Sultan Mahmud Han ibn Sultan Mustafa Han)* isimli eseri; Destârî Salih'in *Destârî Salih Tarihi (Vaka-i İbretnüümâ/Tarih-i Sefer-i İran)* isimli eseri; müellifi hakkında bilgi sahibi olmadığımız *Vakiât-i*

Takrîri Bin Yüz Kırk Üç de Tabrir Olunmuşdur, yine müellifinin kim olduğu tespit edilemeyen *Vak'a-yı Patrona Halil* isimli bir tarih bu devri konu alan eserlerdir.

1739 yılında Belgrad'ın yeniden fethi ve yapılan Belgrad Antlaşması üzerine birçok eser yazılmıştır. Bu sefer ve sonrasındaki gelişmeler hakkında yazılan tarihlerin başlıcaları ise şunlardır: Koca Ragıp Paşa'nın *Fethiyye-i Belgrad*'ı; Münif Mustafa'nın *Zafernâme-i Münif* (Fetihnâme-i Belgrad)'ı; Mustafa Mehmed'in Belgrad ve *Adakale Seferi ve Zaferi* (Sultan Birinci Mahmud Devri Vekayinamesi)'i; Vekayî'nüvis Mehmed Subhî'nin *Tarih-i Belgrad* (*Müzâkerât-ı Sulhiye Tarihçe-si*)'i; Kadı Ömer Efendi'nin *Abvâl-i Gazavât-ı Bosna*'sı; İsmail Ziyâî'nin *Metâlî ül-Aliyye* (*Tarih-i Hekimoğlu Ali Paşa*)'sı; Talatî mahlaslı bir askerî tarihi; Ebû Sehl Nu'mân Efendi'nin *Tedbîrât-ı Pesendîde*'si; İbrahim Naimeddin'in *Hadikatü's-Şühedâ-i Serhad*'di.

XVIII. Yüzyıl Osmanlı-İran Savaşları

XVIII. yüzyılın önemli gelişmelerinden biri de Osmanlıların İran'la yaptıkları savaşlarıdır. 1723-1762 tarihleri arasında Osmanlı-İran ilişkilerine dair yazılan birçok eser bulunmaktadır. Nadir'in *Vekayî-i Pür-Sanâyi-i Bedâyî*'si; Silâhşör Kemânî Mustafa Ağa'nın *Revan Fetihnâmesi*; müellifi belli olmayan *Vekayî-i Tiflis*; Kerkük-lü Abdürrezzak Nevres'in *Tebriziyye-i Hekimoğlu Ali Paşa* (*Tarihçe-i Nevres*)'sı; bir Hristiyan tarafından kaleme alınan *Gazavât-ı Cüyüş-ı Osmâniye*; Râgıp Paşa'nın *Tabkik* ve *Tevfik*'i; Sırrı'nın *Makale-i Vakı'a-i Kars fî Sene 1157* (*Vekayî-i Nadir Şah*)'i ve Suriyeli Berber Bedirî'nin 1741-1762 tarihleri arasındaki olayları ihtiva eden tarihi bu eserler arasında sayılabilir.

Osmanlı-Rus Savaşı (1768-1774)

Osmanlı tarihinin en büyük yenilgilerinden olan 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı ile ilgili müstakil tarihler kaleme alınmıştır. Mesela; Mustafa Kesbî, *İbretnümâ-yı Devlet*'de; Ahmed Resmî Efendi, *Hulâsatü'l-İ'tibâr*'da; Necatî Efendi, *Tarih-i Kırım*'da; Süleyman Penah Efendi, *Tarihçe*'sinde; Mahmud Sabit, *Tarih-i Silistre* (*Tarih-i Cedid-i Silistre*)'de; İbrahim bin Süleyman Nihalî, *Mir'âtü'd-Devle*'inde; Zekeriyazâde Mehmed Said, *Vekayî-i Zekeriyazâde* isimli eserinde; Azizzâde Hüseyin Râmiz, *Zübdetü'l-Vâkı'ât*'ta; Pîr Mehmed Efendi, *Târih*'inde; Hasan bin Yusuf Ahîskavî, *Tarihçe-i Cezayir* (*Tezhîbü't-Tevârih*)'de ve *Gazavât-ı Cezayirli Gazi Hasan Paşa*'da 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşının farklı yönleri anlatılmıştır.

Osmanlı-Rus-Avusturya Savaşı (1787-1792) ve Diğer Gelişmeler

1787-1792 tarihleri arasında devam eden Osmanlı-Rus-Avusturya savaşını konu alan tarihler de hazırlanmıştır. Bunların başlıcaları Zaimzâde Mehmed Sadık'ın *Vak'a-i Hamidiyye ve Nemçe Seferi*; Cizyedârzâde Ahmed Bahaeddin'in *Gazavât-ı Yusuf Paşa*; müellifi belli olmayan *Sefernâme-i Serdâr-ı Ekrem Yusuf Paşa*'dır.

Savaş haricinde İstanbul'daki gelişmeleri merkeze alarak kaleme alından tarihler de yazılmıştır. Bunlardan Taylesanîzâde Hâfız Abdullah Efendi, 1785-1789 yılları arasındaki hadiseleri; İsmail bin Hüseyin de *Vukuât-nâme* isimli tarihinde 1789-1798 yılları arasında meydana gelen saray ağırlıklı bazı olayları yazmışlardır.

XIX. Yüzyıl Tarihçileri

III. Selim Dönemi Kaynakları

On dokuzuncu yüzyılın başları, III. Selim dönemi ve tahttan indirilmesiyle ilgili pek çok eser kaleme alınmıştır. *Tüfengçibaşı Ârif Efendi Tarihçesi*; müellifi belli olmayan *Yayla İmamı Risalesi (Tarih-i Vekayi-i Selimiyye)*; Dihkânîzâde Ubeydullah Kuşmanî'nin *Fezleke-i Nasîbât-ı Kuşmânî*; Ahmed Câvid'in *Hadîka-i Vekayi*; Ket-hüdazâde Said'in *Neticetü'l-Vekayi* ve Celal Beyzâde'nin *Sultan-ı Selim Sâlis* Tarihi bu dönemin en önemli kaynaklarıdır.

III. Selim dönemi Osmanlı-Rus ilişkilerine dair de önemli tarihler kaleme alınmıştır. Müellifinin kimliği tespit edilemeyen Kethüda Said Tarihi veya *Said Efendi Tarihçesi*, *Tarih-i Vak'a-i Selimiye ve Türk-Rus Münasebetleri ve Savaşları Tarihi (Tarih-i Sefer-i Rusya)* adlarıyla bilinen tarihler bunların en önemlileridir.

Fransa'nın Mısır'ı İşgali

Osmanlı Devletine büyük darbe indiren Fransa'nın 1798 yılında Mısır'ı işgaliyle ilgili çeşitli tarihler kaleme alınmıştır. Bunların başlıcaları şunlardır: Hasan İzzet Efendi'nin *Ziyanâme'si*, Mehmed Emin Karahanzâde'nin *Tarihçe'si*, Mustafa Resmî Efendi'nin *Vak'anâme-i Mısır'ı*; Abdurrahman bin Hasan Cebertî'nin Arapça *Mazharü't-Takdîs bi-Zebâbi Devleti'l-Fransis'i ve Acâibü'l-Âsâr fî't-Terâcîm ve'l-Abbâr'ı*, Said Efendi'nin *Tarih-i Vâsf-ı Cezzâr Ahmed Paşa'sı* bu dönemi ele almaktadırlar.

Aynı döneme ait, Mehmed Haşim Efendi'nin *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*'i isimli eserinde ise, Ferah Ali Paşa'nın Kafkaslardaki faaliyetleri ile Abaza ve Çerkesler anlatılmaktadır.

II. Mahmud Dönemi ve Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılması Kaynakları

II. Mahmud dönemi olaylarını ihtiva eden tarihlerin belli başlıları şu şekilde sıralanabilir: Câbî Ömer Efendi'nin *Câbî Tarihi (Tarih-i Sultân Selim-i Sâlis ve Mahmud-ı Sâni)* isimli tarihi ki, 1788-1814 tarihleri arasındaki günlük olaylar anlatılmaktadır. Soğan Ağa Camii İmamı Mehmed'in 1807-1813 tarihlerindeki hadiseleri anlattığı *Cerîde'si*; Neşet isimli bir müellifin *Vekayi-i Baba Paşa Fi't-Tarih* isimli 1787-1820 arası olayları anlattığı tarihi; Ahmed Rifat Efendi'nin III. Selim'in öldürülmesinden 1812'ye kadar olan olayları anlattığı *Mecmua-i Vekayi-i Asr-ı Mahmud Han-ı Adlî* isimli eseri II. Mahmud dönemine kaynaklık etmektedirler.

II. Mahmud döneminin bir diğer önemli meselesi de 1821'de Mora'daki Rumların ayaklanmasıdır ve bu isyana dair tarihler yazılmıştır. Moralı Melek Bey'in, Mora İhtilali Tarihi, Vahî Mehmed Paşa'nın *Tarih-i Vak'a-i Cezire-i Sakız'ı*; Mehmed Mansur'un Rum *Fetretine Dair Tarihü* ilk akla gelen eserlerdir. Bu eserlerin dışında da Mora İsyanı'nı anlatan bazı eserler vardır.

II. Mahmud döneminde 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması üzerine birçok tarih yazılmıştır. Vekayi'nüvis Esad Efendi'nin *Üss-i Zafer*; Mehmed Daniş'in *Neticetü'l-Vekayi*; Şirvânî Fatih Efendi'nin *Gülzâr-ı Fütûhât* ve yazarı belli olmayan *Yeniçeriliğin İlgasına Dair Bir Risâle* gibi eserlerde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması anlatılmaktadır.

II. Mahmud dönemi Osmanlı-Rusya arasındaki münasebetleri konu alan tarihler de kaleme alınmıştır. Bunların en önemlileri Abdulkhak Molla'nın *Tarih-i Livâ*; Mahmud Celaledin Paşa'nın *Mir'at-ı Hakikat* adlı eserlerdir.

II. Mahmud dönemi Osmanlı-Sırp münasebetlerine dair Belgradlı Raşid Efendi'nin *Tarih-i Vak'a-i Hayretnümâ-i Belgrad ve Sırbistan* isimli iki ciltlik eseri ise 1802-1848 yılları arasındaki gelişmeleri konu alan önemli bir kaynaktır.

SIRA SİZDE

Osmanlı tarihçileri sadece padişahın etrafındaki olayları mı kaydetmişlerdir?

DİĞER OSMANLI TARİHİ KAYNAKLARI

Ruznâmeler ve Ruzmerreler

XVIII. yüzyılda karşımıza **sır kâtipleri** tarafından tutulan padişahların hayatlarının gün gün anlatıldığı ruznâmeler çıkar. Sır Kâtibi Hıfzî Ağa'nın *Ruznâme-i Sultan Mahmud Han* isimli eseri tespit edilebilen ilk ruznâmedir ve 28 Eylül 1730-31 Ağustos 1731 tarihlerini ihtiva eder. Sır Kâtibi Selâhi'nin, *Zabt-ı Vekayi-i Yevmiyye-i Cenâb-i Hazret-i Şebriyârî* isimli eserinde 24 Mayıs 1735-10 Eylül 1738 tarihleri arası gün-gün anlatılır. Kadı Ömer'in *Ruznâme'si* ise 1744-1750 yılları arasındaki hadiseleri gün gün anlatır. Sır Kâtibi Kahvecibaşı Ahmed Bey'in *Ruznâme'si* 20 Mayıs-16 Temmuz 1755 ve 26 Ağustos-30 Eylül 1755 tarihleri arasındaki padişahın faaliyetlerini anlatır. Sır Kâtibi Abdullah Efendi'nin *Ruznâme'si* 30 Ekim 1757-3 Ekim 1763 arasını; Sır Kâtibi Mustafa Efendi'nin *Ruznâme'si* 11 Temmuz 1774-2 Mart 1775; Sır Kâtibi İsmail Zihni Efendi, Sır Kâtibi Ebubekir Sıdkı Efendi ve Sır Kâtibi Bolevî İbrahim Efendi tarafından tutulan ve 14 Mayıs 1778-17 Aralık 1779, 7 Aralık 1782-5 Nisan 1789 tarihleri arasındaki günlük olayları bazı gün ve ayları atlayarak anlatan müsvedde hâldeki *Ruznâme* bu tür eserlerdendir. Sır Kâtibi Ahmed Efendi tarafından tutulan *Ruznâme* 15 Mart 1791-Aralık 1802; III. Selim dönemine ait bir başka *Ruznâme* parçası 1791-1792; bir diğer parça *Ruznâme* ise 19 Kasım 1789-13 Mart 1791 tarihleri arasındaki olayları konu edinmektedir. IV. Mustafa dönemine ait parça hâlinde bulunan bir *Ruznâme* ise Aralık 1807'deki bir aylık hadiseleri ihtiva eder.

Sır kâtipleri Ahmed Faiz Efendi, Arif Muhit Bey ve Feyzullah Efendi tarafından tutulmuş *ruznâme* ise III. Selim devrinden başlayıp, IV Mustafa dönemini ve II. Mahmud'un hükümdarlığının ilk yıllarını ihtiva eder. II. Mahmud'dan sonra ise bu tür ruznâmelere rastlanılmamaktadır.

Sır kâtiplerinin yanı sıra hadiseleri günlük olarak kaleme alan başka müelliflere de rastlanılmaktadır. Bu tür eserlere ise *ruzmerre* adı verilir. 21 Aralık 1754-5 Nisan 1766 tarihleri arasındaki hadiseleri gün gün veren ve yazarı kütüphane kataloğunda Seyyid Hüsnü olarak geçen bir *ruzmerre* vardır. Nakşî Mustafa Ağa, Sultan III. Mustafa'nın günlük faaliyetlerini anlattığı bir *ruzmerre* yazmıştır. Yine III. Mustafa döneminde kaleme alınmış ve müellifi belli olmayan eser de 18 Mart 1769-20 Kasım 1779 tarihleri arasındaki hadiseler anlatılır. 22 Ocak 1774-25 Aralık 1790 yılları arasındaki hadiseleri gün gün anlatan başka bir *ruzmerre* daha vardır. Hafız Hızır İlyas Ağa'nın *Tarih-i Enderun (Letaif-i Enderun)*'u da 1812-1830 yılları arasındaki saray hadiselerini teferruatlı olarak anlatan bir ruzmerredir. Saray hayatı açısından son derece kıymetli bir eserdir.

Sefaretnâmeler ve Osmanlı Elçileri

Osmanlı elçilerinin elçilik görevlerine dair yazdıkları eserlere "Sefaretnâme" adı verilir. Osmanlı elçileri özellikle 18. yüzyıldan itibaren gittikleri devletlerin askeri gücü, devlet yapısı ve toplum hayatı ile ilgili bilgi toplayıp, gözlemler yaptılar. Elçilerimiz gördüklerini anlatan raporlar hazırlayarak, Osmanlı yönetimine sundular.

Sır kâtibi: Hasoda ağalarından olup, padişahın hususi yazıcısına verilen addır.

Sefaretname denilen elçi raporları Osmanlı İmparatorluğu'nun batıya bakışının değişerek, devlet ve toplum hayatının şekillenmesinde önemli rol oynadı.

Osmanlı elçilerinin yazdığı ilk elçilik raporu Fatih döneminde Avusturya'ya elçi olarak giden Hacı Zağanos'a aittir. Kara Mehmed Paşa, Vasvar Muahedesi'nden sonra 1655'te Avusturya ile dostluk münasebetlerini geliştirmek için Viyana'ya elçi olarak gönderilmiş ve paşa elçiliğine dair kısa bir sefaret takriri (raporu) hazırlamıştır.

Osmanlı elçilerinin yazdığı sefaretnâmeler arasında en fazla üzerinde durulan eser Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin 1720-1721 tarihli *Fransa Sefaretnâmesi*'dir. Eser edebî ve tarihî kıymetinin yanı sıra, Osmanlı toplum yaşantısına yaptığı tesir açısından da önemlidir. Bu sefaretnâme Osmanlı İmparatorluğu'nun batıya bakışının değişmesinde önemli rol oynamıştır. Bir kısmı rapor olmak üzere kırktan fazla bilinen sefaretnâme bulunmaktadır. Bu eserler ve muhtevaları için bu konuda hazırlanan el kitaplarına; ansiklopedi maddelerine müracaat edilmelidir.

1793'ten itibaren Osmanlı Devleti yabancı ülkelerde daimi elçilikler açmaya başlamıştır. Yusuf Ağâh Efendi, 1793-1796 yılları arasında İngiltere'de elçi olarak bulunmuştur. Yusuf Ağâh Efendi'nin, Türkiye'de ve İngiltere'de olup biten hadiseler, siyasi görüşmeleri ve yazışmalarını içeren notlarına ilave olarak İstanbul'a gönderdiği ve kendisine gönderilen yazışmaları, ismini bilmediğimiz birisi tarafından, *Havadisnâme-i İngiltere* adı altında toplanarak bir eser meydana getirilmiştir.

Mahmud Raif Efendi, Yusuf Ağâh Efendi'nin maiyetinde Londra elçiliği sır ka-tipliği yapmış ve 1793-1796 yıllarında İngiltere'de kalışı sırasında gördüklerini önceki sefaretnâmelerden farklı biçimde Fransızca olarak *Journal du Voyage de Mahmoud Raif Effendi en Angleterre* ismiyle kaleme almıştır.

Bu konu hakkında şu kitaba bakınız: Faik Reşit Unat (1987), Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri, Ankara.

K İ T A P

Islahat Risaleleri

Devlet düzenindeki aksaklıkları ve çözüm yollarını göstermek için değişik dönemlerde bazı devlet adamları raporlar kaleme almışlardır. Bunlara genellikle ıslahatnâme, ıslahat risalesi veya ıslahat layihası denilir. Ayrıca nasihatnâme veya siyasetnâme kitapları olarak da bilinirler.

XVI -XVIII. Yüzyıl Islahatnâmeleri

Devlet düzenindeki aksaklıklara ve çözüm önerilerine dair ilk kitaplar XVI. yüzyılın sonlarında yazılmıştır. Şehzâde Korkud'un *Risalesi* bu alandaki ilklerdendir. Aynı yüzyılda kaleme alınan diğer ıslahatnâmeler ise şunlardır: Lütü Paşa'nın *Âsafnâme*'si; müellifi henüz tespit edilemeyen *Kitab u Mesâlibi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'mînîn* isimli eser; Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Nushatü's-Selâtin*'i ve *Mevâidü'n-Nefâis fî Kavâidi'l-Mecâlis* ve *Hakâyiku'l-Ekalim*'i; müellifi belli olmayan ve III. Murad'a sunulan *Hırzû'l-Mülûk*; Hasan Kâfi Akhisârî'nin *Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-A'lem* adlı raporlardır. Bu eserlerin önemli bir bölümü yeni Türkçe harflere aktarılmıştır.

XVII. yüzyılda yazılan ıslahatnâmeler ise şunlardır: Veysî'nin *Habnâme*'si; muhtemelen 1620'de hazırlanıp, dönemin hükümdarı II. Osman'a sunulan ve müellifi belli olmayan *Kitâb-ı Müstetâb*; Koçi Bey'in *Risaleleri*; yine Koçi Bey'e ait olduğu tahmin edilen *Velîyüddin Telbisleri*; IV. Murad'ın musahiblerinden Aziz Efendi'nin *Kanûn-nâme-i Sultânî li-Aziz Efendî*'si; Kâtip Çelebi'nin *Düstûrî'l-Amel li-İslabi'l-*

Halel'i ve Mizânü'l-Hakk fî İhtiyari'l-Abakı; Hezarfen Hüseyin Efendi'nin, *Telhî-sü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âli Osman*'ı XVII. yüzyılın sorunlarına reçete üreten eserler olarak bilinmektedir.

Osmanlı yönetiminin ana kaidelerinden birisi de “kanun-i kadim”, yani eskiden beri uygulanmakta olan kanunlara riayettir. Hemen hemen yukarıdaki bütün layihalarda kanun-ı kadime uyulmamasının düzenin bozulmasına sebep olduğu ileri sürülür. İmparatorluğun iki önemli müessesesi olan devşirme ve tımar sistemine adam alınırken kanunlara uyulmamasının bu iki kurumu bozduğu iddia edilir.

Aynı şekilde layiha yazarları, Osmanlı devlet düzenindeki çözülmenin temel sebepleri olarak adaletin aksaması, rüşvet, adam kayırmanın yaygınlaşması, memuriyetlerin hak etmeyenlere verilmesi; saray kadınları ve padişah musahiplerinin sözleriyle hareket edilmesi ve devlet işlerinde müşavereye önem verilmemesinde görürler.

Osmanlı devlet düzenindeki bozuklukların düzeltilmesi için layiha kaleme alan yazarlar devlet kademelerindeki görevliler oldukları görülür. Osmanlı sistemi içerisinde yetiştikleri için farklı bir dünya görüşüne sahip değillerdi. Sorunları doğru tespit ettikleri muhakkaktır fakat değişen dünya şartlarının analizini yapamadılar ve genellikle Osmanlı askeri gücünün zirvede olduğu klasik döneme tekrar dönüşmesini önerdiler. Osmanlı malî-askerî ve idarî örgütlenmesinin belkemiği olan tımar sisteminin değişen dünya şartlarına uygun olmadığını anlayamadılar ve bu sistemin tekrar ihya edilmesinde ısrar ettiler.

Vezirler ailesi Köprülüler'in devlet otoritesini sağlamasıyla birlikte bir süre ihtiyaç duyulmayan ıslahatnâmeler, İkinci Viyana kuşatmasında yaşanan bozgun ve ardından gelen problemlerle birlikte XVIII. yüzyılda tekrar ortaya çıktı. Bunun üzerine bu yüzyılda da pek çok ıslahatnâme tarzı eserler kaleme alındı. Bunlar arasında İbrahim Müteferrika'nın 1731'de I. Mahmud'a sunduğu ve Müteferrika Matbaası'nın dokuzuncu kitabı olarak 1732'de yayımlanan *Usulü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem, yani Milletlerin Düzeninde Tutulacak İlmi Usûller* isimli eseri dikkatleri çekmektedir. Bu layiha siyasetnâme türünde bir çalışmadır ve daha çok devlet düzeni ve askerlik sanatıyla ilgilidir. Müteferrika, Sultan I. Mahmud'a bir nevi ıslahat projesi gibi sunduğu eserinde Avrupa'daki devlet yönetimi şekillerinden bahseder. Eserinde ayrıca fizik, astronomi ve coğrafya ilimlerinin devlet yönetimindeki önemi üzerinde durarak, bu ilimlerin gelişmediği bir ülkede sağlam bir devlet düzeninin kurulamayacağını söyler. Bunun yanında “nizâm-ı cedid”, yani “yeni düzen” tabirini kullanarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun da XVIII. yüzyıl Avrupa'sında gelişen yeni askerlik düzenlerini mutlaka alıp uygulaması gerektiğini ifade eder.

Canikli Ali Paşa'nın *Tedâbirü'l-Gazavat'ı* (*Tedbir-i Cedid-i Nâdir/Tedbir-i Nâdir*) XVII. yüzyıl nasihatnamelerine benzer. 1774-1776 yılları arasında kaleme alınan eserde devlet kurumları tenkit edilip, yapılan hatalar belirtilip, askeri, mali ve idari konularda yapılması gereken ıslahatlar üzerinde durulur.

Bu dönemin önemli yazarlarından birisi de Ahmed Resmî Efendi'dir. Ahmed Resmî Efendi, 1769'da Halil Paşa'ya ve 1772'de ise Muhsinzâde Mehmed Paşa'ya devlet ile ordunun durumlarına dair birer “lâyiha” sundu. Halil Paşa'ya sunduğu layihasında işe ve asker toplama sisteminin iflas etmiş olduğu, askeri kadrolardaki usulsüzlükler, orduda disiplin ve eğitimin olmaması üzerinde durmaktadır. Sadrazam Muhsinzâde Mehmed Paşa'ya sunduğu layihada ise tarihi hadiselerden bahsederek, devletin savaşmak yerine hudutlarını muhafazaya gayret etmesi gerektiğini anlatır. 1783'te kaleme aldığı *Hulâsatü'l-İtibâr* isimli eserinde de 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı hakkındaki görüş, tenkit ve intibalarını zikreder.

Bu konuda daha geniş bilgiye ulaşmak için bakınız: Mehmet Öz, *Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul 1997.

K İ T A P

Nizâm-ı Cedid Layihaları

III. Selim'den önce birçok padişah ıslahat yapmışsa da bunlar bir program dahilinde değildi. Tehlike kapıya geldiği zaman ıslahat yapılmış, uzaklaşınca bırakılmıştı. III. Selim, ıslahatlara girişmeden önce Avrupa'yı tanımak için harekete geçti. Zısto-vi Antlaşması'nın imzalanmasından sonra yakın adamlarından Ebubekir Ratib Efendi'yi elçi olarak Viyana'ya gönderdi. Burada 8 ay kalan Ratib Efendi, yaptığı araştırmalar sonucunda Avusturya'daki askeri sistemi ve diğer kurumları anlatan bir sefaretnâme kaleme aldı. Bu eseri inceleyen padişah, kendi düşüncelerini de ilave ederek bir ıslahat programı hazırlamaya başladı. Ayrıca ileri gelen devlet adamlarının 22'sinden yapılması gereken ıslahat için layiha hazırlamalarını istedi. Bu 22 kişinin içinde Osmanlı ordusunda hizmet eden Fransız Berentano ile İsveçli d'Ohs-son gibi isimler de vardı.

Raporlarda bir görüş birliği olmamakla birlikte, acil yapılması gereken iş olarak askeri reformlar gösteriliyordu. III. Selim, bu görüşleri aldıktan sonra İbrahim İsmet Bey'in başkanlığında 10 kişilik bir heyet kurarak yapılacak ıslahat için bir program hazırlanmasını istedi. Askeri konuların yanı sıra idari, mali, siyasi alanlarda da yapılacak reformları içeren 72 maddelik bir program hazırlandı. Baron de Tott ve 1794'ten sonra Fransa'dan getirtilen diğer uzmanların da tavsiyeleri ve gözetimleri altında Nizâm-ı Cedid uygulamaları başladı. III. Selim döneminde Nizâm-ı Cedid'i Avrupalılar'a tanıtmak için yapılan reformlarla ilgili bilgi veren eserler de kaleme alınmıştır. Mahmud Raif'in İstanbul'da 1798'de Mühendishane Matbaası'nda basılan *Tableau des Nouveaux Reglements de l'Empire ve Seyyid Mustafa'nın 1802'de İstanbul'da Üsküdar Matbaası'nda basılan Diatribe sur l'etat Acüuel de l'art Militaire, du Genie, et des Siences* isimli Fransızca kitapları bu tür eserlerdir.

Burada şunu ilave emek yerinde olacaktır. II. Mahmud döneminde yapılan büyük reformlara rağmen, bu dönemde yazılan ıslahat risalesi oldukça azdır. Keçeci-zâde İzzet Molla ve Ragıp Efendi devlet düzeninde yapılması gereken ıslahatla ilgili II. Mahmud'a birer risale sunmuşlardır.

Islahat layihaları hangi ihtiyaca binaen kaleme alınmışlardır?

SIRA SİZDE

4

Bu konuda daha geniş bilgi için bakınız: Enver Ziya Karal (1942), "Nizâm-ı Cedid'e Dair Lâyihalar", Tarih Vesikaları, sayı: I/6 (İstanbul), sayfa: 411-425.

K İ T A P

Kanunnâmeler, Devlet Teşkilatı ve Teşrifata (Devlet Protokolü) Dair Eserler

XVII. yüzyıl başlarında Osmanlı bürokrasisinde çeşitli görevlerde bulunan Ayn Ali, Osmanlı toprak düzeni, kanunları ve maliyesiyle ilgili yazdığı iki kitabıyla meşhur olmuştur. Ayn Ali, merkez ve taşra teşkilatlarını anlattığı iki eserini devlet görevlilerinin kullanması için el kitabı olarak hazırlamıştır. 1607'de Veziriazam Kuyucu Murad Paşa'nın emriyle kaleme aldığı *Kavânin-i Âl-i Osmân der-Hulasa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*'da timar ve zeamet sistemine dair kanun ve uygulamaları anlatır. Veziriazam Kuyucu Murad Paşa'nın teşvikleriyle 1609'da yazdığı diğer eseri

Risâle-i Vazîfe-horân ve Merâtib-i Bendegân-ı Âl-i Osmânî'da, 1609 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda maaş alan gruplar hakkında bilgi verir.

Nişancı Abdurrahman Paşa tarafından XVII. yüzyıl ortalarında derlenen kanunname önemli bir teşkilat kanunnamesidir. Avni Ömer Efendi de *Kanûn-ı Osmânî Mefhûm-ı Defter-i Hakanî* isimli eserini XVII. yüzyılın ortalarında kaleme almıştır.

Hezarfen Hüseyin Efendi, 1670'li yıllarda kaleme aldığı *Telbîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âli Osman* da önemli bir kanunname derlemesidir. Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi gibi timar sistemine yönelik yazılmış değişik kanunname ve risaleler de vardır.

Ebubekir bin Behram, II. Süleyman'ın emriyle 1689'da kaleme aldığı *el-Fethu'r-Rahmanî fî tarzî'd-Deveti'l-Osmânî* isimli eserinde Osmanlı Devleti'nin genel durumunu, devlet teşkilatını anlatır ve imparatorluk vilayetlerinin geniş bir şekilde tasvirini yapar. Müellifi belli olmayan *Kavânîn-i Osmânî ve Râbita-i Âsitâne* isimli risale de devlet teşkilatına dair bir eserdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun teşrifat (protokol) kaide ve usullerine *Fatih Kanunnâmesi*nden itibaren birçok layiha ve kanun derlemesinde rastlamaktayız. Ancak ilk defa bir teşrifâtçı tarafından bu büronun kaide ve usullerinin derlemesini, XVIII. yüzyıl başlarında Ni'metî Ahmed Efendi yapmıştır. Ancak müellifin eseri günümüzde mevcut değildir. Bu yüzden bu konuda yazılmış ve günümüze ulaşmış olan ilk eser aynı müellifin oğlu Teşrifâtizâde Mehmed bin Ahmed'in *Defter-i Teşrifât* adlı eseri olduğu kabul edilmektedir. XVIII. yüzyıl bürokratlarından Naili Paşa da *Mukaddime-i Kavânîn-i Teşrifât* adlı bir eser meydana getirmiştir.

Mehmed Âkif Bey, 1758-1761 yılları arasındaki, bilhassa teşrifâtla ilgili hadiseleri anlatan *Târib-i Cülûs-ı Sultan Mustafa-i Sâlis* isimli bir eser yazmıştır. Mustafa Münif Efendi, *Defter-i Teşrifât* isimli 1800'de ve daha önceki yıllarda vuku bulan teşrifât merâsimlerini ve kaidelerini anlatan bir eser yazmıştır. Esad Efendi'nin *Teşrifât-ı Kadîme*'si de Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanan teşrifat kaidelerini anlatan önemli bir eserdir.

Surnâmeler

Padişah çocuklarının doğum, sünnet ve düğün törenlerini anlatan edebi ve tarihi eserlere "surnâme" denir. Bu eserlerde şenliklerde yapılan eğlenceler, törenler teferruatlı olarak tasvir edilir. Bu eserler sadece bir düğün ve şenlik tarihi olmayıp, dönemin adet, gelenek, görenek hatta iktisadi hayatına da ışık tutmaları bakımından tarihin kaynakları arasındadırlar.

Müellifinin kimliği tam olarak belli olmayan *İntizâmî Sûrnâmesi*'nde 1582 yılında III. Murad'ın şehzadesi III. Mehmed için yapılan sünnet düğünü anlatılmaktadır. Aynı şenlik Gelibolulu Mustafa Âlî tarafından da *Câmiu'l-Buhûr Der-Mecâlis-i Sûrismiye* kaleme alınmıştır.

Yusuf Nâbî, *Vekayi-i Hitân-ı Şehzâdegân-ı Hazret-i Sultan Mehmed (Surnâme)* veya *Nâbî Sûrnâmesi* adlı eserinde IV. Mehmed'in şehzadeleri Mustafa ve Ahmed'in sünnet düğünleri; *Abdî Sûrnâmesi*'nde 1675'teki IV. Mehmed'in şehzadeleri Mustafa ve Ahmed için yaptırdığı sünnet düğünü ve yine bu padişahın kızı Hatice Sultan'ın Musahib Mustafa Paşa ile evlenmesi vesilesiyle yapılan şenlikler yer almaktadır. Anonim bir surnâmede II. Mustafa'nın kızlarından Emine Sultan ile Çorlulu Ali Paşa'nın ve Ayşe Sultan ile Köprülüzade Nu'man Paşa'nın 1708'deki düğünleri; yine anonim bir başka surnâmede III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan ile Silahdar Ali Paşa'nın 1709'daki düğünlerinde yapılan şenlikler anlatılmaktadır. Başka bir anonim surnâmede ise II. Mustafa'nın kızı Safiye Sultan'ın Merzifonlu Kara

Mustafa Paşa'nın oğlu Ali Paşa ile 1710'da evlenmeleri; Seyyid Hüseyin Vehbi tarafından kaleme alınan ve Levni tarafından minyatürlenmiş *Vebbî Sûrnâmesi*'nde III. Ahmed'in şehzadeleri Süleyman, Mustafa, Mehmed ve Bâyezid'in sünnet düğünleri anlatılır. Sultan II. Mustafa'nın kızları Ayşe Sultan'ın Eğriboz Muhafızı İbrahim Paşa ve Emetullah Sultan'ın Sirke Osman Paşa ile 1720'de yapılan düğünleri; yine Mehmed Efendi tarafından kaleme alınan ve yanlışlıkla *Hazîn Sûrnâmesi* olarak isimlendirilen *Surnâme*'de de 1720'de III. Ahmed'in şehzadeleri Süleyman, Mustafa, Mehmed ve Bâyezid için yapılan sünnet düğünü konu edilmektedir. Anonim bir surnâmede 1724'te III. Ahmed'in kızları Ümmü Gülsüm'ün Ali Paşa, Hatice Sultan'ın Ahmed Paşa, Atika Sultan'ın Mehmed Paşa ile evlenmeleri vesilesiyle yapılan şenlikler; *Haşmet Sûrnâmesi*'nde (Vilâdetnâme-i Hümâyûn/Hibetullah Sultân Vilâdetnâmesi) III. Mustafa'nın kızı Hibetullah Sultan'ın 1759'daki doğumu üzerine yapılan şenlikler; *Melek İbrahim Sûrnâmesi* (Vilâdetnâme-i Hatice Sultân)'nda Sultan I. Abdülhamid'in 1776 Aralık'ında doğan kızı Hatice Sultan'ın doğumu vesilesiyle yapılan şenlikler; Halil İbrahim Rif'at Bey, *Rif'at Sûrnâmesi* veya *Gülşen-i Hürremî* ismini taşıyan surnâmesinde yer almaktadır.

1834 yılında Sultan II. Mahmud'un kızı Saliha Sultan ile Halil Rif'at Paşa'nın düğünleri anonim bir surnâmede anlatılır. Hızır Efendi, kendi adını taşıyan surnâmesinde, 1836'da Sultan II. Mahmud'un şehzadeleri Abdülmecid ve Abdülaziz için yapılan sünnet düğününü; Mehmed Lebîb Efendi, kendi adıyla anılan *Lebîb Sûrnâmesi*'nde II. Mahmud'un kızı Mihrimah Sultan'ın 1836'da Ferik Mehmed Paşa ile evlenmeleri münasebetiyle yapılan şenlikler ile Şehzade Abdülmecid ve Şehzade Abdülaziz'in 1836'daki sünnet düğünlerini yazmaktadırlar. Hasan Tahsin Bey, *Tab-sin Sûrnâmesi* isimli eserinde 1847'de Sultan Abdülmecid tarafından şehzadeleri Mehmed, Murad ve Abdülhamid için tertip edilen sünnet düğünü; Abdunnâfi İffet Efendi, *Nâfi' Sûrnâmesi*, *Sûrnâme-i Selâtin ve Peyâm-ı Sûr* gibi isimleri olan surnâmesinde Sultan Abdülmecid'in kızları Cemile Sultan ile Mahmud Celaleddin Paşa'nın ve Münire Sultan ile İbrahim İlhami Paşa'nın 1858'de yapılan düğün şenliklerini anlatırlar.

Mehmet Arslan, Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri, I-V, İstanbul 2010-2011.

K İ T A P

Münşeât Mecmuaları

Osmanlı tarihinin en önemli kaynaklarından biri de **münşeât mecmualarıdır**. Münşeât mecmualarının çoğu yazışmaları yapan kişi adınadır veya içinde birden fazla kişinin yazışmaları toplanmıştır. Yazışmaların yanı sıra müellifle ilgili birçok vesikayı da ihtiva ederler. Mecmua diye isimlendirilen bu eserlerin çoğu edebî eserlerdir. Bu mecmualar, müelliflerin şiirlerini, çeşitli mektuplarını, yazarların kendisi ve aileleri ile ilgili bilgileri ve değişik kayıtları ihtiva eder.

Bir diğer münşeât mecmuası türü ise kâtiplere inşa (resmi yazışma) tekniğini öğretmek için hazırlananlardır. Bunlara kâtip el defterleri de denir. Münşeât mecmualarının idari ve siyasi vesikaları ihtiva edenleri ise tarihçiler açısından en önemli olanlardır.

Feridun Ahmed Bey'in *Münşeâtü's-Selâtin*'i; Rami Mehmed Paşa'nın *Münşeât*ı; Gelibolulu Mustafa Âli'nin *Menşei'l-İnşâ*sı; Hoca Saadeddin'in *Münşeât*ı; Sarı Abdullâh'ın *Düstûrü'l-İnşâ*sı; Ragıb Paşa'nın *Münşeât (Telbisât)*ı; *Nergisî'nin Münşeât*ı ve Vakanüvis Esad Efendi'nin *Münşeât*ı akla gelen ilk önemli münşeât mecmualarıdır.

Münşeât Mecmuası: Bazı yazışma örneklerinin bir araya getirildiği kitaplara verilen genel bir addır.

BİYOGRAFI ESERLERİ

Osmanlı devlet adamları ve önde gelen şahsiyetlerin hayatları hakkında bakılacak bir çok el kitabı bulunmaktadır. Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmani, I-IV, İstanbul 1327/1909; İbnülemin Mahmud Emin Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul 1957; Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi*, 1442-1930, I-IV, Ankara 1978; İsmail Hami Danişmend, *İzablı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, V. Cildi, *İlmiye Salnamesi*; *Hariciye Salnamesi*, ayrıca İslâm Ansiklopedileri'nin ilgili maddelelerinde de bu isimlerin bazıları hakkında bilgiler bulunmaktadır. Biyografiler içerikleri bakımından ulema, devlet adamlar (vezirler, kaptan-ı deryalar vs) veya şairlerin biyografileri olabileceği gibi, hepsini bir arada veren eserler de olabilirler. Bu eserler sadece biyografilerini ele aldıkları şahısların hayat hikayelerini vermezler, aynı zamanda yaşadıkları dönemler hakkında da bilgiler vererek tarihe kaynaklık ederler.

Taşköprülüzâde Ahmed'in Arapça olarak yazdığı *Şakaik-ı Nu'maniye* Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan 1558 yılına kadar imparatorlukta yaşamış olan tarikat şeyhleri ve âlimlerin biyografilerini ihtiva eder. Bu eser, padişah dönemine göre bölüm bölüm yazılmıştır. Dolayısıyla ait olduğu dönemin ilim ve fikir hayatını da vermektedir.

Bu eserin Türkçe çevirisi Osmanlı döneminde yapılmış ve birçok zeyli (eki) yazılmıştır. *Şakaik-ı Nu'maniye ve zeylleri* tıpkıbasım ve indeksli olarak beş cilt halinde yayınlanmıştır. (*eş-Şakaiku'n-Numâniye ve Zeyilleri*, I-V, (Hazırlayan: Abdülkadir Özcan), İstanbul 1989).

Müstakîmzâde Süleyman Sâdeddin, *Devbâtü'l-Meşâyib*'de ilk Osmanlı şeyhülislâmı olarak kabul edilen Molla Fenârî'den 1745'te ölen Feyzullah Efendizâde Mustafa Efendi'ye kadar 63 şeyhülislâmın biyografisini anlatmıştır. Müellif eserine daha sonra iki zeyl (ek) yazarak 25 şeyhülislâmın biyografisini de eserine ilave etmiştir. *Devbâtü'l-Meşâyib*, çok beğenildiğinden bu esere daha sonra birçok zeyl yazılmıştır. Ayıntabî Mehmed Münib Efendi'nin yaptığı zeylini Süleyman Faik Efendi devam ettirmiştir. Mektubizâde Abdülaziz Efendi ise Süleyman Faik'in zeylini yetersiz bularak esere yeniden bir zeyl yazmıştır. Ahmed Rifat, Müstakîmzâde'nin eseri ile zeyillerini kullanıp, bunlara birkaç biyografi ekleyip eseri *Devbatü'l-Meşâyib Ma'a Zeyl* ismiyle yeniden kaleme almıştır.

1724'te vefat eden Osmanzâde Taib, *Hadikatü'l-Vüzerâ* isimli eserinde ilk Osmanlı veziri olduğu iddia edilen Alaeddin Paşa'dan Rami Mehmed Paşa'ya kadar olan 93 sadrazamın biyografisini kaleme almıştır. Ancak eserin ihtiva ettiği dönemde veziriazamlıkta bulunmuş olan 12 kişi atlanmıştır. *Hadikatü'l-Vüzerâ* sonradan oldukça meşhur olmuş ve birçok zeyli kaleme alınmıştır. Dilâver Ağazâde Ömer Vahid Efendi'nin zeyli III. Ahmed'in ilk sadrazamı Kavanoz Ahmed Paşa'yla başlayıp, Nevşehirli İbrahim Paşa ile bitmekte ve 13 sadrazamın biyografisini ihtiva etmektedir. Şehrîzâde Mehmed Said'in *Gül-zîbâ* adını verdiği zeyl Osmanzâde'nin bıraktığı yerden Said Mehmed Paşa'ya kadardır. Ahmed Cavid'in *Verd-i Mutarrâ* isimli zeyli Ragıp Paşa'dan III. Selim dönemi sadrazamı Yusuf Ziyaeddin Paşa'nın ilk sadaretine kadar 24 sadrazam biyografisini ihtiva eder. Bağdadî Abdülfettâh Şevket'in zeyli Yusuf Ziyaeddin Paşa ile Alemdar Mustafa Paşa arasındaki sadrazamlardan bahsetmektedir. Ahmed Rifat Efendi'nin *Zeyl-i Verdü'l-Hadâikî* Yusuf Ziyaeddin Paşa'nın ikinci sadaretinden Yusuf Kâmil Paşa'nın 1863'teki sadrazamlığına kadar gelir.

Mehmed Hafid Efendi, 1451'deki Baltaoğlu Süleyman Bey'den 1792-1803 yılları arasında görev yapan Küçük Hüseyin Paşa'ya kadar olan kaptan paşaların biyog-

rafilerini *Sefinetü'l-Vüzerâ* ismiyle kaleme almıştır. Mehmed İzzet Bey de *Haritâ-i Kapudan-ı Derya*'da Baltaoğlu Süleyman Bey'den 1839-1841 yılları arasında kaptan paşalık yapan Said Paşa'ya kadarki kaptan-ı deryaların biyografilerini anlatır.

Şairlerin biyografilerini ve bazı örnek şiirlerini ihtiva eden eserlere tezkire denir. Osmanlı devlet adamlarının ve tarih yazarlarının bir kısmı aynı zamanda şair oldukları için tezkirelerden biyografilerini ve şair yönleriyle ilgili bilgileri bu eserlerden de edinmek mümkündür. Şuara Tezkireleri diye tanınan bu eserlerden dönemlerinin fikir, düşünce, edebî ve sosyal hayatı hakkında pek çok bilgiler edinelebilir.

Edirneli Sehi Bey'in *Heşt Behiş'ti* 1400-1538 (yıllarını içerir); ile Latifi'nin *Tezkiretü's-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ'sı* (1400-1546 yıllarını içerir) en meşhurları arasındadır.

Âşık Çelebi'nin *Meşa'irü's-Şu'arâ'sı* 1400-1569; Kınalızâde Hasan Çelebi'nin *Tezkiretü's-Şu'arâ 1400-1585*, *Abdî'nin Gülşen-i Şu'arâ'sı* 1520-1563; Beyanî'nin *Tezkiretü's-Şu'arâ'sı* 1400-1585 yılları arasındaki şairleri, Âli'nin *Künhü'l-Abbâr*'ının tezkire kısmı 1599'a kadar olan şairleri içermektedirler. Riyazî'nin *Riyazü's-Su'arâ'sı* 1400-1609; Kafzâde Faizî'nin *Zübdetü'l-Eş'ar*'ı 1400-1621; Rıza'nın *Tezkiretü's-Şu'arâ'sı* 1591-1640, Yümnî'nin *Tezkiretü's-Şu'arâ'sı* 1600-1662, Seyrekzâde Asım'ın *Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'ar*'ı 1620'den 1675'e kadar olan şairleri; Güftî'nin *Tezkiretü's-Şu'arâ'sı* 1600-1669; Mucib'in *Tezkiretü's-Şu'arâ'sı* 1609-1710, Mustafa Safâyî'nin *Nuhbetü'l-Âsar min Fevâidü'l-Eş'ar*'ı 1640-1720; Salim'in *Tezkiretü's-Şu'arâ'sı* 1687-1720; İsmail Belig'in *Nuhbetü'l-Âsar Li-Zeyli Zübdetü'l-Eş'ar*'ı 1620-1726; Râmiz'in *Âdâb-ı Zurafâ'sı* 1721-1784; Silahdarzâde Mehmet Emin'in *Tezkiretü's-Şu'arâ'sı* 1751-1790; Esrar Dede'nin *Tezkire-i Şu'ara-i Mevlevîyye'si* 1400-1790 yılları arasındaki Mevlevî şairleri; Şefkat'in *Tezkiretü's-Şu'arâ'sı* 1730-1813; Esad Efendi'nin *Bağçe-i Safa Enduz'u* 1722-1835; Enderunlu Mehmed Akif, Mirat-ı Şiir'de 1779'a kadar olan şairleri; Fatin, *Tezkire-i Hatimetü'l-Eş'ar*'da 1722-1852; Tefvik, *Mecmua-i Teracim*'de 1595-1860 yılları arasındaki şairlerin biyografileri ve şiirleri hakkında bilgi verir.

Mahalli şairlere ait bazı tezkireler de vardır. Nuri Osman Hanyevi, Giritli şairler; Ali Emiri, Diyarbakırlı şairlerle ilgili eserler kaleme almışlardır.

İslâmî edebiyat geleneğinde önemli kişilerin ölüm tarihlerini kronolojik olarak veren ve “vefeyât” denen eserlere Osmanlı döneminde de rastlanır. Bu tür eserler genellikle Hz. Âdem'den kendi dönemlerine kadar önemli insanların, hükümdarların, hanedan mensuplarının ölüm tarihleriyle bazı önemli hadiseleri ihtiva eder.

Kâtip Çelebi'nin *Takvimü't-Tevârib*'i bir dünya tarihi olmasının yanı sıra bir vefeyât kitabıdır ve daha sonraki birçok esere kaynaklık etmiştir. Hacı Mehmed Emin bin Hacı Mehmed Alaybeyizâde 1666'da *Vefeyât-ı Pür İber* isimli bir vefeyât kitabı yazmış, daha sonra XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Ahmed Resmî Efendi bu esere 1778'e kadar gelen bir zeyl kaleme almıştır.

Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî'nin XVIII. yüzyılın sonlarına kadar gelen *Vefeyât-ı Selâtin ve Meşâbir-i Ricâl*'i ve Mehmed Şem'i Efendi'nin 1878'e kadar gelen *Esmârü't-Tevarib*'i önemli vefeyatlardandır. Üsküdarlı Seyyid Hasib'in 1778'de kaleme almaya başladığı vefeyâtı, Hz. Adem'den III. Selim dönemine kadar çeşitli vefatların ve önemli hadiselerin tarihini verir. Bu eser, Mehmed Şem'i Efendi'nin eserine kaynaklık etmiştir.

Dâyezâde Ahmed Bahaeddin'in XIX. yüzyılın sonlarında kaleme aldığı *Eser-i Babâ'î'si* ve Abdullah Hulusi'nin *Esmârü'l-Hadâ'ik* de bu tür eserlerdendir. Vefatlar diğer biyografik eserler gibi dönemlerini anlatan önemli kaynaklardır.

Osmanlı Tarihi boyunca değişik konularda biyografik bilgiler ihtiva eden bazı eserlerde kaleme alınmıştır.

Behçetî Seyyid Hüseyin, *Silsiletül-Âsafîyye Fî Devletü'l-Hakaniyyeti'l-Osmâniyye*'de Naima ve Raşid gibi vakanüvislerin eserlerinden hareket ederek Köprülü ailesinden yetişmiş sadrazamların biyografilerini kaleme almıştır. Nazmizâde Murtaza, Gülşen-i Hulefâ isimli eserinde fethinden 1718 yılına kadar Bağdat'ta görev yapmış Osmanlı valilerinin faaliyetlerini anlatır.

Önemli biyografi eserlerinden birisi de Ata Bey'in *Tarih-i Atâ* isimli eseridir. Ata Bey, eserin birinci cildinde Enderun teşkilatını, ikinci cildinde Enderun ve saraydan yetişmiş 79 sadrazam, 36 kaptan-ı derya ve 3 şeyhülislâmın biyografisini, üçüncü cildinde XIX. yüzyılın bazı devlet adamlarını, dördüncü cildinde Osmanlı padişah ve şehzadeleriyle, Enderun'dan yetişen şairlerin hayatlarını, beşinci cildinde ise kronolojik kısa bir Osmanlı tarihi anlatmaktadır.

Ahmed Resmî *Hamiletü'l-Küberâ*'da darüssaade ağalarının biyografilerini anlatır. Derviş Abdullah da *Risâle-i Tebârdariyye fî Ahval-i Darü's-Sa'ade* isimli eserinde darüssaade ağalarından bahseder. Ahmed Resmî'nin *Sefînetü'r-Rüesâ (Halîkatü'r-Rüesâ)*'sı ise reisülküttapların biyografilerini ihtiva eder. Süleyman Faik Efendi, Ahmed Resmî'nin *Sefînetü'r-rüesâ*'sına 1754 - 1804 kadar gelen bir zeyl yazmıştır. Ahmed Nazif Efendi'nin *Riyazü'n-Nukabâ* ve Ahmed Rifat'ın *Devbatü'n-Nukabâ*'sı nakibüleşrâf biyografilerini ihtiva eder. Osmanzâde Hüseyin Vassaf da *Sefîne-i Evliya*'da evliya ve tekke şeyhlerini anlatmaktadır.

Buraya kadar ismi zikredilen eserlerin bir kısmı çeşitli kütüphanelerde yazma olarak bulunurken; bir kısmı Osmanlıca olarak basılmıştır. Son yıllarda bunlardan bazıları da Yeni Türkçe harflere aktarılmıştır. Ancak önemli bölümü hala Osmanlıca, kısmen Farsça ve Arapça olarak araştırmacıların ilgisini beklemektedir. Bu birikim tamamen günümüze aktarılmadan tarihin önemli bir halkasının aydınlatılması mümkün değildir.

Özet

Yeniçağ ve Yakınçağ tarihi kaynaklarını tanımlayabilme

Osmanlı tarih yazıcılığı, devletin kuruluş tarihine nazaran oldukça geç bir zamanda başlamıştır. İlk Osmanlı tarihi, XV. yüzyılın başlarında yazılmış olan Yahşi Fakih Menakıbnâmesi olmasına rağmen bu eser bugün mevcut değildir. Bugün elimizde mevcut en erken Osmanlı tarihi XV. yüzyılın başlarında yazılmış olan Ahmedî'nin İskendernâme'sidir. Osmanlı tarihine ait teferruatlı bilgi veren ilk eserler XV. yüzyılın ikinci yarısında II. Bâyezid döneminde yazılmıştır. Osmanlı tarihinin ilk dönemleri için en önemli bilgileri ihtiva eden eser Aşıkpaşazâde Tarihi'dir.

Bir tarih yazım çeşidi olan Şehnâme yazıcılığı Fatih devrinde başlamıştır. Şehnâmecilik edebi tarihçiliktir ve esasında bu tarz, İran tarihçiliğinin bir ürünüdür. Osmanlılara İran tarihçilik geleneğinden geçmiştir. Şehnâmecilik, Kanunî devrinden itibaren devamlı bir memuriyet hâline dönüşerek XVII. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra vaka'nüvislik kurumu hayata geçmiştir. Osmanlı devletinin ilk vak'anüvisi Naima, son vak'anüvisi ise Abdurrahman Şerefî'tir. Naima'dan itibaren III. Selim devrine kadar olan tarihçiler yeniçağ kaynaklarını, daha sonraki tarihçiler de yakınçağ tarihi kaynaklarını temsil etmektedirler.

Tarih kaynakları ile tarihçi arasındaki ilişkiyi çözümlayebilme

Osmanlı tarihçiliğinin temel terimi olan vak'anüvis/vekayî'nüvis, "vaka yazan" manasına gelir. Bu tarihçiliğin özelliği hadiselerin yıl yıl anlatılmasıdır. İlk resmî vekayî'nüvis olan Halepli Mustafa Naimâ, vekayî'nüvis olarak 982-1070 (1574-1660) yılları arasının tarihini kaleme almıştır. 19. Yüzyılda vekayî'nüvisliğin zirvesi sayılan Cevdet Paşa, evrak ve tarihleri inceleyerek, devrin ricâlerinden hadiseleri dinleyerek, çağdaş başka kaynakları da kullanarak 12 ciltlik bir tarih yazabilmiştir. Hadiseleri yalnızca tasvir etmemiş, sebep-sonuç ilişkilerine de dikkat çekerek modern tarihçiliğin yöntemlerini kullanmıştır. Bu örneklerde de görüldüğü gibi, tarihçiler kaynaklara ulaşabilmeleri oranında daha fazla ve verimli eserler verebilmişlerdir. Unutulmamalıdır ki bazı tarihçiler, genellikle devlet ileri gelenlerinin birinin himayesinde olduklarından veya üst düzey birinin himayesini kazanmak istediklerinden eserlerinde zaman zaman şahısları değerlendirmede tarafgir olabilmışlerdir. Bu yüzden bir Osmanlı

tarihi kullanılırken eser, yazar ve çevresiyle birlikte değerlendirilmelidir. Tarihçi hangi tür kaynak olursa olsun, kaynağa kuşku ile bakmalıdır. Ancak metodik bu yaklaşım her kaynağın yanısı veya yanlı olmasını göstermez. Bilakis tarihçi ile kaynak arasındaki ilişkiyi gösterir.

Osmanlı tarihlerinin hangi yöntemler ile kaleme alındığını açıklayabilme

Osmanlı tarihçiliği, şehnamecilik hariç tutulursa; İran menşeli edebi tarihçilik yerine, klasik İslam tarihçiliği ekolünde eserler vermiştir. Osmanlılardan önceki İslam dünyasında oluşan bu tarihçilik anlayışında, hadiselerle ilgili kaynaklar tespit edilmeye ve rivayetlerin doğruluğu bulunmaya çalışılırdı. Bu tür tarihçilikte kullanılan dil ise İran tarihçiliğindeki kıyasla çok sadedir. Osmanlı tarihçiliğinde, Klasik İslam tarih yazıcılığındaki gibi, hadiseler yıllara göre anlatılmakta ve her yılın sonunda o sene içinde ölen vezir, devlet adamları, din adamları, şair vs. gibi önemli kişilerin biyografileri verilmektedir. Osmanlılar döneminde resmi tarih yazıcılığının yanı sıra birçok müellif de tarih sahasında eserler vermiştir. Bazen bu tarihler sadece belli savaşları veya kişileri anlatmak için yazılmıştır. Bir şehrin, kalenin fethini veya bir savaşın kazanılmasını anlatan eserlere "gazavâtname", "zafernâme", "sefernâme" denildiği gibi "fetihnâme" adı da verilir. Bu tür eserler başlı başına bir dönemi anlatan tarih eserleri olabilmekte ve çoğunlukla yazarının ismi veya anlattıkları olay ile anılmaktadırlar.

Yeniçağ ve Yakınçağ tarihi araştırmalarında kullanılan kaynakları açıklayabilme

Tarihçi, araştırma yaptığı dönemin kaynaklarını bilmek zorundadır. Ancak kaynakları bilmek yetmemektedir. Ayrıca o kaynakları kullanabilme donanımına da sahip olunmalıdır. Gerek yeniçağ, gerekse yakınçağ kaynaklarının büyük bir bölümü Osmanlıcadır. Sınırlı sayıda olsa da Farsça ve Arapça kaynaklar da vardır. Bu yüzden bu kaynakları kullanacakların Osmanlıca'yı bilmeleri şarttır. Aynı dönemlere (yeni ve yakınçağ) ait arşiv belgelerini kullanabilmek için de Osmanlıca'yı bilmenin yanı sıra; dönemsal yazı çeşitlerini (siyakat, divanî, rık'a) de bilmek gerekmektedir. Aynı kültür dairesi içinde olmaları ve birbirlerini etkilemeleri hasebiyle Farsça ve Arapça bilmek de bu kaynakların kullanımını daha da kolaylaştıracaktır.

Kendimizi Sınayalım

1. Osmanlı Tarihinin ilk dönemlerine ait hangi çağdaş kaynaklar vardır?
 - a. Arap kaynakları
 - b. Bizans kaynakları
 - c. Osmanlı kaynakları
 - d. Osmanlı ve Bizans kaynakları
 - e. Bizans ve Arap kaynakları
2. Osmanlı tarihine ait teferruatlı bilgi veren ilk eserler hangi dönemde kaleme alınmıştır?
 - a. II. Murad.
 - b. Fatih Sultan Mehmed
 - c. Kanunî Sultan Süleyman
 - d. II. Bâyezid
 - e. Yavuz Sultan Selim
3. Şehnâmecilik nedir?
 - a. Manzum tarihçiliktir
 - b. İran tarzı edebî tarihçiliktir
 - c. Arap tarzı tarihçiliktir
 - d. Osmanlılara mahsus tarihçiliktir
 - e. Vak'anüvisliğin diğer adıdır
4. İlk dönem Osmanlı tarihçiliğinde dönüm noktası olan tarihçi kimdir?
 - a. İbn Kemal
 - b. İdris-i Bidlisi
 - c. Gelibolulu Mustafa Âli
 - d. Tursun Bey
 - e. Enverî
5. Vekayî'nüvisler hadiseleri nasıl anlatır?
 - a. Her hadiseyi bir bütün olarak ele alır.
 - b. Hadiseleri yıl yıl anlatır.
 - c. Hadiseleri edebî olarak anlatır.
 - d. Hadiseleri şahıslara göre anlatır.
 - e. Hadiseleri iç ve dış hadiseler diye ayırarak anlatır.
6. Son Vek'anüvis kimdir?
 - a. Ahmed Cevdet Paşa
 - b. Lütfî Efendi
 - c. Abdurrahman Şeref Bey
 - d. Naima
 - e. Esad Efendi
7. Aşağıdakilerden hangisi Kâtip Çelebi'nin eseridir?
 - a. Tevârih-i âl-i Osman
 - b. Menâkıbname
 - c. Kühû'l-ahbar
 - d. Fezleke
 - e. Zübdetü't-Tevarih
8. Aşağıdakilerden hangisi ulema biyografilerini anlatan eserlerdir?
 - a. Risâle-i Sulhiyye
 - b. Şakaik-ı Nu'maniye
 - c. Hadikatü'l-Vüzerâ
 - d. Tarih-i Atâ
 - e. Hamiletü'l-Küberâ
9. Sefaretnâme ne demektir?
 - a. Veziriazam biyografilerini anlatan eserlerdir.
 - b. Seferleri anlatan tarihlerdir.
 - c. Savaşlarda kazanılan zaferleri ele alan eserlerdir.
 - d. Osmanlı elçilerinin yazdıkları eserlerdir.
 - e. Padişahların sır kâtiplerinin yazdığı günlüklerdir.
10. Padişahların günlük hayatlarının anlatıldığı eserlere ne denir?
 - a. Ruznâme
 - b. Ruznâmçe
 - c. Vetayilnâme
 - d. Şehâme
 - e. Tezkire

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. e Cevabınız doğru değil ise “Osmanlı Resmî Tarih Yazıcılığı” bölümümü tekrar okuyunuz.
2. d Cevabınız doğru değil ise “Osmanlı Resmî Tarih Yazıcılığı” bölümümü tekrar okuyunuz.
3. b Cevabınız doğru değil ise “Resmî Tarih Yazıcılığı” bölümümü tekrar okuyunuz.
4. a Cevabınız doğru değil ise “Resmî Tarih Yazıcılığı” bölümümü tekrar okuyunuz.
5. b Cevabınız yanlış ise “Vak’anüvislik” bölümünü tekrar okuyunuz.
6. c Cevabınız yanlış ise “Vak’anüvislik” bölümünü tekrar okuyunuz.
7. d Cevabınız yanlış ise “17. Yüzyıl Tarihçileri” bölümünü tekrar okuyunuz.
8. b Cevabınız yanlış ise “Biyografi Eserleri” bölümünü tekrar okuyunuz.
9. d Cevabınız yanlış ise “Sefaretnâmeler” bölümünü tekrar okuyunuz.
10. a Cevabınız yanlış ise “Ruznâmeler” bölümünü tekrar okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Osmanlı tarihine ait bir konuyu öğrenmek için önce el kitaplarına müracaat edilir. Ansiklopediler, genel tarihler, sözlükler ve nihayet araştırdığımız konunun çağdaş kaynakları okunur. Ardından arşivler taranarak o konudaki belgelere bakılır.

Sıra Sizde 2

Her ikisi de resmi tarihçilik olarak ortaya çıkmıştır. Şehnâ-mecilik daha ziyade İran tarihçiliği geleneğini takip etmiş iken; vakanüvislik İslam tarihi geleneğinde gelişmiştir.

Sıra Sizde 3

Hayır. Gerek vak’anüvisler ve gerekse özel tarih yazarlar, konularını ya kendi dönmelelerinden önce ya da kendi dönemlerinden veya farklı konulardan seçmişlerdir. Osmanlı padişahlarının siyasi ve idari faaliyetlerini yazdıkları gibi, fetih, savaş, barış, zaferler ve mağlubiyetleri de konu edindikleri tarihler yazmışlardır.

Sıra Sizde 4

16. yüzyılın sonlarından itibaren devlet düzeninde meydana gelen aksaklıklara çözüm önerileri sunmak için kaleme alınmışlardır. Sorunların çözüldüğü dönemlerde bu tür eserlere pek rastlanmaz iken, problemlerin arttığı dönemlerde ise çeşitli isimler altında çoğalmıştır. Bu açıdan 16. Yüzyılın sonlarından 19. Yüzyıla kadar Islahatname türü eserlere rastlamak mümkündür.

Yararlanılan Kaynaklar

- Ahmet Uğur (1992), *Osmanlı Siyasetnâmeleri*, Kayseri.
- Bekir Küttikoğlu (1994), *Veka'yinüvis-Makaleler*, İstanbul.
- Bursalı Mehmed Tahir (1343), *Osmanlı Müellifleri*, III, İstanbul.
- Coşkun Yılmaz (2003), “Osmanlı Siyaset Düşüncesi İle İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, sayı: 2 (İstanbul 2003), sayfa: 299-338;
- Enver Ziya Karal (1942), “Nizâm-ı Cedid'e Dair Lâyhalar”, *Tarih Vesikaları*, sayı: 1/6 (İstanbul), sayfa: 411-425.
- Erhan Afyoncu (2010), *Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, İstanbul.
- Faik Reşit Unat (1987), *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri*, Ankara.
- Fikret Sarıcaoğlu, “Rûznâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 37, sayfa: 278-281.
- Franz Babinger (1982), *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Ankara.
- Halil İnalcık (1999), “Aşıkpaşazâde Tarihi Nasıl Okunmalı?” (Çeviren. Fahri Unan), *Söğütten İstanbul'a*, (Hazırlayan. Mehmet Öz-Oktay Özel, Ankara, s. 119-145.
- M.C. Şehabeddin Tekindağ (1970), “Selim-nâmeler”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı: 1/ 1970, s. 197-230.
- Mehmet Arslan (2010-2011), *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, I-V, İstanbul.
- Mehmet Öz, (1997) *Osmanlı'da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumculan*, İstanbul.
- Mustafa Erkan, “Gazavâtname”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XIII, 439-440.
- V. L. Menage (1978), “Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı”, (Çeviren: Salih Özbaran), *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı: 9/1978, s. 227-240.

10

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Temel başvuru kaynaklarını tanımlayabilecek,
- Cumhuriyet Tarihi araştırmalarında kullanılan arşivleri açıklayabilecek,
- Belgesel kaynakları sıralayabilecek,
- Resmi yayınların önemini çözümleyebilecek,
- Süreli yayınların niteliklerini açıklayabilecek,
- Anıların Cumhuriyet Tarihi araştırmalarındaki işlevini açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Arşiv
- Basın
- Belgesel Kaynak
- Anılar
- Resmi Kaynak

İçindekiler

Cumhuriyet Tarihi Kaynakları

CUMHURİYET TARİHİ'NİN KAYNAKLARI

Cumhuriyet ve Tarih Yazımı

Milli Mücadelenin kazanılması ve milli devletin kurulması sonucunda tarih yazımı ve anlayışı önemli bir değişikliğe uğradı. Geçmiş yeniden kurgulandı ve yeni devletin milli ve lâik karakterine istinaden Osmanlı tarihine eleştirel bakıldı. Tarihi süreklilik yerine yeniden doğuş teması işlendi. Böylelikle yeni döneme ve rejime meşruiyet kazandırılmaya çalışıldı. Cumhuriyet'in siyasal seçkinleri ve kurumları resmi tarih teorisi geliştirmek için önemli hamlelerde bulundu. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve lideri Atatürk'ün tarihle yakından ilgilenmesi sonucu birçok adımlar atıldı. Atatürk, Avrupa kaynaklı bazı ırkçı bilim ve siyaset çevrelerinin Türklere ve Türkiye'ye yaklaşımlarına karşı savunma niteliğinde bir tez geliştirmişti. Bu tez, "milli devleti tarihi temellere ve mutlaka bir coğrafi bütüne dayandırmak zorunluluğundan" hareketle oluşturulmuştu. (İnan, 1939: 243-246; Berktaş, 1983: 50) Nitekim Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren yazdırılan ders kitapları, dönemin tarih anlayışı hakkında araştırmacılara önemli bilgiler sunmaktadır. Hamit ve Muhsin tarafından yazılmış *Türkiye Tarihi*, bir komisyon çalışması olan *Türk Tarihinin Ana Hatları*, *Ortamektep İçin Tarih* (3 Cilt) ve *Tarih* (4 Cilt) adlı kitaplar yeni dönemin egemen anlayışı çerçevesinde hazırlanmışlardır. Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin (sonraları Türk Tarih Kurumu) 15 Nisan 1931'de kurulmasından sonra "Türk Tarih Tezi" daha da geliştirildi (Behar 1992; 89-194). Bu tez sonraki dönemlerde belli açılardan gevşedi ve değişikliğe uğradı.

Cumhuriyet tarihi ele alınırken ve dönemin kaynakları irdelenirken, geniş bir açıdan değerlendirme yapılmalı ve süreklilik ile kopuş tartışmalarına dikkat edilmelidir. Zira her tarihi olayın genellikle kendisinden önceki olayın sonucu ve kendisinden sonrakinin nedeni olduğu gerçeğinden hareketle, Cumhuriyet tarihinin sınırlarının da Osmanlı tarihiyle ve özellikle Osmanlı modernleşmesiyle bağlantılı olduğu unutulmamalıdır. Araştırmacılar bu dönemle ilgili yapacakları araştırmalarında tarihi olayları değerlendirirken, özgün kaynaklar kullanmalı ve bu kaynakları da tarih metoduna uygun incelemeye tabi tutmalıdırlar. Bu ünite de Cumhuriyet dönemi için ilk başvuru eserleri ve temel kaynakları tanıtılmaya çalışılacaktır.

TEMEL BAŞVURU ESERLERİ

Ansiklopediler

Bu kitapta sık sık sözü edilen ansiklopediler, bilim dallarına ve hayatın kimi alanlarına dair çeşitli düzeyde okuyuculara ve araştırmacılara düzenli bilgi sunan başvuru kaynaklarıdır. Bu açıdan Cumhuriyet tarihi ile ilgili herhangi bir konuda çeşitli okumalar ve araştırmalar yapılırken ilk başta bu kaynaklara başvurmak yararlı olabilir. Ansiklopedi maddelerine ve maddelerin kaynakçasına bakılarak bir hareket tarzı belirlenir. Cumhuriyet döneminde ilk ansiklopedi 1932-1936 yılları arasında yayınlanan *Hayat Ansiklopedisi*'dir. Daha sonra Cumhuriyet tarihini de kapsayan Türk-İslâm Tarihine yönelik akademik nitelikte ansiklopediler hazırlanır. Milli Eğitim Bakanlığı 13 ciltlik *İslâm Ansiklopedisi*'ni ve 33 ciltlik *Türk Ansiklopedisi*'ni çıkarır. 15 ciltlik *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* (Yayınlanma yılı 1983) ve 4 ciltlik *Cumhuriyet Ansiklopedisi* (1998) çeşitli kavram, kişi ve olaylar hakkında bilgiler vermektedirler. Türk ve İslâm Tarihi'yle ilgili Türkiye Diyanet Vakfı'nın 1988'den beri yayınlamaya başladığı ve henüz tamamlanamayan *İslâm Ansiklopedisi* de ilk başvuru eserleri arasında anılmaya değerdir. Bu son eser diğerlerine göre daha güncel bilgileri içermektedir.

Kronolojiler

Tarih araştırmalarında kullanılacak temel başvuru kaynaklarından biri de kronolojilerdir. Bu kaynak grubu araştırmacılara ve okuyuculara gelişmeleri ve olayları öz bir şekilde oluş sırasına göre verir. Milli Mücadele ve Cumhuriyet dönemine ait belli başlı kronolojiler şunlardır: Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)*, 2 Cilt; Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türk Devrimi Kronolojisi (1918-1938)*; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü (Açıklamalı Kronoloji)* 4 Cilt. Son kronoloji kitabı, gazete koleksiyonları ve geniş bir kitap taraması yapılarak hazırlanmıştır.

Bibliyografyalar

Bibliyografik eserler ve önemleri daha önceki ünitelerde anlatılmıştı. Tarih araştırmalarında kullanılacak çok sayıda bibliyografik eserler vardır. Atatürk ve Cumhuriyet tarihiyle ilgili birkaç örnek şunlardır. Milli Kütüphane tarafından hazırlanan *Türkiye Bibliyografyası*, alfabetik sıra ile toplu dizinler şeklinde yayınlanmıştır. Temel bilgi alanları başlıklara göre numaralandırılmış, her başlığın altında ara başlıklar kodlanmıştır. Aynı kurum tarafından basılan *Türkiye Makaleler Bibliyografyası* ise yazar soyadına göre ve konu başlıkları altında sıralanmıştır. Enver Koray tarafından hazırlanan *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası (1729-1955)* tarihçiler için kaynak tespiti için temel başvuru kaynaklarından biridir (Yalçın, 2003: 202-203).

Atatürk'le ilgili şu iki bibliyografya kayda değerdir. M. Orhan Durusoy-M. Muzafer Gökman'ın yayına hazırladığı *Atatürk ve Devrimleri Bibliyografyası*, 1919'dan itibaren yazılmış monografi, hatırat, vesika ve edebiyata ilişkin eserleri içerir. Le-man Şenalp'in iki ciltlik *Atatürk Kaynakçası* ise geniş bir taramaya dayandırılmıştır. Ayrıca Azmi Süslü'nün başkanlığında bir grubun hazırladığı, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Konusunda Yurtdışında Yayınlanmış Kitaplar Bibliyografyası*; Sami Nabi Özerdim'in *10 Kasım-31 Aralık 1938 Günlerinde Türk Basınında Atatürk İçin Yazılmış Yazıların Bibliyografyası* ve aynı yazarın *10 Kasım 1953'te Atatürk İçin Yayınlar* adlı bibliyografyaları önemli çalışmalardır.

ARŞİVLER

Cumhuriyet Arşivi

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne bağlı, Ankara'da bulunan Cumhuriyet Arşivi; Milli Mücadele, TBMM Hükümeti ve Cumhuriyet dönemine ait arşiv malzemesinin tespit edilmesi, korunması, düzenlenmesi ve değerlendirilmesi konusunda gerekli bilimsel ve teknik çalışmaları yapmak üzere kurulmuştur. Bu arşiv, Cumhuriyet dönemi boyunca çeşitli kurumsal değişiklikler geçirdikten sonra 19 Ekim 1984'te 3056 Sayılı Başbakanlık Teşkilatı Hakkında Kanun uyarınca yeniden oluşturulan Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün bir dairesi olarak hizmet vermektedir. Arşivde, Milli Mücadele döneminden başlayarak yeni devletin kurulmasına, devletin kurumlarının icraatlarına, yapılan devrimlere, Türk toplumunun çağdaşlaşma yolunda attığı adımlara ve dönemin tarihî, idarî, siyasî, hukukî, iktisadî alanlarına ait belgeler vardır. Özellikle Bakanlar Kurulu Kararları, kararnameler ve politik yaşama ilişkin arşiv malzemesi dikkati çekmektedir. Arşivin kütüphanesinde Düstur, TBMM Tutanakları, Kanunlar Dergisi, Bütçe Kanunları, döneme ait monografik çalışmalar, rapor, tez gibi kaynaklar bulunmaktadır (Yalçın, 2003: 35-36).

Araştırmacıların Cumhuriyet Tarihi'yle ilgili herhangi bir konuda yapacakları çalışmalarda bu arşive başvurmaları ve buradaki belgelerden yararlanmaları gerekmektedir. 1928 yılındaki Harf Devrimi'ne kadar olan belgeler Arap harfli Osmanlı Türkçesi iken, 1928 sonrası belgeler Yeni Türk alfabesi ile yazılmıştır. Araştırmacıların bu farklılığı dikkate alarak 1928 öncesi belgelerden yararlanmak için Osmanlıca rika yazısını öğrenmelerinde büyük fayda vardır. Araştırmanın sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için arşivin tanınması ve arşivde neyin, nerede aranması gerektiği bilinmelidir. İstanbul'da yer alan ve hakkında daha önce bilgi verilen Osmanlı arşivleri de sınırlı de olsa Cumhuriyet Tarihi araştırmalarında kullanılacak arşivlerdendir.

Cumhurbaşkanlığı Arşivi

Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 1954'te Cumhurbaşkanı Celal Bayar döneminde, Cumhurbaşkanlığı Gelen Evrak Kalemi'nde bir birim olarak kurulmuştur. Ancak 1980'li yıllara kadar sistemli bir idarî yapıya kavuşturulamamıştır. 1983'te Cumhurbaşkanlığı teşkilatı içinde Arşiv İşleri Müdürlüğü; 1990'da da Arşiv, Genel Evrak ve Arşiv Müdürlüğü adlarını alarak çalışmalarını halen sürdürmektedir. Bu arşivde yaklaşık 1,5 milyon civarında belge bulunup, en eski belge 1908 tarihlidir.

Cumhurbaşkanlığı makamının yazışmaları, yabancı devlet başkanlarıyla olan ilişkiler, iç politikaya yönelik gelişmeler, siyasal partiler ve seçimler gibi çok yönlü belge koleksiyonlarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Cumhuriyet Tarihi araştırmaları için eşsiz bilgi ve belgeye sahiptir.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi (ATASE)

Temelleri 29 Mart 1916'da kurulan "Tarih-i Harp Şubesi"ne kadar uzanan ATASE, yakın dönem Osmanlı Tarihi ve Cumhuriyet dönemine ait askeri ve siyasi olaylara ait önemli belgeleri bünyesinde barındırmaktadır. Tarih-i Harp Şubesi 1967'de Harp Tarihi Başkanlığı'na, 1978'de de bugünkü ATASE başkanlığına bağlandı. En eskisi **Kırım Savaşı** (1853-1856) ve dönemine ait 8 milyon dolayında belgeye sahiptir. Cumhuriyet Tarihi ile ilgili tasnifler, Atatürk Koleksiyonu, Birinci Dünya Harbi (1914-1918), Türk İstiklâl Harbi (1919-1922), Cumhuriyet Devri İç Ayaklan-

Kırım Savaşı, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni parçalama, İstanbul ve Boğazları elde ederek Akdeniz'e inme projesinin bir uzantısıdır. Savaş'ın kıvılcımını tutuşturan "Kutsal Yerler" sorunu oluşturmuştur. Osmanlı Devleti Kudüs ve çevresinde Ortadokslara ve Katoliklere ayrıcalıklar tanımasına rağmen, Rusya Ortadoksların koruyucusu olarak tek başına söz sahibi olmak istemiştir. Çıkarlarını düşünen İngiltere, Fransa, Piyemonte-Sardinya (Bugünkü İtalya) Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldılar. Savaşı Osmanlı Devleti ve müttefikleri kazandılar.

maları (1923-1938), Kore Harbi (1950-1953), Kıbrıs Barış Harekâtı (1974), Barış faaliyetleri ve Haritalar-Albümler'den oluşmaktadır. Türk İstiklâl Harbi tasnifinde, Kuva-yı Milliye hareketi, Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetleri ve savaşlara yönelik belgelerden istifade edilebilir. Hiç kuşkusuz yeni Türkiye Devleti'nin kurulması ve uluslaşma yolunda atılan adımların aydınlatılmasında bu belgeler büyük bir öneme sahiptir.

TBMM Arşivi

Bu arşiv, TBMM Başkanlık Divanı'nın 23 Haziran 1989 tarihli "Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşiv Hizmetleri Hakkında Yönetmelik" kararının 1 Ekim 1989'da Resmi Gazete'de yayınlanmasıyla yeniden yapılandırılmıştır. Bu yönetmeliğin 6. maddesinde, TBMM Arşivi'ne yasama ve yönetim faaliyeti sonucu teşekkül eden arşiv malzemesinin alınacağı belirtilmiştir. Buna göre; Kanun dosyaları, Karar dosyaları, Genel Kurul tutanaklarının asılları, denetimle ilgili dosyalar, önergeler, Genel Kurulda muameleden kaldırılan veya reddedilen dosyalar, Kanunlar ve Kararlar Müdürlüğü Kayıt Defteri, Hükümsüz kalan işlere ait dosyalar, Komisyonlar Evrakı, İstiklal Mahkemeleri, Yüce Divan (Yassıada) ile Divan-ı Ali dosyaları arşiv malzemesi olarak kabul edilip muhafaza edilecekti. Ayrıca kapalı oturum tutanakları, istiklal madalyası defteri, TBMM Başkanlığı Özel Kalem Müdürlüğü ile Başkanlık Divanı dosya ve evrakı ve Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan üyeleri ile Yasama Meclisleri üyelerine ait özlük dosyaları arşive alınacaktı. Görüldüğü gibi bu arşiv, yasama çalışmalarına ait belgeleri içermesi nedeniyle Cumhuriyet döneminin demokratikleşme tarihi başta olmak üzere, siyasi, sosyal ve kültürel gelişimine ayna tutmaktadır.

İNTERNET

TBMM Arşivi için şu siteyi inceleyiniz: <http://www.tbmm.gov.tr/genser/mg.html>

SIRA SİZDE

TBMM Arşivi'nin tarih araştırmalarındaki önemini açıklayınız.

Türk Tarih Kurumu Arşivi

Türk Tarih Kurumu kurulduğu 15 Nisan 1931 tarihinden itibaren Osmanlı ve Cumhuriyet Tarihi'yle ilgili belgeler toplayarak bir arşiv oluşturmaya çalışmıştır. Belgeler satın alma ve bağış yoluyla sağlanmıştır. Örneğin, Batı Anadolu'da ilk Kuva-yı Milliye birliklerinin kurucusu sayılan Bekir Sami Bey o döneme ait sekiz dosya bağışlamıştır. Hiç kuşkusuz bu dosyaların Kuva-yı Milliye tarihinin yazılmasındaki önemleri yadsınamaz. TTK Arşivi'nde ayrıca sayısı 19 bini bulan fotoğraf ve İzmir'e Doğru gibi çeşitli günlük gazete koleksiyonları da bir araya getirilerek araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. (Yalçın, 2003: 45-46).

Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ne bağlı olarak 15 Nisan 1942'de kurulan Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Milli Mücadele ve Cumhuriyet Tarihi'yle ilgili 90 bin dolayında belge, fotoğraf, film ve o dönemde yayınlanmış çeşitli gazete koleksiyonlarına (*İrade-i Milliye*, *Hakimiyet-i Milliye*, *Tevhid-i Efkar*, *Tanin*, *Babalık* vb) sahiptir. Enstitü arşivinde Milli Mücadele'nin lider kadrosu içinde yer alan Ali Fuat ve Kazım Karabekir Paşa gibi seçkin kişilere ait belgeler de bulunmaktadır.

Kızılay Arşivi

1877’de kurulan Osmanlı Hilâl-ı Ahmer Cemiyeti (sonraları Kızılay Derneği) ülke içinde ve ülke dışında doğal afetler ve savaş dönemlerinde sayısız yardım faaliyetinde bulunmuştur. Bunlara ilişkin hastane, levazım, yardım kayıtları ve esir mektupları arşivde bulunmaktadır. Özellikle Kafkasya ve Rumeli’den Türkiye’ye göç edenlere, Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi’ne (1923) yönelik sorunlara ait belgeler, bu arşivi çok değerli kılmaktadır.

Bakanlıklar Arşivleri

Belli başlı bakanlık arşivleri arasında Milli Savunma, Dışişleri, İçişleri, Milli Eğitim ve Bayındırlık Bakanlıkları arşivleri bulunmaktadır. Bu bakanlıkların faaliyetlerine ve personellerinin özlük haklarına ait belgeler, sözü edilen arşivlerde yer almaktadır.

Son yıllarda bazı özel kurumların ve vakıfların (örneğin Tarih Vakfı gibi) arşivleri oluşturulmuş ise de bunların sayısı fazla değildir. Araştırmacılar, Cumhuriyet Tarihi’yle ilgili çalışmalarında gerekli donanımına sahip bir şekilde (Osmanlıca bilmek, el yazılarını okuyabilme becerisi vs.) bu arşivlerden yararlanmaları gerekir. Zira arşivler başta tarih olmak üzere sosyal bilimlerin laboratuvarı niteliğindedir. Sosyal bilimlerin her alanına ham bilgi veren depolardır. Arşivler, kültürün yanında ulusal çıkarların korunduğu yer olması nedeniyle de dikkatli korunmalıdır.

BELGESEL YAYINLAR

Nutuk

Bu kaynak, Milli Mücadeleyi başarıya ulaştırmış Mustafa Kemal Atatürk’ün, Cumhurbaşkanı ve Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Başkanı sıfatlarıyla Parti’nin 2. Büyük Kurultayı’nda 15-22 Ekim 1927 tarihleri arasında 36 saat 31 dakika süreyle yaptığı konuşmayı içermektedir. Atatürk, neden böyle bir nutuk verme ihtiyacını hissettiğini, *Nutuk*’un 2. Cildinin hemen başında belirtmektedir: “Bundan sonra söyleyeceklerim, Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldıktan ve yöntemine göre hükümet kurulduktan bugüne değin meydana gelmiş olayları ve devrimleri kapsayacaktır. Bu söyleyeceklerim aslında herkesçe apaçık bilinen ya da kolaylıkla öğrenilebilecek olan olaylarla ilgilidir. Gerçekten, Meclis tutanaklarında, Bakanlık dosyalarında, basın koleksiyonlarında bu olayların belgeleri saptanmış ve saklanmış bulunmaktadır. Bunun için ben, bütün bu olayların genel gidişini göstermek ve saptamakla yetineceğim. Amacım, devrimimizin incelenmesinde tarihe kolaylık sağlamaktır. Bütün bu olayların oluşum ve gelişiminde Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükümeti Başkanı, Başkomutan ve Cumhurbaşkanı olarak bulunmuş olmaktan çok, örgütümüzün (Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Cemiyeti/CHP) genel başkanı olarak bu görevi yapmaya kendimi yükümlü sayarım” (Atatürk, 1987:583).

Nutuk incelendiğinde; Milli Mücadele’nin örgütlenmesine, iç politika olaylarına, Mecliste Birinci ve İkinci grup çatışmasına, diplomasi ve dış politika olaylarına, askeri tarihe, İstanbul ve TBMM Hükümetlerinin ilişkilerine, ayaklanmalara, düşman işgallerine, lojistik sorunlara, görüşme ve yazışmalara, miting ve kongrelere, askeri ve siyasi örgütlenme aşamalarına ve Atatürk’ün önem verdiği ikinci derecede önemli olaylara ve ayrıntılara yer verildiği görülmektedir. Atatürk *Nutuk*’ta, “varlığı sona ermiş sayılan büyük bir ulusun, bağımsızlığını nasıl kazandığını; bilim ve fennin en son ilkelerine dayanan ulusal ve çağdaş bir devleti nasıl kurduğunu” belirterek, içeriğe de temas etmiştir (Atatürk, 1987: 1195).

Nutuk, Atatürk'ün 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkışıyla başlamakla birlikte, Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan (30 Ekim 1918) sonrası döneme ait değerlendirmeye ve bilgilere de yer vermektedir. İki temel dönemi ele almaktadır. Kuruluş ve yeniden yapılanma diye ifade edilen sürece ayna tutmaktadır. Kuruluş döneminde; Kuva-yı Milliye ve TBMM dönemi, yeniden yapılanmada ise 1926 yılına kadar olan siyasal gelişmeleri ve devrimleri açıklamaktadır (Arar, 1980: 119-171). *Nutuk*, bir tarih kitabı sayılmamakla birlikte, tarih metoduna uygun olarak yazılmıştır. Milli Mücadele ve devrimler kronolojik olarak yorumlanmıştır. Bazı bilgi ve yorumlar belgelerle desteklenmiştir. Yapılan faaliyetler konusunda halka hesap verme olarak da değerlendirilebilir. Olaylar neden-sonuç ilişkisi çerçevesinde işlenmiştir. *Nutuk*'un siyasal bir konuşma olduğu, Atatürk'ün bazı görüşlerini kapsadığı ve Türk Devleti'nin resmi tarihi niteliği taşıdığı göz ardı edilmemelidir.

SIRA SİZDE

2

Nutuk'un tarihsel önemi nedir?

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri

Bu eser beş ciltten oluşmaktadır. İlk dört cildi Nimet Arsan tarafından, beşinci cildi ise Sadi Borak ve Utkan Kocatürk tarafından derlenmiş, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü tarafından yayınlanmıştır. Son yıllarda Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi tarafından yeni baskıları yapılmıştır. Birinci cilt, Atatürk'ün Erzurum Kongresi'nin açılış ve kapanış konuşmalarıyla başlamakla birlikte, TBMM ve CHP Kurultaylarındaki söylevleri ağırlıklı bir yer oluşturmaktadır. Özellikle Atatürk'ün 1920-1923 yılları arasında Meclis'te yaptığı konuşmalar ve sonraki yıllarda Meclis'in toplantı yılı başlarında verdiği nutuklar, yeni Türkiye Devleti'nin siyasal-ideolojik yapılanması ve devrimlerin gerçekleştirilmesi hakkında önemli mesajlar içermektedir.

İkinci cilt, Atatürk'ün 1906'da Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin Selanik Şubesi'ni kurarken Askeri Rüstiye Öğretmenlerinden Hakkı Baha (Pars)'ın evinde arkadaşlarına yaptığı konuşmayla başlamaktadır. Esasında Meclis ve CHP Kurultayları dışında çeşitli konularda halkı aydınlatmak amacıyla söylenmiş nutukları içine almaktadır. Ülke gezileri sırasında halka, meslek örgütlerine, meslek gruplarına, itimatnamelerini sunan yabancı elçilere ve gazete temsilcilerine yönelik konuşmaları kapsamaktadır.

Üçüncü cilt, 1918-1937 yılları arasında siyasal olayların nitelikleri ile ilgili gelişmeler hakkında Türk ve yabancı ülke gazete muhabirlerine verdiği demeçlerden oluşmaktadır. Atatürk'ün oluşturmayı düşündüğü tam bağımsız devletin nasıl yaşatılacağı ve kalkındırılacağına yönelik sözleri vardır. Atatürk'ün düşünce dünyasına yönelik ipuçlarını bulabiliriz.

Dördüncü cilt, "*Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*" adını taşımakta ve 1917-1938 yılları arasında kapsamaktadır. Eser, Atatürk'ün 20 Eylül 1917'de Halep'ten 7. Ordu Komutanı olarak İstanbul'a Sadrazam ve Dahiliye Nazırı Talat Paşa ve Başkumandan Vekili Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya gönderdiği raporlarla başlamaktadır. Daha sonraki bölümlerde çeşitli kişilere, kurumlara ve topluluklara gönderdiği tamim, telgraf ve beyannamelerden oluşmaktadır.

Beşinci cilt, ilk dört ciltte eksik kalmış metinlerin bir araya getirilmiş şeklidir ve "*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri Tamim ve Telgraflar*" adını taşımaktadır.

Son olarak, bu beş cilt içine girmemiş, sonradan bulunmuş söylevler, demeçler, yazışmalar ve söyleşiler, Sadi Borak tarafından derlenmiş ve "*Atatürk'ün Resmi Yayınlarına Girmemiş Söylev ve Demeç Yazışma ve Söyleşileri*" adıyla önce Hal-

kepleri Atatürk Enstitüsü (1980), sonradan da Kaynak Yayınları (1997) arasında yayınlanmıştır.

Bu eserler, Atatürk'ün Cumhurbaşkanı ve parti kurucusu olarak düşünce dünyasını ve nasıl bir devlet tasavvur ettiğini ilk elden vermektedir. *Nutuk* adlı eserden nitelik, kapsam ve hacim açısından farklıdır. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Türkiye'de siyasal kültürün resmi kaynaklarından biridir.

Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları

İlk kez Tarih ve Yurtbilgisi Muallimi Afet (İnan) tarafından “*Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*” adıyla 1930'da ortaokullarda okutulmak üzere hazırlandı. Kitabın yayınlanmasındaki temel amaç “Vatandaş İçin Medeni Bilgiler Neden Bahseder” başlığı altında şöyle ifade edilmiştir: “Milletin kurduğu devletin millete, vatandaşlara karşı vazifeleri vardır; fakat devletin de mevcudiyeti, vatandaşlardan bir takım mükellefiyetler (sorumluluklar), vazifeler talep eder. O halde, devletin millete ve vatandaşların dahi devlete karşı müteakıl vazifeleri ve hakları vardır.. İşte vatandaşlara, gerek devlet ve hükümetle mevcut vazifeleri ve hakları öğreten bilgiler bu kitapla (*Medeni Bilgiler*) namı altında toplanmıştır”. Eserin içindekileri gözden geçirildiğinde; millet, devlet, demokrasi, devletin vatandaşa karşı vazifeleri, işbölümü, bağlılık ve çalışma konularından oluşmaktadır.

Kitap, Afet (İnan) adıyla çıkmış olmasına rağmen, Atatürk'ün düşünceleri ve telkinlerinin etkili olduğu ve üslubun tamamen Atatürk'e ait olduğu bilinmektedir. Cumhuriyet ideolojisine bağlı bireyler yetiştirme gayesiyle ortaokullarda okutulmaya başlanan bu kitaba, daha sonraları “Askerlik Vazifesi, intihap (seçim), vergi, Teşkilat-ı Esasiye (Anayasa), TBMM, Adliye, Bankalar ve Belediyeler” gibi birçok başlık eklenmiştir. Kitabın daha sonraki baskılarında (1968'den beri) Atatürk'ün “millet, devlet, devletin vazifeleri, hürriyet, taassupsuzluk, bağlılık, çalışmak, vatandaşın vazifeleri” gibi konulara ilişkin el yazıları bulunmaktadır. Eser tahlil edildiğinde görüleceği gibi, Atatürk'ün yukarıdaki konu başlıklarına yönelik düşüncelerini ilk elden öğrenme fırsatını bulduğumuz bir kaynaktır. Ayrıca Cumhuriyet'in ilk yıllarında nasıl bir vatandaş ve nasıl bir devlet örgütlenmesi tasavvur edildiğini de bu eserden çıkarmamız mümkündür. Atatürk'ün kişisel hayatını ve fikirlerini öğrenmek bakımından ATESE başkanlığı tarafından yayınlanmış olan *Atatürk'ün Not Defteri* (10 cilt) de önemli bir kaynaktır.

Kongre Tutanakları

Milli mücadele döneminde işgallere karşı çıkmak, direnişin stratejisini belirlemek, işgallere uğrayan bölgelerin Türklere ait olduğunu kanıtlamak ve halkı örgütlemek için çeşitli **kongreler** düzenlenmiştir. Hatta bazı kongrelerin sonucunda asker ve vergi toplamak gibi bir devletin görevleri arasında sayılan işleri yapmak üzere kurullar oluşturulmuştur. Bu nedenle kongre tutanaklarını içeren kaynaklar Milli Mücadele Tarihi'nin incelenmesi açısından hayati bir öneme sahiptirler.

Erzurum, Sivas, Balıkesir, Alaşehir ve Eşme'de düzenlenen kongrelerin tutanakları tutulmuştur. Erzurum kongresi, yerel nitelikli olmakla birlikte, ülkenin bütünlüğünün sağlanması konusunda çok stratejik kararlar alınmıştı. Bu kongrenin tutanakları ve kongreyle ilgili çok sayıda belge, fotoğraf, M. Fahrettin Kırzioğlu tarafından (*Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. 1-3, Ankara, 1993) adlı eserde yayınlandı. Kitabın birinci cildinde Vilayet-i Şarkıyye Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti'nin merkez ve şubelerinin kurulması, hazırlıkları ve Erzurum Vilayet Kongresi (17-21

Kongre kavramı İkinci Meşrutiyet döneminde dilimize girmiştir. Mütareke döneminde kongre kavramıyla, temsili güce sahip, ülkenin ya da bölgenin siyasî ve idarî geleceğiyle ilgili kararlar alan, bunların gerçekleştirilmesini sağlamak için gerekli yapıları kuran organizmalar kastedilmiştir.

Haziran 1919) ile ilgili belgeler işlenmiştir. İkinci ciltte, Erzurum Umumi Kongresi'nin (23 Temmuz-7 Ağustos 1919) tutanaklarına, kongreye katılan delegelerin mirasçılarının ellerindeki belgelere ve fotoğraflara, arşivlerde kongreye ilgili dokümanlara yer verilmiştir. Üçüncü ciltte ise, Erzurum Kongrelerinin belge ve zabıtlarının kopyaları, Atatürk ve kongre delegelerinin fotoğrafları ile hal tercümeleri konulmuştur.

Eser, Erzurum Kongresi'yle ilgili birbirini tamamlayan belgelerle oluşturulmuştur.

Sivas Kongresi (4-11 Eylül 1919) milli mücadelenin mihenk taşlarından biridir. Direniş hareketinin ulusallaşması ve merkezileşmesi açısından önemli bir işlev görmüştür. Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetlerinin, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti çatısı altında toplanması ve manda ve himayenin reddedilmesi, bir heyet-i temsiliyenin oluşturulması ve ülkenin herhangi bir parçasının terk edilmemesi gibi ulusal nitelikte kararlar alınmıştır. Kongre boyunca yapılan tartışmalar, *Sivas Kongresi Tutanakları* (Haz. Uluğ İğdemir) Ankara, 1969 adlı kitapta yayınlanmıştır.

Yerel nitelik taşıyan ve Yunan işgaline karşı direnişin örgütlenmesi için toplanan Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri'nin bazı tutanakları da mevcuttur. Birinci Balıkesir Kongresi (26-30 Temmuz 1919) ve Alaşehir Milli Kongresi (16-25 Ağustos 1919) tutanakları (*Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları (1919-1920)* Ankara, 1967) adıyla gün ışığına çıkarıldı. Bu eser, Batı Anadolu'daki sivil direnişin niteliğini ve Mustafa Kemal Atatürk'le kurulan ilişkinin boyutunu göstermektedir. Bu kongre tutanaklarında ne ölçüde İstanbul Hükümetiyle uzlaşmaya çalışıldığı da ortaya çıkmaktadır. Bu kongrelerin düzenleyicilerinden biri olan Hacim Muhittin Çarıklı ile Mustafa Kemal Atatürk'ün haberleşmelerini bu eserden öğrenebiliriz.

Ege'deki sivil direniş, Alaşehir ve Nazilli Kongreleri'yle (Birinci Nazilli Kongresi 6-9 Ağustos 1919, İkincisi 19-23 Eylül 1919) ilgili olarak, (İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey*, Ankara, 1989) adlı eser konunun anlaşılmasını sağlayacak niteliktedir. Bu eser iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, İzmir'in işgali sonrasındaki gelişmeleri, Ege'deki direniş ve kongreleri, İstanbul Hükümeti'yle ilişkileri, ikinci bölümde ise Alaşehir'deki heyet-i merkeziyenin tutanaklarını içermektedir.

Cumhuriyet Tarihi'yle İlgili Diğer Tutanaklar

Milli Mücadele ve Cumhuriyet Tarihi'yle ilgili değişik konularda tutanaklar bulunmaktadır. Sivas Kongresi'nden sonra adeta bir icra organı (hükümet) gibi çalışan Heyet-i Temsiliye'nin 16-28 Kasım 1919 tarihleri arasında bazı Komutanlarla ve sivil kişilerle yaptığı toplantının tutanakları, (Heyet-i Temsiliye Tutanakları, (Haz. Uluğ İğdemir), Ankara, 1975) adlı kitapta yayınlanmıştır. Toplantılar; Meclis-i Mebusan seçimi, Heyet-i Temsiliye'nin faaliyetleri, Milli Teşkilatın alacağı şekil ve Paris Barış Konferansı'nda Türkiye hakkında verilecek karara karşı nasıl bir strateji geliştirileceği konularında yapıldığından, bu kaynağın incelenmesi zorunludur.

Heyet-i Temsiliye'nin 8 Eylül-13 Aralık 1919 tarihleri arasındaki kararları için (*Heyet-i Temsiliye Kararları*, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara, 1974) adlı belgesel kaynak dikkatimizi çekmektedir. Günü gününe alınmış kararları içermektedir. Meclis-i Mebusan seçimlerine, İstanbul Hükümeti'nin tutumuna, sivil ve askeri kişilere gönderilen yazılar ve Milli Mücadele'nin örgütlenmesine yönelik kararlar bulunabilir.

İtilaf Devletleri'nin Türkiye'yi nasıl parçalamak istediklerini, geleceği hakkında hangi planları yaptıklarını ve Sevr Antlaşması'na ilişkin ne gibi diplomatik girişimlerde bulunduklarıyla ilgili (Osman Olcay, *Sevr Antlaşması'na Doğru*, Ankara, 1981) adlı çalışma temel başvuru eseri niteliğindedir. Bu eserin yanı sıra (Seha L. Meray - Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri*, Ankara, 1977) de dikkate alınmalıdır.

Türkiye'nin kurucu antlaşması olan Lozan'a ait en önemli kaynak, *Lozan Barış Konferansı; Tutanaklar ve Belgeler* adlı kitaptır. Bu eser, konferansta İtilaf Devletleri temsilcilerinin Türkiye'ye yönelik tezleri ve Türkiye delegasyonunun bağımsızlık uğruna verdiği çetin mücadele bulunmaktadır. Konferans boyunca çeşitli konularda yapılan tartışmalar, sorunlara getirilen çözümler Cumhuriyet tarihinin kuruluş yıllarına ayna tutmaktadır.

RESMİ YAYINLAR

Düster

Resmi yayınlar kategorisi içinde *Düster*'lar önemli bir yer tutar. Ciltler halinde olup, her cilt bir yıl içinde çıkarılan kanun, tüzük, yönetmelik ve ichtihadi birleştirme kararlarını kapsamaktadır. İlk kez Cevdet Paşa tarafından *Düster-ı Atik* adıyla yayınlanmış, daha sonra aralıklarla 1872-1879 arasında dört cilt, 1884'e kadar da dört zeyl (eki) çıkarılmıştır. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e "düster"ların yayınına bakıldığında beş tertip "düster"ün varlığı göze çarpmaktadır. *Düster*'lar; *Birinci Tertip Düster*, 8 cilt (1884-1908), *İkinci Tertip Düster*, 12 Cilt (1908-1920), *Üçüncü Tertip Düster*, 41 Cilt (1920-1960), *Dördüncü Tertip Düster*, 2 Cilt (1960-1961), *Beşinci Tertip Düster*, 48 Cilt (1961-1980) yıllarını kapsamaktadır. *Düster*lar, kanun, yönetmelik gibi zengin metinleri ihtiva etmesi nedeniyle mutlaka başvurulması gereken bir kaynaktır.

Düster, kanunların bir arada toplandığı kitap; umumî kaide; kanun; nizam; örnek, numune; üslup anlamlarına gelir.

Sicill-i Kavanin

Düster'da yayımlanan metinlerin yer aldığı eserlerden biri de, *Sicill-i Kavanin*'dir. Sarkis Karakoç tarafından hazırlanan bu eser, 1926'dan itibaren basılmaya başlanmıştır. Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Meclis kararları, kanunlar, talimatlar, nizamnameler, tefsirler, kararnameler dâhil edilmiştir. Altmış dört cilttir. Birinci cildi, 24 Nisan 1920-31 Ekim 1925 tarihleri arasını kapsamakta olup, TBMM tarafından kabul edilen kanunlar, antlaşmalar ve sözleşmeleri içermektedir. Görüleceği gibi, bu kaynak da Cumhuriyet Tarihi araştırmalarının vazgeçilmezlerinden biridir.

Kavanin Mecmuası (Kanunlar Dergisi) ise 23 Nisan 1920'den itibaren TBMM'nin çıkardığı kanunları ve tefsirleri içermektedir.

Meclis Zabıt Cerideleri (Tutanak Dergileri)

Türkiye'de I. Meşrutiyet döneminde ilk kez 1877'de parlamento oluşturulmasıyla zabıtlar (tutanaklar) tutulmaya başlanmıştır. 1877-1878 Meclisi'nin zabıtlarının orijinaleri günümüze kadar ulaşmamıştır. Ancak Hakkı Tarık Us, gazetelere özellikle de *Takvim-i Vekayi*'ye yansıyan Meclis görüşmelerini toplayarak iki ciltlik *Meclis-i Mebusan* adıyla yayınlamıştır. Zabıt ceridelerinde, Meclis'in yasama faaliyetleri yer alır. Örneğin, kanun tasarılarının tartışılması, kanun teklifleri, meclis soruşturmaları, yazılı, sözlü sorular, başkanlık sunuşları, oylamalar, layiha teklifleri ve ilgili encümenlerde görüşmeler sonucunda hazırlanan mazbata bulunur. Zabıt cerideleri ülkenin demokrasi tarihine, siyasal kültürün gelişmesine, ülkenin sosyal, ekonomik

ve kültürel kalkınmasına yönelik eşsiz bilgilere sahiptir. Osmanlı Devleti döneminde *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi* ve *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*'nin son kısımları, Cumhuriyet tarihi için değerlendirilebilir. *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*'nin 1918 yılı tutanakları göz ardı edilmemelidir.

Meclis-i Mebusan'ın Padişah Vahdettin tarafından feshedildiği 21 Aralık 1918 tarihine kadar olan tutanakları ile tekrar açıldığı 12 Ocak 1920-16 Mart 1920 tarihleri arasındaki kayıtları Mütareke döneminin araştırmalarında kullanılmaktadır. Son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında Misak-ı Milli'nin kabul edilmesi başlı başına tarihi bir önem taşımaktadır.

Hiç kuşkusuz Cumhuriyet tarihi araştırmalarında anılması gereken en temel kaynakların başında *TBMM Zabıt Cerideleri* (daha sonraları *TBMM Tutanak Dergisi*) gelmektedir. Yeni Türkiye Devleti'nin kuruluşundan günümüze uzanan tarihin çeşitli cepheleri bu kaynak grubu içinde yer almaktadır. Her türlü yasama faaliyeti, devletin kurulması, kurumların kökleşmesi, sosyo-ekonomik gelişme ve ideolojik tartışmalar gibi toplum ve devleti ilgilendiren her konu zabıt ceridelerinin içinde bulunabilir. Ayrıca 27 Mayıs askeri darbesinden sonra oluşturulan *Temsilciler Meclisi*, *Kurucu Meclis Tutanakları*, bu kritik, tartışmalı döneme ayna tutmaktadır.

Parlamento faaliyetlerinin yazılı olduğu kaynaklar arasında TBMM Gizli Celse Zabıtları da vardır. Kamuoyunun bilmesinde sakınca görülen ve açıklanması ulusal çıkarlara zarar verebileceği düşünülen görüşmeler gizli yapılmıştır. 1920-1934 yılları arası gizli celseler dört cilt olarak yayınlanmıştır.

BASIN

Basın, kamuoyu oluşturulmasında, halkın bilinçlendirilmesinde ve topluma haber ulaştırılmasında önemli bir işlev görmektedir. Basının gelişimi, uygarlık tarihiyle paraleldir. Fransız Pierre Denoyer, basının önemine şöyle işaret etmiştir: “Basın olmadan yönetmek, muhalefet etmek, öğrenmek ve öğretme, inandırmak, çalışmak veya dinlenmek, satın almak veya satmak artık imkânsız hale gelmiştir. Basın hiçbir şeye yeterli değildir. Fakat basın her şeye ve herkese gereklidir” (İnugur, 1993: 20).

Basın modern demokrasilerin belli başlı öğelerinden sayılmaktadır. Bu nedenle basın içeriği ve kapsamıyla, demokratikleşmedeki rolüyle tarih çalışmalarının ya da sosyal bilim çalışmalarının vazgeçilmezlerindendir. Türk tarihine bakıldığında modernleşme paradigmalarının belirlenmesinde, siyasal mücadelelerin sürdürülmesinde ve sosyo-kültürel değişimlerin yaşanmasında basın kilit bir rol oynamıştır. Nitekim Ahmet Hamdi Tanpınar, “Hiçbir yerde gazete bizdeki role benzer bir rol oynamamıştır. Başka yerlerde o, düşüncenin daha geniş surette topluma yayılması için seçtiği hareket sahalarından biridir. Arkasında bütün cemiyet müesseseleri ve devam halinde olan, hayatla daima münasebetdar bir düşünce dünyası vardır. Biz de ise bütün işaretler oradan gelir. Kalabalık onun etrafında kurulur. Okumayı o yazar, mekteplerin uzak bir gelecek için hazırladığı ocağı o tutuşturur” diyerek Türk basınının dinamiğine işaret etmiştir (Tanpınar, 1988: 250).

Resmi Gazeteler

Bu kaynak grubu içinde söz edilmesi gereken ilk Türkçe gazete, *Takvim-i Vekayi*'dir. Bu gazetede, kanun ve tüzüklere, devlet memurlarının atamalarına, aldıkları ödüllere, dış politika olaylarına, askeri işlere, bilimlerle ilgili bazı gelişmelere ve ticaret ile fiyatlara ilişkin yazılara yer verildi. Kamuoyu oluşturulmasında ve halkın aydınlatılmasında büyük işlev gördü. Her ne kadar Osmanlı Tarihi kaynağı

sayılsa da zaman zaman yayınlanması kesintiye uğramakla birlikte 4 Kasım 1922'ye kadar devam etmiştir. Dolayısıyla Mütareke döneminde İstanbul Hükümetlerinin idarî, hukukî, sosyal ve kültürel alanlardaki icraatları ile Anadolu'daki direniş yaklaşımının öğrenilmesinde vazgeçilmez başvuru kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir.

TBMM Hükümeti, 7 Ekim 1920'den itibaren *Takvim-i Vekayi*'nin işlevine benzer *Ceride-i Resmiye*'yi çıkardı. Düzenli çıkarılmamışsa da TBMM Hükümeti'nin aldığı kararların halka duyurulmasında kullanılmıştır. 10 Eylül 1923'e kadar *Resmi Ceride*, 7 Kasım 1923'ten itibaren de *Türkiye Cumhuriyeti'nin Resmi Gazetesi* adıyla yayınına sürdürmüştür. 17 Aralık 1927'de adında küçük bir değişikliğe gidilerek, *Türkiye Cumhuriyeti Resmi Gazete* biçimine sokulmuştur. *Resmi Gazete*'de; kanunlar, tüzükler, bazı TBMM kararları ve Bakanlar Kurulu kararları, anlaşmalar ve kanunlarla *Resmi Gazete*'de yayımlanması zorunluluğu getirilen bazı mevzuat yayımlanmaya başlandı. Yasama, yürütme, yargı ve ilân bölümleri vardır (Yalçın, 2003: 56-57)

Takvim-i Vekayi ve Resmi Gazete'nin yayınlanma nedenlerini açıklayınız.

SIRA SİZDE

Özel Gazeteler

Osmanlı Devleti zamanında ilk özel/sivil Türkçe gazete olan **Tercüman-ı Ahval** 1860'da okurları ile buluştu. Daha sonraki yıllarda çok sayıda gazete ve dergiler çıkarıldı. Türkiye'de demokrasi ve özgürlük mücadelesi basın üzerinden yürütüldü.

Bu nedenle Milli Mücadele ve Cumhuriyet tarihinin araştırılmasında basın mutlaka dikkate alınmalıdır. Atatürk basını "milletin müşterek sesi olarak tanımlamıştır. Basına çok büyük bir işlev yüklemiştir: "Bir milleti aydınlatma ve uyarmada, bir millete muhtaç olduğu fikri gıdayı vermekte, özet olarak bir milletin mutluluk hedefi olan müşterek istikamette yürütmesini teminde, basın başlı başına bir kuvvet, bir mektep, bir rehberdir" (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1989, I, 224).

Türk basınının en ilginç dönemlerinden bir Milli Mücadele yıllarıdır. Ülkenin işgal edilmesi üzerine başlatılan bağımsızlık hareketini destekleyen ve karşı çıkan bir basın gerçeğiyle yüzyüze kalınmıştır. İstanbul'daki bazı güçlü kalemler, umutsuzluk ve yılgınlık içerisinde Mustafa Kemal Paşa'ya ve arkadaşlarına karşı çıkmışlardır.

Milli Mücadele döneminde basın ikiye ayrılmıştır. İstanbul basını ve Anadolu basını diye. İstanbul basını da; Milli Mücadeleyi destekleyen ve karşı çıkan olmak üzere iki kampa bölünmüştür. Milli Mücadele'ye saldıran ve Kuva-yı Milliye önderlerine "şaki, sergerde, katil, maceraperest" diyen belli başlı gazeteler arasında *İstanbul*, *Alemdar* ve *Peyam-ı Sabah* gelmektedir. *İstanbul gazetesi*, Sait Molla tarafından 1919'dan itibaren çıkarılmış, Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin görüşlerini savunmuştur. 1921'de Milli Mücadele'nin olumlu yönde gelişmesi üzerine kapanmıştır. *Alemdar gazetesi*, Refii Cevat (Ulunay) tarafından yayınlanmış, İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin sözcülüğünü yaparak, Milli Mücadele'ye karşı sert tavır almıştır. *Peyam-ı Sabah* ise, 1919'da Ali Kemal tarafından tekrar çıkarılmış ve Mustafa Kemal Atatürk'e karşı en sert yazıların yer aldığı bir zemin olmuştur.

İstanbul'da Milli Mücadele'yi destekleyen gazeteler arasında *İleri*, *Akşam*, *Yeni Gün* ve *Vakit* vardır. *İleri gazetesi*, 1919'da Celal Nuri (İleri) ve kardeşi Suphi Nuri tarafından kuruldu ve İttihatçılar ile İstanbul Hükümeti'ni sert bir dille eleştirdi. Milli Mücadele'nin İstanbul'daki sözcüsü idi. Atatürk yazdığı bazı yazılarını başka isimlerle bu gazetede yayınlattı.

Tercüman-ı Ahval, 21 Ekim 1860'da Şinasi ve Ağâh Efendiler çıkarmışlardır. İç ve dış olaylardan seçme haberlere, eğitici yazılara, yönetime muhalif değerlendirmelere yer vermişlerdir. Sade ve halkın kolaylıkla anlayabileceği bir dille yazmayı amaçlamışlardır.

Akşam gazetesi, Necmeddin Sadak, Falih Rıfkı (Atay), Ali Naci (Karacan) ve Kazım Şinasi (Dersan) tarafından 1918'den itibaren çıkarılmıştır. Özellikle Falih Rıfkı (Atay) Milli Mücadele'ye karşı olanlara yönelik sert makaleler kaleme almıştır.

Yeni Gün, 1918'de Yunus Nadi tarafından çıkarılmaya başlanmış ve 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgalinde şehit olan askerleri yazdığı için ertesi gün İngilizlerce basılmış ve kapatılmıştır. Yunus Nadi de gazetesini ve matbaasını Ankara'ya taşıyarak, *Anadolu'da Yeni Gün* adıyla tekrar yayınlamıştır.

Vakit ise, Mehmet Asım (Us) ve Ahmet Emin (Yalman) çabalarıyla çıkarılmış ve bu gazetede Anadolu'yu destekleyici yazılara yer verilmiştir. İstanbul basını bununla sınırlı değildir. Zira günlük gazetelerin yanı sıra pek çok dergi de yayımlanmaktaydı. Bu gazetelere bu gün, Milli Kütüphane başta olmak üzere çeşitli kütüphanelerde bulunmakta ve araştırmacılar tarafından kullanılmaktadırlar.

Milli Mücadele yıllarında Anadolu basını ayrı bir yere sahiptir. Kağıdın, mürekkebin bile bulunmadığı, meslekten yetişmiş mürettip ve matbaacının olmadığı Anadolu illerinde her çeşit yokluğa rağmen bir-iki sayfalık gazeteler çıkarılmıştır. Mücadeleye destek çıkmış, halk bilinçlendirilmeye çalışılmıştır.

İrade-i Milliye, 14 Eylül 1919'da Sivas'ta yayınlanmaya başlamıştır. Mustafa Kemal'in yazıları yönlendirdiği belirtilmektedir. Hiç kuşkusuz, Mustafa Kemal'in Ankara'ya gelişinden sonra ilk işlerinden biri Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kararlarının halka duyurulması için bir gazetenin çıkarılması olmuştur. Nitekim 10 Ocak 1920'de *Hâkimiyet-i Milliye* çıkarılmıştır. İlk sayıdaki başyazı Mustafa Kemal'e aittir. Bu gazete daha sonra TBMM'nin yarı resmi organı niteliğine bürünmüştür.

Diğer Anadolu şehirlerinde çıkan belli başlı gazete isimleri de şöyledir: *Hukuk-ı Beşer* (İzmir), *Öğüt* (Afyon), *İzmir'e Doğru* (Balıkesir), *Ses* (Balıkesir), *Doğru Söz* (Balıkesir), *Yeni Adana*, *Açıksöz* (Kastamonu), *Babalık* (Konya), *Albayrak* (Erzurum), *İstikbal* (Trabzon) gibi gazeteler TBMM Hükümeti'nin sesi olmuşlardır. Dergiler arasında da *Sebilürreşat*, işgale karşı bağımsızlığı savundu. Milli Mücadele'nin başarıya ulaştırılmasında bu gazete ve gazetecilerin büyük katkısı olmuştur.

Basın, Cumhuriyet döneminde de işlevini sürdürmeye devam etti. II.Meşrutiyet ile basın hayatına giren pek çok yazar, 1960'lara kadar siyasal yaşama, modernleşme tasavvurlarına imzalarını attılar. Bu gazeteci kuşağı devletin kurulmasında da kalemleriyle ve siyasetçi kimlikleriyle katkıda bulundular. Atatürk de bunun altını çizerek Cumhuriyet'e bağlı basının işlevine şu ifadeleri ile işaret etmiştir: "Türkiye basını, milletin hakiki ses ve iradesinin belirme yeri olan Cumhuriyet'in etrafında çelikten bir kale meydana getirecektir. Bir fikir kalesi, düşüncü kalesi, basınla ilgili kişilerden bunu istemek, Cumhuriyet'in hakkıdır. Bugün milletin samimi olarak birlik ve dayanışma içinde bulunması zaruridir. Umumun kurtuluşu ve saadeti bundadır. Mücadele bitmemiştir. Bu gerçeği milletin kulağına, milletin vicdanına gereği gibi eriştirmede basının vazifesi çok ve çok mühimdir." (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1989, II, 166).

Milli Mücadele'nin başarıyla sonuçlanması üzerine İstanbul basını arasında olup işgal güçleriyle işbirliği yapanlar tasfiye edildi. *Peyam-ı Sabah*'ın başyazarı Ali Kemal tutuklanıp Ankara'ya gönderilirken İzmit'te halk tarafından linç edilmiş, Refik Halit (Karay), Refii Cevat (Ulunay) gibi bazı gazeteciler ise **Yüzellilikler** listesine alınıp yurtdışına sürülmüşlerdir. Mustafa Kemal Atatürk, İstanbul basınının ılımlı gördüğü kesimleriyle İzmit'te bir basın toplantısı düzenleyerek diyalog kurmaya çalışmıştır. Çünkü Mustafa Kemal Atatürk, kurulan yeni devletin kurumlarını kökleştirmek ve devrimlerin savunuculuğunu yapmak için basına ihtiyaç duyuyordu.

Milli Mücadele sırasında işgalci güçler ve İstanbul Hükümeti'yle işbirliği yapan, TBMM Hükümeti'nin otoritesini yıkmaya çalışmakla suçlanan yüzelli kişi 1 Haziran 1924 tarihinde çıkarılan bir kararnameyle vatandaşlıktan atılarak yurt dışına sürülmüşlerdir. Bunlara Yüzellilikler denilmektedir.

Cumhuriyet döneminde iktidar-basın ilişkisi bu çerçevede gelişti. Cumhuriyet'in ilk yıllarında İstanbul'da çıkan etkili gazeteler yukarıda sıralanmıştır. Ayrıca Mustafa Kemal'in isteğiyle Yunus Nadi, 8 Mart 1924'ten itibaren İstanbul'da *Cumhuriyet*'i çıkarmıştır. Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu ve İsmail Safa 1925 yılı başında muhalif sayılabilecek *Son Telgraf*'ı yayınlamışlardır.

Takrir-i Sükun Kanunu 4 Mart 1925'te Meclis'ten geçtikten sonra *Tanin*, *Tevbid-i Efkâr*, *Sebil-ürreşat*, *Aydınlık*, *Resimli Ay* ve *Vatan* gibi farklı politik eğilimlere sahip gazete ve dergiler kapatıldı. Basında yeni gazete ve dergiler de görülmeye devam etti. Siirt Mebusu Mahmut Soydan ve Ali Naci Karacan *Milliyet*'i, Yusuf Ziya Ortaç mizah dergisi *Akbaba*'yı yayınlamaya başlamıştır. Arif Oruç'un *Yarın gazetesi*, Ali Fethi Okyar'ın Atatürk'ün isteğiyle kurduğu Serbest Cumhuriyet Partisi'nin görüşlerini yaymayı üstlendi. Bu Parti'nin ideolojisini savunan diğer bir gazete de İzmir'de çıkan *Hizmet*'tir.

Cumhuriyet döneminde çok sayıda dergi de yayınlanmıştır. Yakup Kadri ve Şevket Süreyya Aydemir ile arkadaşlarının yayınladığı *Kadro* (1932-1934), kapitalizm ve komünizmin yanında üçüncü bir yol olarak Kemalizm'i savunmaya ve geliştirmeye çalışmıştır. Ahmet Ağaoğlu'nun *Akın*'ı liberalizmi öne çıkarmıştır. *Kadro* ve *Akın* arasında şiddetli polemikler yaşanmıştır. Cumhuriyet'in Onuncu yıldönümünde (1933), Türkiye'de basın, düşünce ve sanat ortamını uzun süre etkileyecek bir dizi dergi yayınlanmaya başlandı. Halkevleri *Ülkü*'yü, Hüseyin Cahit Yalçın *Fikir Hareketleri*'ni, Yaşar Nabi Nayır ve Nahit Sırrı Örik *Varlık*'ı, İsmail Hakkı Baltacıoğlu *Yeni Adam*'ı ve Sedat Simavi de *Yeni Gün*'ü okuyucu ile buluşturmuşlardır.

Ayrıca Cumhuriyet dönemi boyunca; *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, *Hayat Mecmuası*, *Belgeler Dergisi*, *Türkiyat Mecmuası*, *Belleten*, *Tarih Vesikaları*, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, *Türk Yurdu* gibi tarih çalışmalarında kullanılabilecek çok sayıda dergi yayınlanmıştır.

Takrir-i Sükun Kanunu İsmet Paşa (İnönü) Hükümeti'nin Şeyh Said İsyanı sırasında 4 Mart 1925'te çıkardığı kanundur. Üç maddeden oluşmaktadır. Hükümete geniş yetkiler tanıyan bu kanunla toplumsal düzeni bozan, irtica ve isyana teşvik eden, emniyet ve asayiş bozan yayınların hükümetçe durdurulacağı ve sorumlularının İstiklal Mahkemelerine sevk edileceği belirtilmiştir. Bu kanunla Türkiye'de tek parti yönetimi başlamıştır.

Türkiye'de basını tarih araştırmalarında önemli kılan etken sizce nedir?

SIRA SİZDE

ANILAR

Dönemin olaylarına ışık tutulması ve olayların farklı bir cepheden bakılması açısından anı türündeki eserlerin ayrı bir yeri vardır. Tarih boyunca anılar ilgi çekici olmuştur. Cumhuriyet dönemi aktörlerinin de gelişmeleri kendi bakış açılarına göre değerlendirdikleri anılar kaleme almışlardır. Unutulmaması gereken temel nokta, anıların/hatıraların tam bir tarafsızlık içinde yazılmadığı/yazılamadığı, duyguların ve kişisel görüşlerin ön planda tutularak hazırlandıklarıdır. Bu nedenle diğer eserlerle karşılaştırılmadan, yani tenkidi yapılmadan kullanılmamalıdır (Kütükoğlu, 1995: 24).

Milli Mücadele ve Cumhuriyet dönemine ait çok sayıda anı vardır. Biz burada belli başlı olanlardan sadece bir kaç tanesini örnek olarak vereceğiz. Mustafa Kemal Atatürk'ün *Nutuk*'u belgesel kaynak olmanın yanı sıra, anı türündeki eserlere de örnek verilebilir. Olağanüstü yeteneklere sahip bir liderin bitmiş, çökmüş denilen bir toplumu ayağa kaldırması, onurlu bir hale getirmesi dile getirilmiştir. Hiç kuşkusuz *Nutuk*, bir anı eseri olarak Atatürk'ün bakış açısını yansıtır.

Milli Mücadelenin kazanılmasında ve Cumhuriyet'in kökleşmesinde önemli katkıları olan İsmet İnönü'nün genç subaylık ve İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeliğinden başlayarak, Başbakanlıktan ayrıldığı 1937 yılına kadar olan anıları, *İsmet İnönü Hatıraları* adlı iki ciltlik kitapta toplanmıştır.

Cumhuriyet'i kuran kadro genelde Osmanlı'nın çöküşüne tanıklık etmiş, hatta çöküşünü engellemeye çalışmış bir kuşaktır. Bunlardan biri de Rauf Orbay'dır. Balkan Savaşlarında Hamidiye Kravazörü kahramanı, Osmanlı Kabinesi'nde Bahriye Nazırı, Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalama bahtsızlığını yaşayan, TBMM Hükümeti'nde Başbakan olan Rauf Orbay, bu sancılı dönemin birinci derecede tanıklarından biridir. Anıları, *Cebennem Değirmeni*, *Siyasi Hatıralarım* adıyla iki cilt halinde yayınlandı.

Rauf Orbay gibi Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişin bütün sancısını ve ağırlığını üzerinde hissetmiş, düşünceleri ve eylemleriyle döneme damgasını basmış biri de Kazım Karabekir'dir. Hem dönem boyunca yaptıklarını, yaşadıklarını hem de kendisine yöneltilen eleştirileri cevapladığı kitabı *İstiklal Harbimiz* adını taşımaktadır. Bu kuşağın diğer bir temsilcisi olan ve önemli görevler üstlenmiş bulunan Ali Fuat Cebesoy'un *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, *Milli Mücadele Hatıraları*, *Bilinmeyen Hatıralar*, *Siyasi Hatıralar* gibi birçok anı kitabı mevcuttur. Bu döneme ilişkin araştırmalarda bakılması gereken birkaç anı kitabı da şöyledir. Kazım Özalp, *Milli Mücadele (2 Cilt)*; Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan *Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber (2 Cilt)*; Celal Bayar, *Ben de Yazdım (8 Cilt)*, Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam* gibi. Gazeteci ve milletvekili kimliğiyle gelişmelerin içinde yer almış bulunan Yunus Nadi (Abalıoğlu) döneme ait anılarını *Kurtuluş Savaşı Anıları*; Halide Edip (Adivar) *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, *Ateşten Gömlek* ve *Dağa Çıkan Kurt* anı kitaplarıyla, Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) *Vatan Yolunda*, *Milli Mücadele Hatıraları*, *Atatürk* gibi anılarıyla dönemin öğrenilmesine, anlaşılmasına katkıda bulunmuşlardır. Hiç kuşkusuz dönemin devlet adamlarının, edebiyatçıların, siyasetçilerinin ve diğer toplumsal katmanlardan temsilcilerinin kaleme aldıkları yüzlerce anı kitabı bulunmaktadır. Bunlar ya yayımlanmış veya yayımlanmayı beklemektedirler.

Özet

Temel başvuru kaynaklarını tanımlayabilme

Tüm tarih araştırmalarında temel başvuru eserleri okunarak işe başlanır. Araştırmaya yeni başlanılmışsa, ansiklopedilerde araştırılması düşünülen konuyla ilgili maddeler gözden geçirilir. Bibliyografya eserlerinde de o güne kadar yazılan makale ve kitapların tespit edilmesi zaman kazandırdığı gibi olası tekrarların önüne de geçer. Cumhuriyet tarihi ile ilgili kronolojilerde, dönemin gelişmeleri öz bir şekilde verilmiştir. Genel bilgilere ulaşmak için okumalara bunlardan başlamak gerekmektedir.

Cumhuriyet Tarihi araştırmalarında kullanılabilecek arşivleri açıklayabilme

Cumhuriyet Tarihi'nde idarî, siyasî, hukukî, iktisadî vb. alanların araştırılmasında arşivlerin vazgeçilmez yeri vardır. Cumhuriyet Arşivi'nde Milli Mücadele döneminden başlayarak yeni devletin kurulması ve toplumun çağdaştırılmasına yönelik çok yönlü belgelere ulaşabiliriz. Bu arşivde, hükümetlerin icraatlarına, devrimlere, kurumlar arası yazışmalara, kurumların faaliyetlerine ve değişik alanlara ilişkin belgeler korunmaktadır. Osmanlı Arşivi çok zengin belgelere sahiptir. Mütareke döneminde İstanbul Hükümetleri'nin faaliyetleri, Anadolu direnişine bakışları ve TBMM Hükümeti'yle ilişkilerine dair belgeler vardır. Ayrıca Cumhuriyet Tarihi araştırmaları için Cumhurbaşkanlığı, ATASE, TBMM, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Türk Tarih Kurumu ve Kızılay gibi kurumların arşivlerinden Milli Mücadele başta olmak üzere siyasal hayattan gündelik hayata varıncaya kadar her tür belge bulunabilir.

Belgesel kaynakları sıralayabilme

Belgesel Kaynaklar, Milli Mücadele ve Cumhuriyet döneminin aydınlatılmasında önemli veriler sunmaktadırlar. Başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere dönemin aktörlerinin görüşlerinin ve eylemlerinin öğrenilmesinde kullanılmaktadır. *Nutuk*, ağırlıklı bir şekilde Milli Mücadele'yi çeşitli cepheleriyle ele alır ve Mustafa Kemal Atatürk'ün bir anlamda halka hesap vermesini içerir. Elbette Mustafa Kemal Atatürk'ün görüşleriyle şekillenmiştir. *Söylev ve Demeçler* de aynı şekilde dönemin liderinin bakış açısını ve ideolojisini yansıtır. *Medeni Bilgiler ve Atatürk'ün El Yazıları*, Cumhuriyet ideolojisine uygun kuşaklar yetiştirmeyi hedeflemiştir. *Kongre Tutanakları*, halkın var olma mücadelesini, bağımsızlıkçı anlayışını yansıtan kaynaklardır. Başta Lozan olmak üzere çeşitli konulara ilişkin tutanaklar da ise Milli Mücadele'nin hangi safhalardan geçerek başarıya ulaştığını ele alırlar.

Resmi yayımların önemini çözümleyebilme

Resmi Yayınlar, devletin ve devlet odaklı kişilerin görüşlerini yansıtır. *Takvim-i Vekayi*, *Resmi Gazete*, *Düstur*, *Kavanin Mecmuası* başta kanun ve yönetmelikler olmak üzere “resmi” nitelikli metinlere sahiptirler. *Meclis Zabıt Cerideleri* ise, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişin, Milli Mücadele'nin ve Cumhuriyet döneminin resmini çizmektedirler. İdeolojik tartışmalar, kanun teklifleri, önergeler, encümenlerin hazırladıkları mazbatalar, ülkenin siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel kalkınmasına yönelik Meclislerde neler ele alındığını kapsarlar. Bu bakımdan “Resmi Yayınlar” içerikleri açısından vazgeçilmez kaynak gruplarından biridir.

Sürekli yayınların niteliklerini açıklayabilme

Basın yüzyıllarca halka haber verilmesinde ve kamuoyu oluşturulmasında en önemli araçlardan biri olmuştur. İlk Türkçe gazete olan *Takvim-i Vekayi* resmi nitelikli olmakla birlikte devlet ve toplum hayatıyla ilgili çok değerli bilgiler vermektedir. İlk özel gazeteler Türkiye’de demokrasi ve özgürlük mücadelesinin itici gücü olmuşlardır. Milli mücadele sırasında ulusal hareketi destekleyen ve karşı çıkan basın söz konusudur. Cumhuriyet’in ilk yıllarında da devrimleri desteklemek ve halka ulaştırılmasını sağlamak gibi bir işlev görmüştür. Bu nedenlerden dolayı basın yalnız siyasi tarihle ilgili değil, hayatın her alanını kapsayan haber ve yorumlarla tarih araştırmalarının vazgeçilmez kaynaklarından biri olmuştur.

Anıların Cumhuriyet Tarihi araştırmalarındaki işlevini açıklayabilme

Anılar, sübjektif olmalarına rağmen tarih araştırmaları açısından değerlidirler. Tarihin herhangi bir anına tanıklık etmiş kişiler anılarını kendi bakış açılarına ve dünya görüşlerine uygun yazarlar. Diğer kaynaklarla karşılaştırılarak ve tenkite tabi tutularak yararlanılmalıdır. Milli Mücadele ve Cumhuriyet dönemlerinde çeşitli düzeylerde etkili olmuş kişilerin kaleme aldıkları çok sayıda anı kitabı vardır. Anı kitapları bazen bilinmeyen ya da az bilinen, karanlıkta kalmış, tartışmalı konulara ilişkin ilgi çekici bilgiler verirler.

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdakilerden hangisi Cumhuriyet Tarihi araştırmalarında kullanılacak arşivlerden biri **değildir**?

- a. Osmanlı Arşivi
- b. Kızılay Arşivi
- c. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi
- d. Şeriye Sicilleri Arşivi
- e. Türk Tarih Kurumu Arşivi

2. Aşağıdaki Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nin kurulmasına yönelik eşleştirmelerden hangisi doğrudur?

- a. Celal Bayar - 1954
- b. Mustafa Kemal Atatürk - 1930
- c. İsmet İnönü - 1945
- d. Cemal Gürsel - 1965
- e. Kenan Evren - 1980

3. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi'nde en eski belge hangi olaya aittir?

- a. Kırım Savaşı
- b. Mütareke Dönemi
- c. Kongreler Dönemi
- d. Kuvay-ı Milliye Dönemi
- e. Kore Savaşı

4. Aşağıdakilerden hangisi Türk Tarih Kurumu Arşivi'nin özelliklerinden biri **değildir**?

- a. Fotoğraf koleksiyonuna sahip olması
- b. Milli Mücadele Dönemine ait gazete koleksiyonuna sahip olması
- c. Bazı belgelerin bağış yoluyla elde edilmesi
- d. Osmanlı ve Cumhuriyet Tarihi'yle ilgili belgelere sahip olması
- e. Sadece Cumhuriyet Tarihi'ne ait belgelere sahip olması

5. Aşağıdakilerden hangisi Nutuk'un özelliklerinden biri **değildir**?

- a. Olayların kronolojik olarak verilmesi
- b. Tarih metoduna uygun olarak yazılması
- c. Olayların neden-sonuç ilişkisine göre verilmesi
- d. Sadece Milli Mücadele dönemini kapsaması
- e. Türkiye Devleti'nin resmi tarihi olması

6. Belgesel kaynaklar içinde sayılan Medeni Bilgiler adlı kitabın yazılmasının temel nedeni aşağıdakilerden hangisidir?

- a. Türk Tarihi'nin öğretilmesi
- b. Devlet ve vatandaşın karşılıklı olarak görevlerinin belirtilmesi
- c. Vatandaşın görgülü hale getirilmesi
- d. Türk Tarih Tezi'nin belirlenmesi
- e. Vatandaşların karşılıklı olarak sorumluluklarının belirtilmesi

7. Aşağıdaki tutanaklardan hangisi Milli Mücadele sırasında Atatürk ve arkadaşlarının 16-28 Kasım 1919 tarihleri arasında bazı Komutanlarla yaptıkları görüşmeleri kapsamaktadır?

- a. Heyet-i Temsiliye Kararları
- b. Heyet-i Temsiliye Tutanakları
- c. Sivas Kongresi Tutanakları
- d. Erzurum Kongresi Tutanakları
- e. Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri Tutanakları

8. Aşağıdakilerden hangisi Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde kanunların yayınlandığı eserlerden biri **değildir**?

- a. Takvim-i Vekayi
- b. Ceride-i Resmîye
- c. Tercüman-ı Hakikat
- d. Düstur
- e. Kavanin Mecmuası

9. Kazım Karabekir'in Milli Mücadele ve Cumhuriyet'in ilk yıllarına ait anılarını topladığı kitap aşağıdakilerden hangisidir?

- a. Cehennem Değirmeni
- b. Üç Devirde Bir Adam
- c. İstiklal Harbimiz
- d. Milli Mücadele Hatıraları
- e. Ben de Yazdım

10. Milli Mücadele sırasında İstanbul'da TBMM Hükümeti'nin adeta sözcülüğünü yapan gazete aşağıdakilerden hangisidir?

- a. Hakimiyet-i Milliye
- b. İrade-i Milliye
- c. Yeni Gün
- d. Vakıf
- e. İleri

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. d	Yanıtınız yanlışsa “Arşiv” konusunu gözden geçiriniz.
2. a	Yanıtınız yanlışsa “Cumhurbaşkanlığı Arşivi” konusunu gözden geçiriniz.
3. a	Yanıtınız yanlışsa “Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi” konusunu gözden geçiriniz.
4. e	Yanıtınız yanlışsa “Türk Tarih Kurumu Arşivi” konusunu gözden geçiriniz.
5. d	Yanıtınız yanlışsa “Nutuk” konusunu gözden geçiriniz.
6. b	Yanıtınız yanlışsa “Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk’ün El Yazıları” konusunu gözden geçiriniz.
7. b	Yanıtınız yanlışsa “Cumhuriyet Tarihi’yle İlgili Diğer Tutanaklar” konusunu gözden geçiriniz.
8. c	Yanıtınız yanlışsa “Resmi Yayınlar” konusunu gözden geçiriniz.
9. c	Yanıtınız yanlışsa “Anılar” konusunu gözden geçiriniz.
10. e	Yanıtınız yanlışsa “Basın” konusunu gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

TBMM toplumun ve yabancı ülkelerle ilgili tüm sorunlarının ele alındığı bir yerdir. Bu nedenle arşivi, tarih araştırmaları için vazgeçilmeyecek yerlerden biridir. Arşivde, kanun dosyaları, karar dosyaları, Genel Kurul tutanaklarının asılları, denetimle ilgili dosyalar, önergeler, gibi yasama faaliyetine ait belgelere yer almaktadır.

Sıra Sizde 2

Atatürk’ün 15-20 Ekim 1927’de CHP’nin İkinci Kurultayı’nda verdiği Nutuk, Milli Mücadele’nin ve Cumhuriyet’in ilk yıllarının resmi tarihi niteliğindedir. Savaşın kazanılması ve yeni bir Türk Devleti’nin kurulması, yeni rejimin belirlenmesi, siyasal devrimleri *Nutuk*’tan okuyabiliriz. Olayların Mustafa Kemal Atatürk’ün cephesinden değerlendirilmesini içerir.

Sıra Sizde 3

Takvim-i Vekayi ve Resmi Gazete’nin yayınlanmasının temel nedeni, kanunların ve yönetmeliklerin yayınlanması, memurların atamalarının ilan edilmesi ve devlet tarafından vatandaşlara yapılmak istenen duyuruların ulaştırılması amacıyla yayınlanmıştır. Ayrıca devlet kurumlarının icraatları hakkında halkı aydınlatmak arzusu da vardır. Temelde kamuoyu oluşturmak için çıkarılmıştır.

Sıra Sizde 4

Basın demokrasi, özgürlük mücadelesi veren ve Türk modernleşmesini belirleyen temel kurumlardan biridir. Basında ideolojik tartışmalar, ülkenin kalkınmasına yönelik tasavvurlar, devlet kurumlarının icraatları ve halkın her türlü istek ile beklentileri yer almıştır. Bu nedenle basın yakın dönem Türk Tarihi araştırmalarının başlıca kaynaklarından biridir.

Sıra Sizde 5

Anı kitaplarında kişiler olayları kendi bakış açlarına göre değerlendirdikleri için subjektif (tarafsız olmayan) kaynak olarak görülürler. Bu nedenle dönemin başka kaynaklarıyla karşılaştırılmalı ve tenkite tabi tutulmalıdır. Cumhuriyet dönemine ilişkin anı kitapları da bu yönetime uygun ele alınmalıdır.

Yararlanılan Kaynaklar

- Arar, İ. (1980). "Nutuk'un Niteliği, Amacı ve Kapsamı", *Atatürk'ün Büyük Söylevi'nin 50. Yılı Semineri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, . 119-171.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* (1906-1938). (1989). C.1-3, (Haz: Nimet Arsan), Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri (1917-1938)*. (1964), C.4, (Haz: Nimet Arsan), Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri Tamim ve Telgrafları* (1972). C.5), (Haz: Sadi Borak - Utkan Kocatürk), Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları.
- Atatürk, M. K. (1989). *Nutuk-Söylev (1919-1927)*, C.1-3, (Haz: İsmail Arar - Uluğ İğdemir - Sami N. Özerdim), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi (2010). (Haz: Yusuf İhsan Genç vd.), İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.
- Behar, B. E. (1992). *İktidar ve Tarih. Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İstanbul.
- Berktaş, H. (1983). *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, İstanbul.
- Borak, S. (1997). *Atatürk'ün Resmi Yayınlarına Girmemiş Söylev Demeç Yazışma ve Söyleşileri*, İstanbul.
- Eraslan, C. (1997). "Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin Temel Kaynaklarından Biri Olarak Nutuk", *Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri* (6-7 Haziran 1996), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, s. 1-14.
- Gevgili, A. (1983). "Türkiye Basını", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul, s. 202-228.
- İnan, A. (1939). "Atatürk ve Tarih Tezi", *Belleten*, C.3, (1 Nisan 1939), s.242-246.
- İnuğur, M. N. (1993). *Basın Yayın Tarihi*, İstanbul.
- Kütükoğlu, M. S. (1995). *Tarih Araştırmalarında Usûl*, İstanbul.
- Tanpınar, A. H. (1988). *19. Asır Türk Edebiyat Tarihi*, İstanbul.
- Topuz, H. (1996). *Türk Basın Tarihi*, İstanbul.
- Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi Katologu* (1997-2006). Ankara.
- Yalçın, E.S. (2003). *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kaynakları*, Ankara.